

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF MEDIEVAL STUDIES

e- ISSN: 2667-4882

Cilt: 3 - Sayı:1

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

OAD

JOURNAL OF MEDIEVAL STUDIES

III/I

ORTAÇAĞ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YILDA İKİ DEFA YAYINLANAN
ULUSLARARASI HAKEMLİ BİR DERGİDİR.

YIL/YEAR: 2020 CİLT/VOLUME: III SAYI/ISSUE: I (HAZİRAN 2020)

YIL/YEAR:2020

CİLT/VOLUME:3

SAYI/ISSUE:1

SAHİBİ/ OWNER

Dr. Murat SERDAR mserdar61@live.com

BAŞ EDİTÖRLER/ EDITOR in CHIEF

Dr. Pınar ÜLGEN – Dr. Murat SERDAR

ALAN EDİTÖRLERİ

Dr. Erkan ATAK

Dr. Fatma İNCE

Dr. Turgut AKYÜZ

Dr. Ayça ELALMIŞ

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH EDITING

Dr. Ayla OĞUZ

SEKRETERYA/SECRETARIAT

Gülnur ÖZER

Murat HANAR

Banu ÇETİN ÜNAL

Murat ÇAYLI

Sosyal Medya Sorumlusu

Ozan KÖKLÜNAR

YAZIŞMA ADRESİ/CORRESPONDENCE

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Taşçıiftlik Yerleşkesi /Tokat-TÜRKİYE

Tel: 05067402670

Eposta:

ortacagarastirmalari@gmail.com

mserdar61@live.com

Web: <http://dergipark.org.tr/oad/>

KAPAK TASARIM/COVER DESIGN

Murat SERDAR

Dergimizde yayımlanan yazılar **ITHENTICATE** benzerlik tarama programıyla kontrol edilip, **INDEX COPERNICUS, RESEARCH BIB, İSAM, GOOGLE SCHOLAR, ESJI, COSMOS, JOURNAL FACTOR, SIS, DRJI ve ROOT INDEXING** tarafından dizinlenmektedir

©Her hakkı saklıdır. Ortaçağ Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Ortaçağ Araştırmaları Dergisi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

| OAD | Ortaçağ Araştırmaları Dergisi

| JMS | Journal of Medieval Studies

Danışma Kurulu/Advisory Board

- Dr. Abdulhalik Bakır, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye
Dr. Abdullah Ekinci, Harran Üniversitesi, Türkiye
Dr. Abdullah Kaya, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türkiye
Dr. Abdullayeva Xurşud Lütfəliqızı, Uzeyir Hacıbəyli Bakı Musiqi Akademiyası, Azərbaycan
Dr. Birsəl Küçüksipahioğlu, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Dr. Cengiz Tomar, Marmara Üniversitesi, Türkiye
Dr. Cihan Piyadeoğlu, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Dr. Dmitry Korobeynikov, Albany'deki New York Devlet Üniversitesi, ABD
Dr. Ebru Altan, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Dr. Ekrem Kalan, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Dr. Emzar Kakhidze, Batum Şota Rustaveli Devlet Üniversitesi, Gürcistan
Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi, Türkiye
Dr. Irina Rudolfovna Gusach, Azak Tarihi, Arkeoloji Ve Paleontoloji Müzesi-Rezervi, Rusya
Dr. İlhan Erdem, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Dr. İlyas Gökhan, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
Dr. Kazım Paydaş, Harran Üniversitesi, Türkiye
Dr. Leszek Ślupecki, Rzeszów Üniversitesi, Polonya
Dr. Mehmet Ali Hacıgökmen, Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Dr. Meryem Gürbüz, Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Dr. Mustafa Uyar, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Dr. Resul Ay, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Dr. Rustam Shukurov, Moskova Devlet Üniversitesi, Rusya
Dr. Veronika Tsibenko, Güney Federal Üniversitesi, Rusya

| OAD | Ortaçağ Araştırmaları Dergisi

| JMS | Journal of Medieval Studies

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Dr. Abdullayeva Xurşud Lütfəliqızı, Uzeyir Hacıbəyli Bakı Musiqi Akademiyası, Azərbaycan

Dr. Aydın Usta, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Türkiye

Dr. Ayşe Atıcı Arayancan, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

Dr. Dmitry Korobeynikov, Albany'deki New York Devlet Üniversitesi, ABD

Dr. Emzar Kakhidze, Batum Şota Rustaveli Devlet Üniversitesi, Gürcistan

Dr. Fatih Durgun, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye

Dr. Fatma Çapan, Gaziantep Üniversitesi, Türkiye

Dr. Galina Grebenschikova - St. Petersburg State Marine Technical Üniversitesi, Russia

Dr. Güray Kirpik, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Dr. Irina Rudolfovna Gusach, Azak Tarihi, Arkeoloji Ve Paleontoloji Müzesi-Rezervi, Rusya

Dr. Murat Keçiş, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye

Dr. Mustafa Alican, Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye

Dr. Mustafa Demirci, Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Dr. Özlem Genç, 19 Mayıs Üniversitesi, Türkiye

Dr. Rustam Shukurov, Moskova Devlet Üniversitesi, Rusya

Dr. Sefer Solmaz, Selçuk Üniversitesi, Türkiye

Dr. Seyhun Şahin, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye

Dr. Tark Tolga Gümüş, Mersin Üniversitesi, Türkiye

Dr. Veronika Tsibenko, Güney Federal Üniversitesi, Rusya

Dr. Hasan Akyol, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye

Dr. Leszek Ślupecki, Rzeszów Üniversitesi, Polonya

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Dr. Abdullah Kaya	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Birsnel Küçükşipahioğlu	İstanbul Üniversitesi
Dr. Cumhuri Ersin Adıgüzel	İstanbul Üniversitesi
Dr. Ebru Altan	İstanbul Üniversitesi
Dr. Esengül Uzunoglu Sayın	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Esra ıplak	Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Esra Keskin	Hitit Üniversitesi
Dr. Fatih Kandemir	Erzincan Binali Yildirim Üniversitesi
Dr. Fatma Akuş Yiğit	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Dr. Fatma İnce	İnönü Üniversitesi
Dr. Ferruh Özpilavcı	Marmara Üniversitesi
Dr. Gülşen İstek	Siirt Üniversitesi
Dr. Hasan Akyol	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Dr. İbrahim Aksu	Erzincan Binali Yildirim Üniversitesi
Dr. Lütfi Şeyban	Sakarya Üniversitesi
Dr. Mehmet Ali Kapar	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Mehmet Şimşir	Necmettin Erbakan Üniversitesi,
Dr. Murat Keçiş	Muğla Sitki Koçman Üniversitesi
Dr. Murat Tural	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Mustafa Akkuş	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Mustafa Şahin	Sinop Üniversitesi
Dr. Nilay Ağırnaslı	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dr. Özkan Dayı	Bayburt Üniversitesi
Dr. Özlem Genç	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Pelin Seval Esen	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Sayime Durmaz	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Sefer Solmaz	Selçuk Üniversitesi
Dr. Seyfettin Kaya	Siirt Üniversitesi
Dr. Tarık Tolga Gümüş	Mersin Üniversitesi
Dr. Tolgahan Karaimamoğlu	Mersin Üniversitesi
Dr. Turgut Akyüz	Erzincan Üniversitesi
Dr. Ufuk etin	Tekirdağ Namik Kemal Üniversitesi
Dr. Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu	Karadeniz Teknik Üniversitesi

Editörden

Değerli Bilim insanları,
2020 yılının Haziran ayında Ortaçağ Araştırmaları Dergisi (OAD) olarak yeni bir sayı ile karşınızda olmaktan mutluluk duymaktayız. Çok yoğun bir dönemin ardından yeni sayımızın heyecanını yaşamaktayız. Bilim insanlarımızın yoğun ilgisi ve alakası için teşekkürü bir borç biliriz. Dergi yayın politikamız gereği Orta Çağ'da Doğu ve Batı dünyasındaki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarla ilgili yayınlara yer verebiliyoruz. Bundan dolayı bu sayımıza dahil edemediğimiz ve bazılarını geri çevirmek zorunda olduğumuz değerli çalışmalar için affınıza sığınıyoruz.

OAD 'ın elinizdeki bu sayısında her biri kıymetli ve uzun uğraşlar sonucunda hazırlanmış makalelere rastlayacaksınız. Dergimizin bu sayısının hazırlanmasında önemli katkıları olan başta yazarlarımız olmak üzere farklı üniversitelerden hakemlerimize ve de makale kabul ve hakem sürecinde büyük emekleri olan dergi ekibimize sonsuz teşekkürler...

Bilimle Kalın ...

OAD Editörleri
Dr. Pınar ÜLGEN –Dr. Murat SERDAR

| OAD | Ortaçağ Araştırmaları Dergisi

| JMS | Journal of Medieval Studies

Yayın Etiği

OAD'a yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, yayımdan önce intihal denetiminden geçirilir. İntihal denetiminde, benzerlik oranının %25'nin üstüne çıkmaması gerekmektedir.

OAD'a gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmaması veya yayınlanmak amacı ile gönderilmemiş olması gerekir. Sempozyumlarda sunulan bildirimler basılmamış olmak şartı ile yayımlanabilir.

Bilimsel Araştırma Etiği

Verilerin elde edilmesinde, analizinde, yorumlanmasında ve sonuçlara ulaşılmasında bilimsel yöntemlerle hareket edilir. Bilimsel olmayan sonuçlar araştırma sonucu olarak gösterilemez.

Araştırma sürdürülürken ulusal ve uluslararası anlaşmalara bağlı kalınması ve yetkili makamlardan izin alınması gerekmektedir.

Çalışmalarda elde edilen verilerin, yetkililerin izin verdiği ölçüde ve biçimde kullanılması gerekmektedir. Sunulmaması gereken verilerin gizli kalması esas olmalıdır.

Araştırmacılar, araştırma sonucunda oluşabilecek olumsuz durumları ilgili kişilere ve kurumlara bildirmekle yükümlüdürler. Her araştırmacı, oluşabilecek bu olumsuz durumlar sebebiyle araştırmaya katılmama hakkına sahiptir.

Yayın Etiği

Bilimsel araştırma ve yazım aşamasında çalışmaya herhangi bir katkısı olmayan kişiler, yazar olarak gösterilmemelidir.

Yazar(lar), etik sayılmayan davranışlar olarak belirtilen sorumsuz yazarlık, korsanlık, uydurmacılık, çoklu yayın, bölerek yayınlama, taraflı kaynak, taraflı yayın, insan-hayvan etiğine aykırılık gibi durumlardan kaçınmalıdır.

Yazar(lar), aday makalenin yazım aşamasında, dergide belirtilen atıf sistemine uygun hareket etmelidir.

Yayımlanmamış veya sunulmamış çalışmalar kaynak olarak gösterilmemelidir.

Herhangi bir çalışmanın tümü veya bir bölümü, izin alınmadan veya kaynak gösterilmeden (intihal) yayımlanamaz.

Yazar(lar), -varsa- çalışmanın finansal kaynaklarını belirtmelidir.

Hakem Etiği

Hakem(ler); mutlaka aday makalenin hitap ettiği alanlarda uzman kimseler olmalıdır. Eleştirilerini objektif ve açık bir biçimde yapmakla yükümlüdür. Kendi kişisel çıkarları/görüşleri doğrultusunda hareket etmemeli, gerekirse hakemlik yapmayı kabul etmemelidir. Hakemlik sürecinde metinlerin kişiye özel olduğu göz önünde bulundurularak üçüncü şahıslarla paylaşılmamalıdır. Hakemlik sürecindeki aday makaleden kendi çalışmaları için bilgi aktarımı yapmamalı, herhangi bir akademik/kişisel çıkar gözetmemelidir. Red verecekleri aday makaleler için açık ve ayrıntılı gerekçeler bildirmelidir. Derginin bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarını da göz önünde bulundurmalıdır.

Editör Etiği

Editör(ler); aday makalenin konusuna uygun en az iki hakem atamakla yükümlüdür. Kör hakemlik sürecini dikkate alarak hakem(ler) ve sorumlu yazar arasındaki iletişimi sağlamalıdır. Hiçbir yazar ve hakem arasında ayrımcılık yapmadan ilişkilerini şeffaf ve objektif bir biçimde sürdürmelidir. Buldukları konumu kendi bireysel ve akademik çıkarları doğrultusunda kullanmamalıdır. Red verecekleri aday makaleler için açık ve ayrıntılı gerekçeler bildirmelidir. Bilimsel araştırma, yayın ve hakem etiklerini de göz önünde bulundurmalıdır.

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

Yunus ARİFOĞLU	Abbâsiler Döneminde Horasan'ın İdaresi (11. Yüzyıla Kadar) <i>Khorasan Administration in Abbasid Period (Up to the 11th Century)</i>	1-10
Halil YAVAŞ	Geç Ortaçağ İngiltere'sinde Bir Devrimci Hareket: 1381 Köylü İsyanları <i>A Revolutionary Movement in the Late Medieval England: Peasant Revolts 1381</i>	11-21
Okan KÜSGÜN	Georgios Akropolites Vekayinâmesine Göre Türkiye Selçukluları-İznik Rum İmparatorluğu İlişkileri (1203-1261) <i>Relations Between Sultanate of Rum and the Empire of Nicaea According to George Akropolites's Chronicle (1203-1261)</i>	22-36
Murat TURAL	Yeryüzüne Atılan İlk Adım: Âdem'in Tepesi ve Ayak İzi <i>The First Step on Earth: The Peak and the Footprint of Adam</i>	37-47
Erol KELEŞ	Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği <i>Qishlaq Tradition in the Mongols: Sample the Arran and Mughan Qishlaqs of Ilkhanids</i>	48-62
Turgut AKYÜZ-Elmin ALİYEV	el-Mantıku'l-Kebîr, Fahreddîn er-Râzî Tarafından Mı Telif Edildi? Aidiyet Problemi Üzerine Bir İnceleme <i>Was Al-Mantiq Al-Kabîr Compiled By Fakhr al-Dîn Al-Râzî? A Study on the Problem of Authorship</i>	63-72
Mesut ÇITAK	Muînüddin Süleyman Pervâne Döneminde Tokat <i>The Period of Muînüddin Süleyman Pervâne in Tokat</i>	73-89
Murat SERDAR	Orta Çağ Avrupası'nda Bir Tıp Okulu: Montpellier <i>A Medical School in The Medieval Europe: Montpellier</i>	90-103
Kübra TEKİN	Orta Çağ'da Çok Yönlü Bir Bilim İnsanı: Michael Scot <i>A Versatile Scientist in the Middle Age: Michael Scot</i>	104-112
Özkan DAYI	Sa'dî-i Şîrâzî'nin Şiirlerinde İran Hükümdarları: Antik Dönem ve Ortaçağ Karşılaştırması <i>The Rulers in the Poems of Sadi-i Shirazi: The Compression of Ancient Period and the Middle Age</i>	113-136
Cumhur Ersin ADIGÜZEL	Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr <i>Banū Zuhr: A Physician Family in al-Andalus</i>	137-151
Seyfettin KAYA	Üçüncü Haçlı Seferi Sırasında Frederick I. Barbarossa'nın Konya'yı İşgali ve Yağmalaması (17-23 Mayıs 1190) <i>The Passage of the German Crusaders Through Anatolia During the Third Crusade and the Occupation of Iconium</i>	152-168
Lütfi ŞEYBAN	Fas (el-Mağrib) ile Endülüs Arasındaki Siyasi İlişkiler <i>Political Relations Between Morocco (al-Maghrib) and Andalusia</i>	169-192
İlkgül KAYA ZENBİLCİ	Orta Bizans Dönemi'nde Başkent Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayış: Panagia Ton Khalkeon Kilisesi Örneği <i>The Architectural Perspective Transferred from Constantinople to a Province in the Middle Byzantine Period: The Case of Panagia Ton Chalkeon Church</i>	193-215

OFAD

Abbâsîler Döneminde Horasan'ın İdaresi (11. Yüzyıla Kadar)

Geliş Tarihi: 23/01/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Arifoğlu, Yunus; “Abbâsîler Döneminde Horasan'ın İdaresi (11. Yüzyıla Kadar)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 1-10.

Yunus ARİFOĞLU*

Öz

Abbâsî idarî yapılanması bölgeler şeklindeydi. Bu bölgeler iklim olarak ifadelendirilmekteydi. İklim olarak ifade edilen bölgeler doğrudan Bağdat'a bağlıyken, onların içlerindeki bölge ve yörelerin idaresi ise iklim olarak ifade edilen bölgelerden sağlanmaktaydı. Bu dönemde idarî taksimatın en önemli parçası bölge valilikleriydi. Abbâsîler'de önemli bölgelerden birisi de Horasan'dı. Burası Sasanîlerle birlikte idarî bir bölge haline gelmişti. Bu dönemde İslam coğrafyasının doğudaki toprakları Horasan valiliğine bağlıydı. Bölge uzun süre merkezden atanan valiler tarafından idare edilmişti. Tahirîler ile birlikte ise bölge, müstakil olarak idare edilmeye başlandı. Saffarî ve Sâmânî hanedanlarıyla da bu devam etti.

Bu çalışma, Abbâsîler dönemindeki Horasan bölgesinin idaresine yönelik olup öncelikle Abbâsî öncesindeki Horasan idare incelenmiştir. Ardından Abbâsîler döneminde bölgenin idaresi ele alınmış, Selçukluların bölgede hakimiyet sağlamalarıyla sonuçlandırılmıştır. Bu makalede öncelikle ana kaynaklar irdelenmiş, ardından modern çalışmalar dikkat alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Horasan, Tahirîler, Saffarîler, Sâmânîler, İdare, Valilik

Khorasan Administration in Abbasid Period (Up to the 11th Century)

Abstract

The administrative structure of the Abbasids was in the form of regions. The regions were expressed as climate/iqlim. The regions referred to as climate were directly connected to Baghdad. The regions within them were governed by climate/iqlim zones. During this period, the most important part of the administrative division was the regional governorates. One of the important regions in the Abbasids was Khorasan. It became an administrative region with the Sassanids. During this period, the eastern lands of Islamic geography were under the governorship of Khorasan. The region was governed by governors appointed from the center. With Tahirids, Horasan began to be governed autonomously. This continued with the Saffarî and Samani dynasties. This study is directed to the administration of the Khorasan region during the Abbasid period. In this study, firstly the Khorasan administration before the Abbasids was examined. Then the administration of the region at the time Abbasids was discussed. This study was concluded with the domination of the Seljuks in the region. In the study, the main sources were first examined, then modern studies were taken into account.

Keywords: Abbasids, Khorasan, Tahirids, Administration, Governorship, Saffarids, Samanids

Giriş

Abbâsîler'de başkent Bağdat idi. Burası aynı zamanda hilafet merkeziydi. Bölgelerin bağlı bulunduğu divanlar burada bulunmaktaydı. Abbâsî idarî yapılanması bölgelere/eyalet ayrılmıştı. Bölgeler doğrudan Bağdat'a bağlıyken, onların içlerinde kalan yörelerin idaresi ise bölgelerden

*Arş. Gör. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orcid No: 0000-0001-7931-8617 ynsarfglu@gmail.com

sağlanmaktaydı. Her bölgede vilayetler veya metropoller gelmekteydi. Her metropole bağlı şehirler, kasabalar ve minberler bulunmaktaydı. Küçük şehirlerin bir merkezi vardı. Kazalar şehirlere bağlı olabildikleri gibi doğrudan metropole bağlı olabiliyorlardı. Kasaba ve minberler¹ için de bu durum geçerliydi. Bir şehre veya metropole, kazaya, kasabaya bağlı olan minberler olabiliirdi.²

İlk Abbasî halifesi Ebü'l-Abbas Es-Seffâh (750-754) döneminde, Kûfe, Sevad, Basra, Dicle, Bahreyn, Umman, Hicaz, Yemame, Yemen, Musul, Cezire, Ermeniye, Azerbeycan, Mısır ve Kuzey Afrika, Sind, Ahvaz, Huzistan, Sistan, Fars ve Horasan valilikleri bulunmaktaydı. Bu dönemde bölgelerin idaresi; Cezire, Ermeniye ve Azerbeycan Genel valiliği, Hicaz, Yemen ve Yemame Genel valiliği, Şam Genel valiliği, Basra, Bahreyn, Umman ve havalisi Genel valiliği, Ahvaz Genel valiliği, Mısır, Kuzey Afrika Genel valiliği ve Horasan Genel valiliği adında bölge valiliklerine ayrılmıştı.

Hârûn Reşîd (786-809) dönemindeki divanlarda; Sevad, Kesker, Dicle, Hulvan, Ahvaz, Fars, Kirman, Mekran, Sind, Sicistan, Cürcan, Kumis, Taberistan, Rey, İsfahan, Hemedan, Şehrzur, Basra-Kufe, Musul, Cezire, Fırat, Azerbeycan, Mukran ve Kerçe, Cilan, Ermeniye, Kinnesrin ve Avasım, Humus, Dımeşk, Ürdün, Filistin, Mısır, Berka, İfrikiyye, Yemen, Mekke-Medine ve Horasan şeklinde bir taksimat olduğu görülmektedir. Me'mun dönemi dönemi divanlarda idare; Sevad, Kesker, Dicle, Hulvan, Ahvaz, Fars, Kirman, Mekran, Sind, Sicistan, Cürcan, Kumis, Taberistan, Rey, Dimavend, Masebazan, Şehrzur, Basra-Kufe, Musul, Cezire-Fırat, Azerbeycan, Ermeniye, Kinnesrin, Dımeşk, Ürdün, Filistin, Mısır, Berka, İfrikiyye, Yemen, Hicaz ve Horasan şeklindedir.³

Endülüs hariç İslam dünyasının kalan diğer bölgeleri, Me'mun dönemine (813-833) kadar doğrudan Abbâsîlere, onun son döneminde ise bazı bölgeler özerk olarak bağlı kalmaya devam etmişlerdi. 10. yüzyıldan itibaren Bağdat'ın batısına ve güneyine düşen bazı bölgeler Abbâsîlerin idaresinden çıkmış olsa da, diğer bölgeler bağlı kalmaya devam etmiştir. Râzi Billah döneminde (934-940) Fars, Rey, İsfahan, Cebel Büveyhilerin, Musul, Diyarbekir, Diyar-ı Rabia, Diyar- Mudar Hamdanilerin, Mısır Fatimilerin, Şam Muhammed b. Toğuç'un, Endülüs ise III. Abdurrahman'ın idaresi altındaydı. Horasan'da ise bu dönemde Sâmânîler bulunmaktaydı.⁴

Abbâsîler'de *İmâret-i Âmme* (Genel) ve *İmâret-i Hâssa* (Özel) adında iki tür valilik vardı. Valiliğe geliş de iki türlü idi. İlki valinin merkezden atamasıyla gerçekleşen bir valilik şekliydi. Bu tür valilik Me'mun'un son dönemine kadar kesintisiz olarak uygulanmıştı. Bir de *İmeret-i İstila* yoluyla valiliğe geliş vardı. Bir bölgede herhangi bir hanedan güç olarak ortaya çıkar, idareyi ele alır, halife ise bunu onaylardı. Bu valilik Me'mun'dan sonra ortaya çıkmıştır. Bölge valiliği/İmâret-i Âmme Abbâsîler'de önemli makamlarından birisiydi. Horasan, bu dönemde önemli bölge valiliklerindendi.⁵

1. Horasan'ın Coğrafi, İdarî Sınırları ve Yapısı

Horasan'ın ismi eski Farsçada, *hûr* ve *âsân* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmektedir. *Hûr* kelimesi *Güneş* ve *Küllî* anlamına gelir. *Asan*'ın, bir şeyin aslı ve kolay anlamı bulunmaktadır. İran coğrafyası esas alındığında burası, güneşin başlangıç noktasıdır. Aynı zamanda bu adlandırmayla bölgenin zenginliğine ve refahına vurgu yapıldığı anlaşılabilmektedir.⁶

¹ İslam coğrafyacılarından anlaşıldığı kadarıyla Abbâsîler döneminde en küçük idarî birim minberdi. Ayrıntı için bkz. Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1992, s. 290-440.

² İbn Hurdâzbih Ebü'l-Kasım b. Abdullah, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden, 1967, s. 18-40; İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 250-260; İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Sûretü'l-Arz*, haz. E.J. Brill, Leiden, 1939, s. 173, 435, 440-450; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1992, s. 290-440.

³ Cehşiyârî, İbn Abdullah Muhammed b. Abdus, *Kitabu'l-Vüzerâ*, thk. Mustafa es-Sekka, Kahire, 1980, s. 85-89, 109-110, 281-288; Kudame b. Cafer, Ebu'l-Ferec el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harac ve Sinâtü'l-Kitâbe*, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt, 1986, s. 85-89.

⁴ İbn Tiktaka, *el-Fahri*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür ve Sanat, İstanbul, 2016, s. 117-119, 178-201.

⁵ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 56; İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, s. 253; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* s. 426.

⁶ Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn, *Mu'cemu'l-Buldân*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt, 1994, s. 409; Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. 18, s. 234.

Abbâsîler döneminde Horasan bir iklim/bölge adıydı. Küre olarak ifade edilen bölgelere ayrılmıştı. Küre, bazen bir şehri niteyebildiği kadar, idarî bir merkezin de adı olabilmekteydi. Bunların içinde ümmehat denilen başşehirler vardı. Başşehirlerin içinde de küreler bulunmaktaydı. Bu anlamdaki küreler vergi bölgeleriydi. Amillik olarak da bilinirlerdi. Bunlara bağlı şehir, kaza, kasaba ve minberler gelmekteydi. Ayrıca bölgede bazı yöreler bulunmaktaydı. Burada kullanılan idarî tabirler, büyükşehirler için ümmehat/metropol/anakent, kırsal bölge için rustak, bunların dışında; şehir, kasaba, nahiyeye, han ve minber ifadeleri kullanılmaktadır. Bölgedeki herhangi bir yerleşim yerinde minberin varlığı, orada idarî makamın varlığına işaret eder. Bölge idarî olarak 30 Amillik'e bölünmüştü. İdarî merkezlerde; kadı, posta müdürü, vergi memuru, vali veya kaymakam makamında birisi bulunurdu. Valinin bulunmadığı yerde kadı, idarî işlere de vekâlet ederdi.⁷

Horasan'ın Ortaçağ'da coğrafi sınırları İslam Coğrafyacılarının tanımlamalarında farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle bölgenin idarî sınırları ile coğrafi sınırlarını ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir. 10. yüzyıl ve bu yüzyıl sonrasındaki İslam coğrafyacıları bölgenin sınırlarını doğal coğrafyayı dikkate alarak yapmışlardır. Horasan'ın batı tarafında bulunan çöller bu yönün doğal sınırlarını oluşturmuştur. Bölgenin doğu tarafından ise Ceyhun nehri doğal sınırı oluşturmuştur. Güneyde Sistan'a geçişte dağlar doğal ayrımı oluştururken, kuzeyde Oğuz çölü benzer doğal sınırı oluşturmuşlardır. Modern çalışmalarda bölgenin sınırları keskin olarak belirlenmiş değildir. Bazı çalışmalarda İsfahan Horasan'a dâhil edilirken, bazılarında Hazar denizine kadar olan yerler bölgeye dâhil edilmiştir. Bölgenin; güney batı ve batısında Fars bölgesi, kuzey batısında Taberistan ve bu bölgenin bir şehri olan Cüzcan/Gürgan, kuzeyinde Hârizm toprakları, kuzey doğuda Maveraünnehir'in bir kısmı, doğuda Maveraünnehir ile Huttel, güney doğuda Hindistan ile Sicistan ve güneyde ise Sicistan ile Kirman toprakları yer almaktadır.⁸

Horasan bölgesi Sasanîlerle birlikte idarî bir eyalet olmuştur. İslamiyet'le birlikte buranın idarî sınırları döneme göre değişmekteydi. Bazen herhangi bir bölge de idarî olarak buradan yönetilebilmekteydi. Bölge şehir ve idarî merkezlerinden herhangi birisine farklı bölgelerin idaresi bağlanabilirdi. İdarî sınırlar oluşturulurken doğal coğrafya dikkate alınmıştır. Ancak idarî sınırları belirleyen önemli bir husus vergilerdi. Bir bölgenin vergileri hangi divana bağlı idiyse, oranın idaresince yönetilirdi. Sınırların değişmesinin diğer sebebi ise valiliğin keyfiyetinin değişmesiydi. Merkezden atanan valiler yönetimde Horasan Eyaleti nispeten daha belirgin sınırlara sahipti. Özerk dönemlerde bu durum değişime uğramıştır. Buradaki otoriteler hem sınırlarını hem de güçlerini genişletmeye çalışmışlardır.⁹

Abbâsîler döneminde bölgenin idarî sınırları İsfahan'dan başlayıp, güney doğu ve güneyinde Kabil, Gazne ve Gur'a kadar uzanırken, kuzey batıda Gurgan'a, doğuda ise Tirmiz, Semerkant ve Buhara'ya kadar gitmekteydi. Tahirîler döneminde Fergana bölgesinin, bu valiliğe bağlı olduğu görülmektedir. Abbâsîler döneminde doğudaki İslam coğrafyasına ait topraklar Horasan Valiliğine bağlıydı. Bu valiliğin sınırları, bazen güneyde Hürmüz Boğazına kadar inmekteydi. Sâmanîler döneminde bölgenin sınırları Rey'den Fergana'ya kadar uzanmaktaydı.

Bölgede bulunan Nişâbûr, Merv, Belh ve Herat şehirleri dönemin metropolleriydi. Bu dört şehir farklı idarî otoriteler altında başkentlik yapmışlardır. Bölgenin içinde; Kûhistan, Kûmis, Dihistan, Garcistan, Toharistan küre olarak adlandırılan yöreleri vardı.¹⁰

İdarî yapıda önemli unsurlardan birisi yerel eşraftı. Bunlar yerel idarenin bürokratik yapısını oluşturmaktaydı. Horasan'daki yerel beylere Dihkan ve Merzuban denilmekteydi.¹¹ Bunlar,

⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 426.

⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 56; İstahrî, *Mesalik ve Memalik*, s. 253; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* s. 426.

⁹ Yakûbî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer, *Tarihu'l-Yakubî*, Dâru Sadır, Beyrut, 2002, s. 75; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 409; Çetin, "Horasan", s. 234; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s. 14-23; Mustafa Şahin, *Orta çağda Herat Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timürluların yıkılışına kadar: (961-1507))*, Basılmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 11-27.

¹⁰ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 72; B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, *Belleterin*, Ekim, Ankara, 1955, c. 19, S. 76, 496-s. 497; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Necdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 80; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 89.

Horasan'ın bütün şehir, kasaba ve her türlü idarî merkezinde varlardı. Bu açıdan onlar, siyasi iktidar değişse bile düzeni ayakta tutan kişiler olarak mekanizmanın çökmemesinde önemli rol oynamışlardır.¹²

Sasanîler döneminde yerel eşrafi temsil eden Dihkanlar ve Merzubanlar İslamiyet bölgeye yerleştiğinde de aktif rol oynamışlardı. Fetihleri gerçekleştiren komutanlar ilk anlamda bölgedeki onlar ile anlaşma sağlamışlardı.¹³ Abbâsîler döneminde de varlıkları devam eden Dihkanlar, özellikle 10. ve 11. yüzyılın yarısında etkili olmuşlardı. Bu yüzyıllarda Horasan'daki otorite boşluğu Dihkanları yeniden idarede söz sahibi yapmıştı.¹⁴ Selçuklular'ın Horasan'a hâkim oldukları dönemde bile Dihkanlık Horasan ve çevresinde varlığını devam ettirmekteydi.¹⁵

2. Abbâsîler Öncesinde Horasan Bölgesinin İdaresi

Horasan'da Medler, Persler, Makedonyalılar, İskitler, Hunlar, Sasanîler ve daha birçok farklı siyasi otorite hüküm sürmüştür. Bölge, 652 yılında ise kesin olarak Müslümanların idaresine geçmiştir.¹⁶

Sasanîler döneminde buranın idaresi valiler aracılığıyla yürütülmekteydi. Horasan İran'ın bir parçası Pazospan unvanında bir ispahbez/vali ile her biri memleketin dörtte birinde idareci olan dört Merzuban tarafından idare edilirdi. Hz. Osman döneminde bölge fethedilmiş ve Basra valiliğine bağlanmıştı. Fetihlerden sonra diğer bölgelerde olduğu gibi İran bölgesi ve dahası Horasan da atanan valiler aracılığıyla yönetilmişti. Hz Osman zamanında Horasan'ın fethedilen şehirleri Basra valiliği tarafından yönetilmekteydi. Hz Ali döneminde çıkan iç karışıklıkları sebebiyle genelde devletin Horasan üzerinde hâkimiyetinin azalmasından dolayı idarenin sürekliliği inkıtaya uğramıştı. Hz Ali Cade b. Hübeire el- Mahzümi'yi bölgeye vali olarak atamış, ancak o, burada kontrolü sağlayamadığından yönetememiştir.¹⁷

Emevîler döneminde Horasan bölgesinin idaresi ilk zamanlarda Basra valiliğine bırakılmıştı. Muaviye (661-680) bölgeye ilk olarak Abdullah b. Amir'i (661-665) Basra ve Horasan bölgesinin valiliğine getirdi. Ziyad b. Ebihî (666-673) Basra valiliğine getirildi. Emevîler döneminde Mühelleb b. Ebu Sufre (685-697) ve oğulları Yezid ile Mufaddal Horasan valiliğinde bulunmuşlardır. Böylece bölgede hâkimiyet yeniden sağlanabildi.¹⁸

Emevîler döneminde İç Asya'dan bölgeye Türk akınları devam etmekteydi. Bu sebeple de bölgenin idaresi sağlıklı bir şekilde yürütülememekteydi. Yaklaşık yirmi yıl kadar süren bu akınlara, Horasan valiliğine getirilen Esed b. Abdullah el-Kasrî (735-738), Türk hakanını ağır bir yenilgiye uğratmış, akınlara son vermiş ve bu sayede idareyi tesis edebilmiştir. Bölgede Emevîler'in son Horasan valisi olan Nasr b. Seyyar ise, Boğa Tarhan'ı idam edip, idarî sınırları Fergana'ya kadar genişletmiştir.¹⁹

¹¹ Harizmî, *Meftâihu'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyari, Dâru'l-Kütûbi'l-Arabi, Beyrut, 1989, s. 70; Barthold, Vasiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 196; Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, c. 9, s. 289-290.

¹² Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu", s. 509; Elton L. Daniel, *The Policial and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, The Iran America Foundation, Chicago, 1979, s. 17.

¹³ Belazûrî, *Fütühü'l-Buldan*, thk. Abdullah Tabbai, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut, 1987, s. 404-411; Daniel, *The Policial and Social History*, s. 17.

¹⁴ Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu", s. 509-510; Daniel, *The Policial and Social History*, s. 17.

¹⁵ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 14-23.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Maarif*, thk. Servet Ukkâşe, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1981, s. 653; Richard Nilson Frye, *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, California, 1993, s. 37; Gene Garthwaite, *İran Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2007, s. 20; Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınlar, Ankara, 2005, s. 16.

¹⁷ Halife B. Hayat, *Halife b. Hayat Tarihi*, Bizimbüro Basımevi, Ankara, 2001, s. 203; Daniel, *The Policial and Social History*, s. 17; Claude Cahen, *İslamiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 25-35.

¹⁸ Mustafa Fayda, "Abdullah b. Amir", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, c. 1, s. 84-85; İrfan Aycan, "Ziyad b. Ebihî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, c. 44, s. 480-482; İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebu Sufre", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, s. c. 31, 511-512.

¹⁹ Abdülkerim Özaydın, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, c. 11, s. 365; Nahide Bozkurt, "Nasr b. Seyyar", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, c. 32, s. 415-416.

Emeviler döneminde Horasan valiliği Basra valiliğine bağlıydı. Temim Bekr kabilelerine mensup kişiler tarafından idare edilmekteydi. Bu dönemde valiler merkeze bağlıydı. Ancak kararlarında müstakil hareket etme imkânına sahiptiler.²⁰

3. Abbâsîler Döneminde Horasan İdarî Yapısı

Abbâsîler döneminde Horasan, 80 yıla yakın merkezden atanan valiler tarafından idare edilmişti. Me'mun'un son zamanları ile birlikte burası güçlü ailelerin nüfuzu altına girmiş, bunlar halifeye kendilerini vali olarak atamışlardı. Bundan sonraki süreçte doğu idaresi güçlü ailelerin birbirleriyle mücadele sahnesine dönüşmüştü. Bu mücadelelerde gücü ele geçiren aile idareyi ele alırdı. Halife ise onların idaresini onaylardı. Ancak buradaki valilik halifeye bağlılığı oranında idarede kalabilmekteydi. Bu bağlılık ortadan kalkınca veya zayıfladığında idaresi de zayıflamaktaydı. Mutlak bir otoriteye sahip olmayıp, valinin meşruiyeti halife tarafından rıza gösterilmesi ve onaylanması gerekmekteydi.²¹

Abbâsîler döneminde Me'mun'un son yıllarına kadar valiler mutlak anlamda merkeze bağlı olup, merkezin emirleri çerçevesince hareket ederlerdi. Bu zaman diliminde valilerin yetkileri sınırlı olup, onlar Emeviler'de olduğu gibi kendi başlarına iş yapma yetkisine sahip değillerdi. Halife bölge valilerini bizzat kendisi seçmekteydi. Yine bu dönem zarfında valilerin görev süreleri kısa tutulmaktaydı.

İlk Abbasî halifesi Ebû Seffah (750-754) döneminde Horasan valisi Ebû Müslim Horasanî idi. Halife Mansur 755 yılında Ebu Davud b. İbrahim'i Horasan'a vali tayin etti. Onun öldürülmesini ardından 757'de Abdülcabbar b. Abdurrahman bu göreve getirildi. Tahir b. Hüseyin'e kadar bölgede sırasıyla; Ebu Avn b. Abdulmalik Yezid 760-761, Useyd b. Abdullah 766, Abdu Hadid 768, Humeyd b. Kahtabe 768, Ebu Avn Abdulmalik b. Yezid 776, Muaz b. Müslim 778, Musab b. Zühayr 782, Ebu Abbas Fadl b. Süleyman 783, Cafer b. Muhammed 793, Abbas. b. Cafer 791-792, Kitrib b. Ata el-Kindi 793-794, Fazl b. Yahya el-Bermeki 794, Mansur b. Yezid 796, Ali b. İsa Mâhân 796, Hartheme b. Ayan 809, Me'mun, Gassan b. Abbaz 819-820 isimler valilik yapmışlardır.²²

Halife Memun döneminde 821 yılında Tahir b. Hüseyin, Ebi Halidin aracılığıyla kendisini Sicistan ve Horasan valiliğine tayin ettirdi. Böylece bölgede Tahirîler dönemi başladı. Onun ardından Hüseyin b. Tahir devletin içinde bulunduğu bunalım ve kargaşa ortamından istifade ederek özerk bir şekilde hareket etti. Bu tarihten itibaren bölgede özerk valiler ortaya çıkmaya başladı. Memun'un Tahir b. Hüseyin'in çocuklarını atamasıyla da bu durum pekişti.²³

Tahirîler, bölgede müstakil hareket etmişlerdir. Vergilerini halifelik merkezi Bağdat'a aksatmaksızın göndermişlerdir.²⁴

Tahirîler döneminde Horasan'ın idarî sınırları ve buraya bağlı yerler genişledi. Bölgenin idaresi Tahir b. Hüseyin'in eline geçince Esed b. Saman oğullarının idaresinde bulunan valilikleri tanıdılar. Onların döneminde doğuda sınırlar Fergana vadisine güneydoğuda Hindistan'a ulaşırken, batıda ise sınırlarını Rey ve Kirman içlerine kadar genişletmişlerdi.²⁵

Yakub b. Leys 871'de Halife'nin kardeşi El-Muvaffak'tan aldığı bir yazılı yetkiyle Belh, Toharistan, Kirman, Sicistan ve Sind idaresini üstlendi. Tahirîler Hanedanının zayıf düşmesiyle Yakub

²⁰ Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 36, 83, 355; Çetin, "Horasan", s. 235.

²¹ Gardizi, *History of the Eastern Islamic Lands Ad 650-1041*, trans. Edmund Bosworth, BIPS Persian Studies, London-New York, 2011, s. 53; Zeydan, *İslam Medeniyeti*, s. 100; Lombart Maurice. *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 57-58, 71-74.

²² Gardizi, *History of the Eastern*, s. 28-41, 46-48.

²³ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 41; Cahen, *İslamiyet*, s. 53, 65; İbrahim Hasan, *İslam Siyasi ve Kültürel*, s. 281-283; A. K. S. Lambton, "History of Iran", *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, Brill, Leiden, 1978, v. 6, s. 13-18.

²⁴ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 41; Zeydan, *İslam Medeniyeti*, s. 100; Lombart, s. 57, 74.

²⁵ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 53.

b. Leys, 873 yılında Horasan halkı tarafından davet edildiği gerekçesiyle Halife'nin görüşünü almaksızın Tahirîlerin idare merkezi Nişâbûr'u ele geçirdi.²⁶

Yakub b. Leys, Horasan'a hâkim olmasının ardından 875'te Bağdat'a gitmek istedi. Halifeye elçilerini göndererek Ondan Horasan, Fars memleketleri ve Tahir Bin Hüseyin'in idaresi altında bulunan bölgelerin genel valiliği ile Bağdat ve Samarra polis teşkilatının yönetimi ile Kirman ve Sicistan valiliğini talep etti. Halifenin kardeşi Muvaffak buna razı oldu. Yakub b. Leys, bunlarla da yetinmeyerek Bağdat'a üzerine sefere çıktı. Vasıt'ı ele geçirdi. Burada Abbâsîlerin güçleriyle karşılaştı. Ordunun başında bizzat halife Mu'temid Alallah bulunuyordu. Yakub yenilgiye uğratıldı. O, Ahvaz'a çekilerek 879 yılında öldü. Yerine, Halife'ye itaat eden Amr b. Leys, Horasan, Fars, Asbahan, Sicistan, Sind ve Kirman genel valiliğine getirildi.²⁷

Halife, kısa süre sonra Amr b. Leys'i Horasan valiliğinden azledip minberlerde tel'in edilmesi için emir verdi. Yerine ise Muhammed b. Tahir'i Horasan valiliğine tayin etti. Fakat Muhammed b. Tahir Bağdat'ta kalmayı tercih ederek yerine Rafi b. Herseme'yi naib olarak gönderdi. 887 yılında da Halife Muvaffak, Amr b. Leys'e karşı savaşmak üzere sefere çıktı. Kirman ve Sicistan'a girmeden geri döndü. Amr b. Leys bu sırada Kirman'da bulunmaktaydı.

Halife Mu'tazid Billah, Abbasî Devletinin hilafet makamına gelince Rafi' Bin Herseme'yi, Horasan Genel valiliğinden azledip Amr b. Leys'i Horasan'a vali olarak yeniden atadı. Rafi bunu kabul etmeyip Amr b. Leys ile mücadele etti. Amr b. Leys onu yenip Nişabur'a girdi. Amr şehirden ayrılınca Rafi şehre gelip bu defa Hz. Ali'nin torunlarından Muhammed b. Zeyd adına hutbe okuttu. Amr şehri kuşatıp Rafi'yi öldürerek mutlak anlamda bölge idaresinde hâkimiyet sağladı.²⁸

Amr b. Leys Sâmanoğullarından İsmail b. Ahmed'in idaresinde olan Maverâünnehir'in idaresini talep etti. İsmail b. Ahmed, Amr'ı bu isteğinden vazgeçirmek istediye de başarılı olamadı. Taraflar arasında çıkan çatışmada Amr b. Leys, esir düştü. İsmail b. Ahmed Onu halife'ye havale etti. Böylece Saffarîlerin idaresindeki bölgeler 911 yılında Sâmânîlerin idaresine geçti.²⁹

875'e kadar Fergana'ya kadar olan İslam coğrafyası Horasan valiliğine bağlıydı. Bu tarihten itibaren Samanoğullarıyla birlikte Maverâünnehir müstakil valilik hale gelmişti. Bu zamana kadar Horasan valiliği bütün Müslüman şark coğrafyasına hükmederken, Saffarîlerle birlikte bu durum değişmeye başlamıştı. Saffarîler ile birlikte bölgenin idarî sınırları doğuda daralmış, buna karşın güneyde genişlemişti.³⁰

Sâmânîler³¹, Sâmân adında birisinin soyundan gelirler. O, Mecusî iken Emevîlerin son zamanlarında İslamiyet'i seçip Esed adını almıştı. Sâmân, İran coğrafyasında eşraftan biriydi. Sâmân'ın evlatları Halife Me'mun döneminde idarede bulundular. Halife, onun çocuklarından Ahmed b. Esed'i Fergana'ya, Nuh b. Esed'i Semerkant'a, Yahya b. Esed'i Şaş ve Eşrusna'ya ve İlyas b. Esed'i ise Herat ve civarına vali olarak tayin etmişti. Tahir b. Hüseyin Horasan idaresine gelince de onları yerlerinde bıraktı.³²

Tahirîlerin zayıflamasıyla birlikte halife Mutemid Alallah, 875'te Maverâünnehir bölgesinin idaresini Sâmânîlere verdi. Bu dönemde Sâmânîlerin başındaki kişi Nasr b. Ahmed idi. O, 888'de ölünce yerine kardeşi İsmail geçti.³³

²⁶ İbnü'l-Esir, *el- Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köşe, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 1986, c. 3, s. 206-207; Gardizi, *History of the Eastern*, s. 46-48; Şahin, *Ortaçağ'da Herat Bölgesi*, s. 11-27.

²⁷ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 46-48.

²⁸ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 49-51; Lambton, "The History of Iran", s. 20-22.

²⁹ İbnü'l-Esir, *el- Kâmil*, c. 4, s. 206-207; Cahen, *İslamiyet*, s. 223-224; Osman Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 18.

³⁰ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 53.

³¹ Adını Sâmânîler'den alan Sâmânîler, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde yüz yıla yakın hüküm sürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Usta, "Sâmânîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, c. 36, s. 64-68.

³² Gardizi, *History of the Eastern*, s. 41; Cahen, *İslamiyet*, s. 53, 65; İbrahim Hasan, *İslam Siyasi ve Kültürel*, s. 281-283.

³³ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 54-55.

Ahmed b. İsmail döneminde 911 yılında Saffarîlerin idaresindeki Horasan bölgesi Sâ mânîlerin hâkimiyet alanlarına girdi. Onlar böylece Tahirîler dönemindeki idarî sınırlara sahip oldular. Böylece Sâ mânîler bölgeye hakim olup, halife ise onların bölgedeki meşryuiyetlerini onayladı.³⁴

İsmail Rey'de ölünce oğlu Ahmed b. İsmail idarenin başına geçti. Ahmed 914 yılında öldürüldü. Yerine oğlu Nasr geçti. Nasr idareye geçtiğinde küçüktü. Halife Muktedir, küçük yaşına rağmen Nasr'ın valiliğini onayladı. Onun döneminde zaman zaman bölgenin bazı şehirleri idaresinden çıktıysa da o, buraları yeniden geri aldı. Nasr'ın ardından oğlu Nuh idareye geçti. Nuh döneminde bölge üzerinde Büveyheğullarıyla mücadele edildi. İdaresindeki bazı yerler bu hanedanın eline geçtiyse de o, kaybettiği yerleri 945'te yeniden aldı.³⁵

Nuh b. Nasr ölünce yerine oğlu Abdülmelik b Nuh geçti. 961 yılında Abdülmelik de öldü. Yerine kardeşi Ebu Salih, Mansur b. Nuh geçti. Ancak Sicistan ahalisi Ebu Salih'e karşı ayaklandı. Aralarında çıkan savaşlar yedi yıl devam etti. 967 yılında Büveyhoğlu Rüküddevle ile Mansur Bin Nuh arasında savaş çıkmış, 972 yılına kadar da devam etmişti. Ancak Rüküddevle'nin Mansur'a 100 bin dinar, oğlu Adududdevle de ona 50 bin dinar para ödemeleri şartı ile aralarında barış yapılmıştı. Aynı zamanda ise Sâ mânîoğlu Mansur b. Nuh, Adududdevle'nin kızıyla evlendi. 977 yılında ölen Mansur'un yerine ikinci Mansur adıyla oğlu Nuh b. Mansur geçti. Mansur b. Nuh ölünce. Yerine ise ondan sonra oğlu Ebu'l-Kasım Nuh b. Mansur geçti.³⁶

997 yılında Nuh b. Mansur, kendisine karşı ayaklanan komutanlarını bastırmak için Gazne Hükümdarı Sebüktekin'den yardım istedi ve bu sayede isyancıları yendi. Onlarsa Curcan'a kaçtılar. Nuh b. Mansur vaktiyle Sebüktekin'in oğlu Mahmud'a terketmiş bulunduğu Nişabur şehrini de bu arada isyancılardan geri almayı başardı. Nuh b. Mansur ölünce yerine oğlu Mansur b. Nuh geçti.³⁷

Gazneli Mahmud' ile Mansur b. Nuh'un arası Horasan konusunda bozulmaya başladı. Gazneli Mahmud, Sâ mânîlerin zayıflamalarından yararlanarak Buhara ile Nişabur şehirlerini ele geçirdi. Sâ mânî idaresi son buldu. Aynı zamanda halife Kadir Billah adına hutbe okuttu. Maverâünnehir tarafında ise Buğra Han'ın halefleri bu yerleri ele geçirmiş ve Sâ mânî prenslerini tutuklamışlardı. Böylece Sâ mânîlerin idaresi 1005 yılında son buldu.³⁸

Sonuç

Horasan bölgesinin en önemli avantajı birçok bölgeyi birbirine bağlaması ve yol güzergâhlarının üzerinde bulunmasıydı. Hem kuzey Rusya coğrafyasına, hem güneyde Hürmüz boğazına, batıda Hemedan üzerinden Bağdat'a, doğuda İç Asya'dan Çin'e kadar olan yollar merkezinde, bölgenin şehirleri yer aldığından, bölge çok çeşitliliğe sahip olmuştu. Bölgenin etrafı çöllerle kaplı olmasına rağmen, buradan geçen ticaret yolları Horasan'ı ihya etmiştir. Bu sebeple de birçok otorite bölgeye hâkim olmanın mücadelesi içerisinde olmuştur.

Abbaâsîler döneminde Horasan bir iklim/bölge adıydı. Kûre olarak ifade edilen bölgelere ayrılmıştı. Bunların içinde ümmehat denilen başşehirler gelmekteydi. Bunlara bağlı şehir, kaza, kasaba ve minberler gelmekteydi. Bölgedeki herhangi bir yerleşim yerinde minberin varlığının, orada idarî makamın varlığına işaret olduğu anlaşılmaktadır.

Horasan bölgesinin idarî sınırlarının zaman zaman küçülüp zaman zaman genişlediği görülmektedir. İslamiyet'le birlikte buranın idarî sınırlarının döneme göre değiştiği anlaşılmaktadır. Bazen bölgenin doğal coğrafyasında yer almayan herhangi bir bölgenin de idarî olarak buradan yönetildiği görülmektedir. Genellikle idari sınırların oluşturulmasında doğal coğrafya dikkate alınsa da bunun her zaman böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü idarî sınırları belirleyen önemli bir husus vergilerdi. Bir bölgenin vergileri hangi divana bağlı idiyse, oranın idaresince yönetilirdi. Sınırların değişmesinin diğer sebebi ise valiliğin keyfiyetinin değişmesiydi.

³⁴ Usta, *Türklerin İslamlaşma*, s. 82.

³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. 3, s. 50, 69, 71-73, 140.

³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. 4. s. 140; Lambton, "The History of Iran", s. 22-23.

³⁷ Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran*, s. 18; Usta, *Türklerin İslamlaşma*, s. 82.

³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 206-207; Cahen, *İslamiyet*, s. 225-226; İbrahim Hasan, *İslam Siyasi ve Kültürel*, s. 442-456.

İdari yapıda önemli bir unsur da yerel eşraftı. Bunlar yerel idarenin bürokratik yapısını oluşturmaktaydı. Bu yerel beylere kırsal bölgelerde toprak ve idarede etkililerdi. Bu açıdan onlar, siyasi iktidar değişse bile düzeni ayakta tutan kişiler olarak mekanizmanın çökmemesinde önemli rol oynamışlardır.

Sasanîler döneminde buranın idaresi valiler aracılığıyla yürütülmekteydi. Fetihlerden sonra diğer bölgelerde olduğu gibi İran bölgesi ve dahası Horasan da atanan valiler aracılığıyla yönetilmişti. Emevîler döneminde Horasan bölgesinin idaresi ilk zamanlarda Basra valiliğine bırakılmıştı. Bölge valiliği daha sonra müstakil hale gelmeye başlamıştı. Abbâsîler döneminde Horasan, 80 yıla yakın merkezden atanan valiler tarafından idare edilmişti. Me'mun'un son zamanları ile birlikte burası güçlü ailelerin nüfuzu altına girmiş, bunlar halifeye kendilerini vali olarak atamışlardı. Bundan sonraki süreçte doğu idaresi güçlü ailelerin birbirleriyle mücadele sahnesine dönüşmüştü. Bu mücadelelerde gücü ele geçiren aile idareyi ele alırdı. Ancak buradaki güçler, halifeye bağlılıkları oranında idarede kalabildikleri görülmektedir.

Bölgenin idaresinde söz sahibi olan bağımsız aileler, ilk olarak halife Me'mun'un son zamanlarında Tahirîler ile başlamıştır. Tâhirîler, müstakil hareket etmişlerdir. Vergilerini ise halifelik merkezi Bağdat'a düzenli olarak göndermişlerdir.

Tahirîler döneminde Horasan'ın idarî sınırları ve buraya bağlı yerler genişlemiştir. Onların döneminde doğuda sınırlar Fergana vadisine güneydoğuda Hindistan'a ulaşırken, batıda ise sınırlarını Rey ve Kirman içlerine kadar genişletmişlerdi.

Tahirîlerin zayıflamasıyla birlikte halife Mutemid Alallah, 875'te Maveraünnehr bölgesinin idaresini Sâmânîlere verdi.

875'e kadar Maveraünnehr ve Fergana'ya kadar olan İslam coğrafyası Horasan valiliğine bağlı olduğu görülmektedir. Bu tarihten itibaren Ceyhun Nehrinin ötesi Sâmanoğullarına bırakıldı. Onlar bu coğrafyada müstakil idarelerini kurdular. Bu zamana kadar Horasan valiliğinin bütün Müslüman şark coğrafyasına hükmettiği görülürken, Saffarîlerle birlikte bu durumun değişmeye başladığı anlaşılmaktadır. Saffarîler ile birlikte bölgenin idarî sınırları doğuda daralmış, buna karşın güneyde genişlemiştir.

Ahmed b. İsmail döneminde 911 yılında Saffarîlerin idaresindeki Horasan bölgesi Sâmânîlerin hâkimiyet alanlarına girdi. Onlar böylece Tahirîler döneminde Horasan'ın sahip olduğu idarî sınırlara sahip oldular. Sâmânîlerin 1005 yılına kadar bölgede idarede kaldıkları görülmektedir.

KAYNAKÇA

Aycan, İrfan; "Ziyad b. Ebihî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. 44, ss. 480-482.

_____; "Mühelleb b. Ebu Sufre", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 31, ss. 511-512.

Barthold, Vasilij Viladimiroviç; *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Belazûrî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar; *Fütühü'l-Buldân*, thk. Abdullah Tabbâi, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut, 1987.

Bozkurt, Nahide; "Nasr b. Seyyar", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, ss. 415-416.

Çetin, Osman. "Horasan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. 18, ss. 234-241.

Cahen, Claude; *İslamiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2000.

Cehşiyârî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar; *Kitâbu'l-Vüzerâ*, thk. Mustafa es-Sekka, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1980.

Daniel, Elton; *The Policial and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, The İran America Foundation, Chicago, 1979.

Fayda, Mustafa "Abdullah b. Amir", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, c. 1, ss. 84-85.

Frye, Richard Nilson; *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, California, 1993.

Gardizi, *History of the Eastern Islamic Lands Ad 650-1041*, trans. Edmund Bosworth, BIPS Persian Studies, London-New York, 2011.

Garthwaite, Gene; *İran Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2007.

Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen; *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınlar, Ankara, 2005.

Halife B. Hayat; *Halife b. Hayat Tarihi*, çev. Abdulhalik Bakır, Bizimbüro Basımevi, Ankara, 2001.

Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyari, Dâru'l-Kütûbi'l-Arabi, Beyrut, 1989.

Hasan, İbrahim Hasan; *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1985.

Hitti, Philip; *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011.

Hosayn, M. H; "Dihkan", *MEB İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, İstanbul, 2008.

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, çev. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.

İbnü'l-Esir; *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köşe, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 1986.

İbn Havkal; *Suretu'l-Arz*, thk. E.J. Brill, Leiden University Press, Leiden, 1939.

İbn Hurdazbih; *Yollar ve Ülkeler*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.

İbn Kuteybe; *Maarif*, thk. Servet Ukkâşe, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1981.

İbn Tiktaka, *el-Fahri*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür ve Sanat, İstanbul, 2016.

İstahrî; *Mesalik ve Memalik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden University Press, Leiden, 1967.

Kudame b. Cafer; *Kitabu'l-Haraç ve Sinâatu'l-Kitâbe*, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt, 1986.

Kurt, Hasan; *Türk İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002.

Kurt, Hasan; "Tâhirîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010.

Lambton, A. K. S; "History of İnan", *The Encyclopedia of İslam*, New Edition, Brill, Leiden, 1978.

Lombart, Maurice ; *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.

Makdisî; *Ahsenu't-Tekâsım fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt, 1992.

Mez, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

Mottahedeh, R; "The Abbasid Caliphate In İnan", *The Cambridge History of İnan*, Cambridge, New York, 1993.

Özaydın, Abdülkerim; "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 11, ss. 365.

Özğüdenli, Osman; *Ortaçağ Türk-İnan Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.

Piyadeoğlu, Cihan; *Güneş Ülkesi Horasan*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.

Sümer, Faruk; "Dihkan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994.

Şahin, Mustafa; *Orta çağda Herat Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timürluların yıkılışına kadar:(961-1507)*, Basılmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2013.

Yakûbî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer; *Tarihu'l-Yakubî*, Dâru Sadır, Beyrut, 2002.

Yâkût el-Hamevî; *Mu'cemu'l-Buldan*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun; *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

Usta, Aydın; *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, Yeditepe Yayınları, Aralık, 2007.

_____ ; "Sâmânîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, c. 36, ss. 64-68.

Zahoder, B; "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", *Belleten*, çev. İsmail Kaynak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1955.

Zeydan, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi I-II*, çev. Necdet Gök, İletişim Yayınları İstanbul, 2012.

Ekler:

Ek 1:

Bu yüzyıllarda Horasan bölgesinin sınırlarını ve başlıca yerleşim birimlerini gösteren bir harita³⁹

³⁹Yunus Arifoğlu, “Horasan’da Sulama ve Su Kanalları (8-10. Yüzyıllar)”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, İzmir, 2018, 4/2, s. 45-60.

Geç Ortaçağ İngiltere’inde Bir Devrimci Hareket: 1381 Köylü İsyanları

Geliş Tarihi: 25/02/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Yavaş, Halil; “Geç Ortaçağ İngiltere’inde Bir Devrimci Hareket:1381 Köylü İsyanları”
Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 11-21.

Halil YAVAŞ *

Öz

İngiltere’de Yüzyıl Savaşlarının artan maliyetini karşılamak için 1377 ile 1381 yılları arasında üç kez “baş vergisi” toplanmıştı. Bu vergiler, zaten iyice zor durumda olan halkı bezdirmişti. Nitekim son vergi kararından sonra 1381’in Mayıs ayının sonunda Essex kontluğuna gelmiş olan vergi memurlarına köylüler direndi. Akabinde isyan hemen İngiltere’nin güneyine yayıldı. Wat Tyler ile John Ball’ın liderliğinde organize bir yapıya bürünen isyancılar Londra’ya gittiler. Şehri dört gün boyunca işgal altında tuttular. İsyancılar o zamana kadar kayda değer bir saldırıda bulunmamışlardı. Londra’ya geldikten sonra ise soylular ve üst düzey kilise görevlilerine karşı acımasız şiddet olayları sergilediler. Çünkü isyancıların hedefinde bu iki sınıf vardı. Onlar, John Wycliffe’in de sıkça dile getirdiği üzere her türlü dini ve sosyal unvanların kaldırılmasını istiyorlardı. Londra’da kral ile yaptıkları görüşmelerde de özgürlük ve eşitlik merkezli bu taleplerini dile getirmişlerdi. O an için zor durumda kalan Kral Richard, köylülerin taleplerini kabul etmek zorunda kaldı. Sonrasında toparlanan kraliyet askerleri isyancıları dağıttı ve ileri gelenlerini de sert bir şekilde cezalandırdı. İngiltere’nin sosyal yapısını sorgulamaya yönelik ortaya çıkan bu hareket ülke tarihinin en büyük isyanları arasında yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Wat Tyler, John Ball, John Wycliffe, Kent, Essex

A Revolutionary Movement in the Late Medieval England: Peasant Revolts 1381

Abstract

In England, "poll tax" was collected three times between 1377 - 1381 to cover the increasing cost of The Hundred Years' War. But these taxes tired up the people who were already in a difficult situation. As a matter of fact, the peasants resisted the tax officers who came to the Essex county at the end of May 1381 after the last tax decision. Subsequently, the rebellion spread immediately to the south of England. The rebels, who took an organized structure under the leadership of Wat Tyler and John Ball, went to London. They occupied the city for four days. The rebels had not carried out any notable attacks until then. But after arriving in London, they exhibited brutal violence against nobles and high-level church officials. Because these two classes were at the target of the rebels. They wanted the abolition of all religious and social titles, as John Wycliffe frequently voiced. In their meetings with the king in London, they expressed these demands centered on freedom and equality. King Richard II, who was in a difficult situation for that moment, had to accept the demands of the peasants. But the royal soldiers who had rallied later, dispersed the rebels and harshly punished their leaders. This movement, which emerged to question the social structure of England, has been among the biggest revolts in the country's history.

Keywords: Wat Tyler, John Ball, John Wycliffe, Kent, Essex.

Giriş

Avrupa’da 1348’de başlayan veba salgını sonrasında yaşanan nüfus kaybına bağlı olarak ortaya çıkan büyük iş gücü eksikliğinden dolayı işçi ücretlerinde aşırı bir artış yaşandı. Bunun üzerine Kral

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Orcid No: 0000-0001-5642-0141, e-mail: halil.yavas@yahoo.com

III. Edward, 1349'da ücretlerin salgından önceki seviyesine yani 1346'daki fiyatlara çekilmesini emretti. Bu da kalıcı bir çözüm olmayınca arazi sahipleri parlamento üzerindeki nüfuzlarını kullanarak 1351'de çıkarılan bir kanun ile (İşçi Kanunu) işçi ücretlerinin artırılması yasaklandı. Ayrıca köylülerin mevcut efendilerinin büyük çiftliklerini terk etmesini yasakladı. Bu karar halkı zorunlu bir şekilde düşük ücrette çalışmaya zorlamaktaydı ki bu da ciddi huzursuzluklara sebep olmaktaydı.¹ Nitekim işçi fazla ücret talep ettiğinde senyör bu yasayı öne sürmekteydi. Bunun üzerine işçi kaçıp başka topraklara gidiyordu. Bu sarsıntı orta düzeyde senyörleri etkilerken büyük baronlar çok daha güçlenmişti. Halkta bu yasaya karşı küçük çapta itirazlar olsa da o dönem için kayda değer bir direniş yaşanmadı.²

Halkın sorunu sadece bu yasa değildi. Bir adada yaşıyor olsalar da Yüzyıl Savaşları'nın olumsuz neticeleri onları derinden etkilemekteydi. Özellikle 1370'ler İngiltere için iyi geçmemiştir. Akitanya elden gitmiş, sonuç alınamayan uzun ve masraflı seferlere çıkılmış, en kötüsü de Fransız gemileri İngiliz sahillerine saldırılar düzenleyip durmuştu. Bu saldırılar karşısında İngiliz hükümeti gerekli önlemleri almakta yetersizdi.³ Öyle ki bu dönemde yaşanan olumsuzlukların sebebi olarak görülen savaştan dolayı İngiltere'de William Swynderby gibi Wycliffe sempatizanı din adamları devam etmekte olan savaşı tenkit etmekteydiler. Benzer şekilde Fransa'da sarayda krala yakın isimlerden biri olan Philippe de Mézières bu sorunları dile getirmekteydi.⁴

Bu durumdan da anlaşılacağı üzere ortam sosyal bir patlama için oldukça müsaitti. Bu hareketlenmenin alt yapısını John Wycliffe oluşturmuştu. 1330'lu yıllarda Yorkshire'da dünyaya gelen Wycliff Anglo-Saxon kökenli bir ailedendir. Oxford Üniversitesi'nde matematik ve doğa bilimleri okumuş ancak onun asıl hedefi Hıristiyan ilahiyatı ve felsefesi olmuştur. 1384 de Lutterworth'de ölmüştür.⁵ Dönemin yazarlarından Thomas Walsingham, *Chronica Maiora* isimli eserinde John Wycliffe'ten şu şekilde bahseder: "Oxford Üniversitesi'nde, kuzeyden gelme, ilahiyat doktoru Üstat John Wycliffe adında birisi dikkat çekmeye başladı. Sapkın ve oldukça saçma düşüncelerini aleni bir şekilde yaymaya çalışıyordu. Bu iddialarıyla kilisenin mevcut düzenini sarsmaktaydı. Ona göre Roma kilisesi diğer kiliselerin başı olmadığı gibi onlardan bir farkı da yoktu. Aynı şekilde Roma'daki papa da herhangi bir papazdan daha yetkili değildi."⁶

Wycliffe, yozlaşmış olan hiyerarşik kiliseyi eleştirerek eski saflığına dönmesi için elindeki malların alınmasını gerektiğini düşünüyordu. Hareket giderek güçlenmekteydi. Şehirliler, tüccarlar, toprak sahipleri ve hatta alt kademe din adamları arasında yayılıyordu. Kraliyet ailesinden bazı şövalyeler ve Avam Kamarası'nda bazı üyeler de hareketi destekledi.⁷ Sonradan Lollardlar⁸ diye bilinen bu hareket, ilginçtir ki köylü ayaklanmasında sarayı yağmalanan Gauntlu John tarafından da korunuyordu. Nitekim bunun sayesinde Wycliffe, 1377'deki yargılanmasında çok ağır bir ceza almaktan

¹ Geoege Macaulay Teevelyans, *England in the Age of Wycliffite*, Longmans, Green, And Co., London, 1899, s. 187; Giovanni Vitolo, "Köylü İsyanları", *Ortaçağ 3 Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, Umberto Eco (ed.), Leyla Tonguç Basmacı (çev.), Alfa, İstanbul, 2010, s. 85.

² Aşar Timuçin, *Düşünce Tarihi I*, 7. Baskı, Bulut Yayınları, İstanbul, 2010, s. 391; John A. Wagner, *Encyclopedia of the Hundred Years' War*, Greenwood Press, London, 2006, s. 248; Allmand, *The Hundred Years War*, s. 247.

³ Wagner, *Encyclopedia of the Hundred Years' War*, s. 35.

⁴ Christopher Allmand, *The Hundred Years War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, 35.

⁵ Tarık Tolga Gümüş, "Erken İngiliz Reformasyonu ve Lollard Hareketi", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 12, sayı XXXIX, Nisan 2019, s. 531.

⁶ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, David Prest (Trans.), The Boydell Press, Woodbridge, 2005, s. 29-31.

⁷ Mehmet Esgin, *Hristiyanlıkta Engizisyon Mahkemeleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1998, s. 183.

⁸ Wycliffe'in ölümünden sonra onun takipçileri "Lollardlar" ismiyle anılmışlardır. Bu ismin sessizce şarkı söylemek anlamındaki "lull" ya da işsiz güçsüz, aylakça gezmek anlamındaki "loll" sözcüklerinden türediği ileri sürülmüştür. Bu grubun üyeleri genellikle Oxford Üniversitesi'nden çıkmış akademik tabanlı kişilerdi. Wycliffe'ten sonra onun görüşlerini daha geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Bkz. Çetin Ünal, Banu, "Avrupa'nın Felaketler Yüzylında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe'in Etkisi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Haziran 2019, s. 88.

kurtulmuştu. Onun, kralın İngiltere'deki Roma Katolik kilisesine bağlı kurumlar üzerinde egemen olması gerektiği düşüncesinin bunda katkısı olabilir.⁹ Aslında Wycliffe'in fikirleri yeni değildi. Languedoc'taki Katharlar,¹⁰ Valdocular¹¹ ve Pastoureaux¹² isyanında dile getirilen talepler benzer içeriklere sahipti.¹³ O, diğerlerinden farklı olarak 1380'den itibaren kiliseye yönelik eleştirilerini ana dili olan İngilizce yayınlamaktaydı. Bu sayede sıradan insanlar da Wycliff tarafından öne sürülen 'yozlaşmışlığı' öğrendiler. Wycliff bununla da kalmadı. Bundan bir yıl sonra da İncil'i Latince'den İngilizce'ye çevirdi.¹⁴

Wycliffe'in öncülüğünü yaptığı bu düşüncelerin harekete geçirilmesi ise biri laik diğeri din adamı sınıfından olmak üzere iki isim tarafından gerçekleştirilmiştir. Laik kimliğe sahip olan isim, baş vergilerinin ve köylüler üzerindeki feodal angaryaların kaldırılmasını talep eden Wat Tyler idi. Tyler'ın yaygın olarak Kentli olduğu iddia edilse de Essexliler de onun kendi memleketlerinden olduğunu ifade etmektedirler. Kentli olduğuyla ilgili iddianın temelinde onun isyana Maidstone'dan başlaması yer almaktadır.¹⁵ Froissart da onun bir kiremit ustası olduğunu söylemekle birlikte ilginçtir ki Kentli bir soylu olma ihtimali de vardır.¹⁶ Bu arada birçok yerde ismi zikredilen Jack Straw ile Wat Tyler'ın aynı kişi olduğunu ileri sürenler vardır. Wat Tyler ile alakalı, William Wallace'ın I. Edward'a karşı başkaldırısını anlatan hikâyeleri anımsatan bir öykü vardır. Bu öyküde, Tyler'ın kızına vergi tahsildarlarından birinin tacizde bulunduğu iddia edilmektedir.¹⁷

Dini kimlikte olan isimse "Kentli deli papaz" diye de bilinen John Ball idi. O, 1360'lardan itibaren Yorkshire'dan Essex'e değin köy ve şehirleri dolaşarak, insanların eşit olduğu, kilisenin elindeki arazilere el konup topraksız köylülere dağıtılması gerektiği gibi fikirleri halka anlatmaktaydı. Ayrıca bu düşüncelerini şifreli olarak yazdığı mektuplar aracılığıyla da çok daha uzaklara ulaştırmaya çalışıyordu. Bu aykırı düşüncelerinden dolayı defaatle hapse girmişti.¹⁸

Dönemin kronik yazarlarından Jean Froissart onunla ilgili şu bilgileri nakleder: "Pazar ayininden sonra cemaat kiliseden çıkarken çevresine bir kalabalık toplar ve onlara şöyle derdi: 'Ey insanlar! Her şey için müşterek karar alınana kadar, efendi ile serf arasındaki fark kalkacağı zamana dek İngiltere'nin durumu düzelmez. Neden bize efendilik ediyorlar veya neden biz bunu hak ettik? Hangi hakla bizi köleleştiriyorlar? Hepimiz aynı anne-babadan yani Adem ve Havva'dan geldiğimize göre, nasıl oluyor da bizden daha iyi efendi olduklarını iddia edebiliyorlar. Onlar kadifeler, ipekler ve

⁹ Gümüş, Tarık Tolga, "Erken İngiliz Reformasyonu ve Lollard Hareketi", s. 532.

¹⁰ Katharlar XII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar varlık göstermiş heretik bir inançtır. Aragon'dan Flanders'e, Napoli'den Languedoc'a kadar Katharlar'a rastlamak mümkündür. En çok varlık gösterdikleri bölge Fransa'nın güneyinde Languedoc'tur. Heretik bir grup olmalarının yanı sıra sosyal olarak eşitlikçi bir anlayışa sahip olmalarıyla da tanınırları. Bkz. Sean Martin, *Katharlar*, Barış Baysal (çev.), Kalkedon yay. İstanbul, 2009, s. 21.

¹¹ Valdo adında Lyonlu zengin bir tüccar tarafından ortaya atılmış ve mütevazı yaşamı esas alan bir Hristiyan tarikatıdır. Bu kişi bütün malını mülkünü dağıtmış, yoksul bir hayat sürmüştü ve ruhban sınıfının lüks yaşamını ayıplamıştı. Onun, "Lyon yoksulları" diye adlandırılan çömezleri de benzer bir yaşamı takip etmişlerdi. Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, Samih Tiryakioğlu (çev), Varlık Yayınları, İstanbul 1960, s.164.

¹² Pastoureaux isyanı çobanların ve kırsal kesim insanların bir hareketi olarak başlamıştır. 1320'de kıtlıkların ardından kırsal bölgelerdeki fakirlerin yaşam koşullarının daha da kötüleşmesi sonrasında çoğunlukla çobanların oluşturduğu gruplar harekete geçmişlerdi. 'Pastoureaux' olarak isimlendirilen Papalık tarafından inançları gereği heretik olarak kabul edilen bu grup üzerine bir haçlı seferi düzenlenmiştir. Bkz. Kutsi Kahveci, "Ortaçağın Kültürel Bunalım Döneminde Mistik Bir Düşünür", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 55, Aralık 2015, s. 86.

¹³ Susan Wise Bauer, *Rönesans Dünyası*, Mehmet Morali (çev.), Alfa, İstanbul, 2014, s. 638.

¹⁴ Gümüş, Tarık Tolga, "Erken İngiliz Reformasyonu ve Lollard Hareketi", s. 533.

¹⁵ Juliet Barket, *England Arise*, Little, Brown Book Group, London, 2014, s. 214.

¹⁶ Froissart, *The Chronicles*, John Bouchier & Lord Berners (Trans.), Macmillan and Co., London, 1904, s. 252.

¹⁷ J. S. Hamilton, *The Plantagenets*, Continuum, London, 2010, s. 185.

¹⁸ Mark O'Brien, *When Adam Delved and Eve Span*, Bookmarks Publications, London, 2016, s. 34; Jean Gimpel, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, 6. Baskı, TÜBİTAK, Ankara, 2004, s. 210; Hamilton, *The Plantagenets*, s. 185.

kürkler giyiyorlar ama biz yalnızca basit kumaş giyiyoruz. Onlar şaraba, baharata ve iyi ekmeklere sahip, biz ise çavdar ekmeğine ve içmek için sadece suya sahibiz. Onlar güzel evlerinde otururlarken, biz ise tarlalarda yağmur ve rüzgâr demeden zorluklar içinde çalışıyoruz. Onlar o refahlarını işçilerin emekleri sayesinde elde ettiler. Biz onların hizmetçisiyiz. Onlara hizmet etmez isek dövülürüz. Şikâyet edecek veya bizi duyacak kimsemiz yok. Krala gidelim. O gençtir. Ona sefil hayatımızı anlatalım. Eğer bize kızarsa o zaman kurallara uygun şekilde ve ya başka türlü hep birlikte çareyi kendimiz bulacağız.’ John Ball’ın bu anlattıklarını duyan Canterbury başpiskoposu onu Maidstone’da iki üç ay kadar hapiste tuttu.”¹⁹

Walsingham, Wat Tyler ve John Ball’ın dışında da bazı isyancı liderlerden söz etmektedir. Bunlar John Kirkby, Alan Threder, Thomas Scot, Robert Westbourne, John Starling ve Ralph Rudge’dır.²⁰

İsyanı tetikleyen olay Yüzyıl Savaşları’nın masraflarını karşılamak için poll-tax denen baş vergisi toplanması kararıdır. İlki 1377’de toplanan bu vergide zengin fakir ayrımı yapmadan 14 yaşından büyük herkesten eşit ama adaletsiz bir şekilde 1 groat yani yaklaşık bir keçi değerinde para alındı.²¹ Bununla yetinmeyen hükümet Nisan 1379’da Buckingham kontu Woodstocklu Thomas’ın önerisiyle Fransa’da uygulanan chevauchee²² denilen yağmacılık eylemlerine fon sağlamak için yeniden baş vergisi toplanması kararı aldı. Bu kez alınacak olan vergi gelir durumuna göre belirlenmişti. Örneğin şövalye veya kolluk görevlileri 5 groat, maaşlı papazlar ise 3 groat ödeyeceklerdi. Ayrıca yaş alt limiti de 16’ya yükseltildi.²³

12 Aralık 1380’e gelindiğinde, üçüncü kez baş vergisi istendi. Üstelik bu defa rakam üç katına çıkarıldı ve yine adaletsiz bir şekilde 15 yaşından büyük herkesten 3 groat alınması planlandı. Yani köylüler, Lancaster dükü Gauntlu John ya da Londra belediye başkanı William Walworth ile aynı miktarı ödeyeceklerdi.²⁴

1381 baharında verginin toplanmasına başlandığında, vergi tahsildarları garip bir şey fark ettiler. 1377’den bu yana kayda değer bir felaket yaşanmamış olmasına karşın tarım işçisi veya çoban sayısı 500.000 civarında eksilmişti. Örneğin Kent kontluğu 56.557’den 43.838’e; Somerset 54.604’ten 30.384’e; Devon 45.635’ten 20.656’ya düşmüştü. Ülke genelinde ise 1.355.201’den 896.481’e inmişti ki bu çok büyük bir rakamdı.²⁵ Tabi ki durum gerçekte öyle değildi. Bu, bir vergi kaçırma şekli veya kimilerine göre pasif direnişti.

Bu gelişmeler üzerine hükümet, söz konusu “ortadan kaybolan köylüleri” bulmak üzere, tutuklama ve cezalandırma yetkisine de sahip özel soruşturma memurları görevlendirmeye karar verdi. John de Bampton’ın başkanlığındaki (Thomas Bampton) bu soruşturma memurları 31 Mayıs 1381’de Essex kontluğunun Brentwood kasabasına da geldi lakin kasaba sakinleri onları silahlı bir şekilde karşıladılar. Memur John de Bampton direnen köylülerin tutuklanmasını emredince, köylüler onu ve diğer memurları zorla Brentwood’dan attılar. Olaylar artık çığırından çıkmaya başlamış ve bütün Essex kontluğuna yayılmıştı. Köylüler özgürlük ve efendileriyle eşit bir yaşam istemekteydiler.²⁶

İsyan derhal İngiltere’nin güneyine yayıldı. Kuzeyindeki gelişmelerden haberdar olan Kent kontluğundaki köyler ve kasabalar 1-5 Haziran’da Essex ile benzer talepleri dile getirmeye başladılar.

¹⁹ Froissart, *The Chronicles*, s. 251.

²⁰ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 148.

²¹ Hamilton, *The Plantagenets*, s. 185.

²² İngilizlerin Yüzyıl Savaşları sırasında 1355’ten sonra yaklaşık kırk yıl boyunca Fransa’da yaptıkları yıldırma saldırılarına denir. Asıl amacı düşmanın moral bozmak ve halkın vergi ödeme gücünü kırarak ekonomik olarak çökertmekti. Yani başlıca hedefleri ordular değil, halktı. Bunlara ilaveten halkta oluşacak huzursuzluk ve güvenlik kaygısı sayesinde Fransa kralının yönetebilirliğini yok etmeyi amaçlamışlardı. Bkz. Geoffrey Parker, *Cambridge Savaş Tarihi*, Fusun Tayanç ve Tunç Tayanç (çev.), İş Bankası Yay., İstanbul, 2014, s. 98.

²³ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 81; Hamilton, *The Plantagenets*, s. 185.

²⁴ Wagner, *Encyclopedia of the Hundred Years' War*, s. 247.

²⁵ O’Brien, *When Adam Delved and Eve Span*, s. 35.

²⁶ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 443.

2 Haziran'da Kent'de Abel Ker isimli bir kişi liderliğinde bir isyancı grubu oluştu. Kayıtlarda bu isim hakkında başka bir malumat yer almamaktadır. Devamında 7 Haziran'da Maidstone ve Dartford kasabalarında isyan başladı. Bu kez liderliğe Wat Tyler geçmişti. Kayıtlarda ondan ilk kez bu olayla söz edilmektedir.²⁷ 8 Haziran'da Kent'te resmi dairelerdeki kayıtlar imha edildi ve Maidstone'daki hapisane boşaltıldı. Hatta başpiskoposun emriyle Nisan ayından beri hapiste tutulan John Ball da serbest kaldı.²⁸ Bu isyancılar Jacquerie isyanında²⁹ olduğu gibi örgütsüz ve de gezginci köylü çeteler değildi. Çünkü İngiliz isyancıların birçoğu Fransa'da savaşmış tecrübeli askerlerdi. Hatta liderlerinden Wat Tyler'ın da Fransa'da savaşmış olması çok yüksek ihtimaldi. Devamında Jack Straw Essex'den, Wat Tyler ve adamları ise Kent'ten Londra'ya yürümeye hazırlandılar. Küçük gruplar halinde ilerlemesini sürdüren isyancılar birleşerek devasa bir kalabalık olmaya başladılar.³⁰ İsyanın temelinde köylüler yatar, ama sonradan ücretli işçiler ve zanaatkârlar da müdahil oldu. Hatta alt seviye ruhban sınıfından bile zenginlerin bencilliğine ve kilise dünyasında yaygın olan ahlaksızlıklara başkaldırıları çıkmıştır.³¹

Tyler ana grubun başında 10 Haziran'da bir direnişle karşılaşmadan İngiltere'nin güneydoğusundaki Canterbury'ye girdi. Bu tarihten itibaren isyan şiddet eylemleri içermeye başladı. Öncelikle piskoposluk merkezini yağmaladılar ancak o sırada başpiskopos Sudbury Londra'daydı. Devamında vergi büroları, mahkeme kayıtları ve diğer evraklar sokaklarda biriktirilerek yakıldı.³² İlerlemesini sürdüren isyancılar 11 Haziran'da Londra'ya ulaştılar. Bu sırada sayıları 10.000'ni bulmuştu. Froissart bu rakamı altmış 1.000 olarak zikrederken Walsingham ve Anonim kroniği çok daha abartılı olarak 100.000'in üzerinde olduğunu bildirmektedir.³³ İsyancılar önceki gittikleri yerde yaptıkları gibi Londra'da da hapisaneleri boşalttı.³⁴ Başpiskopos Simon Sudbury'nin Lambeth sarayını yağmaladılar. Yaşanan kargaşadan korkan Kral II. Richard 12 Haziran'da Londra kulesine sığındı.³⁵

İsyancılar şehre iki koldan girdiler. Wat Tyler'ın başını çektiği Kentli grup Thames nehrini geçip 12 Haziran gecesi Blackheath, Southwark ve Lambeth'e ulaştı. John Ball 13 Haziran sabahı Blackheath'te "Âdem toprağı kazar, Havva yün eğirirken, beyefendi mi vardı?" meşhur kafiyeli özdeyişinin de yer aldığı konuşmasını yaptı. Essexlilerden oluşan grup ise Londra'nın kuzeyinden şehre girdiler ve Kentlilere katıldılar.³⁶ İsyancıların ilerlemesinden tedirgin olan Londra belediye başkanı William Walworth şehrin kapılarını kapatmak istedi ancak başta yoksullar olmak üzere isyancılara sempati duyan şehir halkı buna engel oldu. İsyancılar şehre girdikten sonra genel olarak üç bölgede toplandılar. Birincisi Londra'nın kuzeyinde yer alan Highbury, ikincisi daha doğuda yer alan Mile End ve üçüncüsü ise yine doğu tarafında bulunan Tower Hill idi.³⁷

13 Haziran'da isyancıların temsilcileri ile kral arasında Rotherhithe'de bir toplantı tertip edildi. Bir tekne ile toplantı yerine ulaşan Kral Richard kendi güvenliğinden kaygılandığı için karaya çıkmadı ve

²⁷ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 121; Charles Oman, *The Great Revolt of 1381*, Clarendon Press, Oxford, 1906, s. 34; Hamilton, *The Plantagenets*, s. 188.

²⁸ Oman, *The Great Revolt of 1381*, s. 41; O'Brien, *When Adam Delved and Eve Span*, s. 40.

²⁹ 1358'de Fransa'da köylülerin başlattığı bir isyandır. Yüzyıl Savaşları sırasında ülkenin kuzeyi savaş bölgesi olması hasebiyle aşırı bir şekilde yıpranmış ve köylüler oldukça zor durumda kalmışlardı. Buna tepki olarak ortaya çıkan isyan kısa sürede yayıldı. Sonrasında burjuva kesiminin de desteklediği isyan kısa süre sonra bastırılmıştır. Fransa'da köylüler için geleneksel olarak "jacques" şeklinde bahsedilmesinden dolayı bu isimle anılmaktadır. Bkz. Emmanuel Berl, *Attila'dan Timur'a Avrupa ve Asya*, Gülseren Devrim (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s. 215.

³⁰ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 443; Wagner, *Encyclopedia of the Hundred Years' War*, s. 247.

³¹ Jacques Le Goff, *Avrupa'nın Doğuşu*, M. Timuçin Binder (çev.), İstanbul: Literatür Yay., 2008, s. 194.

³² Oman, *The Great Revolt of 1381*, s. 39.

³³ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 122; Froissart, *The Chronicles*, s. 251.

³⁴ Hamilton, *The Plantagenets*, s. 185.

³⁵ Wagner, *Encyclopedia of the Hundred Years' War*, s. 248.

³⁶ Paul Freedman, "Rural Society", *The New Cambridge Medieval History Volume VI c.1300-1415*, Michael Jones (Edit.), Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 98-99.

³⁷ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 122.

toplantıyı iptal etti.³⁸ O zamana kadar isyan görece kansız geçmişti. Köylü ordusu Londra'ya giderken taşra ofislerini yağmalamış, toprak ve doğum belgelerini yakmış, şatoları kuşatmış ancak oturanlara saldırmaya kalkışmamışlardı.³⁹ Kralın kendileriyle görüşmemesi üzerine şiddet olayları iyice kontrolden çıktı ve şehir merkezine doğru ilerlediler. Burada Gauntlu John'un Savoy sarayını yağmaladılar. Walsingham'e göre bu saray o dönem için İngiltere'nin en güzel yapısıydı. Muhtemelen bunun tahrip edilmesinin simgesel bir anlamı da vardı. Bunu yaparken amaçları gasp değildi. Nitekim ele geçirdikleri altın ve gümüş eşyaları yanlarına almak yerine parçalayıp Thames nehrine attılar. Bundan başka Hospital şövalyelerine ait ve şehirdeki zenginlerin uğrak yeri olan Temple barı yaktılar. Burada çok sayıda kayıt bulunmaktaydı ki bu yangında söz konusu kayıtlar da imha edildi. Newgate hapisanesindeki mahkûmları serbest bıraktılar ve kayıtları yaktılar.⁴⁰ Tapınak Kilisesi'ne girdiler ve buradaki kitapları ve eski eşyaları yaktılar. Bu yakma işleri gelişi güzel bir tahribatın ötesinde serflik kayıtlarının yok edilmesine yönelik bir amaç taşımaktaydı. Bu sırada başta Felemenkler olmak üzere özellikle yabancıların da aralarında yer aldığı birçok kişi öldürüldü.⁴¹ Froissart, Tyler'ın bizzat kendisinin meşhur Felemenk tefeci Richard Lyons'ı öldürdüğünü iddia etmektedir. Çünkü Fransa'da bulunduğu zaman Richard Lyons'ın emrinde çalışmış ve bu sırada kendisine vurmuştu. Buna benzer şekilde Felemenklerin öldürülmesinin ardında iç ticaretteki rakiplerinin yer almış olması ihtimali çok yüksektir. Çünkü o dönem İngiltere ticari hayatında çok güçlü bir yere sahip olan Felemenk tüccarlar yerel tüccarlar tarafından tepkiyle karşılanmaktaydı. Nitekim birçok şahsi problem de bu kargaşa sırasında çözülmek istenmiştir.⁴²

Greenwich'te isyancılarla bir araya gelen Gauntlu John kralla görüşmeleri için bir randevu daha ayarladı.⁴³ 14 Haziran'da Kral Richard ve Wat Tyler'ın başında yer aldığı isyancı temsilcileri Mile End'de buluştular. İsyancılar burada serfliğin kaldırılması başta olmak üzere birçok talepte bulundular. Kral onların taleplerini kabul etti ve o ana dek işlemiş oldukları suçları da affettiğini bildirdi. Bunun üzerine birçok isyancı kraliyet kâtipleri tarafından aceleyle hazırlanmış olan özgürlük belgelerini de alarak köylerine döndü.⁴⁴ Buraya gelen isyancılar arasında Saint Albanslı başka bir isyancı grubu da vardı. Bunlar manastırla eskiye dayanan hesaplarını görmek için ortamı değerlendirmeye karar verip harekete geçmişlerdi. Kent sınırlarının yeniden belirlenmesi; otlakların, balıkçılık alanlarının, av yerlerinin serbest bırakılması, el değirmeni kurma yasağının kaldırılması, Manastır başrahibi Wallingford'lu Richard'ın, (1327-1335 arası başrahip)⁴⁵ babalarından zorla aldığı senetlerin kendilerine geri verilmesi en önemli talepleriydi. Bu taleplerini gerçekleştirmek için Tyler'e yaklaşmışlar ve onu desteklemişlerdi. Öyle ki planları arasında Manastır'ı yıkmak da vardı. Nitekim onlar da talepleri konusunda kraldan olumlu yanıt almışlardı.⁴⁶

Bu sırada Tower Hill'deki isyancı grup kontrolden çıkmış ve Londra kulesine girmişti. Buraya sığınmış olan birçok üst düzey görevli "hain" suçlamasıyla hemen oracıkta idam edildi. Bunlardan birincisi Başpiskopos Sudbury idi. Anlatılanlara göre Sudbury'nin boynunu vurmak için sekiz balta darbesi indirilmişti. İlk darbeler indirilirken Sudbury acı içinde serbest kalan elleriyle yarasını tutmaya çalışmaktaydı. Sudbury'nin çilesi öldükten sonra bile bitmedi. İsyancıardan korktukları için kimse onun cenazesini gömmeye cesaret edemedi. Hatta isyancılar onun kellesini alıp bir sığınağın üstüne

³⁸ Hamilton, *The Plantagenets*, s. 187.

³⁹ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 443.

⁴⁰ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 123; Adam of Usk, *The Chronicle*, Second Edition, Edward Maunde Thompson (Edit.), Oxford University Press, London, 1904, s. 138.

⁴¹ Hamilton, *The Plantagenets*, s. 188.

⁴² Froissart, *The Chronicles*, s. 255.

⁴³ Wagner, *Encyclopedia of the Hundred Years' War*, s. 248.

⁴⁴ Froissart, *The Chronicles*, s. 257; Hamilton, *The Plantagenets*, s. 188.

⁴⁵ O dönem İngiltere'de değirmencilik faaliyetinden vergi alınması hasebiyle köylüler kendi değirmenlerini kendileri kurmaya çalışmaktaydılar ancak bu yasaktı. Nitekim Wallingford'lu Richard 1326'da köylülerin değirmen taşlarına el koyduktan sonra onları köylüleri aşağılamak pahasına manastıra döşetmiştir. Yarım yüzyıl önce aşağılanmış olduğu Saint Albanslılar şimdi ondan öç almak için manastırı basmışlar salona döşenmiş değirmen taşlarını söküp çıkardıktan sonra paramparça etmişler ve parçalarını, mahalle kilisesinde kutsanmış ekmek bölüştürürcesine, halka dağıtmışlardır. Bkz. Gimpel, *Ortaçağ'da Endüstri Devrimi*, s. 211.

⁴⁶ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 131-132.

yerleştirerek sokaklarda gezdirdiler. İkinci isim baş vergisinden sorumlu olan aynı zamanda da Fransisken tarikatı mensubu John Legge idi. İnfaz edilen üçüncü isimse hazinedar ve de Hospital şövalyeleri tarikatı üstadı Richard Hales'ti. Şüphesiz idamlar bunlarla sınırlı kalmadı ve birçok İngiliz ve Felemenk ileri gelenleri öldürüldü.⁴⁷ İyice pervasızlaşan isyancılar kraliçenin odasına girildiler. Walsingham onların kralın yatağında yattıklarını ve şakalaştıklarını anlatır. Hatta bu sırada birkaç kralın annesinden kendilerini öpmesini istediklerini nakleder.⁴⁸ Bütün bunlar yaşanırken Richard'ın kuzeni ve Gauntlu John'un oğlu ki aynı zamanda sonraki kral olacak olan Henry Bolingbroke (IV Henry) de kraliçenin odasındaydı. 14 Haziran akşamı Richard kuleye döndüğünde yaşanan felaketi ve şehrin muhtelif yerlerindeki yangınları görebiliyordu.⁴⁹ İsyancılar, borcundan dolayı hapis yatanların tutulduğu Fleet Hapishanesi'nin kapılarını açıp mahkûmları serbest bıraktı.⁵⁰

Hemen harekete geçilmesi gerektiği açıktı ancak bunu ne şekilde ve ne zaman yapacaklardı. Ertesi gün Richard isyancılarla buluşmadan önce Westminster manastırına gitti ve günah çıkartıp dua etti. Bu seferki toplantı yeri Londra'nın kuzey tarafında yer alan Smithfield idi. Burada Richard ve Wat Tyler yüz yüze görüşme kararı aldılar.⁵¹ Tyler taraftarlarını biraz geride bırakarak kralın olduğu yere gitti. Gitmeden evvel geride kalanlara, kendisi işaret verene kadar taşkınlık yapmalarını, işaretiyle birlikte kral hariç herkesi öldürmelerini emretti.⁵²

Tyler konuşmasına krala karşı "kardeşim" diyerek başladı ve daha da artmış olan taleplerini sıraladı. Öncelikle III. Edward'ın hükümdarlığı sırasında, toprak sahiplerine, toprağı işleyen köylülere karşı daha fazla yetki vermek için çıkartılan yasaların iptalini istiyordu. İngiltere kilisesinin tüm servetine el konulacak ve bunlar halka dağıtılacak, bütün piskoposların rütbesi kaldırılacak ve bu unvanı sadece John Ball taşıyabilecekti. Serflik kaldırılacak herkes özgür ve eşit koşullara sahip olacak, bunlara paralel olarak İngiliz aristokrasisinin tüm rütbe ve unvanları da kaldırılacaktı. Bütün bu talepler Norman istilasından beri var olan feodal yapının tamamen ortadan kaldırılması anlamına gelmekteydi. Kral, Tyler'ın bütün saygısız tavırlarına ve aşırılıklarına rağmen isyancıların taleplerini kabul etti.⁵³

Bundan sonra yaşananlar hususunda dönem kaynaklarında çelişkili nakiller bulunmaktadır. Yaygın kanaate göre bu anlaşmayı kutlamak isteyen Tyler su veya bira istedi ve kralın huzurunda ağzında çalkalayarak içti. Bu süreçte belki spontane olarak belki de planlı bir şekilde konuşmalar tartışmaya ve itişip kakışmaya dönüştü. Orada hazır bulunanlardan birisi Tyler'a ülkedeki en büyük hırsız diye bağırırdı. Bunun üzerine Tyler bıçağını çıkararak o kişinin üzerine yürümek isterken Londra belediye başkanı William Walworth onun önünü kesti ve Tyler'ı tutuklamaya çalıştı. Tyler ise ona bıçakla saldırdı fakat William zırhlı olduğu için başarısız oldu. Bunun üzerine William Walworth, Tyler'a karşılık verirken onu boynundan yaralayarak ölümüne sebep oldu.⁵⁴ O an için büyük bir şok yaşandı ancak öte yandan bu olanlar kral ve yanındaki soyluları isyancılara karşı umutlandırmış ve de cesaretlendirmişti.⁵⁵

Tyler'ın ölümü isyancı köylüleri çileden çıkarmıştı. Birlikte hareket ederek sonuna kadar direnip liderlerinin intikamını alacaklarını ilan etiler. Artık iyice kontrolden çıkmaya başlamışlardı. Bunun üzerine II. Richard köylülere "Ben sizin kralınızım. Ne yapıyorsunuz? Kesinlikle kralınızı öldürmek istemezsiniz. Bir hainin ölümüne mi üzüleceksiniz? Sizin lideriniz de kralınız da benim. İsteklerinizi

⁴⁷ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 126-127; Adam of Usk, *The Chronicle*, s. 138; Froissart, *The Chronicles*, s. 256.

⁴⁸ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 125.

⁴⁹ Hamilton, *The Plantagenets*, s. 188; Timuçin, *Düşünce Tarihi I*, s. 391.

⁵⁰ O'Brien, *When Adam Delted and Eve Span*, s. 52; Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 443.

⁵¹ Hamilton, *The Plantagenets*, s. 188; Wagner, *Encyclopedia of the Hundred Years' War*, s. 248.

⁵² Froissart, *The Chronicles*, s. 260.

⁵³ Josef Fontana, *Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, Nurettin Elhüseyni (çev.), Afa Yayınları, İstanbul, 1995, s. 95.

⁵⁴ Froissart ise son darbeyi John Standish adında bir soylunun indirdiğini bildirir. Bkz. Froissart, *The Chronicles*, s. 260.

⁵⁵ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 129; Adam of Usk, *The Chronicle*, s. 139.

yerine getireceğim, beni izleyin” dedi. Akabinde onları olay yerinden uzaklaştırıp daha dağınık ve düzensiz bir şekilde şehrin merkezinde yer alan Clerkenwell’e götürdü. Böylece hem onları Londra’dan uzaklaştırmış hem de belediye başkanı William Walworth ve Bretonya dükü Robert Knolles’a adam toplamaları için zaman kazandırmış olacaktı. Nitekim de öyle oldu ve William Walworth Londra sokaklarında heyecanlı bir konuşma yaptı. “Ben sizin belediye başkanınızım. Kralımız tehlikede. Tanrıdan korkan herkes derhal ona yardım etmek için beni takip etsin. Beni sevmiyorsanız bile kralınıza sahip çıkın” dedi. Bu şekilde iyi silahlanmış yaklaşık 1.000 kişi toplamıştı. Aynı şekilde Robert Knolles da birçok adam toplamıştı. Akabinde bu adamlarla asilerin bulunduğu meydanı kuşatma altına aldılar. Durumun vahametini anlayan isyancılar silahlarını bırakarak dağılmaya başladılar. Buna rağmen Walsingham’e göre bu sırada 100-200 isyancı öldürüldü.⁵⁶ Bu arada rüzgârın tersine dönmesiyle zor durumda kalan Saint Albanslı ayaklanmacılar, başrahiple aralarını bulması için pahalı bir avukat tuttular. Dahası neden oldukları zararı karşılayacaklarına hatta söktükleri değirmen taşlarının yerine yenilerini döşeyeceklerine söz vermişlerdi.⁵⁷

İsyancılar dağılmış ancak bir yandan da kralın Smithfield’de kendilerine vermiş olduğu sözleri tutacağına inanmak istiyorlardı. Günler geçtikçe Kral Richard’ın sözünü tutmak gibi bir niyetinin olmadığı anlaşılacaktı. Nitekim Mile End ve Smithfield’de verdiği bütün sözleri kaldırdığını ilan etti.⁵⁸ Ayaklanmalar yeniden başladı ama o zamana kadar İngiliz ordusu toparlanmış ve asilere yönelik karşı cezalandırılmalara geçmişti.⁵⁹

Londra kontrol altına alınmış ancak Essex ve Kent’e tam anlamıyla hâkim olunamamıştı. Bunun için bizzat kralın komutasındaki bir ordu yola çıktı ve 22 Haziran’da Essex’te Waltham’a ulaştı. Walsingham asker sayısı hakkında yine 40.000⁶⁰ gibi abartılı bir rakam vermektedir fakat diğer kaynaklara göre bu sayı 2000 civarındaydı. Richard bir misilleme saldırısına hazırlanırken köylülerden bir heyet kralın huzuruna çıktı. Walsingham’in dediğine göre, canlarını bile kaybetme ihtimali mevcutken şaşılacak bir şekilde kralın vaatlerini yerine getirmesini talep ettiler. Yani serfliğin sona erdirilmesi ve lordlarla eşit konumda olmak. Yine Walsingham’in dediğine göre bu cesareten şaşkına dönen Richard onlara şöyle yanıt verdi:

“Siz karada ve denizde yaşamayı hak etmeyen zavallı insanlar! Elçilik hakkına uymaya karar vermemiş olsaydım sizi en kötü şekilde öldürerek cezalandırmış olacağıma şüpheniz olmasın. Bu yüzden şimdi size söyleyeceğim mesajları birlikte olduğunuz asilere doğru bir şekilde aktarırsanız hayatınızı bağışlayacağım. Siz köylüydünüz, köylü kalacaksınız. Önceki gibi değil, karşılaştırılamayacak kadar daha kötü koşullarda yaşayacaksınız. Tanrı’nın inayetiyle hayatta olduğumuz müddetçe, bu krallığa hükmettiğimiz sürece, aklımızı, gücümüzü ve varlıklarımızı sizi bu rezil koşullarda tutmaya çalışacağız. Böylece şimdi ve gelecekte insanların sizlere lanet okumalarını ve kendilerinin de benzer suçları işlemekten çekinmeleri için sefaletinizi görmelerini sağlayacağız.”⁶¹

Elçiler mesajlarını götürmüşlerdi. Halk teslim olmuşsa da kralın şövalyelerden oluşan askerleri o sırada muhtelif noktalarda 500 kadar isyancı köylüyü öldürdü. Ayrıca onlara ait birçok ata el koydular.⁶²

Bu sırada Kentliler tekrar bir araya gelip isyan etmeye hazırlanmaktaydılar. Richard bu duruma o kadar sinirlenmişti ki bu kez sorunu kökten çözmek için bölgedeki Jütleri⁶³ ve önde gelen birçok

⁵⁶ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 130; Froissart, *The Chronicles*, s. 260.

⁵⁷ Gimpel, *Ortaçağ’da Endüstri Devrimi*, s. 212.

⁵⁸ Hamilton, *The Plantagenets*, s. 189.

⁵⁹ Adam of Usk, *The Chronicle*, s. 139.

⁶⁰ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 150.

⁶¹ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 153.

⁶² Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 154.

⁶³ V. yüzyılda Jütland’dan gelmiş olan bir Cermen kavmidir. Britanya’da daha ziyade Kent kontluğuna yerleşmişlerdir. Aynı dönemde gelmiş olan diğer Cermen kavimlerinden Saksonlar Wessex ve Sussex’e,

Kentliyi başka bir yere sürmeye karar verdi. Araya giren bazı ileri gelenler sayesinde bu fikrinden vazgeçti. Buna rağmen büyük bir takibat başlatmaktan da geri durmadı. Londra belediye başkanı William Walworth'e şimdi yargılama yetkisi de verilmişti. O, bu geniş yetkileriyle birlikte sadece Londra'daki failler değil Kent, Essex, Sussex, Norfolk ve Suffolk başta olmak üzere birçok yerdeki isyancılar için takibat başlattı.⁶⁴ John Ball başta olmak üzere isyanın liderliğini yapanlar hariç af çıkarılmıştı.⁶⁵ Bu süreçte Jack Straw, John Kirkby, Alan Threder ve John Starling idam edildiler. John Starling başpiskopos Sudbury'nin kellesini uçurmakla övünmekteydi ki kendisi de aynı akıbeti yaşadı.⁶⁶ XIV. yüzyılda yaşamış olan Galler kökenli hukukçu ve kronik yazarı Adam Usk, "Kral ve lordlar onları izlediler. Kimisini atların arkasında sürüklediler, kimisini kılıçtan geçirdiler, kimilerini darağacında astılar, kimini dörde böldüler. Böylece onlardan binlercesini öldürdüler." diye yazmıştı.⁶⁷

Bu süreçte Robert Knolles, kırsal kesimde kaçmaya çalışan John Ball'ı yakaladı ve onu Coventry'ye getirdi. Bir süre burada tutulduktan sonra Saint Albans'e götürdüler.⁶⁸ Saint Albans'de Robert Tresilian başkanlığında formaliteden bir mahkemeye çıkarıldı ve devamında hakkında idam hükmü verildi. Bu idamın yerine getirilmesi XIII. ve XIV. yüzyılda sıkça uygulanan son derece acımasız bir yöntemle yerine getirilecekti. John Ball önce sokakta halkın göreceği bir yol üzerinde sürüklendi. Sonrasında şehir meydanında asılı tutuldu ve 15 Temmuz'da kafası koparılıp, iç organları çıkarıldı. Son olarak da dört parçaya ayrıldı. Bu infaz şekli John Ball ile sınırlı değildi. Onun yakın adamlarından William Grindecobbe, William Cadington ve Berber John'un aralarında bulunduğu on beş kadar çete lideri de aynı şekilde infaz edildi.⁶⁹ Bu süreçte Kral Richard isyancıların cesetlerinin olabildiğince asılı kalmasını emretti. Tabii ki bundaki amaç krala karşı gelecek olanlara korku salmaktır.⁷⁰ İdamlar ve tutuklamalar Ağustos ayına kadar sürdü. Kasımda ise kral parlamentodan bir genel af çıkarttı.⁷¹

Bu arada sözü edilen takibat ve cezalandırma sürecinde Lollardlar da paylarına düşeni almışlardı. Ayaklanmaya katılanları açıkça kınamalarına karşın köylüleri, ormanlar ve derebeylerin av koruları üzerindeki mülkiyet haklarını tanımamaya teşvik eden düşünceleri yaydıkları için suçlanmaktaydılar. Lollardlar artık toplumsal düzenin düşmanları olarak damgalandılar.⁷²

Sonuç

Bu isyanın görünen sebebi, kırk yıldır aralıklarla devam eden Yüzyıl Savaşları'nın maliyetini hükümetin karşılayamaması üzerine bunu halka yansıtmak istenmesidir. Olayın arkasındaki asıl etken aristokrat sınıfın parlamentoyu da yanına alarak sürekli bir şekilde köylülerin haklarını kısıtlamaya çalışmasıdır. Bunun içindir ki isyanın ilk kıvılcımı vergi memurlarına direnişle başlamış fakat devamında aristokrasinin halkın üzerinde kurduğu hâkimiyetin kaldırılmasını amaç edinmiştir. Unutmamak gerekir ki isyan krala karşı değil feodal düzene karşıydı. Nitekim Wat Tyler krala zarar gelmemesi için yanındakilere ayrıca uyarılarda bulunmuştu. Bakıldığında sonuç itibariyle isyanın başarısız olduğu söylenebilir. Lakin bu olay İngiliz toplumunda sınıfsal ayrımcılığın kalkması yolunda önemli bir adım olmuştur.

Angıllar ise Doğu Anglia, Mercia ve Northumbria'ya yerleşmişlerdi. Bkz. A. P. Stone, *History of England*, Thompson and Brown Company, Boston, 1883, s. 12.-14.

⁶⁴ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 150-151.

⁶⁵ Vitolo, "Köylü İsyanları", s. 85; Le Goff, *Avrupa'nın Doğuşu*, s. 194.

⁶⁶ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 150-151.

⁶⁷ Adam of Usk, *The Chronicle*, s. 139.

⁶⁸ Gimpel, *Ortaçağ'da Endüstri Devrimi*, s. 212.

⁶⁹ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 163-164; Bu idam şekliyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Yavaş, *Geç Ortaçağ İngiltere'sinde Krala Karşı İşlenen Suçlar İçin Uygulanan Bir İdam Şekli*, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 19, Eylül 2019, s. 144.

⁷⁰ Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, s. 166.

⁷¹ Wagner, *Encyclopedia of the Hundred Years' War*, s. 248.

⁷² Fontana, *Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, s. 96.

Rönesans ile birlikte artan özgürlükçü ve eşitlikçi görüşlerin de etkisiyle teorik altyapısı oluşan bu isyanın zamanının çok ötesinde talepleri vardı. Nitekim olayların tanığı olan dönemin yazar ve kronikçileri ya bu isyanı aşırı bir şekilde tenkit etmişler veya görmezden gelmişlerdi. Örneğin dönemin önemli edebiyatçılarından Geoffrey Chaucer ve William Shakespeare konuya eserlerinde yer vermemişlerdi. Dahası XIX. yüzyıla kadar bu olayla ilgili kayda değer olumlu bir yaklaşım olmamıştır.⁷³

Kaynakça

Adam of Usk, *The Chronicle*, Second Edition, Edward Maunde Thompson (Edit.), Oxford University Press, London, 1904.

Allmand, Christopher, *The Hundred Years War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Barket, Juliet, *England Arise*, Little, Brown Book Group, London, 2014.

Bauer, Susan Wise, *Rönesans Dünyası*, Mehmet Moralı (çev.), Alfa, İstanbul, 2014.

Berl, Emmanuel, *Attila'dan Timur'a Avrupa ve Asya*, Gülseren Devrim (çev.), Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

Çetin Ünal, Banu, “Avrupa'nın Felaketler Yüzyılında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe'in Etkisi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Haziran 2019, ss. 80-94.

Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Esgin, Mehmet, *Hristiyanlıkta Engizisyon Mahkemeleri*, Basılmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1998.

Fontana, Josef, *Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, Nurettin Elhüseyni (çev.), Afa Yayınları, İstanbul, 1995.

Freedman, Paul, “Rural Society”, *The New Cambridge Medieval History Volume VI c.1300-1415*, Michael Jones (Edit.), Cambridge University Press, Cambridge, 2008, pp. 82-101.

Fröissart, *The Chronicles*, John Bouchier & Lord Berners (Trans.), Macmillan and Co., London, 1904.

Gimpel, Jean, *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, 6. Baskı, TÜBİTAK, Ankara, 2004.

Gümüş, Tarık Tolga, “Erken İngiliz Reformasyonu ve Lollard Hareketi”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 12, sayı XXXIX, Nisan 2019, ss.528-551.

Hamilton, J. S., *The Plantagenets*, Continuum, London, 2010.

Kahveci, Kutsi, “Ortaçağın Kültürel Bunalım Döneminde Mistik Bir Düşünür”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 55, Aralık 2015, ss. 77-90.

Le Goff, Jacques, *Avrupa'nın Doğuşu*, M. Timuçin Binder (çev.), İstanbul: Literatür Yay., 2008.

Martin, Sean, *Katharlar*, Barış Baysal (çev.), Kalkedon yay. İstanbul, 2009.

O'Brien, Mark, *When Adam Delved and Eve Span*, Bookmarks Publications, London, 2016.

Oman, Charles, *The Great Revolt of 1381*, Clarendon Press, Oxford, 1906.

Parker, Geoffrey, *Cambridge Savaş Tarihi*, Füsun Tayanç ve Tunç Tayanç (çev.), İş Bankası Yay., İstanbul, 2014.

Seignobos, Charles, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, Samih Tiryakioğlu (çev), Varlık Yayınları, İstanbul 1960.

Stone, A. P., *History of England*, Thompson and Brown Company, Boston, 1883.

Teevelyans, Geoege Macaulay, *England in the Age of Wycliffie*, Longmans, Green, And Co., London, 1899.

Thomas Walsingham, *The Chronica Maiora*, David Preest (Trans.), The Boydell Press, Woodbridge, 2005.

Timuçin, Afşar, *Düşünce Tarihi I*, 7. Baskı, Bulut Yayınları, İstanbul, 2010.

⁷³ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 443.

Vitolo, Giovanni, “Köylü İsyancıları”, *Ortaçağ 3 Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, Umberto Eco (ed.), Leyla Tonguç Basmacı (çev.), Alfa, İstanbul, 2010, ss. 83-86.

Wagner, John A., *Encyclopedia of the Hundred Years' War*, Greenwood Press, London, 2006.

Yavaş, Halil, *Geç Ortaçağ İngiltere'sinde Krala Karşı İşlenen Suçlar İçin Uygulanan Bir İdam Şekli*, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı. 19, Eylül 2019, ss. 139-147.

Georgios Akropolites Vekayinâmesine Göre Türkiye Selçukluları-İznik Rum İmparatorluğu İlişkileri (1203-1261)

Geliş Tarihi: 28/02/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Küsgün, Okan; “Georgios Akropolites Vekayinâmesine Göre Türkiye Selçukluları-İznik Rum İmparatorluğu İlişkileri (1203-1261)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 22-36.

Okan KÜSGÜN*

Öz

Akropolites, 1217 yılında (Konstantinopolis) İstanbul’da doğdu. Onun doğduğu yıllarda İstanbul’da Latinler vardı. Eğitime önem veren bir aileye sahip olan Akropolites, 1233 yılında İznik’e gitti. O yıllarda İznik, Bizans İmparatorluğu’nu yaşatmak isteyen Laskaris’in önderliğinde kurulan bir Rum devletinin merkeziydi. Akropolites, burada devlet hizmetine girdi. Eğitimi sayesinde devlet kademesinde hızla yükseldi. Diğer taraftan vekayinâmesini yazdı. Eserine 1204 yılında Latinlerin İstanbul’u işgali ile başlar. İznik Rum İmparatorluğu’nun iç ve dış olayları hakkında bilgiler vererek devam eder. O, 1233 yılından sonra anlattığı olaylara bizzat şahit olmuştur. Gıyaseddin Keyhüsrev ile III. Aleksios arasında gerçekleşen ilişkiler, Selçuklu Sultanları’nın İznik ile olan münasebetleri, Antiokheia Muharebesi, Köseadağ Savaşı ve zikredilen savaşların tarihe yansımaları Akropolites’in eserinde yer alan konular arasındadır.

Bu çalışmanın amacı, Akropolites’in eserine göre Türkiye Selçukluları ile İznik Rum İmparatorluğu arasındaki münasebetleri anlatmak ve Antiokheia ile Köseadağ Savaşları’nın bu iki devletin ilişkilerini ne yönde etkilediğini ifade etmektir. Akropolites’in eserine bağlı şekilde olaylar anlatılırken, zaman zaman tarihi olayların daha iyi anlaşılması için ek açıklamalar yapılacaktır. Bazen de Akropolites’in anlattığı olaylar, İbn Bibi (Selçukname) ve Aksarayî (Müsameretü’l Ahbar)’nin eserleri ile karşılaştırılacaktır. Böylece bir Bizans kaynağı ile Yerli kaynakların karşılaştırılması da yapılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, İznik Rum İmparatorluğu, Moğollar, Antiokheia Muharebesi, Köseadağ Savaşı.

Relations Between Sultanate of Rum and the Empire of Nicaea According to George Akropolites’s Chronicle (1203-1261)

Abstract

Akropolites, was born (Constantinopolis) Istanbul in 1217. When he was born, Istanbul was ruled by Latins. Akropolites who had a family that cared about education, went to Iznik in 1233. In those years, Iznik was the center of a Rum state founded under the leadership of Laskaris who wanted to keep the Byzantine Empire alive. Akropolites entered government service here. Thanks to his education, he rose rapidly through the ranks of the state. On the one hand he wrote chronicle. His chronicle begins in 1204 when the Latins conquer Istanbul. Continuing by giving information about internal and external events of the Empire of Nicaea. He witnessed the events he described after 1233. Among the subjects in the work of the Akropolites are contacts between Gıyaseddin Keyhüsrev and III. Aleksios, relations of the Seljuk Sultans with Iznik, Antiokheia Battle, Köseadağ Battle and its reflections.

The aim of this study, to explain the relations between the Sultanate of Rum and the Empire of Nicaea according to the Akropolites’s Chronicle, to express how the battles of Antiokheia and Köseadağ affected the relations of these two state. While explaining event according to the Chronicle, from time to time additional explanations will be made for a better understanding of events. Sometimes the events described by Akropolites

* Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı. Orcid No: 0000-0002-3288-2920, e-mail: okanksgn@gmail.com

will be compared with the books of İbn Bibi (Selçukname) and Aksarayı (Müsameretü'l Ahbar). Thus a comparison of a Byzantine source with native sources will be made.

Keywords: Sultanate of Rum, Empire of Nicaea, Mongols, Antiokheia Battle, Köseadağ Battle.

Giriş

Tarih bilimini kapsamlı bir biçimde tarif etmek zordur.¹ Bu nedenle de tarihin farklı kişilerce yapılmış birbirinden ayrı tanımları mevcuttur. Bu tanımlar içerisinde ise “kaynak” önemli yer tutar. Kaynakları da çeşitleri ve telif tarzlarına göre ayırmak mümkündür. Kaynak çeşitlerini kendi gözlemlerimiz, başkalarının yazdığı yazılar ve geçmişten miras kalan kalıntılar oluşturur.² Telif tarzına göre ise kaynaklar birinci elden, ikinci elden ve üçüncü elden şeklinde ayırt edilir.³ Tarihin akademik olarak çalışılmasında ise üzerinde çalışılan döneme, şahsa ve olaylara en yakın olması nedeniyle birinci elden kaynaklar oldukça önemlidir.⁴ Yaşanılan devrin önemli olaylarının kaydedildiği vekayinâmeler de birinci elden kaynaklardan sayılır. Batı dünyasında “kronik” olarak adlandırılan bu türün ilk örneğini Kayseri Psikoposu Eusebios kaleme almıştır.⁵ “*Kilise Tarihi*” adı verilen bu eser 10 bölümden oluşur. İlk insandan başlayıp, milattan sonra 324 yılına kadar geçen süreyi kapsar ve kilise tarihi hakkında bilgiler verir.⁶ Tarihi olayların anlaşılmasında önemli bir yeri olan vekayinâmeleri yazanlar ise ya devletin idari kadrosunda yer alırlar ya da doğrudan devlet başkanına bağlı bulunurlar.⁷

Türkiye Selçukluları hakkında yazılmış olan birinci elden yerli kaynak sayısı oldukça azdır. Bu nedenle Türkiye Selçukluları hakkında bilgi elde etmek için onların sıklıkla ilişki kurduğu Bizans Devleti'nin kaynaklarından da faydalanılır. Bu çalışmada Bizans tarihçiliğine ait bir vekayinâmeden faydalanacağız. Akropolites'in kapsam itibarıyla bir İznik Rum İmparatorluğu tarihi olarak adlandırılabilir olan bu eseri, onların Türkiye Selçukluları ile kurduğu ilişkiler hakkında dikkate değer bilgiler verir. Bu bilgiler Türkiye Selçukluları'nın 13.yüzyılda yaşadığı önemli olayları açıklaması açısından oldukça önemlidir. Antiokheia Savaşı⁸ ve Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in savaş meydanında şehit edilmesi, Köseadağ Savaşı'nın sonuçlarının Türk-Rum ilişkilerine olan etkisi, Türk sultanları hakkında ifade edilenler, Anadolu'da yaşayan Türkmen halk hakkında verilen bilgiler eserde yer almaktadır. Biz çalışmamızda Türkiye Selçukluları ile İznik Rum İmparatorluğu ilişkilerinin bu kaynaktaki yansımalarına yer vereceğiz. Böylece yaşanan bu olayları Bizanslı bir tarihçinin bakış açısıyla anlatmaya çalışacağız.

Akropolites ve Vekayinâmesi

Bir devlet adamı ve bilgin olan Akropolites⁹, 1217 yılında İstanbul'da doğdu.¹⁰ Kökenleri İznik'e dayanan ve İmparatorluğun hizmetinde bulunan ailesi onun eğitimine önem verdi. Bu sebeple iyi bir

¹ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul, 2019, s.7.

² Togan, *Tarihte Usul*, s.36.

³ Togan, *Tarihte Usul*, s.23.

⁴ Fatma Acun, “Tarihin Kaynakları”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, Ed. Ahmet Şimşek, İstanbul, 2011, s.122.

⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Ankara, 2014, s.23.

⁶ Levent Kayapınar, “Bizans Tarih Kaynaklarının Neşri: Dünya ve Türkiye'deki Durum”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Bildiriler, Ed. Mehmet Öz, Ankara, 2011, s.141.

⁷ Tuncer Baykara, *Tarih Metodu*, İstanbul, 2014, s.130.

⁸ Bu savaşın gerçekleştiği mekân Akropolites ile Yerli kaynaklar arasında farklılık gösteren temel başlıklardan birisidir. Yerli kaynaklar içerisinde İbn Bibi savaşın gerçekleştiği yerin Philadelphia/Alaşehir olduğunu söylerken Akropolites bu savaşın Alaşehir yakınlarında bulunan Antiokheia'da gerçekleştiğini ifade eder.

⁹ Bazı kaynaklarda George Akropolites veya Yorgios Akropolitis şeklinde de geçer.

¹⁰ “George Acropolites.”, *Encyclopedia Britannica*; Georgios Akropolites, *Vekayinâme*, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, s.5; Murat Keçiç, “Georgios Akropolites ve Tarih Adlı Eseri”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 45, (Y. 2009), s.192.

öğrenim gördü. Akropolites, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Latin işgali altında bulunan İstanbul'da geçirdi. O, eğitimine 1233 yılında ailesi tarafından gönderildiği İznik'in önemli okullarında devam etti.¹¹ Aldığı iyi eğitim sayesinde İznik'te devlet kademesinde hızlı bir şekilde yükseldi. Devlet kademesinde bu ilerleyişi o kadar etkileyiciydi ki zamanla elçilik, praitor¹², büyük hazineci, megas logothetis¹³ gibi önemli görevlere geldi ve hatta II. Laskaris'in eğitmeni dahi oldu.¹⁴ 1255 yılında Bulgarlar'a karşı gerçekleştirilen savaşta bulundu. 1257 yılında ise esir düştü ve 2 yıl boyunca esaret altında yaşadıkdan sonra İznik'e tekrar döndü.¹⁵ Lyon Konsili'ne ve Bulgarlar'a giden elçilik heyetinde de yer aldı.¹⁶ Son görevi ise Trabzon Rum İmparatorluğu'na elçi olarak gitmek oldu. Bu görevinden çok kısa bir süre sonra 1282 yılında 65 yaşında iken öldü.¹⁷ Georgios Akropolites'in Constantin adında bir oğlu vardı. Onun yetişmesinde ise III. Michael Palailogos büyük rol oynadı. O da tıpkı babası gibi devlet memuruydu. Constantin'i babasından ayıran özellik ise devletin geliştirdiği politikalara muhalif bir tutum sergilemesiydi. Çünkü o, kiliselerin birleştirilmek istenmesine¹⁸ ve Patrik John Bekkos'un faaliyetlerine karşı çıkıyordu. Tüm bu muhalif tutumlarına karşın Constantin, II. Andronikos zamanında muhasebecilik görevine atandı. 1294-1325 yılları arasında da baş muhasebecilik görevini yürüttü.¹⁹

Akropolites'in eseri 1203 ila 1261 yılları arasında yaşanan olayları kapsar.²⁰ Eser, İznik Rum İmparatorluğu tarihinin temel kaynaklarından.²¹ Bu nedenle de 13.yüzyıl Anadolu ve Balkan tarihi için de oldukça önem arz etmektedir.²² Bununla birlikte Kumanlar ile Bizans arasında gerçekleşen ilişkileri aktarması açısından da önemlidir.²³ Akropolites ve eseri için 1233 yılı oldukça kritiktir. Çünkü müellif bu tarihte Latin işgali altında bulunan İstanbul'dan İznik'e gider ve artık yaşanan olaylara bizzat şahit olmaya başlar.²⁴ Tarihi olayları anlatmada kronoloji önemli bir yer tutar. Ancak Akropolites olayları kronolojiye bağlı kalarak anlatmaz.²⁵ Onu, Bizans tarihçileri arasında farklı kılan bir başka özellik daha vardır. Genellikle Bizans tarihçileri eserlerinde imparatorların fiziksel özelliklerine değinmezler. Akropolites'te ise bu durum farklılık gösterir. Onun eserinde imparatorların fiziksel özellikleri hakkında bilgilere rastlanılır.²⁶ Vekayinâme, kapsadığı dönem gereği Bizans tarihçisi Niketas Khoniates (D.1155- Ö.1215)'in²⁷ eserinin bir devamı olarak görülebilir.²⁸

¹¹ Keçiş, "Georgios Akropolites...", s.192, 193.

¹² Yargı yetkileri de bulunan komutan. (Akropolites, *Vekayinâme*, s.134.)

¹³ Bizans sarayında çok önemli yer tutan bir nevi Başbakanlık görevi. (Keçiş, "Georgios Akropolites...", s. 193.)

¹⁴ Akropolites, *Vekayinâme*, s.5, 6; Keçiş, "Georgios Akropolites...", s.192, 193.

¹⁵ Moravcsik Gyula, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Ankara, 1938, s.39.

¹⁶ Akropolites, *Vekayinâme*, s.6; Keçiş, "Georgios Akropolites...", s.193.

¹⁷ "George Acropolites.", *Encyclopedia Britannica*.

¹⁸ Latinler ile kiliselerin birleştirilmek istenmesi düşüncesinde Georgios Akropolites önemli bir diplomatik rol oynamıştır. ("George Acropolites.", *Encyclopedia Britannica*.)

¹⁹ Donald M. Nicol, "Constantine Akropolites A Prosopographical Note", *Dumbarton Oaks Papers*, V. 19 (Y. 1965.), s.249.

²⁰ Akropolites bazı yerlerde olayları açıklarken kronolojik olarak geçmişe iner. Örneğin Bulgar meselesinden bahsederken olayların kökenine inmeyi tercih ediyor. 1190 yılında gerçekleşen bir Bulgar ayaklanmasından bahsedip, Rum ordusunun onların karşısında uğradığı bozguna eserinde yer veriyor. (Akropolites, *Vekayinâme*, s. 31-33.)

²¹ Savvas Kyriakidis, "Accounts of Single Combat in Byzantine Historiography: 10th-14th Centuries", *Acta Classica* V. 59 (Y. 2016), s.125.

²² Anthony Kaldellis, "George Akropolites 'The History' Introduction, Translation and Commentary by Ruth Macrides", *Speculum*, V. 83, N. 2 (Y. 2008 April), s.459.

²³ Istvan Vasary, "Cuman Warriors in the Fight of Byzantium With the Latins", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, V. 57, N. 3 (Y. 2004), s.269.

²⁴ Keçiş, "Georgios Akropolites...", s.194.

²⁵ Keçiş, "Georgios Akropolites...", s.195.

²⁶ Constance Head, "Physical Descriptions of the Emperors in Byzantine Historical Writing", *Byzantion*, V. 50, N. 1, (Y. 1980), s. 226, 238; Akropolites, *Vekayinâme*, s.42.

²⁷ Niketas, "*Historia*" (1118 - 1207) isimli eserine Aleksios Komnenos'un iktidarda bulunduğu dönemi anlatarak başlar. Daha sonrasında ise Aleksios'un oğlu Ioannes'i kendisine veliaht tayin edip ona "Basileos" unvanını vermesine değinir. Eseri bizlere Ioannes ve Manuel Komnenos devirleri hakkında detaylı malumat

Akropolites, eserine tarihin ve tarihçinin önemini anlatarak başlar. Bu girizgâhı yaptıktan sonra ülkesindeki siyasi gelişmelere doğduğu tarihten önce gerçekleşen olayları anlatarak girer. Onun bahsettiği ilk tarihi olay Latinlerin İstanbul'u işgalidir. Daha sonra Laskaris önderliğinde kurulan İznik Rum İmparatorluğu'nun tarihini anlatmaya başlar. Bu olayları anlatırken kimi zaman anlatımlarına ara vererek bir başka olaya geçer kimi zaman ise kronolojik olarak geçmişe dönüp bilgiler verir. Eserin başında duyguları pek ön planda değildir. Ancak zaman ilerleyip şahit olduğu olayları ifade etmeye başladıkça Akropolites'in duyguları daha net hissedilir. Örneğin İmparator II. Laskaris ile arasının bozulmasının ardından ona karşı oluşan öfkesinin şiddetini okuyucu fark eder.²⁹ Hatta bu kızgınlık nedeniyle II. Laskaris'ten sonraki yönetime karşı duyduğu hoşnutluk da kendisini belli eder. Eser genel anlamda bir İznik Rum İmparatorluğu tarihi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda çoğunlukla İznik merkezli devletin Bulgarlar, Kumanlar ve diğer Bizans devletçikleri ile olan ilişkileri hakkında bilgiler verir. Bunun yanı sıra -çok fazla ve detaylı olmasa da- İznik Rum İmparatorluğu'nun Türkiye Selçukluları ile olan ilişkileri hakkında da bizlere önemli bilgiler sunar. Akropolites eserinde Türkiye Selçukluları'ndan bahsederken onlara "*Persler*"³⁰ diyerek hitap eder.³¹ Bu önemli kaynağın son kısmı ise gayet ilginçtir. Eser, "*İmparator huzursuzlandı. Çünkü artık vakit öğleden sonrasıydı ve yemek saati gelmişti.*" şeklinde tamamlanamayan bir bölüm ile biter.³² Orijinal dilinden başka Akropolites'in eseri Almanca ve İngilizce gibi Batı dillerine de çevrilmiştir.³³ Bilge Umar ise Atina'da 2003 yılında "*Kanake Yayınevi*" tarafından yayınlanan eseri tercüme ederek dilimize kazandırmıştır.³⁴ Bizde çalışmamızda Bilge Umar³⁵ tarafından dilimize kazandırılan eserin 2008 yılında basılmış nüshasını kullandık.³⁶

Georgios Akropolites Vekayinâmesine Göre Türkiye Selçukluları-İznik Rum İmparatorluğu İlişkileri

13.yüzyılın henüz başlarında Bizans Devleti içerisinde taht mücadeleleri yaşanıyor. Bizans hükümdarlığını elde etmek isteyen III. Aleksios, II. Isaakios'u tahttan indirip gözlerini kör etti. Bu durum II. Isaakios'un oğlu IV. Aleksios tarafından tepkiyle karşılandı. Babasına yapılan haksızlık

vermektedir. I. Mesud ile II. Kılıç Arslan döneminde Türkiye Selçukluları ile Bizans ilişkileri hakkında da dikkate değer bilgiler sunmaktadır. Özellikle müellifin "Miryokefalon Savaşı" hakkında yazdıkları, savaşın kaybedilmesinin Bizans açısından bakıldığında ne derece olumsuz sonuçlar doğurduğunu gözler önüne serer. Akropolites'in eseri Niketas'ın eserinin dönem olarak devamı sayılır. Bununla birlikte iki eser arasında metodolojik olarak bazı farklılıklar vardır. Bu farklılıklardan birisi, Niketas'ın olayları anlatırken kişisel yorumlarına Akropolites'e nazaran daha çok başvurmasıdır. Mesela eserinde Bizans İmparatoru'nun yapmış olduğu bir kuşatmanın zorluğundan bahsederken "*Şu halde imparator olmayacak duaya âmin dediğini idrak etmeliydi.* (Niketas Khoniates, *Historia*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1995, s.60.)" şeklinde bir yorumda bulunur. Bu tür yorum içeren ifadelere Akropolites'in eserinde daha az rastlanır. Diğer bir farklı nokta ise Niketas'ın, eserinde kronolojiye dikkat etmesidir. Hatta kendisi de eserinde olayları anlatırken, kronolojik sıraya verdiği önemi belirtir. (Niketas Koinates, *Historia*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1995, s.98.)

²⁸ Gyula, *Türk Tarihinin...*, s.39; Kayapınar, "Bizans Tarih Kaynaklarının..." s. 175.

²⁹ Akropolites, İmparator II. Laskaris ile bir tartışma yaşamıştır. Bu tartışma esnasında İmparator'un kendisine "*sen eskiden de zevceğin tekiydin, şimdi de aynen öylesin.*" şeklinde bir cümle kurduğunu ve kendisini dövdürdüğünü söyler. Bunun üzerine müellif belli bir süre İmparator ile konuşmaz. Daha sonra II. Laskaris onun gönlünü almayı başarır. Hatta ilerleyen günlerde ise onu yargı yetkileri de bulunan komutan görevinin karşılığı olan Praitor olarak atar. Akropolites bu atamaya ilişkin tutumunu "*Böyle yapması sanıyorum ki, daha uzun zaman ondan uzakta kalmam ve böylece olan bitenler unutmam içindi.*" der. (Akropolites, *Vekayinâme*, s.123-131, 134.)

³⁰ Bizans tarih yazımında görülen bu durumun en önemli nedeni, Selçukluların İran Havzası'ndan gelmiş olmalarıdır. (Adem Tülüce, *Bizans Tarih Yazımında Öteki Selçuklu Kimliği*, İstanbul, 2011, s. 223.)

³¹ Akropolites, *Vekayinâme*, s.1-172; Keçiç, "Georgios Akropolites...", s.193-196.;

³² Akropolites, *Vekayinâme*, s.172.

³³ Kayapınar, "Bizans Tarih Kaynaklarının...", s. 175.

³⁴ Bilge Umar, çeviride yararlandığı metnin bir sayfasında eserin özgün halinin bulunduğunu diğer sayfasında ise Antonios D. Panagiotou'nun çağdaş Yunancaya yaptığı çevirinin yer aldığını söylemektedir. (Akropolites, *Vekayinâme*, s.10.)

³⁵ Akropolites'in anlattığı bazı isim ya da olayların okuyucu tarafından daha iyi anlaşılması için kullandığımız eser içerisinde gerekli açıklamalar yapılmış ve bunlara da parantez içerisinde yer verilmiştir.

³⁶ Akropolites, *Vekayinâme*, s.10.

karşısında IV. Aleksios, Papa III. Innocentius'un yanına giderek yardım istedi. Kendisinin tahta çıkarılması halinde Venedik'e olan borçların ödeneceğini ve Haçlı ordusuna Mısır seferi için yardımda bulunacağını garanti etti.³⁷ Papa da bu isteğe olumlu yanıt verdi. Onun direktifi ile toplanan ordu, İstanbul üzerine doğru yürüdü. Çoğunluğunu Haçlıların oluşturduğu bu ordu III. Aleksios'a karşı başarı elde etti. Babasına zulmeden Bizans İmparatoru'nun içerisine düşmüş olduğu durum IV. Aleksios'u oldukça memnun etti. Hatta kendisi de Bizans Devleti'nin yeni hükümdarı oldu. Ancak IV. Aleksios vadettiklerini yerine getirmeyince Latinler 1204 yılında İstanbul'u işgal ettiler. İstanbul'da 57 yıl hüküm sürecek olan Latin İmparatorluğu'nun temelini attılar.³⁸ Bizans halkından Latin egemenliğinde yaşamak istemeyenlerin bir kısmı İznik bölgesine gelerek burada Laskaris'in önderliğinde İznik Rum İmparatorluğu'nu kurdular.³⁹

Çalışmamıza konu olan Akropolites eserinde, Türkiye Selçukluları ile İznik Rum İmparatorluğu arasında yaşanan ilişkilere İstanbul'un Latinler tarafından işgalini anlattıktan sonra değinir. İlk olarak, III. Aleksios'un kızları hakkında bilgiler veren Akropolites, onun Anna isimli kızının Theodoros Laskaris ile evlendiğini söyler. Latinlerin İstanbul'u işgalinin ardından Laskaris, III. Aleksios'un yerine imparator olmak amacıyla İznik'e ulaşır. Buraya gelince İznik halkının kendisini kente kabul etmesini ister. Ancak halk sadece eşi Anna'yı kabul eder. Bu nedenle o, eşini İznik'te bırakıp çevre yerlere gider. Laskaris'in gittiği yerler arasında Bursa ve oraya komşu olan yerler vardır.⁴⁰ Akropolites burada aynen şu ifadeleri kullanır: “Aleksios'un yerine kendisi⁴¹ İmparator olmak için dolanmaya başladı, sonunda da amacına ulaştı. Çünkü o aralık, tanıdığı olan, Türklerin hükümdarına gitti ve onunla bir anlaşma yapıp tasarımını gerçekleştirmeyi başardı.”⁴²

Akropolites, Laskaris'in kendi devletini kurma yolunda elde ettiği başarıyı anlattıktan sonra “Burada anlatımına ara vereceğim, çünkü imparator Aleksios'a ne olduğunu, keza bu arada Batı'da olup bitenlerin öyküsünü anlatmak istiyorum.”⁴³ der. Bu kısımda ise Gıyaseddin Keyhüsrev ve III. Aleksios hakkında bizlere önemli bilgiler vermektedir. Müellif, III. Aleksios'un İstanbul'da yaşanan gelişmelerden sonra Selanik'e yengesinin yanına gittiğini söyler.⁴⁴ Ancak o, Selanik'te pek hoş

³⁷ Işın Demirkent, “Haçlılar” DİA., C. 14, İstanbul, 1996, s.538.

³⁸ Akropolites, *Vekayinâme*, s.18-22; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara, 2011, s.390, 391; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 3, Ankara, 1987, s.103-110; Demirkent, “Haçlılar”, s.538, 539.

³⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti*..., s.393.

⁴⁰ Akropolites, *Vekayinâme*, s.18-24.

⁴¹ Laskaris kast ediyor.

⁴² Çalışmamızda kullandığımız Bilge Umar çevirisinde bu bölümün başlığı “Theodoros Laskaris, Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in desteğiyle, İznik'de egemenlik kuruyor.” olarak belirtilmiş ve bölüm içerisinde “Çünkü o aralık, tanıdığı olan, Türklerin hükümdarına gitti” cümlesinde ise parantez ile bu hükümdarın “Konya'daki Rum Selçukluları Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev” olduğu belirtilmiştir. Akropolites bu bilgiyi verdikten sonra anlatımına devam ederek “Böylece iki yıl geçti (1206) ve artık herkes Laskaris'i despot olarak tanıdı.” ifadesini kullanır. (Akropolites, *Vekayinâme*, s.23, 24.); Eserin İngilizce baskısında da yine bu ismin Gıyaseddin Keyhüsrev olduğu dipnot ile aktarılmıştır. (George Akropolites, *The History*, Introduction, Translation and Commentary by Ruth Macrides, New York, 2007, s.118.); Bu durum İbn Bibi'de farklılık gösterir. İbn Bibi, Gıyaseddin Keyhüsrev'in Konya'ya varmak için İstanbul'dan ayrıldığını söyler. Sultan'ın geçeceği yerler arasında İznik'te vardır. Gıyaseddin Keyhüsrev, İznik'e vardığında Laskaris onun şehirden çıkmasını engeller. Bunu neden yaptığını açıklarken de Laskaris “Ben Sultan Rükneddin'in oğluyla ağır yeminler ederek anlaşma yaptım. Anlaşma metninde öyle sözler var ki, hiçbir yorum onları değiştirmeye veya çığnemeye yetmez. Onun için şimdi ben, senin ülkemin topraklarından çıkıp da o Melik'e saldırmaya ve onun hayatına zarar vermene izin vermem.” demiştir. Ancak ilerleyen günlerde Gıyaseddin Keyhüsrev ile Laskaris bu konuyu tartışarak anlaşmaya vardılar. Bu anlaşma Selçukluların, Rumlardan aldığı Honas, Ladik ve Konya sınırına kadar olan diğer kale ve şehirlerin Laskaris'in naiblerine teslim edilmesini içeriyordu. Böylece Gıyaseddin Keyhüsrev, İznik'ten çıkmayı başardı. (İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye Selçukname* Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2014, s.111.); Yerli kaynakları değerlendiren Osman Turan da 1204 senesinde İstanbul'un Latinlerce işgalinin ardından İznik'te Laskaris tarafından yeni bir devlet kurulduğunu ve İmparator'un da III. Kılıç Arslan ile bir anlaşma yapıp ona sadakat göstereceğini teyit ettiğini söyler. (Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 2011, s.288.)

⁴³ Akropolites, *Vekayinâme*, s.26.

⁴⁴ Akropolites, *Vekayinâme*, s.26; Ostrogorsky, III. Aleksios'un kaçarken yanına imparatorluk hazinesi ve mücevheratını da aldığını söyler. (Ostrogorsky, *Bizans Devleti*..., s.385.)

karşılanmaz. Çünkü faaliyetleri rahatsız edicidir. Bu durum kendisine karşı cephe alınmasına neden olur ve orada bulunanlar onu kızı ile birlikte şehirden kovar. Korinthos'a geldiklerinde kızı Eudokia, burasının hükümdarı olan Sgouros⁴⁵ ile evlenir. Böylece Korinthos'ta kalmaya başlayan III. Aleksios, kendisinin tutuklanacağını haber alınca çareyi kaçmakta bulur. Ancak bu defa da yolda Lombardialı birkaç kişi tarafından yakalanır ve belli miktarda altın karşılığında Mikhael Doukas'a teslim edilir. Bir süre burada kaldıktan sonra III. Aleksios, Türkiye Selçuklu Devleti'nin hükümdarı olan Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına gider.⁴⁶ Müellif, bu olayları aktarırken bu iki isim arasında daha önce yaşanan ilişkiler hakkında da bilgi verir. Bu bilgiler de III. Aleksios'un, Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına gitmeyi niçin tercih ettiğini açıklar niteliktedir. Akropolites aynen şunları söyler: *"Bu kişiye lathatine/Gıyaseddin deniyordu ve kendisinin onunla tanışıklığı vardı. Çünkü (Vaktiyle, kardeşinin oğlu III. Kılıç Arslan ile taht çekişmesinde bulunduğu sırada) bu Gıyas ed din (I.Keyhüsrev Gıyas ed din Keyhüsrev) o dönemde Müslümanlara hükümdarlık etmekte olan kardeşinin (kardeşinin oğlunun) ellerinden kaçmış ve İstanbul'a sığınmıştı."*⁴⁷ Gıyaseddin Keyhüsrev'in İstanbul'a gidince burada III. Aleksios tarafından gayet iyi karşılandığını⁴⁸ dile getiren müellif, III. Aleksios'un Gıyaseddin Keyhüsrev'i oğul edindiğini⁴⁹ aktarır.⁵⁰ Buna ek olarak Haçlıların İstanbul'u işgal etmesinden kısa süre önce gerçekleşen iltica hareketinde Gıyaseddin Keyhüsrev'in de İmparator III. Aleksios'un yanında gittiğini söyler.⁵¹ Sonrasında ise Gıyaseddin Keyhüsrev'in kaçışı ve tahta yeniden oturması hakkında şu bilgilere yer verir: *"Ne var ki birkaç gün sonra⁵² ona gizlice birisi gelmiş⁵³ ve kardeşinin ölümünü bildirmişti. Bunun üzerine Gıyaseddin o kişi ile birlikte, yoksul kılığına bürünerek yurduna*

⁴⁵ 13. yüzyılın başlarında Bizans'ın içerisine düşmüş olduğu durumu kendisine fırsat bilerek Korinthos ve çevresinde egemenliğini ilan eden isim. (Akropolites, *Vekayinâme*, s.26.)

⁴⁶ Akropolites, *Vekayinâme*, s.26, 27.

⁴⁷ Akropolites, *Vekayinâme*, s.27; Sultan II. Kılıç Arslan, yaşlandığı zaman Gıyaseddin Keyhüsrev'i yanına çağırarak *"Ey oğul! Allah tahtını sağlam kılın! Şanın yere düşmesin ve sarayın yıkılmasın! Zaferin yok olmasın! Bil ki artık dünyadan ayrılma zamanım geldi. Gözüme ölüm sürmesi çekmek üzereyim. Allah'a şükürler olsun, sen devletin en seçkini ve gözbebeğisin. Bu yüzden devlet işlerini senin düzgün iradene veriyorum. Ülkemi ve halkımı kendi isteğimle sana teslim ediyorum."* diyerek onu veliaht tayin etti. Ancak bu haber diğer kardeşler arasında hoş karşılanmadı. Tokat'ta Rükneddin Süleyman Şah, Niksar'da Berkyaruk, Elbistan'da Tuğrul Şah, Kayseri'de Sultanşah, Sivas'ta Melikşah, Malatya'da Kayserşah, Ereğli'de Sancarşah, Niğde'de Arslanşah, Amasya'da Argunşah, Ankara'da Mesudşah bu duruma tepki gösterip isyana kalkıştılar. Rükneddin Süleymanşah kardeşlerine hitaben bir konuşma gerçekleştirdi. Bu esnada II. Kılıç Arslan öldü. Yerine ise Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiş oldu. Bunun üzerine kardeşleri, Gıyaseddin Keyhüsrev ile mücadeleye giriştiler. Gıyaseddin Keyhüsrev yenildi ve tahtı terk ederek gurbet hayatına başladı. Elbistan, Şam, Samsun gibi yerlerde oturduktan sonra İstanbul'a gitti. (İbn Bibi, *El Evamirü'l...*, s.40-60; Aksarayi, *Müsameretü'l Ahbar*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2000, s.24.)

⁴⁸ İbn Bibi, Gıyaseddin Keyhüsrev İstanbul'a gittiğinde Bizans İmparator'u III. Aleksios'un Sultan ve onunla birlikte gelen akraba ile memurlarını büyük bir izzet ve ikramla karşıladığını söyler. III. Aleksios'un *"Samimi dostluğumuzun ve birlik bağlarımızın dinlerimizin ayrılığı ve inanışlarımızın farklı oluşuyla bozulacağını sanmasın. Bana danışıp sorulmadan Padişah'ın fermanı ve beratı, onun naiblerinin emri, ülkenin her tarafında ve hazinede geçerli ve etkili olsun."* şeklinde hitapta bulunduğunu da ifade eder. (İbn Bibi, *El Evamirü'l...*, s.79, 80.)

⁴⁹ İbn Bibi, Sultan ile Bizans İmparatoru'nun tahtta birlikte oturduğunu, Bizans İmparatoru'nun Gıyaseddin Keyhüsrev sofraya gelip yemeğe başlamadan yemek yemediğini söyler. Ancak oğul edindiği ile ilgili bir bilgi onun eserinde bulunmaz. (İbn Bibi, *El Evamirü'l...*, s.80.)

⁵⁰ Akropolites, *Vekayinâme*, s.27.

⁵¹ Akropolites, *Vekayinâme*, s.27.

⁵² Burada kast edilen III. Aleksios'un iltica hareketinden birkaç gün sonrasındır.

⁵³ Akropolites'in verdiği bilgilerde açıkta kalan bu kısmı İbn Bibi ile doldurmak daha doğru olacaktır. Sultan Rükneddin Süleyman Şah öldükten sonra, yerine oğlu İzzeddin Kılıç Arslan geçti. Ancak o henüz küçüktü. Bunun üzerine Yağbasan oğullarından, uç beyleri olan Muzafferü'd-din Mahmud, Zahürü'd-din İli, Bedrü'd-din Keyhüsrev adındaki üç kardeş, tahta yeni çıkan Sultan'a karşı isyan ettiler. Onların amacı Gıyaseddin Keyhüsrev'i yeniden tahta çıkarmaktı. Diğer ümera da bunlara katıldı. Bu yüzden gurbet hayatı geçiren Gıyaseddin Keyhüsrev'e davetname gönderdiler. Onun yanına gitme görevini de Zekeriya Hacib'e verdiler. Zekeriya Hacib rahip kılığına girerek Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikamet ettiği şehre gitti. Oturduğu evi öğrendi. Sonrasında ise Gıyaseddin Keyhüsrev ile görüştü. Bu görüşme sonrasında ise Gıyaseddin Keyhüsrev Konya'ya dönmeye karar verdi. (İbn Bibi, *El Evamirü'l...*, s.105-118.)

dönmişti ve halk onu tanıyarak Pers devletinin hükümdarı olarak ilan etmişlerdi.”⁵⁴ Böylece Gıyaseddin Keyhüsrev belli bir süre gurbet hayatı olarak adlandırılacak günleri geçirdikten sonra Türkiye Selçuklu Devleti’nin yeni hükümdarı oluyordu.

Gıyaseddin Keyhüsrev’in Konya’ya gidip tahta oturmasının ardından Türkiye Selçukluları ile İznik Rum İmparatorluğu arasında önemli ilişkiler yaşandı. Çünkü Sultan, İznik’te devlet kuran Laskaris ile iletişimini kesmemiştir. Bu durum Akropolites’in eserinde de kendisine yer bulur. O, Gıyaseddin Keyhüsrev’in zor durumlarda Laskaris’e yardımlarda bulunduğunu ve ona fayda sağladığını hatırlar.⁵⁵ Bu iki isim arasında bir de barış anlaşması⁵⁶ imzalandığını ifade eden müellif, Gıyaseddin Keyhüsrev’in Laskaris’e karşı olan olumlu tutumunun nedenini açıklarken Sultan’ın İstanbul günlerini kast ederek şu ifadeleri kullanır: “Çünkü –Gıyaseddin Keyhüsrev- İmparatoriçe Anna’yı kendisinin kız kardeşi sayardı.”⁵⁷

İznik Rum İmparatorluğu’nun kuruluşunun üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra Gıyaseddin Keyhüsrev ile Laskaris’in araları açılmaya başladı. Çünkü iki isim de birbirlerinin güçlenmesinden korkuyordu. Türkiye Selçukluları’nın Akdeniz ve Karadeniz’de kazandığı zaferler İznik’te rahatsızlık uyandırdı. Bununla birlikte Gıyaseddin Keyhüsrev ile Latinler arasında yakınlaşmanın başlaması İmparator’u daha da endişeye sevk etti. Diğer taraftan ise Gıyaseddin Keyhüsrev, Laskaris’in gücünü artırabileceğinden dolayı tedirgindi.⁵⁸ Hükümdarların bu düşüncelere sahip olması bu iki devlet arasında yaşanacak bir mücadeleyi kaçınılmaz hale getirdi. Bu mücadele ise Akropolites’in eserinde yer aldığı şekliyle Antiokheia Savaşı’ydı. Akropolites, Yerli kaynakların aksine⁵⁹ Antiokheia Savaşı’nın sebepleri arasında Türkiye Selçukluları’nın savaş öncesinde yaptığı fetih hareketlerini göstermez. Müellif, savaşın nedenini III. Aleksios’un İstanbul’un işgalinin ardından yaşadığı olaylar neticesinde Gıyaseddin Keyhüsrev’in yanına gitmesi ve Sultan’ın da bu durumu Rum topraklarını almak için kendisine bir avantaj olarak kullanmak istemesine bağlar. Şöyle ki eski İmparator III. Aleksios, Gıyaseddin Keyhüsrev’in topraklarına girince Sultan onu büyük bir sevinç ile karşılar. Bu gelişme sonrasında Gıyaseddin Keyhüsrev vakit kaybetmeden, Laskaris’e bir elçilik heyeti gönderir. Elçiler, III. Aleksios’un Antalya’ya gelişini Laskaris’e bildirirler ve ona kendisine ait olmayan Rum İmparatoru unvanını gasp etmemesi gerektiğini iletirler. Bu durum Laskaris’i huzursuz eder ve kendi geleceğini tehlikede görmeye başlar.⁶⁰ Bunun üzerine adamları ile istişare yapmaya karar verir. Yapılan istişare sonucunda cesaretini artıran⁶¹ İmparator, hemen yola çıkarak Alaşehir’e⁶² vardı. Gıyaseddin Keyhüsrev ise yanına III. Aleksios’u alarak⁶³ yola çıktı. Sultan, Menderes Yöresi’nin en

⁵⁴ Akropolites, *Vekayinâme*, s.27.

⁵⁵ Akropolites, *Vekayinâme*, s.27.

⁵⁶ Akropolites barış anlaşmasının detayları konusunda bilgi vermez. Yusuf Ayönü “Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116-1308)” isimli doktora tezinde bu anlaşmayı “Her iki tarafın da diğer sorunlar ile ilgilenebilmesi için yapılmış bir ateşkes anlaşması.” olarak yorumlamıştır. (Yusuf Ayönü, *Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116-1308)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. 2007, s.134.

⁵⁷ Akropolites, *Vekayinâme*, s.27.

⁵⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında...*, s.310.

⁵⁹ Savaşın nedenlerinden bahsedilirken Bizans kaynaklarının Gıyaseddin Keyhüsrev’i, Yerli kaynakların ise Laskaris’i suçladıkları ifade edilebilir. (Yusuf Ayönü, “İslam ve Bizans Kaynaklarına Göre Antiokheia Savaşı”, *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S.1, (Y.2015), s. 2.)

⁶⁰ Akropolites, *Vekayinâme*, s.27, 28.

⁶¹ Akropolites, Laskaris’in yanına topladığı adamlara kendisini mi yoksa kayınbabası olan III. Aleksios’u mu üstün gördüklerini sorduğunu ve adamlarının tercihinin de kendisinden yana olduğunu görünce bu durumdan cesaret aldığını söyler. (Akropolites, *Vekayinâme*, s.28.)

⁶² İbn Bibi ile Akropolites arasında savaşın gerçekleştiği mekân konusunda farklılık vardır. İbn Bibi savaşın Alaşehir’de gerçekleştiğini söyler. (İbn Bibi, *El Evamirü’l...*, s.136.); Aksarayı ise savaşın gerçekleştiği yer ile alakalı olarak net bir yorumda bulunmaz. Ona göre savaş “Ladik yakınında bir yer” de gerçekleşmiştir. (Aksarayı, *Müsameretü’l...*, s.25.)

⁶³ Gıyaseddin Keyhüsrev’in yanına III. Aleksios’u almasının altında yatan neden onu Bizans tahtına çıkarmak düşüncesi idi. (Turan, *Selçuklular Zamanında...*, s.311.)

önemli şehri olan Antiokheia'ya ⁶⁴ gelince burasını kuşattı. İmparator bu haberi duyunca endişeye kapıldı çünkü bu şehrin düşmesi devletinin geleceğini tehlikeye sokabilirdi. Bu yüzden Laskaris daha da hızlandı ve Antiokheia'ya doğru yürüdü.⁶⁵ Laskaris'in ordusu Akropolites'e göre 2.000 askerden oluşuyordu. Bunlardan 800'ü zırhlarla donanmış, ücretli İtalyan askeri, geri kalanlar ise Rum askerleriydi.⁶⁶ Müellif, İznik ordusu hakkında bilgiler verdikten sonra savaşın gidişatı hakkında da dikkat çekici malumatlar verir. Akropolites'e göre Laskaris, Antiokheia'ya vardığında, Selçuklu elçisini⁶⁷ Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına geri gönderir. Elçi, Laskaris'in yakında bulunduğunu söylediğinde Sultan hemen savaş düzeni alır. Böylece iki ordu Antiokheia'da mücadeleye girişirler. İlk olarak İtalyan askerleri Sultan'ın ordusuna saldırdı. Gıyaseddin Keyhüsrev'in birlikleri, İtalyan askerine nazaran daha kalabalık olduğu için bu tehlikeyi kolaylıkla savuşturdu. Türkiye Selçukluları daha sonra da Rumları yok etmek istedi. Zaten Rumların bir kısmı da kaçmıştı. Bu da Türkiye Selçukluları için mücadeleyi kazanma yolunda bir avantaj olarak görüldü. Hatta Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, savaşta kazandığını düşünerek hemen Laskaris'i aramaya koyuldu. Birisi, Sultan'a İmparator'un olduğu yeri gösterdi. Sultan, bedensel gücüne güvenerek hemen onun üzerine saldırıya geçti ve İmparator'u gördüğünde onun başına gürzüyle vurarak atından düşürdü. Ancak Laskaris atından düştükten sonra ayağa kalkarak Gıyaseddin Keyhüsrev'in atının arka bacaklarına vurdu. Sultan –*sanki bir burcun üzerinden düşercesine*⁶⁸ - aşağıya düştü ve hayatını kaybetti.⁶⁹ Laskaris ilk başlarda savaşı kaybetmiş gibi görünürken daha sonra Sultan'ın hayatını kaybetmesi ile birlikte savaşı kazanmış oldu.⁷⁰ Bu savaşın ardından Türkiye Selçukluları ile İznik Rum İmparatorluğu arasında bir anlaşma yapıldı ve bu anlaşmanın vermiş olduğu rahatlık ile Laskaris, yönünü Latinlere çevirdi.⁷¹

Laskaris ile Gıyaseddin Keyhüsrev arasında gerçekleşen savaşın ardından Akropolites, İznik Rum İmparatorluğu'nun Bulgarlar ve Latinler ile olan ilişkilerini anlatarak devam ediyor. Burada ise Türkiye Selçukluları ile gerçekleşen savaşın etkilerine değiniyor. Laskaris'in, Gıyaseddin Keyhüsrev'e

⁶⁴ Anadolu'da bu adı taşıyan 6 adet yer vardır. Ama savaşın gerçekleştiği mekân göz önüne alındığında burası Karacasu yakınından geçen Dandanlas Çayı'nın Menderes Irmağı'na katıldığı yerde, Aydın'ın Kuyucak İlçesi Çiftlik Köyü'nün kuzeyinde kalan bir bölgedir. (Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul, 1993, s.78.)

⁶⁵ Akropolites, *Vekayinâme*, s.28, 29.

⁶⁶ Akropolites, *Vekayinâme*, s.29.

⁶⁷ III. Aleksios Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına geldiğinde Sultan tarafından İznik'e gönderilen elçilik heyeti.

⁶⁸ Akropolites, *Vekayinâme*, s.30.

⁶⁹ Akropolites, *Vekayinâme*, s.30; İbn Bibi bu olayı farklı anlatarak Sultan'ın bir Frenk tarafından öldürüldüğünü söyler. O, “*Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, kırmızı kaftanı ile savaşırken düşmanın merkezine varınca Laskaris'i ayakta gördü. Silahını kullanmadı. Kılıcını esirgeyerek kınına koydu. Zehirli yılan benzeyen mızrağını ele alarak Laskaris'in üzerine saldırdı. Onu atından yere düşürdü. Ona bağırarak “Ey Kel!” dedi. Sultan'ın yakın kulları onu öldürmek istedilerse de Sultan onlara izin vermedi. Emir üzerine onu yerden kaldırıp ata bindirdikten sonra serbest bıraktılar. Laskaris'in askerleri padişahlarının yenildiğini görünce dağlara, ovalara kaçmaya başladılar. Onun üzerine bütün silahdarlar, candarlar ve müfaredde Sultan'ı yalnız bıraktılar ve bırakılan malları toplayıp yağma etmekle meşgul oldular. O sırada aniden Sultan'ın karşısına bir Frenk askeri çıktı. Sultan kendi muzaffer askerlerinden zannederek ona aldırış etmedi. Silahlı adamın yanından uzaklaştırılması için askerlerine emir vermedi. Adam, Sultan'ın yanından geçerken geri dönüp onun nazlı canını hançer darbesiyle cennet bahçesine gönderdi. Silahlarını, eşyasını ve elbisesini aldı. Kaçmakta olan bir grup Rum askerine yetişerek onlarla birlikte Laskaris'in yanına geldi. Laskaris, Sultan'ın elbisesini görünce hemen tanıdı. “Bu elbise kimin?” diye sordu. Adam “Onun sahibini cennet bahçesine yolladım.” dedi. Laskaris “O halde hemen gidip öldürdüğün kimsenin cesedini buraya getirebilir misin?” deyince adam “Getirebilirim!” dedi. Adam geri gelince Sultan'ın cesedini gören Laskaris onu tanıdı. Ağlayıp, inleyerek yüzünden kanlı gözyaşları akıtmaya başladı.” der. (İbn Bibi, *El-Evamirü'l...*, s.130-141.); Gıyaseddin Keyhüsrev'in bir Frenk tarafından değil de Laskaris tarafından öldürüldüğünü söyleyen Akropolites'in, İmparator'a kahramanlık atfetme çabasında olduğu düşünülebilir.*

⁷⁰ Akropolites, *Vekayinâme*, s.29, 30; Akropolites, Sultan'ın hayatını kaybetmesi ile savaşın İznik Rum İmparatoru lehine döndüğünü söyler ancak hiç detay vermez. Oysa Gıyaseddin Keyhüsrev'in öldüğünü gören Türkiye Selçuklu ordusu içerisinde çözümler başlamıştır. Bu durumu değerlendiren Rum askerleri de Türklere karşı saldırıya geçmiş ve böylece Türkiye Selçuklu ordusu mağlup olmuştur. (Turan, *Selçuklular Zamanında...*, s.311.)

⁷¹ Akropolites, *Vekayinâme*, s.30.

karşı giriştiği savaşta kahramanlıklarıyla nam salmış olan askerlerini kaybetmesinin Latinler tarafından oldukça olumlu karşılandığını ifade ediyor. Hatta Latin Devleti İmparatoru Henri'nin, Laskaris'in Gıyaseddin Keyhüsrev'e karşı kazandığı başarıya olan yorumunun da "*Laskaris galibiyet kazanmadı, yenildi.*" olduğunu söylüyor.⁷² İlerleyen günlerde Laskaris'in ölümüne değinen Akropolites, onun Türkiye Selçukluları ile olan mücadelelerde yıprandığını açıkça aktarıyor.⁷³

İznik Rum İmparatoru Laskaris'in ölümünün ardından yaşanan iç ve dış gelişmelere değinen müellif, bu kısımda Türkiye Selçukluları'ndan pek bahsetmez. Ancak burada dikkat çekici bir olay eserinde kendisine yer bulur. Bu da Akropolites'in henüz 16 yaşında iken babası tarafından İstanbul'dan İznik'e gönderilmesidir. Hatta kendisinden sonra babasının da İznik'e gelmek istediğini söyleyen müellif onun bu amacına ulaşmadan hayatını kaybettiğini söyler. Babasının ölümünün ardından o, "*İmparator tarafından bakılmak üzere sarayda kalmış*"tır.⁷⁴ Artık Akropolites, bağlı olduğu devletin merkezinde olayları takip etmeye koyulacaktır.

Laskaris'ten sonra İznik Rum İmparatorluğu tahtına damadı Ioannes Dukas Batatzes geçti.⁷⁵ Latinlerin İstanbul'u işgal etmesinden sonra Bizans Devleti'ni çeşitli coğrafyalarda parçacıklar halinde devam ettirme çabaları vardı. Selanik bölgesi, Trabzon ve İznik bu yerlerden bazılarıydı. Bir bölgede yaşanan gelişmeler diğer bölgeleri de doğal olarak etkiliyordu. İşte bunlardan birisi Türkiye Selçukluları ile Bizans arasındaki ilişkileri bizlere göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Selanik'te gücünü kaybeden Manouel, Antalya'ya gelir. Antalya, o zaman Türk egemenliği altındadır.⁷⁶ Onun buraya gelişi beklenmedik bir anda olmuştur. Akropolites'in ifadesine göre Agrenoslar başka bir ifade ile Hacer Oğulları⁷⁷ onu karşılamıştır. O, kendisini gayet iyi bir şekilde karşılayan Selçuklu Türkleri'ne İmparator Ioannes'in yanına gitmek istediğini söyler. Türkler ona gerekli teçhizatı sağlarlar ve kendilerine ait olan araziden geçmesine izin verirler. Böylece İznik'e İmparator'un yanına giden Manouel burada bir hükümdar gibi karşılanır.⁷⁸

Akropolites, Laskaris'in Gıyaseddin Keyhüsrev ile olan mücadelesini aktardıktan sonra belli bir süre bu iki devletin ilişkileri hakkında hemen hemen hiç bilgi vermez. Yalnızca yukarıda bahsettiğimiz bazı yorumlara ve Manouel'in Antalya üzerinden İznik'e geçişine değinir. Ancak Türkiye tarihini etkileyen bir olay Akropolites'in eserinde oldukça dikkat çekici bir biçimde yer bulmuştur. Bu tarihi hadise, sonucu itibarıyla İznik Rum İmparatorluğu'nu da endişeye sevk edecek olan Köseadağ Savaşı'dır.

İmparator Ioannes, Selanik içerisinde yaşanan gelişmeleri yakından takip ediyordu. Burada yaşanan gelişmelerin kendisini etkilememesi adına bir adım atmaya karar verdi. Yanına aldığı Rum ve İskit birlikleriyle birlikte Selanik'e yürüdü. Rentina Kalesi'ni ele geçirdikten sonra yoluna devam etti ve Koyunlar Bahçesi mevkiine ordugâhı kurdu.⁷⁹ Sonrasında ise İmparator, ordusu ile birlikte Selanik'i kuşattı. Selanik halkı bu kuşatmaya karşı büyük bir direnç gösteriyordu.⁸⁰ Bu esnada -yaşanan gelişmenin oldukça dikkat çekici olması nedeniyle- Akropolites'ten aynen ifade etmek gerekirse şu olaylar yaşandı: "*Takharios (Moğol) halkı Müslümanlara karşı harekete geçti, onlarla savaşa tutuştu ve onları yendi; bu hali İmparator oğlunun, (sonraki) imparator Theodoros'un bildirmesiyle öğrendi. İmparator bu haberi öğrenir öğrenmez, haberi bilenlerin tümüne konuşmamalarını ve bunu hiç kimseye söylememelerini buyurdu ve kent içindeki Ioannes ile barış anlaşması yaptı. Anlaşma 40 gün içinde yapıldı ve yeminler edilerek sağlandı.*"⁸¹ Böylece Köseadağ Savaşı'nın etkisi ile

⁷² Akropolites, *Vekayinâme*, s.38.

⁷³ Akropolites, *Vekayinâme*, s.42.

⁷⁴ Akropolites, *Vekayinâme*, s.55.

⁷⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti'nin...*, s.402.

⁷⁶ Feridun Emecan, "Antalya", *DİA*, C. 3, İstanbul, 1991, s.233.

⁷⁷ Bizanslılar tarafından Anadolu Müslümanları için bu tabir kullanılmaktaydı. (Rustem Shukurov, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Boston, 2016, s.95.

⁷⁸ Akropolites, *Vekayinâme*, s.67.

⁷⁹ Akropolites, *Vekayinâme*, s.72.

⁸⁰ Akropolites, *Vekayinâme*, s.72.

⁸¹ Akropolites, *Vekayinâme*, s.72, 73.

Selanik'e yapılan kuşatma kaldırılmış oluyordu. Selanik ile yapılan barış anlaşmasının ardından da İmparator yeniden Anadolu'ya döndü.⁸² Akropolites'te geçen bu bilgiler oldukça önemlidir. Çünkü Köseadağ Savaşı'nın İznik Rum İmparatorluğu içerisinde nasıl yankı bulduğunu gözler önüne serer. İznik Rum İmparatoru, Türkiye Selçuklularının mağlubiyetinin ardından Moğolların kendi topraklarına da saldıracağını düşünmüş olacak ki kuşatmayı kaldırıp alelacele merkeze dönmüştür.

Akropolites, İmparator Ioannes'in Anadolu'ya döndükten sonra gerçekleştirdiği faaliyetler arasında Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile bir anlaşma imzaladığını da sayar. Bu anlaşma Moğollara karşı bir savunma ittifakı değeri taşıyan niteliktedir. Bu gelişmeyi eserinde anlatırken gerek Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev hakkında gerekse Sultan Aleaddin Keykubad hakkında kendi düşüncelerini de katarak bilgiler verir. O, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i tanıtırken "*Sultan Azatines (Aleaddin)'in oğlu Sultan Iathateines (II.Keyhüsrev)-iyi babadan olma kötü oğul-*" ifadesini kullanır.⁸³ Türkiye Selçuklularının Moğollara karşı Köseadağ'da aldığı mağlubiyeti bu kısımda yineler. Müellif burada II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e karşı olan eleştirilerini açıkça ifade eder. Onun yönelttiği eleştiriler, Yerli kaynaklarla da örtüşür.⁸⁴ Bu sırada onu, babası ile kıyaslarken Türkiye Selçukluları ile İznik Rum İmparatorluğu arasında Aleaddin Keykubad döneminde yaşanan ilişkiler hakkında da ipuçları vermektedir. Müellif, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e eleştiriler yönelttikten sonra babası Aleaddin Keykubad'ı kast ederek, "*Oysa babası böylesine adam değildi. Gerçi o da safahat eylemlerinden hoşlanırdı ama oğlu kadar değil; bu nedenle de orduyu ardından daha iyi yönetirdi, beri yandan da İmparatorla dostça ilişkiler yürütürdü.*" der.⁸⁵ Bu kıyaslamadan sonra Akropolites, Köseadağ Savaşı'ndan bahsetmeye başlar. Burada II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Moğollar ile savaşın yenildiğini söyler. Bununla birlikte onun, Köseadağ Savaşı sürecinde Türkiye Selçukluları ile İznik Rum İmparatorluğu arasında müttefiklik ilişkisi kurulması çabası bahsetmesi de oldukça dikkat çekicidir. Köseadağ Savaşı sonrasında durumunun çok kötü olduğunu gören Sultan, İmparator Ioannes'e elçiler göndermiştir. Gelen elçiler aracılığı ile İmparator Ioannes'ten "*düşmanı püskürtmek ve baskıdan biraz olsun kurtulmak için onun öğüdünü istedi. Bunun her iki taraf içinde kurtuluş olacağını belirtti; bunun nedeni şuydu ki eğer Müslümanlar Takharioslar/Moğollar tarafından felakete uğratılırsa, bunlar karşılarında engel bulmaksızın Rum arazisine saldırıya geçebilirlerdi ve bu doğru idi.*"⁸⁶ Türkiye Selçuklu Sultanı'ndan kendisine gelen elçilerin söyledikleri İmparator Ioannes'in aklına yattı. Çünkü Moğolların Anadolu'da hızla ilerleme ihtimali vardı. Bu nedenle Ioannes, gelen elçi heyetini gayet olumlu karşıladı ve Türkiye Selçukluları ile güçlerini birleştirip birlikte hareket etmeye karar verdi.⁸⁷ Akropolites burada İmparator'un bu kararı almasının altında yatan düşünceyi net bir şekilde ifade eder. Ona göre Ioannes "*Bu iki büyük devlet (Moğollara karşı) birleşmiş olurlarsa düşmanın korkuya kapılması doğal olur diye düşünüyordu.*"⁸⁸ İki hükümdar Tripolis⁸⁹te buluştular ve daha önce yapılan anlaşmaları onayladılar. Müellife göre bu anlaşma düşmana karşı birbirlerinin yanında yer alacaklarını belirttikleri bir ittifak anlaşmasıydı. Bu gelişmeden sonra Ioannes Alaşehir'e dönerken, II. Gıyaseddin Keyhüsrev Konya'ya gitti.⁹⁰

Bu yaşanan ikili ilişkiler İznik Rum İmparatorluğu'nun dış politikasını da şekillendirdi. Moğollar, Türkiye Selçukluları ile savaşını bırakmış, Bağdat civarında savaşa girişmişti. Müttefikinin rahat bir durumda olması Ioannes için de bir avantajdı. O bu fırsatı kullanmak istedi ve oğlunu Anadolu'da

⁸² Akropolites, *Vekayinâme*, s.73.

⁸³ Akropolites, *Vekayinâme*, s.75.

⁸⁴ İbn Bibi, Sultan'ın gençlik ve tecrübesizlikten kaynaklanan aşırı gurur ve kibre sahip olduğunu söyler. Ayrıca onun Köseadağ Savaşı mağlubiyetinde ki sorumluluğu hakkında da bilgiler verir. (İbn Bibi, *El-Evamirü'l...*, 451, 493-502.); Aksarayi'de İbn Bibi ile benzer görüştedir. O da Sultan'ın gurur ve kibrinden bahseder. (Aksarayi., *Müsameretü'l ...*, s.34.)

⁸⁵ Akropolites, *Vekayinâme*, s.75.

⁸⁶ Akropolites, *Vekayinâme*, s.75.

⁸⁷ Akropolites, *Vekayinâme*, s.75.

⁸⁸ Akropolites, *Vekayinâme*, s.75.

⁸⁹ Bu isimde Türkiye'de 3 yer vardır. Bunlardan birisi Trabzon'da, diğeri İzmir ve Manisa çevresinde, üçüncüsü ise Bursa Yenice civarındadır. (Umar, *Türkiye'deki...*, İstanbul, 1993, s.210, 599, 600, 800.)

⁹⁰ Akropolites, *Vekayinâme*, s.76.

bırakarak, Selanik’i almak için Çanakkale Boğazı’nı geçti.⁹¹ Türkiye Selçukluları ile yaptığı anlaşma İmparator’un rahatlamasına ve dış politikada tek bir olaya odaklanmasına neden oldu. O olay da Epir üzerine yapılan seferdi.⁹²

Akropolites, Ioannes’in Selanik’i almasını anlattıktan sonra bir süre Türkiye Selçukluları’ndan bahsetmez. İmparator’un ölümü ve yerine oğlu II. Laskaris’in geçmesiyle birlikte Türkiye Selçukluları ile olan ilişkiler hakkında yeniden bilgiler vermeye başlar. Yeni İmparator II. Laskaris’in Alaşehir’e Sultan’a⁹³ elçi göndermek için gelmesinden bahsederken müellif burada yaşayan halk hakkında da bilgi verir. Anlattıkları şehir halkının Türkler ile olan ilişkilerini de ifade eder niteliktedir. Ona göre kalabalık olan şehir halkı silah taşımakta ve ok atmakta da ustadırlar. Bunun nedeni ise şehrin Türkiye Selçuklu sınırına yakın olmasından dolayı Türkler ile sürekli çarpışmalarıdır.⁹⁴

II. Laskaris’in imparator olduktan sonra uğraştığı en önemli olay Bulgar meselesi oldu. Çünkü Bulgarlar, Ioannes’in ölümünü fırsat bilip İznik Rum İmparatorluğu’nun aleyhinde faaliyetlere başladılar. Gelişmeleri dikkatle takip eden yeni İmparator II. Laskaris, bu sorunu çözmek istedi ve Bulgarlar üzerine seferler düzenledi. Bunlardan en önemlisini de Bulgar Hisarı Tzepaina üzerine yaptı. Bu sefer sırasında kendisine gelen ve Türkiye Selçukluları’nın Moğollar ile olan ilişkilerini anlatan mektup onu endişeye sevk etmişti. Akropolites yaşanan bu gelişmeyi aynen şu şekilde aktarır: “*Biz de Stroummitza kentinden geçtik ve Melenikon yöresinin iç taraflarında ilerleyerek, yeniden Serez’e döndük. Orada İmparator Anadolu’dan, kendisinin gözdesi Mauzalon’un gönderdiği -ve içinde Türkiye Selçukluları’nın Moğol saldırıları nedeniyle sarsıldığını yazmış bulunduğu- mektupları aldığı için ilerlemesini hızlandırdı. Her gün ve daha büyük mesafe gider oldu. Halkın Meriç dediği Ebro Irmağına varıp da Anadolu’daki durumun tam da öyle olmadığını öğrenince acele etmeye son verdi ve daha yavaş yürüdü.*”⁹⁵ Görüldüğü üzere İznik Rum İmparatorluğu, Türkiye Selçukluları’nın Moğollar ile olan ilişkilerini yakından takip ediyordu. Türkiye Selçukluları’nın ortadan kalkması ihtimalini II. Laskaris, devletin geleceği adına büyük bir tehlike olarak görüyordu.

Akropolites’e göre 1256 yılı içerisinde İmparator II. Laskaris, Moğollar ile mücadele eden Türkiye Selçukluları’na yardım etmek amacıyla bir ordu toplamak için hazırlıklarını yaptı. Daha sonra İmparator, Türkiye Selçukluları’na bir elçi gönderdi. Bu elçiden Sultan’ın⁹⁶ Moğollara karşı ne durumda olduğunu öğrenmesini istedi. Gelen haberler Sultan’ın zor bir durumda olmadığı yönündeydi. Bu haberi duyunca İmparator rahatladı. Bu düşüncelerle Anadolu’dan ayrılarak Bulgar ve Kuman Türkleri ile savaşmak için Rumeli’ne geçti.⁹⁷

Bu dönem Mikhael Palaiologos’un ön planda olduğu olaylara sahne oldu. Daha sonra İznik Rum İmparatorluğu’nda tahta çıkacak olan Mikhael’e, II. Laskaris’in babası Ioannes tarafından büyük İmrahor unvanı verilerek Bitinya⁹⁸ yöresinin idaresi ona bırakılmıştı. Ancak Mikhael, bazı şeylerden memnun olmayacak ki bu görevi terk ederek Türkiye Selçukluları’nın yanına kaçtı. Bu haberi duyan İmparator, Akropolites’i yanına çağırarak “*Büyük İmrahor kaçmış ve Müslümanların ülkesine gitmek üzere hareket etmiş. Böyle olunca bu iş hakkında ne düşünürsün? Acaba Müslümanlardan asker alıp da bizim ülkemize karşı harekete geçer mi?*” der. Akropolites ise “*Bana hiç de onun böyle bir iş yapması söz konusu gibi görünmüyor. Onun karakterini ve yurtseverliğini bilirim.*” deyince İmparator “*Öyleyse ne diye bizden kaçmış?*” şeklinde karşılık verir. Müellif bu soruya İmparator’un Mikhael’e

⁹¹ Akropolites, *Vekayinâme*, s.77.

⁹² Akropolites, *Vekayinâme*, s.91, 92.

⁹³ Ruth Macrides, vekayinâmenin İngilizce baskısında ilgili yerlerde açıklamaları yaparken, bu Sultan’ın II. İzzeddin Keykavus olduğunu ve Akropolites’in eseri boyunca onun ismini hiç söylemediğini belirtmiştir. (George Akropolites, *The History*, Introduction ..., s.279.)

⁹⁴ Akropolites, *Vekayinâme*, s.104.

⁹⁵ Akropolites, *Vekayinâme*, s.115, 116.

⁹⁶ II. İzzeddin Keykavus. (George Akropolites, *The History*, Introduction..., s.301.)

⁹⁷ Akropolites, *Vekayinâme*, s.121.

⁹⁸ Bugünkü Bursa, Bilecik, Bolu, Sakarya, Kocaeli, İstanbul’un Anadolu yakası ve Zonguldak’ın batısını kapsayan bölgenin adı. (Umar, *Türkiye’deki...*, İstanbul 1993, s.167.)

olan kötü tavır ve tutumlarını sıralayarak cevap verir ve onun kaçmasını da bu davranışlara bağlar.⁹⁹ Bununla birlikte Akropolites, İmparator'a Mikhael'in Türkiye Selçukluları'nın yanında kaldıktan bir müddet sonra Sultan¹⁰⁰ aracılığı ile bağışlanma talebinde bulunacağını söyler. İlerleyen günlerde Bitinya askeri yöneticilerinden mektuplar gelir. Mikhael bu mektuplarda İmparator'dan korktuğu için kaçtığını anlatır. İmparator'a söylediklerinin doğru çıkmasından ötürü Akropolites bu mektuptan gayet memnun olur ve onun kendisinin söylediklerine inandığını ifade eder.¹⁰¹ Bu memnuniyet ile birlikte olayı daha derinden anlatmaya devam eder. Ona göre Mikhael, Türkiye Selçuklu sınırlarına girdiğinde Türkmenlerin yaşadığı bölgeye gelir. Akropolites'e göre Türkmenler, Türkiye Selçukluları topraklarında yaşayan ve Rumlardan nefret eden bir millettir. Onlar, Türkiye Selçukluları'nın Moğollar karşısında başarısız olmasından sonra ganimet ve yağma işlerine daha çok önem vermişlerdir.¹⁰² Mikhael, burada Türkmenler ile karşılaşınca şaşkınlığa uğrar. Kendisini hemen Sultan'ın yanına atar. Sultan ise onu büyük bir memnuniyetle karşılar. Tam bu esnada ise Türkiye Selçukluları yeni bir Moğol tehlikesi ile karşılaşır. Çünkü Moğollar, Aksaray'da ordugâhlarını kurmuşlardır. Artık Türkiye Selçukluları için savaş kaçınılmaz bir hal almıştı. İşte burada kritik bir gelişme yaşandı. Türkiye Selçuklu Sultanı, Hristiyanlardan oluşan ordu birliklerinin komutanı olarak Mikhael'i atadı. Mikhael, Moğollara karşı başarılı bir mücadele gerçekleştirdi. Hatta kendi mızrağıyla bir Moğol komutanını dahi öldürdü. Onun etkisiyle Moğollar mağlubiyete uğrayarak geri çekiliyordu ki Türkiye Selçuklu ordusunda bir Türk Beyi'nin¹⁰³ ordusu ile birlikte karşı tarafa geçmesiyle savaşın sonucu tam tersi bir hal aldı ve Moğollar Türkiye Selçukluları'na karşı başarı elde ettiler.¹⁰⁴

Türkiye Selçukluları'nın Sultan Hanı Savaşı'nda aldığı mağlubiyeti II. Laskaris, ülkesinin batısında giriştiği mücadeleler esnasında duydu. Bunun üzerine Moğolların kendi ülkesine de saldıracağından çekinerek hemen Anadolu'ya döndü.¹⁰⁵ Diğer taraftan ise Moğollar karşısında mağlubiyet alan Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus zor durumda idi. O, düştüğü bu zor durumdan dolayı çareyi II. Laskaris'in yanına sığınmakta buldu. Akropolites'in ifadesine göre "*ordusu da dağılmış bulunduğundan kaçak kişi olarak İmparator'a sığındı.*"¹⁰⁶ İmparator, II. İzzeddin Keykavus'u huzuruna kabul etti ve onu gayet iyi bir şekilde karşıladı. Akropolites, II. İzzeddin Keykavus'un İmparator'un yanında ne kadar süre kaldığı hakkında bir bilgi vermez. İmparator'un, Sultan'a 400 askerden oluşan bir askeri birlik vererek onu ülkesine geri gönderdiğini söyler. Ülkesine döndükten sonra ise II. İzzeddin Keykavus, İmparator'a bir nevi minnet borcunu ödemek için Denizli'nin yakınlarında bulunan Ladik'i verdi.¹⁰⁷

II. Laskaris'in ölümünün ardından kimin İznik Rum İmparatoru olacağı sorunu ortaya çıktı. Bu sorun Mikhael Palaiologos'un tahta geçmesi ile çözüldü. Bu taht sorunu esnasında Akropolites'in anlattıkları bizim açımızdan oldukça dikkat çekicidir. O, devlette taht meselesinin görüşüldüğü sırada Türkiye Selçukluları'nın Moğollara karşı düştüğü durumunda konuşulduğunu söyler. Çünkü İznik Rum İmparatorluğu da olası bir Moğol tehlikesi altındadır.¹⁰⁸ Mikhael tahta geçtikten sonra devlette yeni atamalar yaptı. Bu atamalarda II. Laskaris döneminin önemli isimlerinden Karyanites'e yer

⁹⁹ Akropolites, bu olaylar esnasında İmparator ile arasında geçen konuşmaları satır satır bizlere aktarır. (Akropolites, *Vekayinâme*, s.130.)

¹⁰⁰ II. İzzeddin Keykavus. (George Akropolites, *The History*, Introduction ..., s.314.)

¹⁰¹ Akropolites, *Vekayinâme*, s.131.

¹⁰² Akropolites, *Vekayinâme*, s.132.

¹⁰³ Akropolites savaş esnasında karşı tarafa geçen Türk Beyi'nin unvanının Amyrakhouri (Emir-i Ahur) olduğunu söylüyor. (Akropolites, *Vekayinâme*, s.133.)

¹⁰⁴ Akropolites, *Vekayinâme*, s.133, 134; Sultan Hanı Savaşı (Ayönü, *Selçuklu-Bizans...*, s.182.)

¹⁰⁵ Akropolites, *Vekayinâme*, s.134.

¹⁰⁶ Akropolites, *Vekayinâme*, s.138.

¹⁰⁷ Akropolites, *Vekayinâme*, s.138, 139; Akropolites bu olayların detayları hakkında bilgi vermez. Sultan Hanı Savaşı'ndan sonra II. İzzeddin Keykavus'un, II. Laskaris'in yanına gitmesi ile birlikte Türkiye Selçuklu Devleti tahtına IV. Kılıç Arslan oturdu. Tahtını yeniden ele geçirmek isteyen II. İzzeddin Keykavus'a, İmparator bu amacına yardımcı olması için 400 askerden oluşan bir birlik verdi. Sultan bu amacını gerçekleştirme konusunda başarılı oldu ve tahtı yeniden elde etti. Zaten Sultan'ın, II. Laskaris'e bir nevi minnettarlık duygusu ile Ladik'i vermesinin altında yatan neden de ondan gördüğü bu destektir. (Ayönü, *Selçuklu-Bizans...*, s.183, 184.)

¹⁰⁸ Akropolites, *Vekayinâme*, s.149.

vermedi. İsyân edebileceği ihtimali nedeniyle de onu hapse attırdı. Ama o hapisten kaçtı. Amacı ise Türkiye Selçukluları'na sığınmaktı. Türkiye Selçuklu sınırlarına geldiğinde Türkmenler tarafından yakalandı ve burada Türkmenler onu gasp ederek öldürdü.¹⁰⁹

Akropolites eserinde, Türkiye Selçukluları ile olan ilişkilere son olarak İznik Rum İmparatorluğu'nun yaşadığı iç mücadelelerde kısaca değiniyor. O, bu mücadeleler esnasında girişilen bir savaşta ordu içinde Türkiye Selçukluları'ndan gelen Türklerin de bulunduğunu söylüyor.¹¹⁰ Müellif, Türkiye Selçukluları'nı da ilgilendiren bu bilgiyi aktardıktan sonra Mikhael dönemini aktarıyor. Burada ise özellikle İstanbul meselesine eğilip, İznik Rum İmparatorluğunun Latinler ile olan ilişkilerine değinerek eserini bitiriyor.

Sonuç

Gıyaseddin Keyhüsrev'in gurbet hayatı olarak adlandırılan dönemde Bizans hâkimiyetindeki İstanbul'a giderek orada kurduğu temaslar aslında Türkiye Selçukluları ile İznik Rum İmparatorluğu arasında yaşanan ilk ilişkilerin temelini oluşturuyor. Çünkü zamanında İstanbul'a sığınmış bir ismin Türkiye Selçuklu Devleti'nin tahtına oturması, III. Aleksios ve Laskaris tarafından avantaj olarak görüldü. Bu iki isim, güçlü bir devletin hükümdarı olan Gıyaseddin Keyhüsrev'i İstanbul'da kurdukları dostluk nedeniyle kendilerine bir destekçi olarak görmüş ve zor durumda kaldıklarında onun yardımına başvurmuşlardır.

13.yüzyılın başlarında, Latinlerin İstanbul'u işgal etmesinin ardından Bizans Hanedanlığının diğer mensupları gibi Laskaris'te İmparatorluğu yeniden yaşatmak düşüncesine sahipti. İznik'te bir devlet kurarak bu amacını gerçekleştirmek isteyen Laskaris bir destek arıyordu. Bu yüzden de –müellife göre- Konya'ya Türk hükümdarının yanına gitti. Onunla anlaşarak desteğini aldı ve düşüncesini gerçekleştirdi. Akropolites'in ifadesine göre Sultan, Laskaris'e karşı olumlu bir tutum sergiliyordu. Bunun nedeni ise Laskaris'in III. Aleksios'un kızı olan Anna ile evli olmasıydı ve Sultan'ın da Anna'yı kız kardeşi olarak görmesiydi.

İznik Rum İmparatorluğu kurulduktan sonra Türkiye Selçukluları ile olan ilişkilerin doruk noktasına çıktığı dönem eski Bizans İmparator'u III. Aleksios'un etkisiyle oldu. Eski İmparator, İstanbul'dan kaçarak gittiği Selanik'te kendisini güvende hissetmiyordu. Bu yüzden zamanında kendisine sığınmasından dolayı iyi ilişkiler kurduğu Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanına gitmeye karar verdi ve bu düşüncesini de gerçekleştirdi. Akropolites'in ifadesine göre Sultan, kendi amacı doğrultusunda eski İmparator'u kullandı. Çünkü Gıyaseddin Keyhüsrev'in Laskaris'e olan bakışı değişmişti ve artık onun topraklarını elde etmek için fırsat kolluyordu. III. Aleksios'un yanına gelmesi Sultan için gereken fırsatı doğurdu ve iki ordu İbn Bibi'ye göre Alaşehir'de, Akropolites'e göre ise Antiokheia'da karşılaştı. Mücadele, Türkiye Selçuklu Devleti'nin istediği şekilde bitmedi hatta Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev de savaş meydanında hayatını kaybetti. Burada dikkat çeken nokta ise Akropolites ile Yerli kaynaklar arasında savaşın sebepleri, savaşın gerçekleştiği yer ve Sultan'ın ölüm hadisesi ile ilgili farklılıkların olmasıdır.

Türkiye tarihi için önemli bir olay olan Köseadağ Savaşı da İznik Rum İmparatorluğu'nun tarihi hakkında bilgiler barındıran bu esere dikkate değer bir biçimde yansımıştır. Köseadağ'da Türkiye Selçukluları'nın Moğollara karşı kaybetmesi İznik Rum İmparatorluğu'nun da kendi geleceklerini tehlikede görmelerine neden olmuştur. Selanik Kuşatması esnasında alınan Türkiye Selçukluları'nın yenildiği haberi onların hemen kuşatmayı bırakıp, Anadolu'ya dönerek önlemler almalarına sebebiyet vermiştir. Böylece Köseadağ Savaşı sonucunda Türkiye Selçukluları ile İznik Rum İmparatorluğu arasındaki ilişkiler yeni bir boyuta taşınmıştır. Artık bu iki devlet Anadolu için bir tehlike olarak görülen Moğollara karşı ittifak içerisine girmişlerdir.

¹⁰⁹ Akropolites, *Vekayinâme*, s.151, 152.

¹¹⁰ Akropolites, *Vekayinâme*, s.158, 159.

Eserde detaylı olmamasına rağmen zaman zaman verilen bazı bilgiler de dikkat çekicidir. Bunlardan birisi Türkiye Selçuklu Sultanları hakkında verilen bilgilerdir. Diğeri ise II. Laskaris'in bir Rum şehrine geldiğinde burada bulunan yöre halkının silah ve ok kullanmakta yetenekli olmasıdır. Bunun nedeni ise şehrin Türk sınırına yakın olması ve halkının sürekli Türkler ile çarpışma durumunda kalmasıdır. Bu durum da sınır boylarındaki Türk-Rum ilişkilerini okuyuculara göstermesi açısından önemlidir. Bir diğeri önemli sonuç ise İznik'te yaşananlardan rahatsız olanların kendilerini bir an önce Türkiye Selçuklularını sınırlarının içine atmak istemesidir.

Kaynakça

ACUN Fatma, “Tarihin Kaynakları”, Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji, Ed. Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

AKROPOLİTES George, The History, Introduction, Translation and Commentary by Ruth Macrides, Oxford University Press, New York, 2007.

AKROPOLİTES Georgios, Vekayinâme, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

AKSARAYI, Müsameretü'l Ahbar, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

AYÖNÜ Yusuf, “İslam ve Bizans Kaynaklarına Göre Antiokeia Savaşı”, Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi, 2015, Ss.1-12

AYÖNÜ Yusuf, *Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116-1308)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

BAYKARA Tuncer, Tarih Metodu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

DEMİRKENT Işın, “Haçlılar” DİA., C. 14, TDV Yayınları, İstanbul, 1996.

EMECAN Feridun, “Antalya” DİA., C. 14, TDV Yayınları, İstanbul, 1991.

ENCYCLOPEDIA BRITANNICA EDITORS, “George Acropolites.” , Encyclopedia Britannica. Erişim Tarihi. 1.4.2020.

HEAD Constance, “Physical Descriptions of the Emperors in Byzantine Historical Writing” Byzantion, 1980, Ss. 226-240.

İBN BİBİ, El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye Selçukname, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

KALDELLİS Anthony, “George Akropolites, ‘The History’ Introduction, Translation and Commentary by Ruth Macrides”, 2008, Ss. 459-460.

KAYAPINAR Levent “Bizans Tarih Kaynaklarının Neşri: Dünya ve Türkiye'deki Durum”, Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, Bildiriler, Ed. Mehmet Öz, Ankara, 2011.

KEÇİŞ Murat, “Georgios Akropolites ve Tarih Adlı Eseri” Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2009, Ss.191-205.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., Tarih Araştırmalarında Usul, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

KYRIAKIDIS Savvas, “Accounts of Single Combat in Byzantine Historiography: 10th-14th Centuries” Acta Classica, 2016, Ss.114-136.

MORAVCSİK Gyula, Türk Tarihinin Bizans Kaynakları, Çev. Hüseyin Namık Orkun, Ankara, 1938.

NİCOL Donald M., “Constantine Akropolites A Prosopographical Note”, *Dumbarton Oaks Papers*, 1965, Ss. 249-256.

NİKETAS, *Historia*, Çev. Fikret İşiltan, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

OSTROGORSKY Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

RUNCIMAN Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 3, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

SHUKUROV Rustam, *The Byzantine Turks 1204-1461*, Brill, Boston, 2016.

TOGAN Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

TURAN Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2011.

TÜLÜCE Adem, *Bizans Tarih Yazımında Öteki Selçuklu Kimliği*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

UMAR Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1993.

VASARY Istvan, “Cuman Warriors in the Fight of Byzantium With the Latins”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2004, Ss. 263-270.

Yeryüzüne Atılan İlk Adım: Âdem'in Tepesi ve Ayak İzi

Geliş Tarihi: 04/03/2020

Kabul Tarihi: 25/06/2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Tural, Murat; “Yeryüzüne Atılan İlk Adım: Âdem'in Tepesi ve Ayak İzi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 37-47.

Murat TURAL*

Öz

Yaratılışın aziz hatırasıyla bütünleşmesinden dolayı Âdem yüzyıllar hatta binyıllardır tartışılır bir karakter olmaya devam etmektedir. Tarih boyunca kimisi yaratılışı anlamak için, kimisi ilk dindarı kavramak için, ötekiler de safları sıkı tutmak gayesiyle İsa'ya kurtarıcılık payesini bahşederken onu anmadan edememişlerdir. Hâl böyle olunca, Âdemoğlu, onunla ilişkilendirilen her şeye büyük önem atfetmiştir. Sri Lanka (Serendib)'da olduğu söylenen ona ait ayak izi de bunlardan biridir. Âdemoğlu yüzyıllarca, muhtemel ki Âdem'in yaşadığı yerlerden de geçerek, belki de Âdem'in hiç ayak basmadığı bu yere seyahat etmiştir. Bu makalede evvela Âdem ve Havva isimleri ile anılması âdeta bir mütearife haline gelen cennet konusuna temas edilmiştir. Bu konudaki belirsizliğin ise cennetin yeryüzünde olup olmadığı meselesi üzerine odaklandığı gözlemlenmiştir. Cennet bahsine çokça atf yapan kutsal kitapların böylesine önemli bir mevzuda sessiz kalışı, anlaşılan o ki bu sahada genişçe bir literatürün oluşmasına kaynaklık etmiştir. Bu konudaki literatür tarandığında genel itibarıyla onun Serendib'e ilk adımını attığı bildirilmektedir. Esas olarak bu çalışma, Orta Çağ'da onun izini sürmüş olanları konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Âdem, Cennet, Sri Lanka, Âdem'in tepesi, Âdem'in ayak izi.

The First Step on Earth: The Peak and the Footprint of Adam

Abstract

Adam continues to be a controversial character for centuries or even millennia due to his integration with the cherished memory of genesis. Throughout history, he has been mentioned by some to understand the genesis, by some to grasp the first priest, and by some others to enhance solidarity between their followers while bestowing his provision for salvation in Jesus Christ. Therefore, humankind has attributed a great importance to everything associated with him. His footprint is one of them, which is said to be in Sri Lanka (Serendib). For many centuries, humankind has traveled to this place where perhaps Adam never stood, by passing through the places where he most likely lived. This paper first emphasizes on the subject of “heaven”, whose remembrance together with the names of Adam and Eve has become an axiom. The uncertainty on this subject focuses on whether the heaven is on the earth. The silence of holy books, which often mention about heaven, on such an important subject, apparently, has led to the creation of a large literature in this field. In general, studies on this subject have reported that Adam took his first step to Serendib. In fact, this study mainly discusses those who followed his traces in the Middle Ages.

Keywords: Adam, paradise, Sri Lanka, Adam's peak, Adam's footprint

Giriş

Şüphesiz Doğu, Hıristiyanlar için ibadet ederken döndükleri bir yönden çok daha derin anlamlar taşır.¹ Orta Çağ söz konusu olduğunda ise onun anlamı daha da önem kazanır. İsa'nın doğup

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Orcid No: 0000-0002-1361-4656, e-mail: murat.tural@omu.edu.tr

¹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Muhammed'den Reform Çağına*, C. III, (Çev. A. Berktaş), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 224; Iain Higgins, *Writing East: The 'Travels' of the Sir John Mandeville*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997, s. 234.

büyüdüğü, insanlara Müjde'yi duyurmaya çalıştığı hatta O'nun havarilerinin çoğunun faaliyet gösterdiği alanlar Doğu'dadır. Dolayısıyla diğer semavi dinler gibi Hıristiyanlık için de önemli kutsal kentlerin mekânıdır Doğu.

Doğu, başından beri sürgün ile birlikte anılsa da esasında insanoğlunun gönderildiği ilk yerdir. Orta Çağ Hıristiyanlarının muhayyilesinde doğunun incisi konumunda olan Kudüs'ün haricindeki topraklar çok da bilinen yerler değildir. Özellikle Avrupalılar için Bizans'ın ötesi, öteden beri anlatılagelen efsaneler ile anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Âdem'in tepesi ve onun ayak izi ile ilişkilendirilen yer ise bugün Sri Lanka'da, doğunun da uzağında, yani Uzak Doğu'dadır.

Âdem'in tepesi ve ayak izi efsanesinin yayılmasına sadece Hıristiyanların değil, erken dönem Müslüman seyyah ve coğrafyacılarının da büyük katkıları olmuştur. Günümüzde Uzak Doğu'da ülke kurmaya yönelik ilk adımlar atılırken bazılarının anlamsız gelecek olsa da, aşağıda Hıristiyan ve İslam kaynaklarına yansıdığı kadarıyla Âdem'in yeryüzüne ilk adım atışının ve onun izini sürenlerin hikâyesi söz konusu edilecektir.

Âdem'in Cenneti

Âdem ve Havva'dan söz açınca "cennet"ten bahsetme zorunluluğu ortaya çıkar. Bu tabir ile kastedilen ise bazen somut bir bahçe, çoğu zaman da soyut olan şeylerdir. Dinler tarihçisi Eliade'ye göre, Hıristiyan bir dindar daha yaşarken Tanrı ile kurduğu yakınlık ölçüsünde cennete yaklaşabilmektedir.² Burada Eliade'nin kastettiği cennet, vaat edilen ya da bizim aşağıda üzerinde duracağımız izi sürülen cennet değil; yaşamı boyunca kemale ermek için uğraş veren dindar Hıristiyan'ın karşısında duran bir idealdir.³

Yahudiler ve Hıristiyanlar, kutsal kitaplarında geçen "Rab Tanrı doğuda, Aden'de bir bahçe dikti; yarattığı Âdem'i oraya koydu"⁴ ifadesinden hareketle yer konusunda her zaman değilse de yön konusunda kafa karışıklığına mahal vermeden onun doğuda olduğuna inanmışlardır. Örnek verecek olursak, 7. yüzyılın önemli ismi Sevilyalı Isidore, yeryüzü ve onun parçalarından bahsederken Asya'yı tarif ettiği kısımda hemen cennet konusuna geçiş yapmıştır.⁵ Orta Çağ'da pek çok efsanenin anavatanı olduğu düşünülen Hindistan⁶ ise cennet mevzubahis olduğunda akla gelen ilk ülke olmuştur.

Bu konuda önemli bir esere imza atan Jean Delumeau, yeryüzü cenneti inancının Hıristiyanlıktan da eski olduğunu ifade etmiştir.⁷ Yaratılış, cennet, Âdem ve Havva'nın hikâyesi, Hıristiyanlığın erken yüzyıllarında farklı coğrafyalarda yaşayan birçok düşünürün üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir. 4. yüzyılın önemli Kilise babalarından biri olan Kapadokyalı Basil (ö. 379), yaratılışın ilk altı gününü anlatırken cennet konusuna kısa sayılamayacak bir şekilde temas etmiştir.⁸ Aynı yüzyılın Süryani Doğusu'nun yıldızı olan Aziz Afrem de on beş ilahide cennet konusuna yer ayırmıştır. Hem Basil'in hem de Afrem'in esin kaynağı Kutsal Kitap olsa da, ilki daha somut olarak bu konuyu işlemiş; ikincisi ise mistik öğelere daha fazla yer vermiştir. Üç semavi dinde ortak olan noktayı, yani bir müddet Âdem ve Havva'nın cennette ikamet edişleri ile ardından oradan çıkarılmalarını Afrem bir

² Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, s. 223.

³ Aydın, aynı ideali oldukça farklı bir açıdan İslâmî bakışla yorumlamıştır. Bkz. Fuat Aydın, "Aden'e Dönüş ya da Tesettürün Hikmetine Dair", *Eski Yeni Dergisi*, S. 10, 2008, s. 62-69.

⁴ Yaratılış 2, 8.

⁵ Isidore of Seville, *Etymologies*, (Trans. S. A. Barney-W. J. Lewis-J. A. Beach, O. Berghof), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 285.

⁶ Thomas Hahn "The Indian Tradition in Western Medieval Intellectual History", *Medieval Ethnographies: European Perceptions of the World Beyond (The Expansion of Latin Europe, 1000-1500)*, (Ed. Joan-Pau Rubies), Ashgate, Variorum, 2009, s. 218; Seymour Phillips, "The Outer World of the European Middle Ages", *Implicit Understandings: Observing, Reporting and Reflecting on the Encounters Between Europeans and Other Peoples in the Early Modern Era*, (Ed. Stuart B. Schwartz), Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 38; Jacques Le Goff, "The Medieval West and the Indian Ocean: An Oneiric Horizon", *Medieval Ethnographies: European Perceptions of the World Beyond (The Expansion of Latin Europe, 1000-1500)*, (Ed. Joan-Pau Rubies), Ashgate, Variorum, 2009, s. 164.

⁷ Jean Delumeau, *History of Paradise: The Garden of Eden in Myth and Tradition* Champaign, University of Illinois Press, New York, 2000, s. 39-46.

⁸ Bkz. Basil, Letters and Select Works, *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Vol. VIII, (Ed. P. Schaff-H. Wace), The Christian Literature Company, New York, 1895, s. 78-82.

ilahisinde şöyle izah etmiştir: “*Cennetin havası/Âdem’in gençken emdiği bir sevinç çeşmesidir;/ onun nefesi bir annenin göğsü gibidir,/ cennet, bekleğinde Âdem’e besin verdi./ Âdem gençti, güzeldi ve sevinç doluydu/ fakat emri hakaretle reddettiği zaman/ büyüdü, kederlendi ve kuvvetten düştü;/ üzüntülerin ağırlığından dolayı/ ihtiyarlığı taşıdı.*”⁹ 5. yüzyıldan beri Katolik Kilise’nin otorite kabul ettiği bir isim olan Aziz Augustine (ö. 430) de bu konuya duyarsız kalmamış ve Hıristiyanlar arasında onunla birlikte yeryüzü cennetinin varlığına olan inanç katlanarak artmıştır. Augustine cennete dair pek çok görüş bulunduğunu, kimisinin maddi anlamda var olan bir cennetten bahsettiğini; kimisinin spiritüel manada bunu kavramaya çalıştığını; üçüncü grubun ise her iki şekilde ona anlam verdiğini kaydederek, kendisinin son gruba dahil olduğunu ifade etmiştir.¹⁰ Bundan başka, Sevilyalı Isidore (ö. 636), Venerable Bede (ö. 736), Peter Lombard (ö. 1160), Thomas Aquinas (ö. 1274) gibi Orta Çağ’ın birçok Hıristiyan düşünürü de yeryüzü cennetinin var olduğuna kanidirler. Bu cennet/bahçe, Orta Çağ’ın birçok haritacısının da ilgisini çekmeyi başarmıştır.¹¹ Orta Çağ haritalarının günümüzdeki anlamının dışında aynı zamanda dini ve tarihi bir belge özelliği taşımasından ötürü¹², yeryüzü cennetinin çeşitli haritalarda kendisine yer bulması onun varlığına olan inancı daha da kuvvetlendirmiştir. O kadar ki, geç dönemin meşhur Cenovalı denizcisi Kristof Kolomb dahi (ö. 1506) bu gizemli bahçeye yaklaştığı konusunda şüphe duymamıştır.¹³

Müslümanların cennet hakkındaki referansları ise Kur’an ve hadislere dayanır. Kur’an’a göre, cennet ile kastedilen her zaman iyi amellere karşılık vaat edilen “ahiret cennet”i değildir. Kur’an’da bu ifade, hem bahçe¹⁴ hem de Âdem ve Havva’nın bir süre içinde bulunup sonrasında içinden çıkarıldıkları mekân anlamında kullanılmıştır.¹⁵ Âdem ve Havva’nın içine yerleştirildikleri cennetin “ebedilik yurdu” olan cennet mi, yoksa yeryüzünde bir bahçe mi olduğu hususu eskiden beri çok sayıda Müslüman bilginin fikir beyan ettiği konulardan biridir.¹⁶ Âdem ve Havva’ya yasak konulmuş olması, onların günah işlemeleri, şeytanın orada kâfir oluşu ve ebedi yurt olan bir yerden çıkarılışları gibi nedenlerden dolayı bazı Müslüman âlimler söz konusu yerin yeryüzünde olduğuna kanaat getirmişlerdir. Bazıları ise hadislerden yola çıkarak Mi’rac esnasında Hz. Peygamberin cenneti görmesi dolayısıyla onun yeri konusunda göğü işaret etmişlerdir.¹⁷

Âdem ve Havva isimleri yan yana geldiğinde nasıl ki “cennet”i çağrıştırıyorsa, cennet ile de onun içinde var olduğuna inanılan *ırmakları* anmak bir mütearife hâline gelmiştir.¹⁸ Zira Sevilyalı Isidore, Kilise için mühim olan konsillerden söz açarken “*ıpkı dört İncil ve cennetteki dört ırmak gibi onların sayısı da dördür*” şeklinde bir ifade kullanmıştır.¹⁹ Şüphesiz buradaki esin kaynağı Hıristiyanlar açısından Kutsal Kitap’tır. Kutsal Kitap’a göre bu dört ırmağın adı Pışon, Gihon, Dicle ve Fırat’tır.²⁰ Kur’an-ı Kerim de cennetteki ırmaklara atıf yapmıştır. Ancak Kur’an’ın betimlemelerinde asıl vurgu ırmakların/nehirlerin isimlerine değil, mahiyetleri üzerine yapılmıştır. Örneğin Muhammed Suresi’nde

⁹ İshak-Sara Tanoğlu, *Eserleriyle Mor Afrem*, Anadolu Ofset, Anadolu Ofset, İstanbul, 2006, s. 214.

¹⁰ Augustine, *The Literal Meaning of Genesis, On Genesis, The Works of Saint Augustine, A Translation for the 21st Century*, (Trans. Edmund Hill), New City Press, New York, 2002, s. 346.

¹¹ Bkz. David Woodward, “Medieval Mappaemundi”, *The History of Cartography; Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, (Ed. J. B. Harley-David Woodward), The University of Chicago Press, London, 1987, s. 318-319.

¹² Evelyn Edson, *Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World*, The University of Chicago Press, Chicago, 1997, s. 164.

¹³ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu (Menşeler’in Özlemi)*, (Çev. M. Aydın), Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2004, s. 95; Joseph E. Duncan, *Milton’s Eartly Paradise: A Historical Study of Eden*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1972, s. 188.

¹⁴ Örneğin bkz. Bakara 2/265-266; Enam 6/99.

¹⁵ Bkz. Hicr 15/34-35.

¹⁶ Ekrem Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta, 2008, s. 12; Güngör Karauğuz, *Âdem’in Çocukları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015, s. 37.

¹⁷ Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *DİA*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 360-361.

¹⁸ Suzanne Conklin Akbari, “Currents and Currency in Marco Polo’s Devisement dou monde and The Book of John Mandeville”, *Marco Polo and the Encounter of East and West*, (Ed. Suzanne Conklin Akbari-John Tulk), University of Toronto Press, Toronto, 2008, s. 113 vd.; Le Goff, “The Medieval West and the Indian Ocean”, s. 164; Phillips, “The Outer World of the European Middle Ages”, s. 36.

¹⁹ Isidore of Seville, *Etymologies*, s. 143.

²⁰ Yaratılış 2, 10-15; Isidore of Seville, *Etymologies*, s. 280-281.

dört farklı nehir tarifi; “*sudan nehirler, süttten nehirler, şaraptan nehirler, baldan nehirler*”²¹ şeklinde yer almıştır. Öztürk bu durumu, ayetlerin nüzul zamanındaki Arap yarımadasının iklim ve coğrafya şartlarına bağlamıştır. Ona göre bu tarz tasvirler, tarihsel ve yerel ihtiyaçlar ile yakından ilintilidir.²²

Aziz Athanasius (ö. 373), Nyssalı Gregory (ö. 395), John Chrysostom (ö. 407) ve daha birçok Hıristiyan düşünürüne göre İsa, Âdem’in sürgün edilmesinden beri kapısına kilit vurulan cenneti tekrardan insanoğluna açmıştır. Diğer bir kısmı ise, Âdem’in sürgün edilmesinden sonra İdris ve İlyas peygamberlerin cennete alındığını açık bir şekilde ifade eden Jerome (ö. 420) ile aynı kanaati paylaşmışlardır. Birkaç yüzyıl sonrasının ismi olan Venerable Bede (ö. 735) de, gerçek cennetin varlığına inanmasının yanı sıra, sembolik olarak “yeryüzü cenneti”nden Kilise’nin ve gelecekteki ebedi anavatanlarının kastedildiğini ima etmiştir.²³

İlk Günahın Ardından Gelen Sürgün

Tevrat ve Kur’an’da Âdem ve Havva’nın Cennet’ten çıkarılmalarının gerekçesi günah işlemeleridir. Tevrat’a göre yılan (şeytan), yasak ağacın meyvesinden yemeleri için ilk önce Havva’nın aklına girmiş sonra Havva da Âdem’e ondan yedirmiştir.²⁴ Kur’an ise yilandan söz etmeyerek asıl kışkırtıcının, secde etmediği Âdem’e karşı kıskançlık içinde bulunan şeytan olduğunu söyler.²⁵ Tevrat ve Kur’an’a göre, işledikleri kabahatten ötürü çıplaklıklarının farkına varan Âdem ve Havva yapraklardan kendileri için örtü yaparlar.²⁶ Tevrat’a, Hıristiyan anlayışına ve Kur’an’a göre onların ve onların haleflerinin cennetten çıkarıldıktan sonraki hayatları esas itibarıyla bir ceza mahiyetindedir.²⁷ Tevrat’a göre gebelik sıkıntıları ve ardından doğum esnasındaki ağrılar ile erkeğin egemenliğini tanımak kadın için; hayatta kalmak uğruna yaratılmış olduğu toprağı işlemek ise erkek için bir cezadır.²⁸ Hıristiyanlar ise söz konusu başlangıca kıyamete dek sürecek olan bir anlam yüklemişlerdir. Hıristiyan anlayışına göre “asli günah” inancının bir gereği olarak her doğan çocuk vaftiz edilmelidir. Hıristiyanlar ancak bu yolla Âdem’in hatasından ötürü girme ihtimalleri bulunan cehennemden kurtulabilirler. İlk günah Hıristiyanlıkta kolektif bir özellik arz ederken²⁹, İslam ise onun bağlayıcılığının olmadığına ve suçun ferdiliğine vurgu yapmıştır.³⁰ Kaldı ki Kur’an Âdem’in tövbesinin kabul olduğunu bildirmiştir.³¹

Âdem ve Havva’nın cennetten çıkarıldıktan sonraki hayatları ile ilgili anlatılanlar ise ne Kur’an ne de Tevrat kaynaklı olup çoğunlukla İsrailiyyat’a ve apokrif sayılan metinlere dayanmaktadır. Apokrif addedilen kitapların bir kısmında Âdem’in Erden ırmağında kırk gün, Havva’nın ise Dicle’de otuz yedi gün kalarak pışmanlıklarını sundukları, diğer bir kısmına göre ise bir mağarada belirli bir zaman kaldıkları kayıtlıdır. Kur’an ve hadislerle desteklenirse de bazı Müslüman yazarlar Âdem’in Hindistan, çoğunluğun kabulüne göre Seylan (Serendib) Adası’na, Havva’nın ise Cidde’ye indirildiğini, ardından onların Müzdelife’de ve Arafat’ta bir araya geldiklerini ifade etmişlerdir.

²¹ Muhammed 47/15; Bekir Topaloğlu, “Cennet”, *DİA*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 379-380.

²² Mustafa Öztürk, “Kur’an’ın ‘Cennet’ Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Motifler”, *İslâmiyât*, IV, S. 1, 2001, s. 155-156.

²³ Delumeau, *History of Paradise*, s. 29-30, 44.

²⁴ Yaratılış 3, 1-6.

²⁵ A’raf 7/11-12.

²⁶ Yaratılış 3, 7; A’raf 7/22; Taha 20/121; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. I, (Çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 137.

²⁷ Yaratılış 3, 23-24; Bakara 2/36; A’raf 7/24; Taha 20/123.

²⁸ Yaratılış 3, 16-19; 23-24; Patricia Crone, *God’s Rule: Government and Islam*, Columbia University Press, New York, 2004, s. 5.

²⁹ A. J. Gurevich, *Categories of Medieval Culture*, (Trans. G. L. Campbell), Routledge&Kegan Paul, London, 1985, s. 130.

³⁰ En’am 6/164.

³¹ Bakara 2/36.

“Âdem’in Ayak İzi”nin İzini Süren Müslüman Bilginler

9. yüzyılın ortasında Çin ve Hind ülkelerine bir seyahat gerçekleştiren Süleyman el-Tacir’in Âdem hakkındaki söyledikleri bundan sonraki literatür üzerinde önemli bir etki yapmış gibi görünmektedir. O, cennette bulunan Âdem’in yeryüzünde üzerine indiği Ruhûn adlı dağın, Harkand Denizi’ndeki (Bengal Körfezi) Serendib Adası’nda olduğunu söylemiştir. Dağ ve çevresinde kırmızı, sarı ve mavi yakut madenleri, ayrıca öd ağaçları, altın ve mücevher yatakları bulunur. Dağın tepesinde 70 zira (yaklaşık 35 metre) uzunluğunda Âdem’in bir ayağının izi vardır. Rivayete göre o, öbür ayağını denize basmıştır.³²

Süleyman el-Tacir’den yaklaşık yarım asır sonra, İbn Hurdazbih (ö. 913 ?) de, Âdem’in indiği dağın Serendib (Seylan-Sri Lanka)’de bulunduğunu doğrulamıştır. Burada, bir taş kazılı hâlde Âdem’in ayak izi vardır. Onun deyişiyle söz konusu dağ “*gökyüzünde yürüyen bir dağdır.*” Şüphesiz seyyah bu benzetmesiyle dağın eşsiz yüksekliğini anlatmak istemiştir. Dağda seyyahın *brahman* olarak adlandırdığı Hintli köleler bulunur. O ayrıca, mezkûr dağ ve çevresinde renkli yakutların olduğunu söyler. Yine dağda, öd ağacı, biber, ıtır, kişniş, misk faresi ve misk kedisi vardır. Serendib’te mevcut olan bir ateş vasıtasıyla bu cevherlerden ilaç yapılır. Serendib’in nehirlerinde kristaller, denizde ise mercan yatakları bulunur. Âdem’in sadece bir ayağının uzunluğu 70 zirâ büyüklüğündedir. Âdem, diğer ayağını ise denizde bulunan iki-üç günlük mesafedeki başka bir adaya atmıştır.³³

Bu konuya ayrı bir bahis açan Mesudî (ö. 956-957) de, Allah’ın Âdem’i Hindistan’da Serendib (Seylan)’in Ruhûn adasına indirdiğini kaydeder. Allah, Havva’yı Cudde’ye³⁴, İblis’i Baysan’a³⁵, yılanı da Isbahan’a³⁶ indirmiştir. Âdem’in üzerindeki cennet yaprağı kuruyunca tozu Hindistan’a saçılır ve bir rivayete göre, adı geçen ülkenin toprağının bereketi buradan gelir. Mesudî de, adanın ve dağın yukarıda iki seyyahın dikkat çektiği bitki ve değerli taşlar yönünden zenginliğine temas etmiştir. Farklı olarak o, cennetten çıkarılan Âdem’in, beraberinde birçok bitki ve meyve fidesi olduğu hâlde gönderildiğini söylemiştir. Kelime anlamı “tanışmak, görüşmek” demek olan Arafat ise, ayrı ayrı yerlere indirilen Âdem ve Havva’nın buluştukları yerin adı olmuştur.³⁷

Mukaddesî (Makdisî ö. 1000) ise, Serendib adasının seksen fersah uzunluğunda ve eninde olduğuna işaret etmiştir. Âdem’in indiği dağda 70 ziralık bir ayak izi bulunmaktadır. Âdem öbür ayağını bir buçuk günlük ve bir gecelik uzaklıkta denize basmıştır. O da, adada bulunan değerli taşlar ve bitkilere değinmiştir. Yazar, asıl detayı ise adada bulunan kâfur ağacı hakkında vermiştir. Beyaz gövdeye sahip olan bu yüksek ağaç türünün her birinin gölgesi altında iki yüzden fazla insan yaşar.³⁸

Sonraki zamanların seyyahları ile tarih ve coğrafya yazarları da yukarıdaki bilgilere ve rivayetlere eserlerinde yer ayırmışlardır. Onlardan biri olan Kazvinî (ö. 1340?), Harkand Denizi’ndeki Serendib adasının bitki ve çeşitli madenler yönünden zenginliğine değindikten sonra diğer kaynaklarda var olmayan bazı noktalara temas etmiştir. O, Âdem’in mübarek ayak izinden ötürü, Hz. Muhammed’in Mekke, Medine ve Mescid-i Aksa’dan sonra Serendib adasının da Müslümanlar için bir uğrak yeri olduğuna dair sözünü aktarmıştır. Onun deyişiyle bir yağmur bulutu olmaksızın bu ayak izi ve çevresi her gün yağmur suyu ile temizlenmektedir.³⁹

³² Süleyman el-Tacir, *Ahbar el-Sîn ve'l-Hind (Doğu'nun Kalbine Seyahat, Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 17-18.

³³ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik, (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, (Çev. M. Ağarı), Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 61.

³⁴ Yemen sahilinde bulunan bir yer.

³⁵ Ya Ürdün-Filistin arasındaki bir şehir, ya da Yemame’deki Beysan.

³⁶ İran’da Isfahan şehri.

³⁷ Mesudî, *Murûc ez-Zehab, (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 37-38.

³⁸ Mukaddesî (Makdisî), *Ahsenü't-Takâsîm, (İslam Coğrafyası)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 33.

³⁹ Zekeriyâ b. Muhammed Kazvinî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, (Neşr. Mir Haşim-i Muhaddis), Emir-i Kebir, Tahran, 1373, s. 85-86; Hamdullâh Müstevfî Kazvinî, *Nûzhet'ül Kûlûb*, (Neşr. G. Le Strange), Brill, Leiden, 1915, s. 2, 196-197; Aynı yazar, *Târih-i Güzide*, (Neşr. Abdülhüseyn Nevaî), Emir-i Kebir, Tahran, 1394, s. 21.

“*Seyyahların piri fanisi*”⁴⁰ olarak görülen İbn Battuta (ö. 1368) da, Serendib dağının göklere kadar yükseldiğini söylemiştir. O, dünyanın en yüksek dağlarından bir olarak tarif ettiği bu dağı denizden dokuz günlük mesafe uzaklığından gördüğünü ifade etmiştir. Seyyah, diğer kaynaklardan farklı olarak buraya hangi yollardan ulaşılacağını açıklamış, çevresinde neler bulunduğu hakkında detay vererek bu gizemli yeri okuyucusunun gözünde âdeta canlandırmak istemiştir. Onun deyişiyle “*Âdem’in kutlu ayağı düz bir alanda yükselen siyah bir kaya içindedir. Ayak kayaya gömülmüş, derin bir oyuk bırakmıştır. Uzunluğu on bir karıştır. Eski zamanlarda Çin halkı buraya gelerek kayadaki ayak izinin basırmak ve devamını kırmışlar, Zeytun şehrindeki bir mabede koymuşlardır.*”⁴¹

Mukaddime yazarı İbn Haldun (ö. 1406) ise, Serendib dağının yüksekliğini anlatmak isterken hatalı olarak oranın yeryüzünün en yüksek dağı olduğunu söylemiştir. Ancak o, yukarıda Kazvinî’nin Mekke, Medine ve Mescid-i Aksa’dan sonra Serendib adasına biçtiği önemin tam aksi yönünde bir tespitte bulunmuştur. Zira o, her ne kadar Âdem ile ilişkilendirilse de, buraya mevcut bilgiler ışığında bir kutsiyet atfetmenin doğru olmayacağını söylemiştir.⁴²

Orta Çağ’ın Avrupalı Seyyahlarının Eserlerinde Yeryüzü Cenneti ve Âdem

Cennet’in nerede olduğu tartışması bir yana, oradan sürgün olarak çıkarılan Âdem ve Havva’nın sonrasında indirildikleri yer Müslüman bilginler kadar onların Hıristiyan torunlarını da yeni bir heyecanın içerisine itmiştir.⁴³ Orta Çağ’a ait bazı seyahatname türü eserlerin yazarları ki en meşhurları Carpini (ö. 1252), Rubruk (ö. 1293) ve Marco Polo (ö. 1324) hariç, Âdem ile ilişkilendirildiği için okuyucularının merakını celbedeceklerini düşündükleri cennet konusuna bir şekilde temas etmişlerdir. Odoric (ö. 1331) ile Montecorvino’yu (ö. 1328) yukarıdaki isimler arasına dahil etmek mümkünse de, ikincisinin zihninin bu mesele ile kısa süreli de olsa meşgul olduğunu bilmekteyiz. Zira Montecorvino, yeryüzü cennetine ulaşmak için başarısız bir uğraşının olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴

Seyyah Jordanus (ö. 1330) ise, kendisinin gitmediği fakat “Hindistan Tertia” adıyla ilişkilendirdiği yerden söz açtığı sırada bu gizemli bahçeye temas etmiştir. Güvenilir kişilerin kendisine söylediklerinden hareketle adı geçen seyyah cenneti Hindistan Tertia ile Etiyopya (Habeşistan) arasına yerleştirir.⁴⁵ Seyyah Jordanus’a anlatıldığına göre, “*Cennetten akan dört ırmak altın ile değerli taşları beraberinde sürüklermiş. Bu ırmaklardan birinin etrafında, başlarında yakutlar olan ejderhalar yaşamış. Onlar nehre girerler iken, orada ikamet edenler sabırsızca onları beklerlermiş ve yedi gün sonra bir ejderhanın yalnızca geride kemikleri kalınca, bu yakutları onun üzerinden alıp Etiyopya hükümdarı Prester John’a getirirlermiş.*”⁴⁶

Seyyah Marignolli (ö. 1357) ise bu konuda daha fazla detay vermiştir: “*Tanrı Doğu’da cenneti yarattı ve Hindistan’ın ötesinde bulunan bu yerin adı Aden diye adlandırılır.*”⁴⁷ Marignolli cenneti, Seylan kıyısından 40 İtalyan mili uzaklıkta bir yerde konumlandırır. Onun tarif ettiği cennet, oldukça yüksek bir dağın karşısındadır ve büyük bir deniz ile çevrilidir. Dolayısıyla resmedilen bu coğrafya yeryüzünün en değerli yeridir. Cennetten akan su sesleri, çevrede yaşayanlar için çok da yabancı oldukları bir şey değildir. Pınarın kaynağı dağda olup, Seylan içerisinde dört kola ayrılır. Adı geçen seyyah bu coğrafi betimlemelerden sonra esas noktaya temas eder. Zira mezkûr coğrafyaya asıl önem kazandıran da yaratılışın aziz hatırasıyla olduğuna inanılan ilişkisidir.

⁴⁰ İbrahim Şirin, “Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımında Yeri ve Önemi”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, (Ed. Mehmet Ali Beyhan), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 175.

⁴¹ İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 577, 583.

⁴² İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 233, 648.

⁴³ Higgins, *Writing East*, s. 1.

⁴⁴ Montecorvino, Letters, *Cathay and the Way Thither: being a collection of medieval notices of China*, Vol. III, (Ed. Henry Yule and Henri Cordier), Hakluyt Society, London, 1914, s. 62.

⁴⁵ Jordanus Catalani, *Mirabilia Descripta (Wonders of the East)*, (Trans. C. H. Yule), Hakluyt Society, London, 1863, s. 41.

⁴⁶ Jordanus, *Mirabilia Descripta*, s. 42-43.

⁴⁷ Marignolli, (Marignola), *Kronika Marignolova, Cathay and the Way Thither: being a collection of medieval notices of China*, Vol. III, (Ed. Henry Yule and Henri Cordier), Hakluyt Society, London, 1914, s. 220.

Marignolli'nin deyişiyle Âdem'in ayak izlerinin bulunduğu 2200 metre yükseklikteki “Âdem'in Zirvesi”, “yeryüzünde cennetten sonra en yüksek dağ”dır. Burası cennetten çıkarılan Âdem'in indirildiği ilk yerdir.⁴⁸ Özellikle Doğu Hıristiyanlığı, âdeta yaratılışın başlangıcı ile ilişkilendirilen bu zirveye çok farklı bir anlam yüklemiştir. Burası hem dünyanın en yüksek yeri ki bunun gerçekle yani bilimsellikle alakası yoktur, hem de onun merkezi⁴⁹ olarak kabul edilmektedir. Nitekim dinler tarihçisi Eliade da bu durumu Hıristiyanlıktaki “merkez algısı” ile anlamlandırmaya çalışmıştır. Apokrif metinlere göre, Âdem'in yaratıldığı ve Nuh Tufanı sonrası defnedildiği yer Golgotha (Kudüs)'dir. Burası, aynı zamanda bir nevi ikinci Âdem olan ve yaratılışı yeniden başlatan İsa'nın çarmıha gerildiği yerdir. İnanışa göre, İsa'dan boşalan kan onun gerildiği haçın tam olarak altında bulunan Âdem'in kafatasının üzerine dökülmüştür. Bu, adı geçen dinler tarihçisinin söz konusu “merkez algısı”nı embriyoloji ile anlamlandırmasına yol açmıştır: “Tanrı dünyayı bir cenin gibi yaratmıştır. Ceninin gelişimi nasıl merkezden başlıyorsa, Tanrı da dünyayı yaratmaya bu merkezden başlamış ve sonra onu farklı yönlerde kaydırmıştır.”⁵⁰

Söz konusu mekân, sadece Hıristiyanlar ve Müslümanlar için önemli bir cazibe merkezi değildir. Orası, tüm insanlık ile ilişkili olmasından ötürü, yüzyıllardan beri başka inançlara sahip olanların da mühim bir uğrak yeri olmuştur. Nitekim Marignolli de, “Âdem'in Zirvesi”nde bulunan bir Budist manastırına işaret etmiştir. Âdem'in ayak izleri, Budist sanatında Buddha'nın sembolü olarak işlenmektedir. Zira Venedikli tüccar ve seyyah Marco Polo, söz konusu mekânın Budistler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar nazarındaki önemine dikkat çekmiştir. Onun deyişiyle Müslümanlar, Seylan Adası'ndaki yüksek dağ üzerinde “Âdem'in anıtı”, Budistler ise “Budda'nın anıtı” olduğuna inanırlar. Aynı seyyah, zahitçe yaşayış bakımından İsa'ya eşdeğer gördüğü Budda'yı da övmekten geri durmamıştır.⁵¹ O ayrıca, Müslümanların ve putperestler olarak adlandırdığı Budistlerin bu yüksek dağa tırmanışlarını, Hıristiyanların Santiago de Compostela'daki⁵² Aziz Yakub'un kabrini ziyaretlerine benzetmiştir. Yukarıda üzerinde durduğumuz Hıristiyan ve Müslüman birçok yazar, adanın değerli madenler yönünden zenginliğine dikkat çekmişlerdi. Marignolli ise bu konuda, kendisine göre yanlış bir algılamının olduğunu söylemiştir. Zira o, insanların yakut, safir vs. değerli taşların esas kaynağını Âdem'in pişmanlıktan ötürü döktüğü gözyaşlarında aramalarını anlamsız bulmuş ve bu tür söylentileri, “safsata” olarak nitelemiştir.⁵³

Kitabî ya da değil çoğu inanca göre değerli olan şeyler yüksektedir. Bu durum, gerek Hıristiyanlarca özellikle Orta Çağ'da var olan yeryüzü cenneti gerekse Âdem ile ilişkilendirilen ve aslında pek de yüksek olmayan zirve/tepe örneğinde karşımıza çıkmaktadır. Yaklaşık 2000 metre civarındaki bir yükseklik o zaman için de aslında ortalama bir yüksekliktir. Ancak kutsal coğrafyaya atfedilen önem bu yükseltiyi katlar da katlar. Örneğin Mandeville (ö. 1371)'nin duyduğuna göre yeryüzü cenneti, “sarp, kayalık ve dağlık olup kimsenin gece ve gündüz bir şey görmeye muvaffak olamadığı bir yerdedir.”⁵⁴ Hatta Mandeville, çok yüksekte olmasından ötürü cennetin tufandan bile etkilenmediğini kanıtlama hissine kapılarak sınırları epey zorlamıştır. O, yeryüzü cennetinin bulunduğu yerin yüksekliğinin ayın etrafındaki çembere kadar ulaştığını söylemiştir.

Kabbani'ye göre, Mandeville, Marco Polo vs. gezginler Hıristiyanların Orta Çağ'da Müslümanların sürekli şehveti akıllara getiren cennetinden farklı bir cennetin izini sürmeleri için rehber olmuşlardır. Dolayısıyla yukarıdaki isimlerin eserleri içerisinde yer alan bu türden konular bilinçli bir tercihin ürünü olup “ayrımçı Avrupa” yaklaşımının yansımalarından başka bir şey değildir.⁵⁵ Âdem ve Havva'nın yeryüzüne indirilmelerini, cennet konusundan bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Özellikle Orta Çağ'ın Hıristiyan düşünürleri ve seyyahları bu iki konuyu birlikte işlemişlerdir.

⁴⁸ Marignolli, *Kronika Marignolova*, s. 232.

⁴⁹ Gurevich, *Categories of Medieval Culture*, s. 68.

⁵⁰ Mircea Eliade, *The Myth of the Eternal Return Or, Cosmos and History*, Princeton University Press, New Jersey, 1991, s. 14-16; Aynı yazar, *Şamanizm*, (Çev. İ. Birkan), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2014, s. 336.

⁵¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, C. II, (Çev. Z. Zühre İlkelen), İthaki Yayınları, İstanbul, 2004, s. 176-179.

⁵² Galiçya-Fransa.

⁵³ Marignolli, *Kronika Marignolova*, s. 235.

⁵⁴ Mandeville, *The Travels of Sir John Mandeville, The Version of the Cotton Manuscript in Modern Spelling*, Macmillian Company, New York, 1905, s. 203 vd.

⁵⁵ Rana Kabbani, *Avrupa'nın Doğu İmajı*, (Çev. Serpil Tuncer), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 26-27.

Klasik İslam ulehasının yaklaşımı ise Âdem'in vaat edilen cennette yaratıldığı yönündedir. Buna karşın Orta Çağ'da seyahatname ve coğrafya türünde eserler yazan Müslümanlar bilginler, Âdem'in tepesi hakkında söylenenleri genellikle tekrar etmelerine rağmen, yeryüzü cennetinin varlığına şüphe ile yaklaşmışlardır. Ancak onlar özellikle Serendib'e (Sri Lanka) biçtikleri rol ile Âdem'in vaat edilen cennette yaratılmış olduğu hususunu bir şekilde kabul etmiş olmaktadır.

“İlahi âlemden düşüş”ü⁵⁶ yani cennetten kovulmayı kabul etmek aynı zamanda Âdem'in vaat edilen cennette yaratıldığını da kabul anlamına gelir. Bununla birlikte Âdem'in yeryüzünde yaratılmış olmasına ihtimal veren araştırmacılar hiç de az değildir.⁵⁷ Bunlar arasında bulunan Öztürk, Allah'ın insanı yaratmaya daha önce karar vermiş olmasını delil getirerek, Âdem'in vaat edilen cennette yaratılmış olduğunu kabul etmenin, aynı zamanda onun “cennetten çıkarılmasına sebep olan suçu işlemek gibi bir şansının hiç olmadığını” da kabul etmek anlamına geleceğinden, aslında Âdem'in asıl “düşüş”ünün Allah'ın gözünden olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla Allah insana tövbeyi belletmeyi dilemiştir.

Kara'nın da yıllar önce söylediği gibi, Kur'an cennet bahsinde esasında “imtihan, kulluk, pişmanlık ve tövbe”yi incelemiştir. Ona göre yer tespiti konusunun iman ve amel bakımından hiçbir getirisi ya da götürüsü yoktur. Böyle olunca, bu mesele ile gereğinden fazla uğraşmak “Kur'an'ın ruhuna aykırıdır.”⁵⁹ Nihayet-i kelam bu konuda bizim yaklaşımımız da Kara'nın ve TDK'nin “sükût” kelimesinin anlamını açıklarken Ömer Seyfettin'den verdiği örnek ile örtüşmektedir: “Söz gümüşse sükût altındır diyen ben, yazmak hususunda da perhiz ediyorum.”

Sonuç

“Bilimde imkânsızlığın yeri yoktur” görüşü genel kabul görse de, günümüzde bazı bilim adamları, örneğin yaşlanmayı durdurmanın matematiksel olarak imkânsızlığına işaret etmektedirler. Bundan sonrası için Âdem'in cennetinin yeryüzünde olup olmadığı konusu da, tıpkı Nuh'un gemisinin nereye oturduğu meselesi gibi, çok da sır vermeyeceğe benziyor. Âdem'in evrimin bir parçası olup olmadığı ise ayrı bir tartışma konusudur. Bu açıdan bakıldığında söz konusu çalışmanın bu türden sorulara cevap arayanlar için herhangi bir önerisi bulunmamaktadır.

Âdem'in vaat edilen cennette yaratılıp yaratılmadığı, nereye indirildiği, ya da yer değiştirme olayının hangi mekânlar arasında gerçekleştiği soruları bir tarafa; şekli, boyu, rengi, dili vs. daha küçük detaylar da müphem kalmaya mahkûm gibidir. Yine de birkaç noktanın netleşmesi açısından bazı izahlarda bulunulabilir. Şunu peşinen söylemek gerekir ki, çalışmada ismi geçen bütün bilginler ve seyyahlar Âdem'i *kutsalın* bir parçası olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla Serendib'in kutsalın bir parçası hâline getirilmesi de insan eseridir. Özellikle Orta Çağ'ın Hıristiyan düşünürleri ki çoğu kilise babasıdır, yeryüzü cennetinin varlığı yönünde görüş bildirmişlerdir. Onların torunları olan seyyahlar da onu aramışlardır. İşte bu nokta ilginçtir, zira Âdem'in vaat edilen cennette yaratıldığına inanan Müslüman bilginler ve seyyahlar da onlara kılavuzluk etmişlerdir. Müslümanlar yaptıkları bu rehberlik ile vaat edilen cenneti reddetmiş olmazlar. Ancak her biri yaptığı tekrarlar ile zamanla adı geçen coğrafyanın kutsallaştırılmasına katkı sunmuşlardır.

⁵⁶ Şinasi Gündüz, “Düşüş”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Konya, 1998, s. 103-104; Mehmet Ali Kirman, “Cennetten Kovulma (The Fall)”, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011, s. 68.

⁵⁷ Bkz. Gürbüz Deniz, “Kur'an'a Göre Hz. Adem'in Serüveni”, *İslami Araştırmalar*, C. XXII, S. 2, 2011, s. 95-96.

⁵⁸ Mustafa Öztürk, “Âdem, Cennet ve Düşüş”, *Milel ve Nihal*, Yıl 1, S. 2, 2004, s. 185.

⁵⁹ Ömer Kara, “Kur'an'da Âdem'in Cenneti”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 1, S. 3, 1998, s. 111.

Kaynakça

Akbari, Suzanne Conklin; “Currents and Currency in Marco Polo’s Devisement dou monde and The Book of John Mandeville”, *Marco Polo and the Encounter of East and West*, (Ed. Suzanne Conklin Akbari-John Tulk), University of Toronto Press, Toronto, 2008, ss. 110-130.

Augustine; The Literal Meaning of Genesis, *On Genesis, The Works of Saint Augustine, A Translation for the 21st Century*, (Trans. Edmund Hill), New City Press, New York, 2002.

Aydın, Fuat; “Aden’e Dönüş ya da Tesettürün Hikmetine Dair”, *Eski Yeni Dergisi*, S. 10, 2008, ss. 62-69.

Basil; Letters and Select Works, *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Vol. VIII, (Ed. P. Schaff-H. Wace), The Christian Literature Company, New York, 1895.

Bolay; Süleyman Hayri, “Âdem”, *DİA*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 358-363.

Crone, Patricia; *God’s Rule: Government and Islam*, Columbia University Press, New York, 2004.

Delumeau, Jean; *History of Paradise: The Garden of Eden in Myth and Tradition* Champaign, University of Illinois Press, New York, 2000.

Deniz, Gürbüz; “Kur’an’a Göre Hz. Adem’in Serüveni”, *İslami Araştırmalar*, C. XXII, S. 2, 2011, ss. 89-105.

Duncan, Joseph E.; *Milton’s Eartly Paradise: A Historical Study of Eden*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1972.

Edson, Evelyn; *Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World*, The University of Chicago Press, 1997.

Eliade, Mircea; *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu (Menşeler’in Özlemi)*, (Çev. M. Aydın), Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2004.

Eliade, Mircea; *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Muhammed’den Reform Çağına*, C. III, (Çev. A. Berktaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003.

Eliade, Mircea; *Şamanizm*, (Çev. İ. Birkan), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2014.

Eliade, Mircea; *The Myth of the Eternal Return Or, Cosmos and History*, Princeton University Press, New Jersey, 1991.

Gurevich, A. J.; *Categories of Medieval Culture*, (Trans. G. L. Campbell), Routledge&Kegan Paul, London, 1985.

Gündüz, Şinasi; “Düşüş”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Konya, 1998, s. 68.

Hahn, Thomas; “The Indian Tradition in Western Medieval Intellectual History”, *Medieval Ethnographies: European Perceptions of the World Beyond (The Expansion of Latin Europe, 1000-1500)*, (Ed. Joan-Pau Rubies), Ashgate, Variorum, 2009, ss. 213-234.

Higgins, Iain; *Writing East: The ‘Travels’ of the Sir John Mandeville*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1997.

Isidore of Seville; *Etymologies*, (Trans. S. A. Barney-W. J. Lewis-J. A. Beach, O. Berghof), Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed; *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

İbn Haldun; *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

İbn Hurdazbih; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Yollar ve Ülkeler Kitabı), (Çev. M. Ağarı), Kitabevi, İstanbul, 2008.

Jordanus Catalani; *Mirabilia Descripta (Wonders of the East)*, (Trans. C. H. Yule), Hakluyt Society, London, 1863.

Kabbani, Rana; *Avrupa'nın Doğu İmajı*, (Çev. Serpil Tuncer), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Kara, Ömer; “Kur'an'da Âdem'in Cenneti”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. 1, S. 3, 1998, ss. 77-111.

Karauğuz, Güngör; *Âdem'in Çocukları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015.

Kazvîni, Hamdullâh Müstevfi; *Nûzhet'ül Külûb*, (Neşr. G. Le Strange), Brill, Leiden, 1915.

Kazvîni, Hamdullâh Müstevfi; *Târih-i Güzide*, (Neşr. Abdülhüseyin Nevaî), Emir-i Kebir, Tahran, 1394.

Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed; *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, (Neşr. Mîr Haşim-i Muhaddis), Emir-i Kebir, Tahran, 1373.

Kirman, Mehmet Ali; “Cennetten Kovulma (The Fall)”, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 103-104.

Le Goff, Jacques; “The Medieval West and the Indian Ocean: An Oneiric Horizon”, *Medieval Ethnographies: European Perceptions of the World Beyond (The Expansion of Latin Europe, 1000-1500)*, (Ed. Joan-Pau Rubies), Ashgate, Variorum, 2009, ss. 155-172.

Mandeville; *The Travels of Sir John Mandeville, The Version of the Cotton Manuscript in Modern Spelling*, Macmillian Company, New York, 1905.

Marco Polo; *Dünyanın Hikaye Edilişi*, C. II, (Çev. Z. Zühre İlkelen), İthaki Yayınları, İstanbul, 2004.

Marignolli (Marignola); *Kronika Marignolova, Cathay and the Way Thither: being a collection of medieval notices of China*, Vol. III, (Ed. Henry Yule and Henri Cordier), Hakluyt Society, London, 1914.

Mesudî; *Murûc ez-Zeheb, (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Montecorvino; *Letters, Cathay and the Way Thither: being a collection of medieval notices of China*, Vol. III, (Ed. Henry Yule and Henri Cordier), Hakluyt Society, London, 1914.

Mukaddesî (Makdisî); *Ahsenü't-Takâsîm, (İslam Coğrafyası)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Öztürk, Mustafa; “Âdem, Cennet ve Düşüş”, *Milel ve Nihal*, Yıl 1, S. 2, 2004, ss. 151-186.

Öztürk, Mustafa; “Kur'an'ın ‘Cennet’ Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Motifler”, *İslâmiyât*, IV, S. 1, 2001, ss. 145-162.

Phillips, Seymour; “The Outer World of the European Middle Ages”, *Implicit Understandings: Observing, Reporting and Reflecting on the Encounters Between Europeans and Other Peoples in the Early Modern Era*, (Ed. Stuart B. Schwartz), Cambridge University Press, Cambridge, 1995, ss. 23-63.

Sarıkcıoğlu, Ekrem; *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta, 2008.

Süleyman el-Tacir; *Ahbar el-Sîn ve'l-Hind (Doğu'nun Kalbine Seyahat, Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012.

Şirin, İbrahim; “Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımında Yeri ve Önemi”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, (Ed. Mehmet Ali Beyhan), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 101-111.

Taberî; *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. I, (Çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.

Tanoğlu, İshak-Sara; *Eserleriyle Mor Afrem*, Anadolu Ofset, Anadolu Ofset, İstanbul, 2006.

Topaloğlu, Bekir; “Cennet”, *DİA*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 376-386.

Woodward, David; “Medieval Mappaemundi”, *The History of Cartography; Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, (Ed. J. B. Harley-David Woodward), The University of Chicago Press, London, 1987, ss. 286-370.

Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği

Geliş Tarihi: 02/04/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Kaya Zenbilci, İlgül, “Orta Bizans Dönemi'nde Başkent Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayış: Panagia Ton Khalkeon Kilisesi Örneği”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1,Haziran 2020, ss. 48- 62.

Erol KELEŞ *

Öz

Yaşadığı coğrafyanın bir parçası olan insanoğlu, onun kendisine sunmuş olduğu imkânlar ışığında ilerlemenin yollarını bulabilmektedir. Bu bağlamda uçsuz bucaksız Moğolistan coğrafyasına ayak uydurmuş Moğol toplumunun gelişimi, hatta hayatını idame ettirebilmesi sahip olduğu hayvan sürülerinin güvenliğine bağlıydı. Bunu gerçekleştirebilmesi için yaz kış demeden taze otlaklar bulabilmek amacıyla hayvan sürülerinin peşinden hareket etmek durumundaydı. Bu hayat tarzının önemli bir parçası olan kışlaklar, bilhassa yükseltisi az, korunaklı, iklimi ılıman olan ve yeşil otlaklara sahip yerlerdi. Dolayısıyla hem kendileri hem de hayvan sürüleri için hayati önem taşırdı.

1220’li yıllardan itibaren İran ve Azerbaycan topraklarında görünmeye başlayan Moğollar, kalabalık ordu ve büyük hayvan sürülerini barındıracak yaylak ve kışlakları bulma konusunda sıkıntı çekmediler. Zira bu bölge zengin su kaynakları, yüksek platolarında her mevsim yeşil çayırlarıyla geldikleri ülkeyi aratmıyordu. Özellikle Arran ve Mugan, zengin kaynaklarının yanı sıra, stratejik konumuyla da Moğol komutanlarının dikkatinden kaçmamıştı. Artık sayısız Türk ve Moğol aşiretlerine kışlak vazifesi görecek olan bu yerler, İlhanlı devletinin tesisleriyle saray ve şehirlerin inşa edildiği daimi karargâhlar haline gelecektir. Hülegü’den itibaren tüm İlhanlı hükümdarlarının genellikle kışlak olarak tercih ettiği Arran ve Mugan, devletin yıkılışına kadar bu önemini muhafaza etmiştir. Öyle ki, devletin merkezi otoritesinin zayıfladığı ve hatta bölgesel iktidarların hüküm sürdüğü zamanlarda bile Arran ve Mugan’ın hazineye küçümsenmeyecek miktarlarda vergi gönderdiği kaydedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Moğol, Kışlak, Arran, Mugan, Azerbaycan.

Qishlaq Tradition in the Mongols: Sample the Arran and Mughan Qishlaqs of Ilkhanids

Abstract

Being a part of the place where he lives, mankind can find ways to progress thanks to the opportunities it offers him. At this point, development of the Mongolian society, that kept pace in the vast Mongolia geography an deven being able to survive dependent on the safety of herds of animals. In order to do this, he had to go after herds of aanimals to find fresh pastures in winter and summer. Winter areas which were importand parts of this lifestyle, were places which especially were places being low, safe, mild climate and having green pastures. Therefore, it was vital for both themselves and herd of animals.

Mongols who started to appear in Persian and Azarbaijan since the 1220 had to trouble finding highlands and barracks to accomodate to crowded army and long herds of animals. Because this region made the country where they came not to be missed with its rich water resources and green pastures in high plateaus in all seasons. Especially Arran and Mugan did not escape the attentionof Mongolian commanders with its rich resources es well as its strategic location. Turkish and Mongolian tribes, would become permanent headquarters where palaces and cities would be built with the establishment of the Ilkhanid state. From Hülegü, Arran ve Mugan where all rulers of Ilkhanids state generally preferred as winter places maintained this importance until collapse of the state. So that, it was recorded that Arran and Mugan send tax to the treasury of state in substantial amounts when the central authority of the state weakened an deven regional Powers prevail.

* Dr. Öğretim Üyesi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi ABD, Orcid no: 0000-0002-1717- 212x, erlks44@hotmail.com

Keywords: Mongol, Qışlaq, Arran, Mugan, Azarbaijan.

Giriş

Yaşadığı çevre ile etkileşim içerisinde olan insanoğlu,¹ bu tabii çevrenin bir parçası haline geldiği gibi aynı zamanda ona karşı yaptığı mücadele sayesinde, başlıca kültür ve medeniyet çevrelerinin teşekkülüne de zemin hazırlamıştır.² Hayat sürdüğü mekâna uygun donanımlar yapan insan, kuzey kutbunun soğuğu kadar tropik bölgelerin sıcağına da dayanabilme kabiliyetini göstermiştir.³ Bu bakımdan bozkır topraklarının tarım yapmaya müsait olmayışı, bölge halklarını hayvancılığa mecbur etmiş ve hayatta kalmaları ancak çobanlık yaparak mümkün olmuştur.⁴ Çoban, at ve küçükbaş hayvan sürülerinin peşinde uçsuz bucaksız bozkırda yaz-kış sürekli hareket etmek durumundadır. Zira hayvanlarının ihtiyacı olan taze otlakları bulmak zorundadır. Kış için ot tedariki yapmadığı anlaşılan Moğol göçerleri, sürüleriyle öyle hareket ederlerdi ki kışın ortasında dahi taze otlaklara ulaşabilirlerdi. Sosyo-iktisadi hayatlarında önem arz eden bu kışlakları korumaya da oldukça önem verirlerdi.⁵ Arran ve Mugan kışlakları bu hayat tarzına ayak uydurmuş Moğol kabileleri için sadece hayvan sürülerine otlak sahaları değil, aynı zamanda bölgedeki Moğol askeri ve siyasi hâkimiyetinin teminatı anlamına gelmekteydi. Zira sözü edilen yöre, kuzeyde Kafkaslar ve Karadeniz'i güneyde İran'a; batı yönünde ise Anadolu ve Doğu Akdeniz'e bağlayan kavşak niteliğindedir.

Kışlak Kavramı ve Moğol Yaşam Tarzı

Konargöçer hayat tarzının iki önemli kavramından biri olan *kışlak* terimi Türkçe olmakla birlikte, sonradan Moğolca ile Farsça'ya geçtiği ve kışlık karargâh manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Esasında Moğollar, kış mevsimini ifade etmek için *übül* sözünden hareketle *übül-ce-be* ya da *übül-çi-be* gibi kışlamak veya kışladı manasına gelen kelimeleri kullanırlardı.⁶ Konargöçer bir toplumun hayatında önemli bir yer işgal eden kışlaklar, yükseltisi az, korunaklı, ılıman bir iklimi olan ve bol otlaklara sahip yerlerdir.⁷ Moğolistan coğrafyasında iken bu konargöçer aşiretler mevsimsel olarak yazın daha serin kuzey taraflara göçerken, kışın güney taraflara hareket ederlerdi.⁸ Nitekim Camuga, Temuçin'e:

“Şimdi dağ yamaçlarına konarsak at sürülerini besleyenler yurt kazanır, sonra su kenarlarına iner isek koyun ve kuzu çobanları boğazlarına yiyecek bulurlar”

diyerek aslında konargöçer Moğol hayat tarzını ifade etmektedir.⁹ 1220'li yıllarda Çingis Han'ın daveti üzerine bölgeye seyahat eden Çinli Teoist Ch'ang Ch'un, mart ayının sonlarından itibaren

¹ Geniş bilgi için bkz. V. Gordon Childe, *Doğunun Prehistoryası*, (Çev. Ş. Aziz Kansu), TTK Yayınları, Ankara 2010, s.17vd,100vd; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s.33.

² Bu konuda bilgi için bkz. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, C. I, (Çev. Z. Kadiri Ugan), Maarif Basımevi, İstanbul 1954, s.197vd; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.33vd; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, TDK Yayınları, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara 2011, s.14-39.

³ Bu konuda teferruatlı bilgi için bkz. V. Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?* Alan Yayıncılık, (Çev. Alaaddin Şenel, Mete Tunçay), İstanbul 2009, s.19vd.

⁴ *Mukaddime*, C. I, s.126-215; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Selenge Yayınları, (Çev. Osman Karatay), İstanbul 2006, s.82vd; Ekrem Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2012; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), TTK Yayınları, Ankara 1995, s.56vd.

⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. -Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı...*, s.60vd

⁶ Geniş bilgi için bkz. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.9vd.

⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihi...*, C. I, s.1; Mustafa Uyar, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve kışlakları”, *Erdoğan Merçil'e Armağan*, (Edit. Emine Uyumaz vd.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s.244vd.

⁸ W. Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012, s.32.

⁹ *Moğolların Gizli Tarihi* (Çev. Ahmet Temir), TTK Yayınları, Ankara 2010, s.54; -Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı...*, s.61.

konargöçer aşiretlerin otlak ve sulak sahalar bulabilmek için daha kuzey bölgelere göç ettiklerine şahit olmuştur.¹⁰

Moğol Hâkimiyeti Öncesi Arran ve Mugan

Arran, Ortaçağ'da Doğu Kafkasya'da bir bölgenin adıydı. Kür ve Aras nehirleri arasında kalan Arran'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde İrminiye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania adı verilen bölge Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arran adını almıştır.¹¹ Marquart'a göre, bu ad Farsça *Aran* kelimesinden gelmektedir. Arap ve Türk hâkimiyeti zamanında Arran, Kür ile Aras arasındaki sahayı tanımlarken, daha sonraları Gence ve Karabağ vilayetlerini kapsayan bir mıntıkaya dönüşecektir.¹² XIV. yüzyılda yaşamış coğrafyacı Ebu'l-Fida, Arran'ı Babülebvab'tan Tiflis ve Aras nehrine kadar uzanan bir yer olarak tanımlamaktadır.¹³

VII. Yüzyılda Kalankatlı Moses yöreyi geniş ovalaların bulunduğu, bol miktarda tahıl, ipek, pamuk, zeytin gibi ürünlerin yetiştiği ve çok sayıda av hayvanının yaşadığı zengin bir coğrafya olarak tasvir etmektedir.¹⁴ Bundan üç asır sonra kaleme alınan ve müellifi bilinmeyen Hududu'l-Âlem adlı coğrafya eserinde Arran yöresi mamur ve nimeti bol bir yer olarak anlatılmaktadır. Ticaret kervanlarının da uğrak yeri olduğu anlaşılan Arran'ın pamuk, pamuk ürünleri, kırmızı boya, balık,¹⁵ bal ve bal mumu üretiminin yapıldığı bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶

Bölgenin hemen güneydoğusunda bulunan Mugan, Kür ile Aras nehrinin çekilmesi sonucunda oluşan ve Hazar denizine kadar uzanan bir bozkır arazidir. Kış mevsiminde ılık iklime sahip olan bölge, baharla yemyeşil, bereketli bir mekâna dönüşmektedir.¹⁷ Hamdullah Müstevfi'nin anlatımıyla Mugan:

*“Azerbaycan, Ermenistan, Şirvan ve Hazar Denizi ile komşudur. Çukurda kaldığı için çevredeki büyük dağları bile görmek mümkün değildir. İklimi sıcak ve havası nemli özelliklere sahiptir. Sonbaharda otları o kadar zehirlidir ki büyük baş hayvanları dahi öldürebilmektedir. İlbaharda zehir oranı daha da düşmektedir.”*¹⁸

Yöre barındırdığı yaban hayvanları açısından da avlanma imkanna sahipti.¹⁹ Diğer taraftan Mugan, tahıl üretimi açısından zengin olduğu gibi bazı dokuma ürünlerinin de üretildiği ve çevreye ihraç edildiği bir bölge idi.²⁰ Bunun yanında Mugan ve çevresinde Avrupalı seyyahların yağ pınarları dediği,

¹⁰ Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı, Teoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*, (Çev. Gülşah Hasgüçmen), Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s.146.

¹¹ Arran/Erran hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulkerim Özaydın, “Arran”, *DİA*, C. III, s.394vd; - Uyar, *“İlhanlı Yaylak ve Kışlakları...”*, s.250.

¹² Arran kelimesinin anlamı ve ihtiva ettiği saha hakkında bkz. Z. Velidi Togan, “Arran”, *İA*, C. I, s.596-598.

¹³ Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s.309.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, (Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler)*, (Çev. Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.31; Zekeriya el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad Ahbarü'l-İbad*, (Çev. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373, s. 570vd.

¹⁵ Farsça *sermahi* adı verilen ve tuz balığı anlamına gelen bir balık türünün Kür ve Aras nehrinden avlanıp, çevre bölgelere ihraç edildiği bilinmektedir. Bkz. Guy L Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (Edit. Adnan Eskikurt vd), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s.233.

¹⁶ *Hududü'l-Âlem*, (İng. çev. V. Minorsky), (Türkçe çev. Abdullah Duman vd.), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2008, s.101.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. V. Minorsky, “Mugan”, *İA*, C. VIII, s.446-450.

¹⁸ Hamd-Allah Mustawfi Kazwini, *Nuzhat- Al- Qulub*, (Çev. G.Le Strange), Cambridge Universty Press, London 1919, s. 91.

¹⁹ Zekeriya el-Kazvini, s.645.

²⁰ *Hududu'l-Âlem*, s.101.

aslında petrolün yeryüzüne çıktığı ve bölge insanı tarafından faydalandığı da seyyahların raporlarına yansımıştır.²¹

Arran ve Mugan bölgeleri eski zamanlardan itibaren pekçok Türk topluluğunun zaman zaman görüldüğü yörelerdendir. İskitler, Hunlar, Sibir ya da Sabarlar, Ağaçeriler gibi Türk grupları bunlardandır.²² Ancak bölgenin daimi Türk yurdu haline gelişi Selçuklular dönemiyle başlamıştır. Bilhassa Melikşah döneminde, 1076 yılında Emir Savtigin'in liderliğinde iskân edilen Türkmenlerin bölgenin Türkleşmesi hadisesinde önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmek gerekir.²³ Diğer yandan Moğol hâkimiyetinden evvel kalabalık bir Kıpçak topluluğunun Kıpçak-Gürcü münasebetleri çerçevesinde, Arran ve Mugan'a yerleştiği bilinmektedir.²⁴

Bu bağlamda Celaleddin Harezmsah'ın Moğol tazyikinden²⁵ Azerbaycan'a gelişi de buradaki Kıpçak varlığıyla yakından ilgiliydi.²⁶ Nitekim Harezmsahlar, kuruluşundan itibaren Kıpçaklarla yakın ilişkiler kurmuşlar ve bu sayede ordularında Kıpçaklardan müteşekkil birlikler kurmuşlardır.²⁷ Nesevi'ye göre, Kıpçaklar daima Harezmsah ailesine sadık olmuşlardır. Keza Celaleddin Harezmsah'ın İsfahan Kalesi önündeki yenilgisi üzerine Irak'tan dönüşü sırasında Kıpçaklara göndermiş olduğu elçi sevinçle karşılanmış ve Kıpçaklar derhal 50 bin çadırılık bir kuvveti Sultan'ın yardımına göndermişlerdir.²⁸ O sebeple Celaleddin Harezmsah'ın Mugan ve Arran'ı bir askeri karargâh olarak tasarruf ettiği görülür. Zira elde ettiği ganimetleri Mugan'da tuttuğu gibi sefer dönüşünde de ordusuyla buraya gelerek güç topladığı kaydedilmektedir.²⁹ Dolayısıyla Moğol işgali öncesinde Arran ve Mugan, başta Oğuz boyları olmak üzere çok sayıda Türk topluluğunun yerleştiği bir Türk yurdu niteliği taşımaktaydı.

Arran ve Mugan'da Moğol Hâkimiyetinin Tesisi

Azerbaycan ve Doğu Anadolu hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin ihtiyacı olan uygun yaylak ve kışlaklara sahipti. O sebeple Yakınoğu'ya gelen konargöçer Türk ve Moğol aşiretleri, hayat tarzlarını tatbik edebilecekleri sahaları bulma konusunda güçlük çekmediler. Bölgede 1220'lerden

²¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (Çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul 2003. s.79; Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)* (Çev. A. Deniz Altunbaş), Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s.62.

²² Geniş bilgi için bkz. Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981, s.171; Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, C.II, s.98vd; Şerif Baştav, "Sabirler", *Belleten*, C. V/ S. 17-18, TTK Yayınları, Ankara 1941, s.58-60; A. N. Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1992, .s.111.

²³ Togan, "Azerbaycan", s.101.

²⁴ Kıpçakların bölgeye gelişi ve Kıpçak-Gürcü ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih*, C.XII, (Çev. Abdulkerim Özyaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s.366vd. Ayrıca bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.105vd.

²⁵ eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. II, (Nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti), Çaphane-i İlmi, Tahran 1372/1994, s.340.

²⁶ Salim Cönce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim1986), Samsun 1988, s. 482.

²⁷ İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.179vd; -Kafesoğlu, *Türk Milli...*, s.180; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.136. Terken Hatun ve O'nun devlet içindeki nüfuzu hakkında geniş bilgi için bkz. Şirin Beyani, *Moğol Dönemi İrani'nda Kadın*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s15vd; Sercan M. Ahicanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev. Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s.227vd.

²⁸ en-Nesevi, *Siretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti*, (Fransızca çev. O. Houdas), Paris 1891, s.286vd; en-Nesevi, *Celalüttin Harezmsah*, (Türkçe çev. Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s.109. Ayrıca bkz. A. Taneri, *Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s.125.

²⁹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilasası (1220-1265)*, (Çev. Mahmut Kemal Bey), Post Yayınları, İstanbul 2018, s.31; Müverrih Vardan, *"Türk Fütühatı Tarihi" (889-1169)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Milli Mecmua Yayınları, İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi, C. I/ S. 2, İstanbul 1937, s.224; V. Minorsky, "Mugan", s.447.

İtibaren başlayan ilk Moğol akınları,³⁰ bu asrın ikinci yarısında İlhanlı devletinin kurulmasıyla sonuçlandı. Siyasi hâkimiyetin tesisiyle yörenin başlıca yaylak ve kışlak sahaları Türk ve Moğol konargöçerleriyle dolup taşmıştı.³¹ Ancak Azerbaycan ve Doğu Anadolu arazisi Moğolistan bozkırları gibi geniş düzlüklerden ibaret değildi. Oldukça engebeli arazi yapısı ve yüksek platoları sebebiyle büyük sürülerle yaylak ve kışlak arasında yer değiştirmek oldukça güçtü. Her şeyden evvel Moğolistan bozkırlarında rahatça hareket ettirdikleri tekerlekli arabaları³² burada kullanmaları hemen hemen imkânsızdı. O nedenle birbirine yakın olan yaylak ve kışlakları tercih etmeliydiler. Bu bağlamda Doğu Anadolu yaylaları ile Arran ve Mugan kışlakları birbirini tamamlıyordu.

Moğolların bölgeyi işgali üzerine Selçuklular döneminden beri bölgede oturan Türkmen boyları akın akın Anadolu'ya çekildi.³³ Batı yönünde hareket eden bu Türkmenler Aras vadisini takip ederek Sürmeli, Eleşgirt ve Ahlat'a kadar ilerlemişlerdir.³⁴ Cüveyni'nin, Celaleddin Harezşah'ın Ahlat muhasarası esnasında, Ahlat'ı müdafa edenlerin şehre çok sayıda Doğu bölgelerinden getirdikleri Türk ve Türkmen gruplarını kullandıkları yönündeki kaydı da bunu teyit etmektedir.³⁵ Bahsi geçen Türkmen göçü devrin diğer kaynaklarına da yansımıştır. Nesevi, kalabalık Türkmen gruplarının Azerbaycan ve Karabağ'da birleşerek Batı'ya yani Doğu Anadolu'ya dalga dalga geldiklerini dile getirerek bu sosyal hadiseyi gözler önüne sermektedir.³⁶

Hülegü'nün Azerbaycan'a gelişinden evvel Çurmağun Noyan³⁷ ve O'nun rahatsızlanması³⁸ üzerine de Baycu Noyan Mugan yöresini kendisine kışlak olarak seçmişti.³⁹ Zira Mugan ve onun bir parçası olan Arran, bölgede hâkimiyet tesis eden göçebe Türk-Moğol kuvvetleri açısından bir karargâh durumundaydı. Burada konuşlanan ordu çevreye ve bilhassa Anadolu'ya akınlar yapar ve elde ettiği ganimetlerle geri dönerdi.⁴⁰ Nitekim Çurmağun, Çingis Han ile görüşükten hemen sonra emri altındaki yaklaşık 40 bin kişilik bir kuvvetle Celaleddin Harezşah'ın peşinden Azerbaycan'a gelmiş ve Mugan'ı çevreye yapacağı seferler için lojistik bir üs olarak seçmiştir.⁴¹ Bazen gönderdiği, bazen de bizzat komuta ettiği ordusuyla Kars, Erzurum, Erzincan ve Sivas'a kadar akınlarda bulunmuştur.⁴² Havaların soğumasıyla tekrar Mugan'a dönen Çurmağun, bahara kadar birlikleriyle burada kışlamıştır.

³⁰ Gregory Ebu'l Faraç, *Ebu'l Faraç Tarihi*, C. II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1999, s.542; İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye fi'l-Umuri'l Ala'yye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014, s.502vd; Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 35vd; Kiragos, s.61vd; Vardan, s.228.

³¹ Marco Polo, s.77vd; Ebu'l-Fida, s.324. Evliya Çelebi, XVII. Asırda Van Gölü'nün kuzeyindeki dağların bölgedeki konar-göçer Türkmen aşiretlerinin sürüleriyle sürekli yayladıkları alanlar olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. I/S. 4, (Haz. S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.207.

³² Plano Carpini, Moğolların iki şekilde çadırlarının (yurt) olduğunu söyler. Küçük olanların sökölüp, toplanabildiğini ancak büyük çadırların araba şeklinde sabit kaldığını ve öküzler tarafından çekilerek taşındığını belirtmektedir. Bkz. Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014, s.41vd.

³³ Zekeriyâ el-Kazvini, s.644; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, TÜDAV Yayınları, İstanbul 1999, s.155, 353.

³⁴ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.524.

³⁵ Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa II*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s.367vd; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s.147.

³⁶ Nesevi, (O. Houdas), s.370vd; Nesevi, (N. Asım), s.142; -Turan, *Selçuklular Zamanında...*, s. 524.

³⁷ Çurmağun Noyan hakkında bilgi için bkz. bkz. Enver Konukçu, "Moğol Sünit Boyundan Öteğdai'li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Hanı", *Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, (Edit. Hayrunnisa Alan vd.), TÜDAV Yayınları, İstanbul 2015, s.230-241.

³⁸ Çurmağun Noyan'ın felç olması nedeniyle yerine Baycu Noyan atanmıştır. Bkz. İbn Bibi, s.490; Kiragos, s.47.

³⁹ Grigor, s.29; Kiragos, s.62; Müneccimbaşı, *Camiü'd- Düvel*, C. II, (Çev. Ali Öngül), Kabaıcı Yayınları, İzmir 2000, s.117, s. 89vd; Wilhem Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2012, s.135. Ayrıca bkz. F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1970, s.3.

⁴⁰ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul 2006, s.19.

⁴¹ Cüveyni, C. I, s.187.

⁴² Bilgi için bkz. İbnü'l Esir, C. XII, s.463vd.

Aknerli Grigor, Mugan'ın yaz-kış yeşil otlaklara sahip olduğunu, bu sebeple Moğolların kışlak olarak burayı seçtiklerini belirtmektedir.⁴³ Aynı şekilde yörenin önemli şehirlerinden Gence'de yaşayan ve Moğol istilasını bizzat gören Ermeni Kiragos:

“Tatarlar, yanlarında taşıdıkları eşya ve esirler ile Ağvanlıların yanına varınca, verimli Mugan ovasında çadırlarını kurdular. Burada su, orman, meyve ağaçları, av hayvanları velhasıl yeryüzünün bütün feyz ve bereketi mevcut idi. Tatarlar burada kışlarlar. İlkbaharda da etrafa dağılıp talan ederler. Kış mevsiminde ise tekrar buraya dönerler.”

diyerek, Mugan'ın Moğol orduları açısından önemini açık bir şekilde tasvir etmektedir.⁴⁴

1242'den itibaren Çırmağun'un yerini Baycu Noyan aldı. Aras vadisini takip ederek daha batıya yapılan seferleri devam ettirmiş, aynı şekilde askeri üs olan Mugan'a çekilmiştir.⁴⁵ 1250'li yılların ortalarında Gürcistan üzerinden güneye inen Rubruk, Baycu'nun Mugan'daki otağında konuk olmuş ve bu sayede O'nun komuta ettiği ordunun sahip olduğu otlakları bizzat görme şansını da elde etmiştir. Bölgede Moğol kabilelerini gördüğünü söyleyen Rubruk, Hülegü'nün batıya gönderilmesiyle Mengü Kağan'ın, Baycu Noyan ile İran'da bulunan Argun Aka'yı merkeze çağırıldığını belirtir.⁴⁶

Azerbaycan'a gelen Moğol tümenleri otu bol ve aynı zamanda kışlamak için uygun olan Arran ve Mugan'da karargâh kurdular.⁴⁷ Ebu'l-Fida, kalabalık Moğol topluluklarını barındırabilecek niteliklerinin yanısıra, iklimi sıcak ve havası nemli Mugan'ın verimli arazisi, Moğol ordusunun ihtiyacı olan otlaklara sahip olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸ Smith, 8 bin kilometrekareden daha fazla bir alana sahip Mugan kışlağının kabaca bir hesapla yılda 500 bin ton ot sağlayabileceğini belirterek, bu kaynağın en az bir tümen askeri besleyebileceğini neticesine varmaktadır.⁴⁹

Mengü Han'ın Baycu Noyan'a haber yollayarak Hülegü'nün ordusuna katılmasını söylemesine rağmen Hülegü, Mugan yöresinin mahiyetinde bulunan orduyu ancak besleyebileceğini düşünmüş olacak ki Baycu Noyan'ın Anadolu'ya doğru gitmesini istemiştir (1256).⁵⁰ Çünkü maiyetinde aileleri ve sürüleriyle birlikte gelmiş olan oldukça kalabalık bir ordu vardı.⁵¹ Mengü Kağan kardeşi Hülegü'yü İran'a gönderirken bütün Moğol ordusunun % 20 sinin verilmesini emretmişti.⁵² Bu da 280 bin gibi büyük bir rakama tekabül etmekteydi. Her bir asker ailesiyle geldiğine göre ortalama bir hesapla Hülegü'nün yanında bir milyon civarında büyük bir insan nüfusu mevcuttu.⁵³ Bunun yanında her

⁴³ Grigor, s.27.

⁴⁴ Kiragos, s.36.

⁴⁵ İbn Bibi, *Selçukname*, (Çev. M. Halil Yinanç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s.173vd; Kiragos, s.44.

⁴⁶ Rubruk, s.37vd.

⁴⁷ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s.2vd.

⁴⁸ Ebu'l-Fida, s.320. Mugan hakkında geniş bilgi için bkz. Zekerya el-Kazvini, 644vd; Hamd-Allah Mustawfi Kazvini, *Nuzhat- Al- Qulub*, (Çev. G.Le Strange), Cambridge University Press, London 1915, s.91.

⁴⁹ J. Masson Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qışlaqs and Tümens”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (Edit. David Morgan-Reuven Amitai Preiss), Leiden 2000, s. 47vd.

⁵⁰ Cüveyni, C. III, s.488; Reşidüddin, *Camiü't Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, (Çev. İsmail Aka vd.), TTK Yayınları, Ankara 2013, s.14; Vardan, s.230. Ayrıca bkz. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.173; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s.251; -Sümer “Anadolu'da Moğollar”, s.24vd.

⁵¹ Smith, “Qışlaqs and Tümens...”, s. 39.

⁵² Bu ordunun mahiyeti hakkında bkz. Ebu'l-Farac *Tarihi II*, s.556; Ebu'l-Farac, *Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Serefeddin Yalıtıkaya), TTK Yayınları, Ankara 2011, s.25vd; Mirhond, *Tahrir-i Ravzatu's-Safa* (5.kısım), (Nşr. Dr. Abbas Zeryab), Tahran 1358, s.889; Hondmir, *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer*, C. III, (Nşr. Muhammed Debir Siyaki), Çaphane Basmevi, 1362/ Tahran 1983, s.94.

⁵³ Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981, s.251; Abdulkadir Yuvalı, “Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 38, İstanbul Ekim 1985, s.100.

ailenin ortalama 150 olmak üzere, tüm orduya ait 22 ile 23 milyon arasında bir hayvan nüfusunun olduğu tahmin edilebilmektedir.⁵⁴

Yukarıda bahsedilen genellikle at ve küçükbaş hayvandan mürekkep büyük sürüleri için şüphesiz geniş otlak alanları vazgeçilmezdi. O sebeple Hülegü'nün daha bölgeye gelir gelmez Arran ve Mugan otlaklarını yurt edinmiştir ki, bu durum O'nun Baycu'yu neden Anadolu'ya sevk ettiğini de daha anlaşılır hale gelmektedir. Bir süre sonra Hülegü'nün kışlak olarak Mugan'dan ziyade Arran'ı tercih ettiği gözlenmektedir.⁵⁵ Arran'ın Aladağ yaylağına yakın olmasının Hülegü'nün bu kararında etkili olduğu çok açıktır. Zira Aladağlar verimli yaylalarıyla ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak tabii özellikleri üzerinde barındırıyordu.⁵⁶ Her şeyden evvel burası Moğolların ictimai yaşamında vazgeçemedikleri avlanma imkânlarına da sahipti. Ordunun et ihtiyacının önemli bir kısmını avcılıkla sağlayan Moğollar, aynı zamanda bu süre avları vasıtasıyla savaşa hazırlık yaparlardı.⁵⁷

İlhanlı İdari Sisteminde Arran ve Mugan Kışlakları

İlhanlılar, ülkeyi eyaletlere ayırırken askeri teşkilatlanma ile bunların işesinin teminini de göz önünde bulundurmışlardı. Özellikle konargöçer toplulukların yaylak ve kışlaklarının bir idari üniteye birleştirilmesine önem vermişler, bu anlayışın bir sonucu olarak da merkezi Ahlat olan Van Eyaleti'ni tesis etmişlerdir.⁵⁸ Bu Eyalet, Erzurum'dan Salmas'a, Arran'dan Ahlat'a kadar olan bölgeyi içerisine alıyordu. Dolayısıyla Aladağ yaylağı ile Arran kışlağı tek ünite içerisinde, adeta birbirini tamamlıyordu.⁵⁹

İlhanlı hâkimiyeti altında bulunan topraklardaki hatırı sayılır altı kışlaktan biri olan Arran,⁶⁰ eski zamanlardan itibaren konar-göçer aşiretler açısından önemli bir kışlak vazifesi üstlendiği gibi, İlhanlı döneminde de ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Nitekim Zekerya el-Kazvini Arran'ın su kaynakları ve av imkânları bakımından oldukça zengin bir bölge olduğunu anlatır. Bilhassa Kür nehrinden çıkarılan balığın ve Şirvan'da işlenen ipeğin kuzey bölgelere Hazar denizi vasıtasıyla ihracı için Kür nehrinin kiralandığını ve bununla 60 bin dinarlık bir gelir sağlandığını kaydetmektedir.⁶¹

Hülegü'nün Mugan ile Arran yöresini kışlak yapmasında şüphesiz birtakım siyasi beklentilerinin de rolü vardı. Evvela Hülegü bu hamlesiyle Cuci Oğullarının (Altınordu) bölge üzerindeki hak iddialarının da önüne geçmiş oluyordu.⁶² Zira *Çingis Yasası*'na göre,⁶³ Tebriz ve

⁵⁴ Smith, "Qışlaqs and Tümens...", s.40vd.

⁵⁵ eş- Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. I, (Nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti), Çaphane-i İlmî, Tahran 1994, s.27.

⁵⁶ Yazıcızade, Aladağ'ın havasının hoş, verimli, asker ve hükümdarlar için bulunması zor yaylaklar olduğunu söyleyerek, temmuzun sıcaklığında dahi karların eremediğini, otunun kartlaşmadığını, sinek ve haşeratin bulunmadığını ve yüzbin kişilik bir orduya sahip bir hükümdarın, çok sayıda konargöçer aşiretlerin yaylasalar bile otunun kışlamayacağını belirterek bu gerçeği dile getirmektedir. Bkz. Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk*, (Çev. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s.702.

⁵⁷ el- Mukaddesi, *Ahsenü't Tekasim*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.380vd. Moğollarda av konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveynî, C. I, s.88vd; Rubruk, s.37vd. Ayrıca bkz. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı...*, s.66vd; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), TTK Yayınları, Ankara 2000, s.55vd.

⁵⁸ F. Sümer, *Kara Koyunlular*, TTK Yayınları, Ankara,1992, s.33; İsmail Aka, "Anadolu'dan İran'a Göçler", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu* (16-17 Aralık 2002 Konya), TTK Yayınları, Ankara 2003, s.57. Van Eyaleti hakkında geniş bilgi için bkz. Erol Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin Yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.5/S.18, (Aralık 2018), s.558-585.

⁵⁹ *Nuzhat- Al- Qulub*, s.100; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar...*, s.148.

⁶⁰ Diğer kışlaklar için bkz. -Smith, "Qışlaqs and Tümens...", s. 56.

⁶¹ Bkz. Zekerya el-Kazvini, 570vd.

⁶² *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. I, s.27.

⁶³ Cengiz Yasası hakkında geniş bilgi için bkz. S. Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.163-170; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.251vd.

Meraga'nın vergi gelirleri Cuci ulusu sultanlarına verilmekteydi.⁶⁴ O sebeple *Yasa*'nın kendisine vermiş olduğu hakla Berke Han, Hülegü'den Azerbaycan topraklarının kendisine bırakılmasını iddia edebiliyordu. Ancak İlhanlılar açısından Kafkasya Kalesi, hem kuzeyindeki hem de güneyindeki arazinin müdafaası için büyük önem arz etmekteydi.⁶⁵ O sebeple bu bölgede çok sayıda Moğol tümeni güvenliği sağlamak amacıyla hazır beklemekteydi.

Hülegü, umumiyetle Arran'da kışlasa da Mugan'ın zengin otlaklarını da ihmal etmemiştir. Nitekim Vardan, hükümdarın Meyyafarikin muhasarasının uzaması üzerine, ordusuyla Taron kazası adı verilen yerdeki Mugan ovasına çekildiğini ve burada bulunduğu sırada bir şehir kurmaya karar verdiğinden bahsetmektedir.⁶⁶ Yakın dönemde bölgede yapılan kazı çalışmaları Vardan'ın verdiği bu bilgiyi teyid eder niteliktedir. Buna göre, aralarında Arran'ın da bulunduğu Aladağ, Hoy, Tebriz ve Maraga gibi şehirlerde saray kalıntıları ortaya çıkarılmıştır.⁶⁷ Kiragos'un kaydına göre; Hülegü, Garni ovasında büyük bir şehir kurmak için harekete geçmiştir. Ancak gerekli malzemenin bölgede bulunmayışı, çok sayıda insan ve hayvanın kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Öyle ki, yüz çift öküzün yerinden oynatamayacağı kadar büyüklükte ağaç kütüklerinin taşınması gerekiyordu. Yolların bozuk olması ise taşıma işini ayrıca zorlaştırmaktaydı. Bu yüzden insanlar büyük eziyetlere katlanmak zorunda kalmışlardı. Hülegü kurduğu bu şehirde ayrıca büyük ibadethaneler de inşa ettirmişti. Taş, tahta ve boya işlerini yapacak ustaları dahi dışarıdan getirtmişti.⁶⁸ Orbelian'a göre; Hülegü bununla da yetinmemişti. Nitekim uzak bölgelerden çam fidesi getirtip, bölgeyi ağaçlandırdığı gibi Alıncak ve Voyaç-Zor (Nahçıvan veya Doğu Arpaçay) gibi yerlerin beyi, Orbellilerden Elikum oğlu Simbat Bey, Pasin bölgesinden yani Sarıkamış ve Soğanlı ormanlarından kereste tedarik etmekle görevlendirilen Orbelliler'den Simbat ise Hülegü tarafından ödüllendirilmiştir.⁶⁹

Hülegü daha İran'a gönderilmeden evvel Mengü Han, Argun Aka'nın idaresi altında bulunan Azerbaycan ve Arran'ı bir yarılıkla yeniden O'na vermişti. Böylece yöre, Argun Aka'nın yönetimi altında, Melik Sadreddin adlı bir vali tarafından idare edildi.⁷⁰ Hülegü'nün Tebriz merkezli İlhanlı devleti'ni tesisinden sonra Tebriz'e vali olarak tayin edilen Melik Sadreddin'in 1263'e kadar Azerbaycan ve Arran'ın idaresini yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁷¹

Abaka döneminde Arran ve Mugan kışlakları İlhanlılar açısından önemini artırarak devam ettirmiştir. Keza tahta geçiş töreninin hemen akabinde Abaka, yaptığı idari atamalarda⁷² bu hassasiyetini göstermiştir. Bu bağlamda hanedana mensup birini yani kardeşi Yeşmut'u, Derbent,

⁶⁴ Bkz. el-Ömeri, *Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-Emsar* (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s.125. Bu durum Gazan Han zamanına kadar devam edecektir. Bkz. Reşidüddin, *Tarih-i Mübarek Gazani, Geschichte der İlhanlı Abaga bis Gaihatu*, (nşr. Karl Jahn), Stefan Matbaası Yayınları, Prag 1941, s.143; Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, Evkaf Matbaası Yayınları, İstanbul 1931, s.39.

⁶⁵ İlhanlılar, Kafkasya'yı ellerinde tutmakla 16. ve 18. Yüzyıllarda Safeviler Hanedanlığının bir bakıma yaptığını icra etmekteydi. Aynı şekilde 19. Asırda ise Rusya, bu dağlık araziye ele geçirmek için uğraş veriyordu. Bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011, s.70.

⁶⁶ Bkz. Vardan, s.233. Cüzcani ise Hülegü'nün Meyyafarikin'in muhasarasına bizzat katıldığını, kaleyi almaya muvaffak olamayınca da Muş Sahrası adı verilen otağa çekildiğini belirtmektedir. Bkz. el-Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s.170.

⁶⁷ Bu eserlerin kalıntıları hakkında bkz. Dietrich Huff, "The İlhanid Palace at Takht-ı Sulaymen Results: Excavation" *İslamic History and Civilization (Beyond The Legacy of Genghis Khan)* Volume 64, (Edit. Wadad Kadı vd.), Leiden-Boston 2006, s.95.

⁶⁸ Kiragos, s.148vd.

⁶⁹ Stephanos Orbelian *Histoire de la Siounie*, (nşr. Marie F. Brosset), Saint- Petersburg 1864, s.233vd; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C. II, Işıl Yayınları, İstanbul 1953, s.443.

⁷⁰ Cüveyni, C. II, s.416; Mirhond, *Tarih-i Ravzatü's Safa Fi Siret'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa*, C. V, Çaphane Basımevi, Tahran 1339, s.182.

⁷¹ *Camiü't- Tevarih*, s.69.

⁷² Bu atamalar hakkında bilgi için bkz. *Camiü't- Tevarih*, s.73; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.38.

Şirvan ve Mugan'dan Aladağ hudutlarına kadar olan yerlerin muhafazası için görevlendirdi. ⁷³Aslında Yeşmut, Hülegü zamanından beri sözü edilen bölgenin idaresini üstlenmiş durumdaydı. ⁷⁴

Abaka da iktidarı zamanında genellikle yazları buraya yakın Aladağ ve civarında geçirirken, kışlak olarak da ordu ve devlet ricaliyle birlikte Arran ya da Bağdat'ı kullanmaktaydı. ⁷⁵ Argun'un da bu geleneği takip ettiği görülmektedir. Reşidüddin'in kaydından bu dönemde Mansuriye Sarayı'nın, Arran'da kışlayan Argun için vazgeçilmez bir ikametgâh olduğu anlaşılmaktadır. ⁷⁶ Arran'daki bu sarayın Argun döneminde bölgenin idarecisi olduğu anlaşılan Yahudi asıllı Muhezziibu'd-Devle Ebu Mansur ⁷⁷ tarafından yaptırıldığı kuvvetle muhtemel görünmektedir. Bilhassa hastalığının başgösterdiği zamanlarda Argun, Arran'ın havasından medet ummuş olacak ki son dönemlerinde de burada olmayı yeğlemiştir. Zaten 1291'de Arran kışlağının Bahçe adı verilen mevkiinde hayatını kaybetmiştir. ⁷⁸

İlhanlı tahtına Aladağ yaylağında düzenlenen merasimle oturan Geyhatu, ⁷⁹ hükümdarlığı döneminde yazları genellikle burada geçirirken, Arran'ı da kışlak olarak kullanmaktaydı. Ahlat'ta bulunduğu sırada bazı idari kararlar alan Geyhatu, ⁸⁰ ekim ayının başında Aladağ'a gelmiş, ⁸¹ burdan Tebriz'e uğradıktan sonra kışı geçirmek üzere tüm İlhanlı hükümdarları gibi Arran kışlağına dönmüştür. Esasında burası Geyhatu'nun hayatında önemli bir yer işgal etmekteydi. Nitekim Şehzadeligi sırasında da Arran kışlağı içerisinde, Kür nehrinin kıyısında bulunan Karaçalı mevkiini kışlak olarak kullanmaktaydı. Burada devlet işlerini düzene koymakla uğraşan hükümdar çevre ülkelere elçiler göndermişti. ⁸²

Gazan Han zamanına kadar Altın Orda Devleti'nin yukarıda bahsi geçen İlhanlı toprakları konusundaki iddiaları devam etmiştir. Ancak Altın Orda tahtına Tokta'nın geçişiyle birlikte bir yumuşama döneminin yaşandığı ve bilhassa uzun yıllar kapalı kalan Kafkasya yolunun tekrar canlandırılmasına bakılacak olursa, iki Moğol devleti arasında savaş sürecinin yerini daha evvel iyi ilişkilere bıraktığı söylenebilir. Nitekim 1290 yılında Tokta tahta geçtiğinde, İlhanlı tahtında Geyhatu vardı. 1312'ye kadar da Altın Orda tahtında kaldı. Vassaf, bu dönemde iki devlet arasında elçilerin gönderildiğini, karşılıklı mektupların yazıldığını ifade etmektedir. Bu siyasi yumuşama kısa sürede müspet neticeleri beraberinde getirmiştir. Nitekim güven ortamı ticareti yeniden canlandırmış, bilhassa Aran ve Mugan kışlakları araba ve çadırlarla, at ve koyun sürüleriyle dolmuştur. Bölgenin ürünleri eskiden olduğu gibi çevre memleketlerde çok rağbet görmüştür. ⁸³

Dokuz yıl kadar süren hükümdarlığı zamanında Gazan Han umumiyetle Arran'ı kışlak olarak kullanmıştır. ⁸⁴ İlhanlı hükümdarı, yaz mevsimini Arran kışlağına yakın olan Aladağ'daki sarayında geçirir, ⁸⁵ kışlaktan yaylağa gitmekte olan av hayvanlarının geçiş güzergâhı olan bu bölgede zaman zaman avlanmayı da ihmal etmemiştir. ⁸⁶ Bu avlanma etkinliğini bir şölene dönüştürdüğü anlaşılan Gazan Han'ın, büyük hazırlıklar yaptırarak, avlanılacak sahayı çitlerle ve duvarlarla çevirtip, tüm av hayvanlarını çember içerisine aldırıyordu. Bunu ağaçtan yapılmış köşkü üzerinden seyrederken, bir yandan da avlanmanın zevkini çıkarıyordu. ⁸⁷ Bu vesileyle Gazan Han'ın, avlanmayı bir eğlence

⁷³ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.37.

⁷⁴ *Camiü't- Tevarih*, s.71.

⁷⁵ *Camiü't- Tevarih*, s.79,83,118,122, 134; *Tarih-i Mübarek Gazani*, s.350; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s.52.

⁷⁶ *Camiü't- Tevarih*, s.156,158,168,

⁷⁷ Mirhond, C.V, s.271.

⁷⁸ *Camiü't-Tevarih*, s.172.

⁷⁹ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s.177; Hondmir, C. III, s.135. Ebu'l-Farac, Geyhatu'nun Rum ülkesinden döner dönmez Büyük Ermenistan dağlarında Moğol prens ve asilzadelerin desteğiyle tahta geçtiğini belirtir. Bkz. *Ebu'l-Farac Tarihi*, C. II, s.639.

⁸⁰ Aksarayi, Geyhatu'nun bu kararları Aladağ'da aldığını belirtir. Bkz. Aksarayi, *Müsameretü'l-Ahbar*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000, s.137.

⁸¹ *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. III, s.159.

⁸² *Camiü't-Tevarih*, s.158vd; Hondmir, C. III, s.135.

⁸³ Yakubovskiy, *Altın Orda...*, s.50.

⁸⁴ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s.111,116vd,135,137vs.

⁸⁵ *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s.885.

⁸⁶ *Camiü't-Tevarih*, s.286; *Tarih-i Mübarek Gazani*, s.236.

⁸⁷ *Camiü't-Tevarih*, s.287; *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s.886vd.

olmanın ötesinde sürekle avına dönüştürerek ordusunu her daim savaşa hazır hale gelmesini temin etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Altınordu'nun Azerbaycan üzerindeki iddialarını gündeme getirmesi üzerine münasebetleri tekrar kopmuştur. Zira Altın Orda hükümdarı Tokta'nın kalabalık bir süvari birliği eşliğinde gönderdiği elçilik heyeti, Gazan'ın huzurunda açık bir şekilde Altın Orda'nın Azerbaycan konusundaki iddialarını dile getirmekten geri durmamıştır. Tokta, İlhanlı hükümdarı tarafından eli boş gönderilen heyetinin⁸⁸ intikamını İlhanlıları Kara Deniz geçidinden uzak tutarak bölgedeki ticaretini sekteye uğratarak almak istemiş ve bunda da başarılı olmuştur. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen iktisadi canlılık yerini durgunluğa bırakmıştır.⁸⁹

Yukarıda bahsi geçtiği üzere Aladağ yaylağına yakın olan Arran kışlağı İlhanlı hükümdar ve devlet adamlarının büyük sürülerinin ihtiyaçları açısından vazgeçilmezdi. Aynı zamanda burası kuzey-güney yönünde seyreden kervanlar açısından da önemli bir güzergâhtı. Bilhassa Tebriz-Karabağ istikametinden geçen yol önemli ticaret kervanlarının uğrak yeriydi.⁹⁰ Doğu ülkelerinden gelen kervanlar Tebriz üzerinden Kür ve Aras vadileri boyunca Trabzon limanına ulaşıyordu.⁹¹ Haçlı Seferleri sebebiyle güvenli olmaktan çıkan Doğu Akdeniz limanları, bu işlevini daha kuzeydeki ticaret yollarına bıraktı.⁹² Ancak sözü edilen Azerbaycan eksenli İlhanlı-Altınorda mücadelesi, ortaya çıkan bu durumun fırsata dönüştürülmesine mani oldu.⁹³

Dönemin vezirlerinden Sadreddin Halidi, belki yöreyi bayındır hale getirerek, güvenliği tesis edip, ticareti yeniden canlandırmak maksadıyla, bir plan çerçevesinde Arran'da Kür nehrinin sahilinde bir şehir kurma eşebüsünde bulundu. Hazinesinden devasa paralar harcayarak şehrin inşasına hızlı bir şekilde koyuldu. Evler, dükkânlar, ribatlar, hamamlar vb. büyük ölçüde ortaya çıkmaya da başlamıştı. Ancak nehir sularının taşabileceği iyi hesap edilememişti. Dolayısıyla korkulan olmuş; bahar yağmurlarıyla Kür nehrinin taşması sonucunda şehir birkaç saat içerisinde ortadan kalkmıştı. Nitekim Aksarayı, baharın başlamasıyla yağın yağmur, eriyen kar suları ve nihayet Kür nehrinin taşmasıyla bölgenin bir mızrak boyuna varan sular altında kaldığını belirtmektedir.⁹⁴ Ancak bu olay İlhanlıların şehir kurma konusundaki kararlılığını yok etmeye yetmedi. Zira Gazan ve Olcaytu dönemlerinde şehirleşme konusunda önemli ilerlemeler kaydedildi. Şenbi Gazan⁹⁵ ile Sultaniye şehirleri bu dönemlerde inşa edildi. Hatta Sultaniye şehri Tebriz'in doğusunda, Mugan'a oldukça da yakın bir mesafede inşa edilmişti.⁹⁶ Aynı şekilde Gazan Han, Hazar denizine yakın, kendi adıyla anılan Mahmudabad şehrini kurdu.⁹⁷

Şehirleşme faaliyetleri İlhanlı hükümdarlarını yaylak ve kışlak hayat tarzından vazgeçiremedi. Ilıman havası, kurumayan bol otlaklarıyla Arran-Mugan bölgeleri, havaların soğumasıyla birlikte

⁸⁸ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s.143; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu...", s.39. Hatta Gazan Han elçilik heyetinin bu kadar kalabalık olmasıyla alay etmiş ve İlhanlı ülkesini ele geçirmek için daha kalabalık bir orduyla gelmeleri gerektiğini belirtmiştir. Elçilik heyetinin tüm taleplerini kısa açık bir dille reddeden Gazan Han, "Tokta bilir ki bir tavuk çok tane yer. Av kuşu güvercinlerin çok sayıda olmasına sevinir. Kurt ise bu sürünün kalabalık oluşundan haz duyar" sözleriyle Altın Orda devletinin isteklerine boyun eğmeyeceğini dile getirmiştir. Bkz. *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. III, s.221vd. Ayrıca bkz. İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s.78vd; Osman G. Özkuzugüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s.163.

⁸⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s.70.

⁹⁰ *Nuzhat-Al-Qulup*, s.174.

⁹¹ Togan, "Azerbaycan", s.108.

⁹² Neslihan Durak, "Moğolların Karadeniz Ticaretine Yönelik Tasarrufları", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, C. II, Samsun 2013, s.793vd. Ayrıca bkz. -Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri...*, s.50; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s.134.

⁹³ Cahen, *Osmanlılardan Önce...*, s.313; -Turan, *Selçuklular Zamanında...*, s.519vd. Bu konuda ayrıca bkz. İ. Kamalov, *Avrasya Fatihisi...*, s.81vd.

⁹⁴ Aksarayı, s.189.

⁹⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Nuzhat-Al-Qulup*, s.79vd; Spuler, *İran Moğolları...*, s.488.

⁹⁶ Hamdullah Kazvini Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (Nşr. Abdullah Hüseyin Nevai), Firdevsi Matbaası Yayınları, Tahran 1944, s.147. Sultaniye şehrinin kuruluşu ve özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, (Nşr. M. Hemblu), Farsça Metinler Koleksiyonu, Tahran 1348, s.45vd.

⁹⁷ *Nuzhat-Al-Qulup*, s.92.

hükümdarların ordu ve aileleriyle birlikte göç ederek kışı geçirdiği yerler olmaya devam etti.⁹⁸ Bilhassa Aladağ yaylaları ile Karabağ, Olcaytu zamanında da önemini korumuştur. İbn Battuta, İlhanlı hükümdarı Muhammed Hudabende (Olcaytu)'nin yaz mevsimini Karabağ'da geçirdiğini ve buranın Tebriz ile Sultaniye arasında bir yer olduğunu belirterek, bazı siyasi ve idari meselelerin çözümü için Karabağ'da toplantıların yapıldığını ve karara bağlandığını da kaydetmektedir.⁹⁹

Olcaytu Han'ın Ağustos ayından Kasım ayına kadar burada kalmayı tercih ettiği bilinmektedir.¹⁰⁰ Bunun sebebi ise bu aylarda Aladağ yaylağının av hayvanlarının geçiş güzergâhı olmasındandır.¹⁰¹ Ermeni Kralı Hayton (Hetum), bu çevrede büyük sülünlerle beyaz tüylü *seyserac* adı verilen kuşların uğrak yeri olduğunu belirtir ki,¹⁰² *Kuş Kapu* da adı verilen Mugan civarındaki bu mıntuka göçmen kuşların geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır.¹⁰³ Sadece hükümdar değil aynı zamanda devletin ileri gelen emirleri de bu geleneği devam ettiriyorlardı. Emir Çoban Sulduz, zaman zaman kışları Arran ya da Mugan'da geçirirken,¹⁰⁴ yaz aylarında ise komuta ettiği ordusuyla birlikte Aladağ civarında bulunuyordu.¹⁰⁵ Kaşani, bir defasında vezir Reşidüddin'in dört ay gibi uzun bir süre Arran kışlağında kaldığını belirtmektedir.¹⁰⁶

Arran ve Mugan'ın İlhanlı sosyal ve iktisadi sistemindeki değeri hakkında yüklü malumat sahibi olsak da bu kışlakların devlet hazinesine kazandırdığı vergi gelirleri hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Çünkü konuyla ilgili bilgi veren kaynaklar İlhanlı devletinin dağıldığı dönemde kaleme alınmış maliye kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bunlardan biri 1339'da yazılmış, 1336 vergi gelirlerini gösteren *Nuzhat-Al-Qulup* iken; diğeri 1350'lerden sonra kaleme alınmış *Risale-i Felekiyye* adlı maliye kayıtlarıdır. *Nuzhat-Al-Qulup*'un kayıtlarına göre, Arran ve Mugan'ın vergi gelirlerinin 1336'larda 303 bin dinara tekabül etmektedir. Aynı kaynak Moğol hâkimiyeti öncesinde yani Atabeyler zamanında sözü edilen yerlerin hazineye 3 milyon dinar vergi ödediğini de kaydeder.¹⁰⁷ Diğer yandan bu kayıtların merkezi otoritenin dağılmaya yüz tuttuğu bir döneme tesadüf ettiğini de unutmamak gerekir. Buna karşın taht mücadelelerinin yoğun yaşandığı hatta bölgesel iktidarların hüküm sürdüğü dönemde yazılan *Risale-i Felekiyye*'nin verdiği bilgiler göre; Arran, Mugan ve Şirvan'ın da dâhil olduğu bu bölge Hoca Fesihî Şirvani isimli bir şahsın uhdesinde olup, yıllık gelirleri 820.000 dinardır.¹⁰⁸ Ayrıca bu kayıtlarda Arran'ın kayıtsız yani tahsil edilemeyenlerle birlikte geliri 50.000 dinar iken, yalnız başına Arran karargâhının geliri ise 32.000 dinar olarak gösterilmektedir.¹⁰⁹

Sonuç

Bir bozkır toplumu olan Moğollar, temel iktisadi faaliyetleri olan hayvancılığın bir neticesi olarak yarı göçebe hayat tarzını sürdürmek durumunda kalmışlardır. Sahip oldukları büyük hayvan sürüleri için taze otlaklar peşinde sürekli hareket etmişlerdir. O sebeple yaylak ve kışlak özelliklerine haiz mekânlar, onların hayatında büyük önem taşımıştır. Ortadoğu'ya gelen Moğol aşiretleri, bu manada sıkıntı çekmediler. Çünkü Azerbaycan'ın kışlak sahaları ile Doğu Anadolu'nun yaylakları pek çok Moğol topluluğu ile büyük askeri birliklerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek özelliklere sahipti. Elverişli iklimi, aldığı bol yağış, verimli topraklarıyla Arran ve Mugan, bu manada biçilmiş kaftan gibiydi. O sebeple henüz İlhanlı devletinin kurulmasından önce birer askeri üs vazifesi gören Arran ve

⁹⁸ Kaşani, s.31, 41, 45, 48, 53, 61, 72, 98, 177; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına...*, s.185. İlhanlıların yaylak ve kışlakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Uyar, "İlhanlı Yaylak ve Kışlakları...", s.244-257.

⁹⁹ İbn Battuta, *Seyahatname*, (Çev. A. Sait Aykut), YapıKredi Yayınları, İstanbul 2013, s.87.

¹⁰⁰ Kaşani, s.175vd;*Tarih-i Vassaf*, C. IV, s.276.

¹⁰¹ J. Kolbas, *The Mongols in İnan (Çingiz Khan to Uljaytu 1220-1309)*, Routledge, New York 2006, s.362.

¹⁰² Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Çev. A. Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015,s.191.

¹⁰³ J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", *The Cambridge History of İnan IV*, Cambridge 1968, s.390.

¹⁰⁴ Kaşani, s. 136, 176.

¹⁰⁵ Kaşani, s.89.

¹⁰⁶ Kaşani, s.195.

¹⁰⁷ *Nuzhet al-Qulub*, s.91. Ayrıca bkz. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s.27.

¹⁰⁸ el-Mazandarani, *Risale-i Felekiyye*, (nşr. Walther Hinz), Franz StainerVerlag GMBH, Weisbaden 1952, s.159 (91b).

¹⁰⁹ *Risale-i Felekiyye*, s.169 (97b).

Mugan, Hülegü'nün gelişiyle daimi kışlak haline dönüştürülmüştür. Hülegü döneminden itibaren saraylar ve şehirler inşa edildiği anlaşılan Arran ve Mugan, İlhanlı devletinin yıkılışına ve hatta bölgesel iktidarların hüküm sürdüğü dönemlere kadar da önemini korumuştur.

Kaynakça

Ahicanov, Sercan M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (nşr. Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Aka, İsmail, “Anadolu’dan İran’a Göçler”, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu* (16-17 Aralık 2002 Konya), TTK Yayınları, Ankara 2003.

Aknerli grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

Aksarayı, *Müsameretü'l-Ahbar*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000.

Arsal, Sadri Maksudi *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Beyani, Şirin, *Moğol Dönemi İranı'nda Kadın*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Boyle, J. A., “*Dynastic and Political History of the İlkhans*”, The Cambridge History of İran IV, Cambridge 1968.

Cahen, Claude *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1984.

_____, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı, Teoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*, (Çev: Gülşah Hasgüçmen), Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

Childe, V. Gordon, *Doğunun Prehistoryası*, (Çev. Ş. Aziz Kansu), TTK Yayınları, Ankara 2010.

_____, V. Gordon, *Tarihte Neler Oldu?* Alan Yayıncılık, (Çev. Alaaddin Şenel, Mete Tunçay), İstanbul 2009.

Cöhce, Salim “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim1986), Samsun 1988.

Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, C. II, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Doğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidi*, Selenge Yayınları, (Çev. Osman Karatay), İstanbul 2006.

Durak, Neslihan, “Moğolların Karadeniz Ticaretine Yönelik Tasarrufları”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, C. II, Samsun 2013.

Ebu'l farac, *Ebu'l Faraç Tarihi*, C. II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1999.

_____, *Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Serefeddin Yaltkaya), TTK Yayınları, Ankara 2011.

Ebu'l-fida, *Takvimü'l-Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

El- Mukaddesi, *Ahsenü't Tekasim*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

El-Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul Orbelian, Stephanos *Histoire de la Siounie*, (nşr. Marie F. Brosset), Saint- Petersburg 1864.

El-Mazandraani, *Risale-i Felekiyye*, (nşr. Walther Hinz), Franz StainerVerlag GMBH, Weisbaden 1952.

El-Ömeri, *Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-Emsar* (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

En-Nesevi, *Celalü'ttin Harezmsah*, (Çev. Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

- _____, *Siretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti*, (Çev. O. Houdas), Paris 1891.
- Eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. I- II, (nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti), Çaphane-i İلمي, Tahran 1372/1994.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/4, (Haz. S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- Genceli Kiragos, *Moğol İstilasası (1220-1265)*, (Çev. Mahmut Kemal Bey), Post Yayınları, İstanbul 2018.
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul 2006.
- Mustawfi Kazwini, *Nuzhat- Al- Qulub*, (Çev. G.Le Strange), Cambridge Universty Press, London 1919.
- _____, *Tarih-i Güzide*, (nşr. Abdullah Hüseyin Nevai), Firdevsi Matbaası Yayınları, Tahran 1944.
- Hondmir, *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer*, C. III, (nşr. Muhammed Debir Siyaki), Çaphane Basmevi, 1362/ Tahran 1983.
- Hududu'l-Âlem, *Hududu'l Âlem* (Türkçe trc. Abdullah Duman vd.), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2008.
- Huff, Dietrich, “ The İlkanid Palace at Takht-ı Sulaymen Results: Excavation” *İslamic History and Civilization (Beyond The Legacy of Genghis Khan)*, “ Volume 64, (Edit. Wadad Kadı vd.), Leiden-Boston 2006.
- İbn Battuta, *Seyahatname*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014.
- _____, *Selçukname*, (Çev. M. Halil Yinanç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.
- İbn-i Haldun, *Mukaddime*, C. I, (Çev. Z. Kadiri Ugan), Maarif Basımevi, İstanbul 1986.
- İbnü'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih*, C. XII, (Çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.
- _____, İ., *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, (Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler)*, (Çev. Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Kamalov, İlyas, *Avrasya Fatih Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, (nşr. M. Hemblu), Farsça Metinler Koleksiyonu, Tahran 1348.
- Keleş, Erol, “İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin Yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.5, S.18, (Aralık 2018), s.558-585.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, C. II, Işıl Yayınları, İstanbul 1953.
- _____, M. Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Kolbas, J., (2006). *The Mongols in İnan (Çingiz Khan to Uljaytu 1220-1309)*, Routledge, New York 2006.

Konukçu, Enver, “Moğol Sünit Boyundan Ötegdai’li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Hanı”, *Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, (Edit. Hayrunnisa Alan vd.), TÜDAV Yayınları, İstanbul 2015.

Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Çev. A. Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Kurat, A. N., *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, TDK Yayınları, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara 2011.

Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi* (Çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul 2003.

Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2012.

Minorsky, V., “Mugan”, *İA*, C.VIII, s.446-450.

Mirhond, *Tarih-i Ravzatü’s Safa Fi Siret’l-Enbiya ve’l-Müluk ve’l-Hulefa*, C. V, Çaphane Basımevi, Tahran 1339.

Mirhond, *Tahrir-i Tarih-i Ravzatu’s-Safa* (5.kısım), (nşr. Dr. Abbas Zeryab), Tahran 1358.

Moğolların Gizli Tarihi (Çev. Ahmet Temir), TTK Yayınları, Ankara 2010.

Müneccimbaşı, *Camiü’-d- Düvel*, C. II, (Çev. Ali Öngül), Kabalcı Yayınları, İzmir 2000.

Müverrih Vadrân, “*Türk Fütühatı Tarihi*” (889-1169), (Çev. Hrand D. Andreasyan), Milli Mecmua Yayınları, İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2, İstanbul 1937.

Oktay, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Özaydın, Abdulkerim, “Arran”, *DİA*, C. III, s.394

Özkuzugüdenlî, Osman G., *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014.

Reşidüddin, *Camiü’t Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, (Çev. İsmail Aka vd.), TTK Yayınları, Ankara 2013.

_____, *Tarih-i Mübarek Gazani, Geschichte der İlhane Abaga bis Gaihatu*, (nşr. Karl Jahn), Stefan Matbaası Yayınları, Prag 1941.

Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*, (Çev. A. Deniz Altunbaş), Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

Rubruk, W. Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.

Smith, J. Masson, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qışlaqs and Tümens”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (Edit. David Morgan-Reuven Amitai Preiss), Leiden 2000.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011.

Strange, Guy L., *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (Edit. Adnan Eskikurt vd.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular*, TTK Yayınları, Ankara,1992.

_____, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *SAD*, C.I, TTK Yayınları, Ankara 1970.

_____, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, TÜDAV Yayınları, İstanbul 1999.

- Şerif, Baştav, “Sabirler”, *Belleten* C.V/S.17-18, Ankara 1941.
- Tabakoğlu, Ahmet *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- Taneri, Aydın, *Celâlî’ d-din Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- Togan, Z. Velidi, “Arran”, *İA*, C. I, s.596-598.
- _____, Z. Velidi, “Azerbaycan”, *İA*, C. II, s. 91-118.
- Togan, Z. Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, Evkaf Matbaası Yayınları, İstanbul 1931, s. 1-42.
- Togan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981,
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, .s.524.
- Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Önemli Yaylak ve kışlakları”, *Erdoğan Merçil’e Armağan*, (Edit. Emine Uyumaz vd.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Erdem), TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk*, (Çev. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Anadolu’nun Türkleşmesi ve Moğollar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 38, TÜDAV Yayınları, İstanbul Ekim 1985.
- Zekeriya el-Kazvini, *Asarü’l- Bilad Ahbarü’l-İbad*, (nşr. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373.

Was Al-Mantiq Al-Kabîr Compiled By Fakhr al-Dîn Al-Râzî? A Study on the Problem of Authorship

Geliş Tarihi: 10/04/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atıf Bilgisi: Akyüz, Turgut ve Elmin Aliyev; “Was Al-Mantiq Al-Kabîr Compiled By Fakhr al-Dîn Al-Râzî? A Study on the Problem of Authorship”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 63-72.

Turgut AKYÜZ * Elmin ALİYEYV**

Öz

Fahreddîn er-Râzî'nin *el-Mantuku'l-Kebîr* adlı eserini ilk defa doktora tezi olarak çalışmaya karar vermiş idik. Eserin müellife aidiyeti hususunda varit bazı tartışmalar, başlangıçta bazı zorluklar ile yüzleşmeyi gerektirse de hocalarımızın teşvik ve tevcihleri ile bu çalışma, biiznillâh, tamamlandı. Eserin tek nüsha olması, mevcut nüshanın müellif nüshası olmaması, üzerinde bazı farklı kayıtların olması, klasik bibliyografi kaynaklarında müellife ait böyle eserin zikredilmemiş olması, öğrencilerinin bu esere atıf yapmamış olması ve son olarak Râzî'ye şerh yazan Kazvî'nin eseri görmediğini beyan etmesi gibi sebeplerden dolayı; eserin müellife aidiyeti meselesinde bazı şüpheler ve itirazlar varit olmuştur. Fakat Râzî'nin kendisi, sonraki eserlerinde bizzat bu esere atıf yapmıştır. Ayrıca bilinen diğer eserle karşılaştığımızda eserin orijinal olduğunu gördük. Son olarak bilinen müellifleri elimizden geldiğince incelemeye çalıştık ve başka bir müellife ait böyle bir eseri kaydına rastlamadık. Eserin iç bütünlüğünün Râzî'ye ait diğer eserlerle genel hatlarıyla tutarlı olmasını da nazarı itibara alarak; İbn Sînâ'ya ait eş-Şifâ'dan sonra elimizdeki en büyük eser olan *el-Mantuku'l-Kebîr*'in Fahreddîn er-Râzî'ye olduğuna kani olduk. Eserdeki bazı farklılıklar, eserin erken dönemde kaleme alınmış olmasından dolayıdır diyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Fahreddîn er-Râzî, el-Mantuku'l-Kebîr, Râzî Mantık Okulu, Mantık Tarihi.

el-Mantuku'l-Kebîr, Fahreddîn er-Râzî Tarafından Mı Telif Edildi? Aidiyet Problemi Üzerine Bir İnceleme

Abstract

Our first decision to study Fakhraddîn al-Râzî's *al-Mantiq al-Kabîr* (*The Major Book on Logic*) was within the framework of Ph.D. dissertation. Some debates about the belonging of the work necessitated facing some difficulties at the beginning. But this work was completed with the permission of Allah with the encouragement and appreciation of our supervisor and other scholars. The fact is that some reasons, such as those indicated below have caused some doubts and objections about the belonging of this work to the author: the work has a single manuscript copy; this is not an author copy and includes some different records; there is not any reference to it by the author's students; such a work belonging to the author is not mentioned in classical bibliography sources; and finally al-Qazwî, who wrote a commentary on al-Râzî, declares that he did not see this work. However, Râzî himself referred to this work in his later works. By comparing with other known works, it is seen that the work is original. As a matter of fact, we tried to examine the known authors as much as we can and we did not come across such a work belonging to another author. Also, considering that the inner integrity of the work is consistent with other works belonging to al-Râzî, we have convinced that *al-Mantiq al-Kabîr*, which is the biggest logic work after Ibn Sînâ's *al-Shifâ*, belongs to Fakhraddîn al-Râzî. It is possible to mention that some differences in the work are due to the writing of the work in the early period.

Keywords: Fakhr al-Din al-Razi, al-Mantiq al-Kabir, History of Logic, Razi's School.

*Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Mantık AD, ORCID: 0000-0002-1763-6289, turgutakyuz@hotmail.com

**İslam Felsefesi Doktora Öğrencisi, ORCID: 0000-0001-6936-9592, elminaliyev@gmail.com

Giriş

As the name of the book implies, *al-Mantiq al-Kabīr* is the most extensive book on the discipline of logic penned by Fakhraddīn al-Rāzī. If we take into consideration that *al-Āyāt al-Bayyināt* is composed of ten pages only, it may be said that al-Rāzī's first major logical work is this book. Although its name does not appear on the classical sources, Fakhraddīn al-Rāzī himself refers to it in the way that “the major book on logic” and “our major book written on logic.”²

By looking at the sources the book cites, we can say that it was written after *al-Āyāt al-Bayyināt* and *al-Mabāhith al-Mashriqiyya* but before *Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt* and *Sharh 'Uyūn al-Hikma*. Also, it is understood from the same references, although al-Rāzī started to pen it before *al-Mulakhkhas*, *al-Mantiq al-Kabīr* was completed after it.³ In the present case, al-Rāzī must have finalized this work after 576/1180 in the age of 32 or 33.⁴

When it is compared to classical books on logic reaching the present day, we can maintain that *al-Mantiq al-Kabīr* is the most extensive book on logic written in the Islamic world after *Kitāb al-Shifā* by Avicenna. There is no indication about for which reason, for whom and where the book was committed to paper. After praising The God (hamdala) and His Messenger (salvala), the work starts directly to handle the subjects of logic⁵ and concludes with colophon.⁶

Al-Mantiq al-Kabīr is the first extensive and distinct book written on logic by al-Rāzī and refers to Aristotle, al-Fārābī, Avicenna, 'Umar Ibn Sahlān al-Sāvī (d. 540/1145?), Abu al-Barakāt al-Baghdādī (d. 561/1166), and also the author's other books, especially *al-Mulakhkhas*. Considering this fact, it can be said that al-Rāzī wrote *al-Mantiq al-Kabīr* with the aim of presenting his ideas about logic to his academia, and by way of this book, he tried to make room for himself within the academic circle. Similarly, the fact that he completed *al-Mantiq al-Kabīr* at the same time with *al-Mahsūl fī Usūl al-Fiqh*⁷ can also be given as a sign of the writer's mentioned intention.

The introduction of *al-Mantiq al-Kabīr* indicates that the book is not a commentary or abridgment, on the contrary, an original compilation.⁸ During the book, al-Rāzī both pays regard to the previous arguments on related topics and also submits his ideas about them. These arguments and ideas were used as sources in Al-Rāzī's subsequent works.

As far as we know, there is no any study on the text of *al-Mantiq al-Kabīr*. The ones conducted on the book are the only bibliographic, and by also utilizing them, we determined eight catalogs containing the record of the book. However, when those catalogs are examined, it appeared that the only real extant copy of *al-Mantiq al-Kabīr* is the one recorded in number 3401 of Ahmad III collection at Topkapı Palace Library. In places where other records refer to the existence of distinct copies, in fact, there is either no any copies or the ones of different works by different authors. For this reason, firstly we will present the details of those other records, then proceed to describe the Topkapı Palace copy on which our edition is based.

...

Fakhr al-Dīn al-Rāzī, one of the most prominent philosophers and commentators in the tradition of Islamic logic, had influenced the content and scope of the subsequent logical studies. In parallel with this significance, plenty of his works on logic have been published and also have become the subject of different academic researches. Nevertheless, there is an exception to this case, and it is the author's

² Fakhr al-Dīn al-Rāzī, *Sharh 'Uyūn al-Hikma*, V/163; *Mantiq al-Mulakhkhas*, 318; *Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt*, V/69, 92, 193.

³ Fakhr al-Dīn al-Rāzī, *Sharh 'Uyūn al-Hikma*, V/163; *Mantiq al-Mulakhkhas*, 318; *Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt*, V/69, 92, 193.

⁴ Altaş, *Fahreddin er-Rāzī'nin Eserlerinin Kronolojisi*, p. 113.

⁵ Fakhr al-Dīn al-Rāzī, *al-Mantiq al-Kabīr*, fol. 1b.

⁶ Fakhr al-Dīn al-Rāzī, *al-Mantiq al-Kabīr*, fol. 371b.

⁷ Altaş, *Fahreddin er-Rāzī'nin Eserlerinin Kronolojisi*, p. 155.

⁸ Fakhr al-Dīn al-Rāzī, *al-Mantiq al-Kabīr*, fol. 1b.

book titled “*al-Mantiq al-Kabīr*.” This major book on logic has been accomplished to be able to escape from the attention of the researchers until now, and there are many reasons for this situation that will be mentioned in the following pages. However, the most worth mentioning one is the fact we have only one extant manuscript copy of the book. Here, we aim to present a scholarly edition of this single manuscript. In fact, the book’s first encounter with the reader has occurred a short while ago in the form of the thesis. We edited the manuscript and studied on it within the framework of our Ph.D. dissertation. However, through this scholarly edition, *al-Mantiq al-Kabīr* will be presented to the attention of the academic world in the strict sense.

...

There are several suspicions about both *al-Mantiq al-Kabīr* and the copy of Topkapi Palace. Some argue against that there is a book titled *al-Mantiq al-Kabīr* written by Fakhr al-Dīn al-Rāzī. Others oppose the claim of al-Rāzī’s authorship for the copy of Topkapi Palace. On account of the fact that we have only one extant copy of the book and indeed there are some points which seem at first glance supporting those objections, it is necessary to tackle this problem. To this respect, the following lines will include both objections and our answers to them.

1. The first debate about the copy belonging to Ahmed III collection is related with the fact that the book begins directly with hamdala and salvala on fol. 1b and also ends with colophon on fol. 371b. We cannot see anywhere within the book a note about to whom the book belongs. Furthermore, the name of Najm al-dīn al-Qazwīnī al-Kātībī (d. 675/1277) is written on fol. 1a. These issues support to claims that the copy does not belong to al-Rāzī. Hayri Kaplan, on the base of these reasons, asserts that it is proven for sure that al-Rāzī is not the compiler of it.⁹ However, the typeface of the note regarding the name of al-Qazwīnī is different from the one belongs to the book’s main text, and this fact allows us to argue for the claim that it is added by someone else later. For the main text penned with the typeface of Naskh and without any dot in good order. As for notes on fol. 1a, these are with dots and written with the typeface of Riqa. Additionally, their script does not seem much painstaking. At the same folio, along with the seals of Sultan Bayezid II and Mustafa III, the ownership statement belonging to Hasan Ibn Muhammad al-Tabasī is discerned. The typeface by which Najm al-dīn al-Qazwīnī al-Kātībī’s name penned matches up with the ownership statement’s typeface. In the present case, then, it can be said that the note regarding al-Qazwīnī is an “ownership statement” rather than “compilation statement,” or perhaps, al-Tabasī attributed the copy to al-Qazwīnī who held it for a while. As another possibility, this note may be a side note denoting the fact that it was read or reviewed by al-Qazwīnī. Number 15 below the name of al-Tabasī and also number 51 at the center of the folio grab reader’s attention. Although we cannot provide any convincing proof, those may just be referring to the amount of money the holder paid for the copy or to the record order of the book at the holder’s library.

⁹ Kaplan, *Fahrüddin er-Razi Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, p. 315-317.

Ahmed III: 3401, Leaf 1a.

2. Another evidence propounded for the claim that the present copy does not belong to al-Rāzī is the absence of any attribution of *al-Mantiq al-Kabīr* to him in the classical sources. These three names can be determined as the nearest sources to al-Rāzī:

- a) Ibn Abi Usaybia (d. 668/1270), the pupil of Afdal al-dīn al-Hūnejī (d. 646/1248) who is mentioned among the pupils of al-Rāzī.
- b) Athīr al-dīn al-Abharī (d. 663/1265), the pupil Ibn Khallikan (d. 680/1282).
- c) Salāh al-dīn Khalīl Ibn Aybak al-Safadī (d. 764/1363), the pupil of Shams al-dīn al-Isfahānī (d. 749/1349).

None of all these three bibliographers and Tabaqāt writers makes mention of an *al-Mantiq al-Kabīr* belonging to al-Rāzī. Nevertheless, as we stated earlier, al-Rāzī himself says in his different works that he wrote a book titled “*al-Mantiq al-Kabīr* (The Major Book on Logic).” Besides, he refers in those works to *al-Mantiq al-Kabīr* at many points. The fact that all these references are present at the extant copy of *al-Mantiq al-Kabīr* indicates the accuracy for the authorship of al-Rāzī. References mentioned above can be listed as follow:

ı- Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt: When al-Rāzī treating the subject of “The Non-Constitutive Concomitant Accidental (1.Method/Naḥj)” in this commentary, he says that “...the issues related to what is included in essence and what is not included are discussed in “Major Book Written on Logic”, and we came to a conclusion there; here, without going into details of the mentioned discussions, the subject will be treated briefly.”¹⁰ If one looks at fol. 21z of *al-Mantiq al-Kabīr*, he sees the discussions about the subject.

ıı- Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt: In the course of dealing with the subject of “Answers Given to the Question of ‘What is it’ (3. Method)”, al-Rāzī articulates that “...the issue of why genus and species were determined as genus and species was analyzed in ‘Major Book Written on Logic.’”¹¹ The problem in question was tackled in detail at the fol. 21z of *al-Mantiq al-Kabīr*.

¹⁰ See Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt*, I/69.

¹¹ See Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt*, I/91-92.

iii- Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt: At the topic of “The Matters and Modes of Propositions (4. Method)”, it is explicitly uttered that “...the matters regarding the mode of ‘Possibility’ were also elucidated in ‘Major Book Written on Logic.’”¹² The same matters were scrutinized at the fol. 19z of *al-Mantiq al-Kabīr*.

iv- Mantiq al-Mulakhkhas: Al-Rāzī articulates in this work that “...the subject of ‘Conjunctive and Disjunctive Propositions’ will be thoroughly explained in the book titled *al-Mantiq al-Kabīr*.”¹³ So indeed, we find that subject as being broadly treated between the fol. 220z and 222v of *al-Mantiq al-Kabīr*.

v- Mantiq al-Mulakhkhas: This book ends with the writer’s following expressions that “...especially parts related to five arts were kept short in this work, but these topics will be examined in detail in a comprehensive book on logic.”¹⁴ By looking into the other works of Al-Rāzī, we can easily say that the book in question is *al-Mantiq al-Kabīr*.

vi- Sharh ‘Uyūn al-Hikma: In the subject of “Analogy”, it is stated that one should look at *al-Mantiq al-Kabīr* for more information about discussions regarding the definition of analogy.¹⁵ These discussions are handled at the fol. 150z-151v and 158v-159v of *al-Mantiq al-Kabīr*.

The last important point here is that Najm al-dīn al-Qazwīnī did not examine this work personally, but that some of his students had draft versions of this work.¹⁶ Although this work is not mentioned in the classical tabaqāt, besides al-Rāzī’s own references, al-Qazwīnī conveys information about the existence of this work. Also, as we will focus on below, al-Safādī states that al-Rāzī wrote a commentary on Avicenna’s *al-Shifa* and this commentary should be quite voluminous.¹⁷ It is highly possible that the mentioned commentary was *al-Mantiq al-Kabīr*.

3. Another mainstay of the claim that the book does not belong to al-Rāzī is our having only one copy of it. When we consider the reputation of the writer, who had been regarded as the Chief and had possession of plenty of disciples, the fact that the most extensive book he wrote on logic has reached the present day as only one copy brings in its wake some objections regarding the authorship of al-Rāzī for the copy. Furthermore, it becomes open to question whether al-Rāzī wrote such a book. The historical adventure of the copy we have, however, helps to explain the reason why the book has reached today as one copy. It is understood from the copying statement that the extant copy was composed for Najm al-dīn al-Qazwīnī al-Kātibī. Because it is copied in 662/1268 when al-Qazwīnī is alive and his name is on fol. 1a. The fact that the copyist was from Khujand¹⁸ brings to mind the possibility that the manuscript’s copying was completed in Maragha. For al-Qazwīnī, together with Nasīruddīn al-Tūsī, was residing in Maragha in those years.¹⁹ Starting from that point, such a claim can be put forward that the book was seen from al-Tūsī and even later on from Qutb al-dīn al-Shīrāzī (d. 710/1311),²⁰ who was also working together with al-Qazwīnī and al-Tūsī in Maragha. The presence of 4 paragraphs belonging to Zayn al-dīn al-Kashshī (d. 666/1268) in *al-Mantiq al-Kabīr* gives us an opportunity to allege that the extant copy was reproduced by depending on the copy in possession of al-Kashshī.²¹ In this circumstance, it is not beyond the realm of possibility that the book written by al-Rāzī as a single copy was handed over respectively to al-Kashshī and al-Qazwīnī and finally, Hasan Ibn Muhammad al-Tabasī. Considering the seals of Sultan Bayezid II on its folios,²² we can say that the manuscript entered to Ottoman Palace Library two centuries later than its writing and for this reason, it lost the possibility of reproduction.

¹² See Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt*, I/193.

¹³ See Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Mantiq al-Mulakhkhas*, p. 318.

¹⁴ See Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Mantiq al-Mulakhkhas*, p. 354, 355.

¹⁵ Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Sharh ‘Uyūn al-Hikma*, I/163.

¹⁶ al-Qazwīnī, *al-Munassas Sharhun fi al-Mulakhkhas li al-Imām al-Rāzī*, Shehid Ali Pasha Lib., 1680, fol. 159b.

¹⁷ al-Safādī, *al-Vāfi bi al-vaḥyāt*, thq. Hellmut Ritter, Weisbaden: 1962, IV/180.

¹⁸ Khujand is the second largest city of Tajikistan today. However, sometimes it is confused with Hokand in Uzbekistan.

¹⁹ Yavuz, “Kātibī, Ali b. Ömer”, *DİA*, XXV, p. 41.

²⁰ Şerbetci, “Kutbüddīn-i Şīrāzī”, *DİA*, Vol. 26, p. 488.

²¹ See Fakhr al-dīn al-Rāzī, *al-Mantiq al-Kabīr*, fols. 142z, 143a, 144a, 216b.

²² Fakhr al-dīn al-Rāzī, *al-Mantiq al-Kabīr*, fols. 1a, 371b.

Another probable explanation for the case of a single copy is that the author compiled the book only for himself. Alternatively, al-Rāzī's subsequent works on logic (e.g., his commentaries on *al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt* and *'Uyūn al-Hikma*) may have been cause *al-Mantiq al-Kabīr* to be ignored by researchers. Because they were both relatively smaller than *al-Mantiq al-Kabīr* and were arranged more systematically than it. Thereby, due to the fact it is easier to read and teach those works, *al-Mantiq al-Kabīr* may not have gained currency.

Table-1: The Sequence of Ownership of *al-Mantiq al-Kabīr*

Fakhr al-Dīn al-Rāzī	H. 554-606/A.D.1149-1210
Zayn al-Dīn al-Kashshī	H. 575-666/ A.D.1180-1268
Najm al-Dīn al-Qazwīnī al-Kātībī.	H. 600-675/ A.D.1204-1277
Hasan Ibn Muhammad al-Tabasī	---
Sultan Bayezid II	H. 850-918/ A.D.1447-1512
Sultan Mustafa III	H. 1129-1187/ A.D.1717-1774

4. The last point to be the foundation of suspicious about the copy itself and its writer is that it is a little-known book of the author. In other words, there is no any reference to *al-Mantiq al-Kabīr* by ensuing writers, especially, ones who are the disciples of al-Rāzī. The reason behind this fact may be that it has been transferred to next times as one copy. Because it is a profoundly normal situation for the Tabaqāt writers and other authors who are not to be able to find any chance to see the works owned only by a few particular people and protected privately not to refer to his book. Notwithstanding rarity of the direct references by others, *al-Mantiq al-Kabīr* was used as a source in other works of al-Rāzī. Presumably, in addition to al-Kashshī, al-Qazwīnī and al-Tabasī, the book may be seen by Nasīr al-Dīn al-Tūsī, Qutb al-Dīn al-Shirāzī and Fakhr al-Dīn al-Bandihī, the pupil of al-Kashshī.

5. In his commentary al-Munassas, al-Qazwīnī states that he did not see *al-Mantiq al-Kabīr*, but received information that some draft copies were in his students.²³ In this case, it is possible that he did not reach this work while writing the commentary. However, the existence of such a work is accepted by its students. The copy mentioned here was written while al-Qazwīnī was alive and there is a record on it that we can call al-Qazwīnī's ownership or inscription statement. In other words, it is possible that al-Qazwīnī examined this work later.

6. al-Rāzī refers to *al-Mantiq al-Kabīr* in the commentaries on *Mulakhkhas* and *al-Isāhārāt*, which he wrote in his early periods, and in *Sharh 'Uyūn al-Hikma* that he wrote in his recent years. In other words, while the author was alive, this work must have existed even as a single copy. And most importantly, this work was not lost during the author's migrations and troubled periods of his life. The references by the author himself in two different periods of his life are the most important sign of the existence of this work.

7. al-Safadī states that al-Rāzī wrote a commentary on Avicenna's *al-Shifa*.²⁴ In this case, *al-Mantiq al-Kabīr* may have been written as an independent commentary of the logic section of *al-Shifa*. Because, as can be seen below, *al-Mantiq al-Kabīr* has a great similarity with *al-Shifa* and unlike his other works, al-Rāzī made his references here based on *al-Shifa*. In the Islamic logic tradition, commentaries made without giving the original text are also seen. Therefore, it can be accepted normal that the text of *al-Shifa* was not given in *al-Mantiq al-Kabīr*.

²³ al-Qazwīnī, *al-Munassas Sharhun fi al-Mulakhkhas li al-Imām al-Rāzī*, Shehit Ali Pasha Lib., 1680, fol. 159b.

²⁴ al-Safadī, *al-Vāfi bi al-vafāyāt*, thq. Hellmut Ritter, Weisbaden: 1962, IV/180.

8. Khaled El-Rouayheb expresses some doubts about the content of *al-Mantiq al-Kabîr* and states that the current copy may have been created by the logicians after al-Rāzî.²⁵ According to him, even if al-Rāzî had such a work, it is not the present copy. But here is not fully explained what does the “content” means. It is possible to say that the system and content of the work differs from later works. But here it is necessary to point out a few important points:

a) First of all, sometimes al-Rāzî advocates different views in his various works that belong to several life periods. It is not very disputing for an author to develop himself or to change own views considering different contexts. Therefore, it is not abnormal for al-Rāzî to have some differences in subject and view in his logical works.

b) Secondly, al-Rāzî himself complains that some of his works were changed (تحريف) and some of his views were misunderstood (تخریف). He talks about his efforts to correct these errors and this goal is one of the aims of writing *Sharh ‘Uyûn al-Hikma*.²⁶ It is not uncommon for such falsifications to be made knowingly or unknowingly and this reality does not invalidate the work's belonging to the author.

c) The most discussed issue regarding the content of the work is that the conception includes the assent or not. In other words, when the judgment is known, is the essence of the concept known? For example, should someone with the knowledge “water boils at 100 degrees” always know the content of water and boiling or degree? al-Rāzî took this discussion even further in *Sharh al-Isāhārāt* and stated that there are two types of definitions as name and truth definitions. According to him, the name definition is before assent, but the truth definition comes after assent, that is, it also includes an assent.²⁷ For example, the definition of “human is rational (nāṭiq)” does not require an assent. But in the definition of “human is a rational animal (nāṭiq)” the qualification of “animal” requires a judgment. From this point of view, it does not seem possible to mention that the discussion of “the relationship between conception and assent” belongs to the post-Rāzî period.

d) The “hīniyye” mode, which is claimed to belong to the post-Rāzî period and which is not found in the other works of al-Rāzî, actually exists in Avicenna’s *al-Isāhārāt*. The expression of Ibn Sīnā “hīn min al-ahyān” (حين من الأحيان) shows the possibility that this mode was also known by al-Rāzî, but was conceptualized by his followers.²⁸

e) Likewise, the “muntashirah” mode which was mentioned in al-Rāzî’s *al-Āyāt al-Bayyināt* is not a post-Rāzî concept. The same mode is mentioned in *Sharh ‘Uyûn al-Hikma*.²⁹ The ‘urfiyye and mahsrutah modes are also included in the same works.³⁰ In this case, it does not seem possible to mention that the content of *al-Mantiq al-Kabîr* was falsified regarding the modes.

f) Finally, we want to touch upon the subject matter of logic. Before al-Rāzî the subject of logic was defined as the second intentions (al-ma’kūlāt as-sāniyye) and in general, this definition was taken as the basis in other works of al-Rāzî.³¹ But in the post-Tūsī period, the subject matter of logic was defined as a “science by itself”. The second definition is included in *al-Mantiq al-Kabîr* and it creates a problem.³² Probably, this definition in the current copy of *al-Mantiq al-Kabîr* added later with the influence of the views of logicians such as Kashshī, Tūsī, Khunajī, and Qazwīnī.

g) To summarize, there is a general harmony between *al-Mantiq al-Kabîr* and *al-Shifa*. In addition, except for a few issues, the content of *al-Mantiq al-Kabîr* overlaps with al-Rāzî’s other works. It seems that there are some modifications and distortions in the existing copy of *al-Mantiq al-Kabîr*. However, these small differences never lead to the conclusion that the existing copy is not al-Rāzî’s *al-Mantiq al-Kabîr*.

²⁵ Khaled al-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic* (1200-1800), p. 40.

²⁶ Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Sharh ‘Uyûn al-Hikma*, I/40, 41.

²⁷ Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt*, I/24.

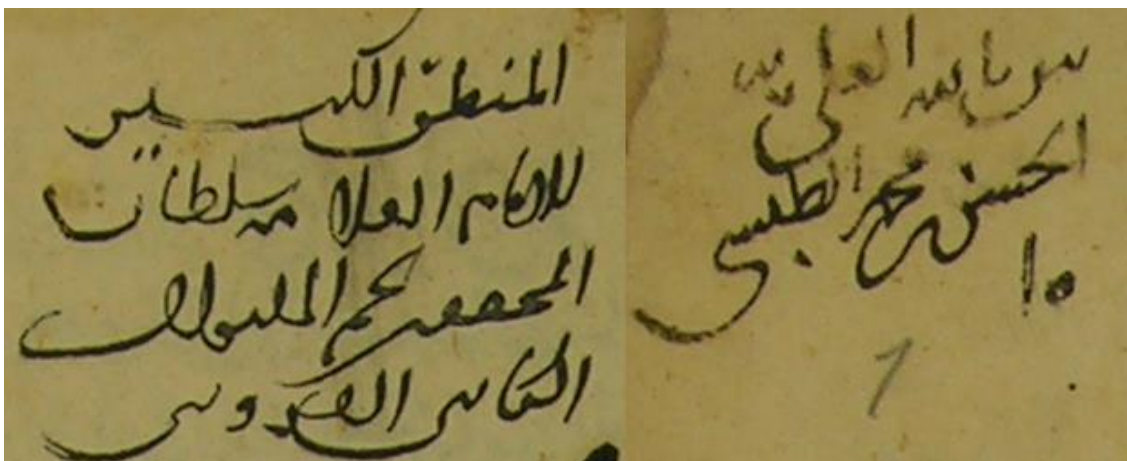
²⁸ Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt*, I/180.

²⁹ Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Sharh ‘Uyûn al-Hikma*, I/135.

³⁰ Ibn Ebi al-Hadid, *Sharh al-Āyāt al-Bayyināt*, thq. Mukhtār Celbi, Beirut: Dāru Sadr, 1996, p. 152; Fakhr al-dīn al-Rāzī, *Sharh ‘Uyûn al-Hikma*, I/135.

³¹ Sahlân al-Sāwī, *al-Basâir al-nâsriyye*, s. 57.; Fahr al-dīn al-Rāzī, *al-Mantiq al-Kabîr*, fols. 6b, 7a.

³² Fahr al-dīn al-Rāzī, *al-Mantiq al-Kabîr*, fols. 2b, 3a.

Ahmed III: Nr. 3401, fol. 1a. The ownership statement for al-Qazwīnī is at the left side and for al-Tabasī is at the right side.

9. According to the researchers contradicting the authorship of al-Rāzī for *al-Mantiq al-Kabīr*, the real writer is Najm al-Dīn al-Qazwīnī al-Kātibī. However, we have such significant information to be able to refute this claim that there is no any book on logic both titled “al-Kabīr” and attributed to al-Qazwīnī. It means that al-Qazwīnī was only one of the holders of *al-Mantiq al-Kabīr* for a while, despite he is mentioned by some people as the writer of it.

10. Another name coming to the forefront for the authorship is Sirāj al-dīn al-Urmawī. However, when the works of him are examined, it can be easily said that *al-Mantiq al-Kabīr* does not belong to al-Urmawī either.

11. Likewise, the works of Zayn al-Dīn al-Kashshī were examined, but there was not found any evidence that this work belongs to him.

12. One another detail which annihilates the possibility that the book was written after the death of al-Rāzī is the fact that we cannot see within the book any reference to him, a man honored by his successor as the Chief. However, plenty of authors lived after al-Rāzī, most notably al-Urmawī, referred to the works of al-Rāzī with such expressions that “The chief’s opinion on this issue is that...” or “The chief said that...”. As for *al-Mantiq al-Kabīr*, on the contrary, it refers only to the early logicians like Aristotle, al-Fārābī, Avicenna and ‘Umar Ibn Sahlān al-Sāvī. Moreover, within the extant copy, al-Fārābī and Avicenna are mentioned as “the most excellent men and authorities of Later Period (mutaahhīr).” However, it is well known that during the period after al-Rāzī both al-Fārābī and Avicenna are regarded as the names of Older Period (mutaqaddim), and Later Period (mutaahhīr) is started especially with al-Rāzī.

13. Comparing *al-Mantiq al-Kabīr* with the other works of al-Rāzī can also give an idea about the authorship. Because the similarity of *al-Mantiq al-Kabīr* to *Sharh ‘Uyūn al-Hikma*, *Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt* and most notably *al-Mulakhkhas* are remarkable. We can account for this similarity in style and content with the authorship of al-Rāzī.

14. There is one last question to answer. Is the extant copy of *al-Mantiq al-Kabīr* a compilation or a commentary? For the name of Zayn al-Dīn al-Kashshī is mentioned in four paragraphs within the text.³³ Besides, we encounter on one of the paragraphs of it with the name of al-Rāzī to be entitled as the Chief (al-Imām).³⁴ However, except these five places and four distinct supplement folios and some corrections made by the copyist for misspellings of the text, the copy has not any commentary or side note (ta’līk) belonging to someone other than al-Rāzī. The four paragraphs of al-Kashshī are probably either the notes he took from his teacher or his notes he wrote down on the copy that he copied from his teacher’s one. It is highly possible that the copyist preserved these additions due to his respect for

³³ Fakhr al-dīn ar-Rāzī, *al-Mantiq al-Kabīr*, fols. 142b, 143a, 144a, 216b.

³⁴ Fakhr al-dīn ar-Rāzī, *al-Mantiq al-Kabīr*, fol. 133b.

al-Kashshī. Alternatively, the work first was copied for al-Kashshī rather than al-Qazwīnī and later on, was handed over to the latter. Accordingly, we can say that the copyist added the notes belonging to al-Qazwīnī during the work's first copying. As for the appearance of the name of al-Rāzī as the Chief in the copy, according to the writing style of that time, while the compiler begins his work, he used to utilize expressions like "Fakhr al-Dīn al-Rāzī says that..." rather than to speak directly such as "I say that...". This writing style also used to determine the identity of the compiler. Since some works were copied by the disciples, the disciple used to be able to add the name of his teacher on the text. Moreover, in some cases, although the author's name was not present on the autograph, the copyist used to be able to give place his name within the text several times because of his respect to the real writer. Taking into consideration the methods like that, we say that the appearance of the name of al-Rāzī as the Chief in the extant copy can be regarded as an evidence neither against the authorship al-Rāzī nor in favor of someone else.

...

In summary, the students and commentators may not have seen this existing copy since the work has a single manuscript copy. Although the fate of the current copy between the 13th and 15th centuries is unknown, we think that the date given for the scribing is consistent. Because the work is written with a good scribe without dots which indicates that it belongs to the 12-13th centuries. The first seal on the work, which entered the Topkapı Palace as of the 15th century belongs to Bayezid II. And the second belongs to Mustafa III. In other words, this single copy has been preserved in the Ottoman palace library since the 15th century.

The records in the entry folio of the work were scribed differently from the current copy. It seems that these records were included in the work later. There is no record in the original part of the work, except for the scribe record. Normally such works include an author record. The absence of such a record in this copy may be due to the fact that the work was written in the early stages or as a kind of draft.

In addition, the number of authors who wrote such a wide range of works in the field of Logic is not very high. And, Fakhraddīn al-Rāzī is one of them.

Finally, we know that al-Rāzī wrote the commentaries to Ibn Sīnā's *al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt* and *Uyūn al-Hikma*. In other words, it is highly probable that the author, who was a good Ibn Sina reader and commentator, wrote a commentary to *al-Shifa*. As we have already mentioned above, it is stated that the author wrote a commentary to the Metaphysics section of Ibn Sīnā's *al-Shifa*.

As a result, there is no situation that will cause any serious doubts about the belonging of *al-Mantiq al-Kabīr* to Fakhraddīn al-Rāzī.

Bibliography

Ahlwardt, Wilhelm, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin: Verzeichnis der Arabischen Handschriften*, Band IV, Berlin: 1982.

Altaş, Eşref, "Fahredden er-Rāzī'nin Eserlerinin Kronolojisi", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Rāzī*, Ed. Ömer Türker and Osman Demir, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014, 91-165.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur: Supplement*, Band I, Brill: 1937, Leiden: 1375/1956.

İbn Ebi al-Hadid, *Sharh al-Āyāt al-Bayyināt*, thq. Mukhtār Celbi, Beirut: Dāru Sadr, 1996.

İbn Sīnā, *Kitābū 'ş-Şifā: el-Makūlāt*, Text and Turkish Trans. Muhittin Macit, *Kategoriler: Makūlāt*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.

Kaplan, Hayri, *Fahrüddin er-Razi Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2001.

Knobel, Franziska, “Fahreddin ar-Rāzī, *Al-Mantiq al-kabīr* (ms Aḥmad III, no. 3401, Jahr 1268 n. Chr.): Über den Nutzen der Dialektik”, *Oriens* 43 (2015), 414–432.

Al-Rāzī, Fahr al-dīn Muhammad Ibn ‘Omar, *al-Āyāt al-Bayyināt*, Süleymaniye Manuscript Library, Cârullâh Collection: Nr. 1260-3, 351-369.

_____. *Al-Mantiq al-Kabīr*, Topkapi Palace Library, Ahmed III Collection: Nr. 3401.; thq. Turgut Akyüz, İstanbul: 2017.

_____. *Al-Mantiq al-Kabīr*, Berlin: StaatBibliothek: Nr. 5165.

_____. *Al-Mantiq al-Kabīr*, Cairo: Ma‘had al-Makhtūtāt. [It is a microfilm copy taken from Topkapi Palace Library, Ahmed III Collection: Nr. 3401.

_____. *Mantiq al-Mulakhkhas*, Introduction and Ed. Dr. Qaramalikī and Asgarī Nusad, Tahran: 1381h.

_____. *Sharh ‘Uyūn al-Hikma*, Ed. Muhammad Hijāzī ‘Ali Ahmad Saka, Tahran: 1373h.

_____. *Sharh al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt*, Ed. ‘Ali Ridā Najidzāda, Tahran: 1383h.

al-Rāzī, Qutb al-dīn al-Tahtānī, *Tahrīr al-Qawāid al-Mantiqiyya fī sharh al-Risāla al-Shamsiyya*, N.p. and N.d.

al-Rouayheb, Khaled, *The Development of Arabic Logic (1200-1800)*, Basel: Schwabe Verlagsgruppe AG Schwabe Verlag, 2019.

al-Qazwīnī, *al-Munassas Sharhun fī al-Mulakhkhas li al-Imām al-Rāzī*, Shehid Ali Pasha Library: Nr: 1680.

al-Safādī, Salāh al-dīn Khalīl Ibn Aybak, *Nakt al-Himyān fī Nukat al-‘Umyān*, Cairo: 1911.

_____. *Al-Wāfī bi al-wafayāt*, Ed. Hellmut Ritter, Weisbaden: 1962.

_____. *A ‘yān al-Asr wa A ‘wān an-Nasr*, Beirut: Dar al-Fiqr al-Mu‘āsir, 1998.

al-Sāwī, Sahlān, *al-Basāir al-nāsiriyye*, Rafīq al-Acam, Beirut: Dar al-Fiqr, 1993

Shams al-dīn al-Samarqandī, *Ādāb al-bahs wa al-munāzara*, Balıkesir City Public Library, Nr. 430/1.

_____. *Ādāb al-bahs wa al-munāzara*, Konya Reginal Manuscript Library, Nr. 7049.

Sirāj al-dīn al-Urmawī, *Matāli‘ al-Anwār*, In: Hasan Akkanat, Kadı Siraceddin el-Ürmevî ve Metāliu’l-Envār: Tahkik, Çeviri, İnceleme, (Unpublished PhD dissertation), Ankara University Institute of Social Sciences, Ankara: 2006.

Şerbetçi, Azmi, “Kutbüddin-i Şîrâzî”, *DİA*, Vol. 26, 487-489.

Tabasī, Hasan, *Risāle-i Raml*, Nuruosmaniye Manuscript Library: Nr. 3643.

Karatay, Fehmi Edhem (Ed.), *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu Vol. III*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1962.

al-Tūsī, Nasīruddīn *al-Isāhārāt wa-l-Tanbīhāt ma‘a Sharh Nasīruddīn al-Tūsī*, Ed. Sulaimān Dunyā, Beirut: 1993.

Al-Zerqān, Muhammad Sālīh, *Fakhr al-Dīn al-Rāzī wa Ārāuhū al-kalāmiyya wa ‘l-falsafiyya*, Cairo: Dar al-Fikr, 1963.

Muînüddin Süleyman Pervâne Döneminde Tokat

Geliş Tarihi: 14/04/2020

Kabul Tarihi: 25/06/2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Atıf Bilgisi: Çıtak, Mesut; “Muînüddin Süleyman Pervâne Döneminde Tokat”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 73-89.

Mesut ÇITAK*

Öz

26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı Anadolu Türk tarihi için bir dönüm noktası oldu. Bu savaşın ardından yoğun bir şekilde Anadolu'ya Türk iskânı başladı. Tokat ve çevresinde Sultan Alp Arslan'ın izniyle Danişmendli Beyliği kuruldu. Bir süre Anadolu'nun en önemli siyasi gücü olan bu beylik II. Kılıçarslan tarafından Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlandı. Türkiye Selçuklu döneminde Anadolu altın çağlarını yaşadı. Ancak 1243 Köseadağ Savaşı bir günde her şeyi tersine çevirdi. Artık Selçuklu sultanları neredeyse Moğolların kuklası haline gelmişti. Moğollar Anadolu'yu kendilerine biat etmiş Selçuklu devlet adamları vasıtasıyla idare etmeye başladılar. İşte bu devlet adamlarından en meşhuru Pervâne lakaplı Muînüddin Süleyman idi. O hüküm sürdüğü dönemde bir sultan gibi hareket etmişti. Onun için payitaht Konya değil Tokat'tı. Hatta bir dönem Selçuklu Moğollar tarafından Kızılırmak sınır olmak üzere ikiye bölündüğünde onun etkisiyle Kızılırmak'ın doğusunda kalan yerlerin merkezi Tokat olmuştu. Çalışmamızın amacı Muînüddin Süleyman Pervâne döneminde Tokat'ta meydana gelen siyasi ve kültürel gelişmeleri ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Muînüddin Süleyman Pervâne, Türkiye Selçuklu, Moğol.

The Period of Muînüddin Süleyman Pervâne in Tokat

Abstract

26 August 1071 Battle of Manzikert was a turning point for Anatolian Turkish history. After this war, Turkish resettlement began in Anatolia. Danishmendli Principality was established with the permission of Sultan Alp Arslan in and around Tokat. This principality, which was Anatolia's most important political power for a while, was Turkey was connected to the Seljuks by Kılıçarslan. Turkey experienced their heyday Anatolian Seljuk period. However, the 1243 Battle of Köseadağ reversed everything in one day. Now the Seljuk Sultans had almost become the puppet of the Mongols. The Mongols began to rule Anatolia through Seljuk statesmen who had alleged themselves to them. The most famous of these statesmen was Muînüddin Süleyman, nicknamed Propeller. When he ruled, he acted like a sultan. Therefore, payitaht was not Tokat, but Konya. In fact, when the Seljuk Mongols were divided into two as Kızılırmak border, Tokat became the center of the east of Kızılırmak under its influence. The aim of our study is to reveal the political and cultural developments that took place in Tokat during the period of Muînüddin Süleyman Pervâne

Keywords: Tokat, Muînüddin Süleyman Pervâne, Turkey Seljuks, Mongols.

Giriş

26 Ağustos 1071 Malazgirt zaferinin ardından Anadolu coğrafyası hızlı bir Türkleşme sürecine girmiş bu durumun sonucu olarak da Anadolu'da Türkler tarafından siyasi organizasyonlar

* Doktora Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı. Orcid No:0000- 0002- 3920- 4874, e-mail: aymesmet@gmail.com

kurulmuştur. Kurulan bu siyasi organizasyonlardan biri de Danişmendli Beyliği'dir. İlk olarak meliklik statüsünde¹ kurulan bu beylik Tokat ve çevresindeki pek çok şehre hâkim olmuştur. Tokat'ın Danişmendlilerin eline geçmesiyle ilgili dönemin kaynakları aşağı yukarı aynı bilgileri vermektedir. Bu kaynaklara göre Tokat bizzat Sultan Alp Arslan tarafından Malazgirt Savaşı sonrası Danişmend Gazi'ye ikta olarak verilmiştir.²

Danişmendliler döneminde Tokat çok kısa süre içinde Türk-İslam beldesi hüviyetini kazanmıştır. Tokat'ın Türkiye Selçuklu devleti idaresine geçmesi II. Kılıçarslan döneminde olmuştur.³ II. Kılıçarslan Danişmendli beyliğine son vererek topraklarını ele geçirmiş böylelikle Tokat, Sivas, Niksar, Amasya, Çorum gibi şehirlerin dâhil olduğu Danişmendiyeye⁴ vilayeti Selçuklu yönetimi altına girmiştir.⁵

Tokat, Danişmendliler döneminde olduğu gibi Selçuklu döneminde de önemini korumuştur. Evliya Çelebi Seyahatname adlı eserinde Tokat için “tah-ı Selçukiyyân ve Pây-i taht-ı Danişmendiyân” ifadelerini kullanmıştır.⁶ Selçuklu uç bölgelerindeki şehirlere nazaran Tokat, Niksar, Amasya gibi şehirlerde daha fazla etkiye sahipti. 1240'da Çaşnigir Şemseddin Yavtaş Tokat'ın subaşısı idi.⁷ Tokat şehzadelerin yönetim tecrübesi kazanması için Selçuklunun seçtiği şehirlerden biridir. II. Kılıçarslan daha hayattayken oğulları arasında ülkeyi taksim etmiş ve Tokat'ı da Rükneddin Süleymanşah'a vermiştir.⁸ Rükneddin Süleymanşah kardeşi Kutbeddin Melikşah'tan Sivas ve Aksaray'ı, Nasirüddin Berkayaruk'tan da Niksar ve Amasya'yı alarak Tokat'a bağlamıştır.⁹ Rükneddin Süleymanşah babasının ölüm haberini alınca Tokat'taydı ve oradan hareketle Aksaray'a ardından da Konya'ya giderek tahta oturmuştur.¹⁰ O kardeşi Gıyaseddin Keyhüsrev ile girdiği taht mücadelesinde Tokat'tan getirmiş olduğu Türk asıllı beylere devlet idaresinde önemli görevler vermiştir.¹¹ Rükneddin Süleyman döneminde Tokat bir ilim merkezi haline gelmiş farklı mezhep mensupları fikirlerini rahatlıkla ifade edebilmişlerdir. Dönemin önemli âlimlerinden olan Şehabeddin Sühreverdi¹² bir süre Tokat'ta Rükneddin Süleymanşah'ın himayesi altında bulunmuş ve “*Pertevname*” adlı felsefi eseri ona sunmuştur.¹³ Bir diğer Selçuklu sultanı I.Gıyaseddin Keyhüsrev hayattayken üç oğlundan büyüğü olan İzzeddin Keykavus'u Malatya'ya, Alaaddin Keykubat'ı ise Tokat'a melik olarak atamıştır.¹⁴ Keyferüddin ise babasının ölümünde Antalya'daydı.¹⁵ I.İzzeddin Keykavus'un hüküm sürdüğü dönemde¹⁶ Tokat'taki bir kitabede Zeynüddin Başara el- Galibi 612/ 1215 yıllarında kendisinden Tokat sahibi olarak bahsetmektedir.¹⁷ Bu kitabenin dışında iki kitabe daha vardır ki bunlardan biri 631/1233'de Abdulkasım Ali el Tusi'nin kendisi için hazırlattığı türbedeki kitabedir. İkinci kitabe ise

¹ Mikâil Bayram, *Danişmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Konya, 2009, s.15.

² Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültür Mirasları*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2001, s.46.

³ Ali Açikel, “Tokat”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C: 41, İstanbul, 2012, s. 219.

⁴ Bayram, *Danişmend Oğulları Devleti'nin...*, s.29.

⁵ Solmaz, *Danişmendliler Devleti...*, s.54.

⁶ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman- İbrahim Sezgin, C: 5, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.33.

⁷ Claude Chan, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul, 1979, s.237.

⁸ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye fi'l Umuri'l Ala'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara,2014, s.50.

⁹ Chan, *Osmanlılardan Önce...*, s.125.

¹⁰ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.60.

¹¹ Nejat Kaymaz, “Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü” I, *TAD*, Ankara 1964, C: 2/ S:2- 3, s. 125.

¹² İsraki felsefe akımını kuran filozof.

¹³ Bayram, *Danişmend Oğulları Devleti'nin...*, s.34.

¹⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin Siyasi ve İhtimai Tarihi I*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1979, s.66.

¹⁵ Chan, *Osmanlılardan Önce...*, s.130.

¹⁶ 1211- 1220

¹⁷ Chan, *Osmanlılardan Önce...*, s.238.

oğlu Sipehsâlâr Seyfeddin Hamid'in 648/1250'de yaptırttığı köprü üzerinde bulunmaktadır.¹⁸ Alaaddin Keykubat zamanında önemli tutsakların zindana atıldığı bir yer olan Tokat bir ara Selçuklunun önemli devlet adamı Bahaeddin Kutluca'nın sürgüne gönderildiği yer olmuştur.¹⁹

1243 Köseadağ Savaşı Sonrası Selçuklunun Siyasi Durumu

Türklerin Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'daki faaliyetlerini sınıflayacak olursak ilk dönem faaliyetleri bir kök salma mücadelesidir. Bu kök salma Miryokefalon Savaşı'na kadar devam eder. Miryokefalon'dan sonra artık kendi siyasi politikasını çizen bir devlet gücü olarak Türkiye Selçuklu Devleti Anadolu'daki nüfuzunu artırmıştır. Bu güçlenme dönemi I.Alaaddin Keykubat devrinde²⁰ zirveye ulaşmıştır. Ne yazık ki sultan I. Alaaddin Keykubat'ın ölümünün ardından bu parlak devir yerini kargaşaya bırakmıştır. Kuşkusuz yükseliş dönemi tedrici olarak meydana çıkmışsa çöküşte aynı şekilde tedrici olmuştur. I.Alaaddin Keykubat sonrası tahta geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in acemice yönetimi devleti zafiyete uğratmıştır. Selçuklu devletinin zafiyete uğradığını gören İran Moğolları bu durumu değerlendirmek için en uygun zamanı kollamışlar ve Babai Ayaklanması²¹ sonrası Selçuklu topraklarına hücum etmişlerdir. İşte bu hücum sonucu Türk tarihinde pek az görülen bir hadise cereyan etmiş ve 1243 Köseadağ Savaşı'nda ordunun başındaki sultan savaş alanından kaçmıştır. Köseadağ yenilgisi sonrası II. Gıyaseddin Tokat'taki hazineyi alarak Ankara'ya gitmiştir.²² Bu hadise milletin yaşayacağı sıkıntıların habercisi gibidir. Zira devletin yıkılışına kadar güçlü bir sultan tahta geçmemiştir. Yenilgi sonrası Moğollar Sivas'ı ele geçirmişler ardından da Kayseri'yi acımasızca yağma etmişlerdir.²³ Moğolların yaptığı katliam ve zulümleri Ermeni müverrihi Vardan şu şekilde ifade etmiştir: “*Feryat ve figan memleketi kapladı insanların dışında hayvanlar ve hatta kan ve gözyaşları ile dolmuş dağlar ve ovalar figan ediyordu.*”²⁴ Orta Anadolu'da büyük tahribat yapan Moğollar ordugâhlarından uzakta kalmak istemedikleri için daha batıya gitmemişlerdir. Köseadağ yenilgisi yeri doldurulabilecek türden bir yenilgi değildi. Bir tek gün içinde Anadolu tarihinin yönü tamamen değişmiştir.²⁵ Bundan sonrasında Moğollar Anadolu üzerinde nüfuz sahibi olmaya başlamışlar ve giderek baskılarını artırmışlardır. Bu baskılara boyun eğmek istemeyen ve genelde de yerleşik olmayan Türk kitleleri Moğolların kolaylıkla ulaşamayacağı yerlere özellikle Bizans sınırına doğru kaçmışlardır.²⁶ Tokat, Moğolların merkezi İran'a yakın bir konumda bulunmasından dolayı Moğol tesirinin en fazla hissedildiği şehirlerden biri olmuştur. Oysa hudut boylarındaki uç beyleri Moğollara daima engel çıkarmışlardır.²⁷ Moğollar Anadolu üzerindeki yönetimlerini doğrudan kendileri yapmamışlardır. Onlar daha çok perde gerisinde kalarak kendilerine hizmet edecek kişilikte olan yöneticileri iş başına getirmişlerdir. İşte makalemize konu olan Muînüddin Süleyman Pervâne bu kişilerin başında gelmektedir. Anonim Selçukname'de onun dönemiyle ilgili şu ifadeler kullanılmıştır: “*Pervâne zamanında öyle bir devir oldu ki, kurt ile kuzu birlikte su içiyor birlikte otluyordu. Pervâne*

¹⁸ Chan, *Osmanlılardan Önce...* ,s.238.

¹⁹ V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1988, s.268.

²⁰ 1220- 1237

²¹ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245- 1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Antalya, 2006, s.43- 45; ayrıca bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı Aleviliğin tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam – Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul, 1996, s.133.

²² Chan, *Osmanlılardan Önce...* ,s.145.

²³ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s. 503.

²⁴ Müverrih Vardan, *Türk Fütühatı Tarihi (889- 1269)*, çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi* ½, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1937, s. 2.

²⁵ Chan, *Osmanlılardan Önce...* ,s.145.

²⁶ Georges Pachimeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. Ilcan Bihter Barlas, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.29.

²⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin Siyasi...* ,s.92.

*âlimlerle sohbet ederdi. Halk emniyet içersinde bulunuyordu. Moğollar onun parmağındaki yüzük gibiydi.*²⁸

Muînüddin Süleyman Pervâne

Aksarayi *Müsameretü'l Ahbar* adlı eserinde Türkiye Selçuklu Devleti'nin son dönem siyasal hayatında önemli bir rol oynayan Muînüddin Süleyman Pervâne'nin soylu bir aileye mensup olduğunu ifade etmiştir.²⁹ Onun babası Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in veziri Mühezzibiddin Ali'dir. Mühezzibiddin Ali, I.Alaaddin Keykubat döneminde devlet hizmetine girmiş ve ilk önemli görevini de müstevfi olarak yapmıştır. II. Gıyaseddin döneminde vezirlik görevine getirilen Mühezzibiddin Ali, Köseadağ Savaşı öncesi sultanı uyararak ordunun mevzisinden ayrılmasının felaket ile sonuçlanacağı uyarısında bulunmasına rağmen sultan II. Gıyaseddin bu uyarıya kulak asmamıştır.³⁰ Maalesef Sultan II. Gıyaseddin kendisi gibi tecrübesiz devlet adamlarının sözüne itimat ederek Mühezzibiddin Ali'ye itimat etmemiştir. Ancak savaşın sonucu Mühezzibiddin Ali'yi haklı çıkarmıştır. O devletin daha da kötü duruma düşmemesi için Köseadağ Savaşı sonrası Moğol komutanı Baycu'nun yanına giderek³¹ Selçuklu ile Moğollar arasında bir anlaşmanın yapılmasını sağlamıştır. Döndüğünde de Sultan tarafından övgüye mazhar olmuştur.³² Mühezzibiddin Ali Moğol karargâhına giderken oğlu Muînüddin Süleyman'ı da götürmüştür.³³

Muînüddin Süleyman'ın menşei konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. İbni Bibi onun menşei olarak Deylem bölgesini bildirirken,³⁴Hamdullah Müstevfi, Kâşanlı olduğunu yazmıştır.³⁵ İbn Şeddad ise Muînüddin Süleyman'ın Merv yakınlarındaki Kâze köyünden olduğunu belirtmiştir.³⁶

Tokat'ın Önemi

İnsanlar için bir şehri yerleşilir kılan en önemli etmen o şehrin korunaklı olmasıdır. Selçuklu sultanları bir ayaklanma veya istila durumunda başkent Konya'yı terk edip güvenilir buldukları şehirlere gitmişlerdir. Selçuklu sultanlarının zor zamanlarında tercih ettiği şehirlerden biri Tokat olmuştur.³⁷

Tokat'ın tercih nedeni olmasındaki nedenlerden biri kalesidir. Tokat kalesi konumu ve yapısı gereği ele geçirilmesi oldukça güç bir kaledir. Evliya Çelebi "*Seyahatname*" adlı eserinde kaleyle ilgili şu ifadeleri kullanmıştır " Kale yüksek bir tepe üzerinde, kesme taş ile yapılmış olup o kadar büyük değildir. Etrafı burçlar ve kuleler ile süslenmiş olup, etrafında hendek yoktur. Korkusuz bir surdur ki Samanyolu gibi göğe baş uzatmıştır..."³⁸

²⁸ *Anonim Selçukname*, çev. Hali İbrahim Gök, Fahrettin Coşkun, Atıf Yayınları, Ankara, 2014, s.47.

²⁹ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 31.

³⁰ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.499.

³¹ *Anonim Selçukname*, s.43.

³² İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.511.

³³ Mühezzibiddin Ali'nin beraberinde oğlunu götürmesi oldukça ilginçtir; zira böylesine önemli bir görevde oğlunu götürmesinin görünürde mantıklı bir nedeni gözükmemektedir. Bu durum Moğolların isteği üzerine gerçekleşmiş olabilir veya Mühezzibiddin Ali oğlunu yanında götürerek onlara bağlılığı konusunda bir takım sözler vermiş olabilir (Chan, *Osmanlılardan Önce...*, s.263).

³⁴ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.626.

³⁵ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 382.

³⁶ İbn Şeddad, *Siretü'z-Zahir Baypars (Baypars Tarihi II)*, çev. M. Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara,2000, s.94.

³⁷ Chan, *Osmanlılardan Önce...*, s.219.

³⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi V*, haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman- İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.32.

Nüfusunun çoğunluğu Türklerden oluşan Tokat'ta halk genellikle yerleşik bir yaşam sürmekteydi.³⁹ Bu durum halkın devlete olan bağımlılığını artırıyordu.⁴⁰ Danişmendlilerden itibaren bir Türkmen yurdu haline gelen şehirde güçlü bir Türk kültürü vardı. Selçuklu şehrin yönetiminde herhangi bir sorun yaşamamıştı. Şehir Türklerin eline geçmesinden itibaren önemli sayılabilecek istila veya talana uğramamıştı.⁴¹ Samsun'dan Sivas'a uzanan çok eski bir ticaret yolu üzerinde bulunmasının sonucu olarak zengin bir ekonomiye sahipti.⁴² Şehir merkezi ve çevresinde birçok kervansaray olması canlı bir ticaret merkezi olduğunu göstermektedir. Tokat'ın Selçuklu dönemindeki zengin ekonomisi ticaret hayatındaki meslek gruplarından da anlaşılmaktadır. Bu meslek gruplarından saraç⁴³, bezaz⁴⁴, nalcılık, semercilik⁴⁵ en yaygın olanları olup günümüzde de icra edilmektedir.

Sonuç olarak Muînüddin Süleyman'ın Tokat'ı kendine merkez olarak seçmesinde şu üç sebep etkili olmuştur diyebiliriz. 1- Korunaklı bir şehir olması 2- Halkının sadık olması 3- Zengin bir ekonomiye sahip olması.

II. Gıyasedin Keyhüsrev'in Ölümü ve II. İzzeddin Keykavus'un Tahta Geçiş

II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in üç oğlu vardı Bunlar büyükten küçüğe II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıçarslan ve II. Alaaddin Keykubat idi.⁴⁶ Bu üç kardeş farklı annelerden dünyaya gelmişti.⁴⁷ Gıyaseddin Keyhüsrev ölmeden önce kardeşlerden en küçüğü olan Gürcü melikesi Rossudan'dan doğma Alaaddin Keykubat'ı kendi yerine varis bırakmıştı. Ancak ümeranın ortak kararıyla İzzeddin Keykavus tahta geçirilmiştir.⁴⁸ İzzeddin'in ilk iktidarı döneminde vezirlik Şemseddin İsfahani'ye, naiblik Celaleddin Karatay'a verilmiştir.⁴⁹ Tahta çıkan İzzeddin küçük yaşta olduğu için tüm otorite Şemseddin İsfahani'nin elindeydi. O kısa süre içinde kendisine rakip olabilecek devlet adamlarını ortadan kaldırdığı gibi Sultanın annesiyle de evlenerek gücüne güç katmıştır. Ülkeyi bir sultan gibi idare etmiştir.⁵⁰ Ancak onun rahatı sultan Rükneddin Kılıçarslan'ın Moğol hanının yanından dönmesi ile bozulmuştur. Çünkü sultanlık makamı İzzeddin'den alınarak Rükneddin'e verilmiştir. Bu durum Şemseddin İsfahani için sonun başlangıcı olmuştur. Rükneddin'in yanında bulunan devlet adamları Moğol hanından İsfahani'nin tutuklanması ile ilgili bir yarlığ⁵¹ getirmişlerdir. İsfahani kaçınılmaz sondan kendini kurtaramamış ve daha önceden kötülük ettiği kişilerin akrabaları tarafından üç gün boyunca işkence edilerek öldürülmüştür.⁵²

Üç Kardeş Dönemi ve Muînüddin Süleyman Pervâne'nin Tarih Sahnesine Çıkışı

³⁹ Akdağ, *Türkiye'nin Siyasi...*, s.91; Evliyâ Çelebi, *Seyahatname*, s.39.

⁴⁰ Chan, *Osmanlılardan Önce...*, s.270.

⁴¹ Akdağ, *Türkiye'nin Siyasi...*, s.91.

⁴² W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, s. 27, 290.

⁴³ At takımı, araba koşumları, deri ve meşinden muhtelif eşya yapılan ve satılan yer (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB Yayınları, İstanbul, 1977, s. 125).

⁴⁴ Bez satan kişi, manüfaturacı ((Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, MEB Yayınları, İstanbul, 1977, s. 228).

⁴⁵ Chan, *Osmanlılardan Önce...*, s.312.

⁴⁶ İzzeddin Keykavus 11, Rükneddin Kılıçarslan 9, Alaaddin Keykubat ise 7 yaşındadır (Chan, *Osmanlılardan Önce...*, s.265).

⁴⁷ İzzeddin Keykavus annesi Grek Papazının kızı, Rükneddin Kılıçarslan'ın annesi Konyalı bir Türk, Alaaddin'in annesi ise Gürcü prensesinin oğluydu (Chan, *Osmanlılardan Önce...*, s.265).

⁴⁸ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.517.

⁴⁹ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.517.

⁵⁰ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.535.

⁵¹ Moğol hanlarının fermanlarına yarlığ denmekteydi (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB Yayınları, İstanbul, 1977, s.605.

⁵² İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.549; Anonim Selçukname, ölüm tarihi olarak 8 zilhicce 646/24 Mart 1249 vermektedir (Anonim Selçukname, s.44).

Moğol hanından gelen yarlıg gereğince hükümdarlık IV. Rükneddin Kılıçarslan'a verilmişti. Ancak başta Celaleddin Karatay olmak üzere devlet adamları bu fikri doğru bulmamışlardı. Sorunu üç kardeşin birden tahta çıkararak, sikkede ve hutbede her üçünün de adının zikredilmesi şeklinde çözmüşlerdir.⁵³ II. İzzeddin Keykavus'un bu dönemde en önemli destekçisi Celaleddin Karatay olmuştur. Sultan onunla sırlarını paylaşmıştır.⁵⁴ Onun sayesinde üç kardeş süt ve bal gibi birbiriyle kaynaşmıştır.⁵⁵ Üçlü saltanat döneminin Tokat'taki en önemli hatırası bugün hala sapasağlam ayakta duran Hıdırlık Köprüsüdür.⁵⁶ Köprü kitabesinde üç kardeşin sultanlığı tescil edilmiştir.⁵⁷

Celaleddin Karatay'ın çabalarıyla kurulan bu üçlü saltanat sistemi çok uzun sürmemiştir. IV. Rükneddin Kılıçarslan, emirlerinin tesiriyle kardeşi II. İzzeddin Keykavus'a karşı asker toplamaya başlamıştır. İki tarafın ordusu Aksaray Ovası'nda karşılaşmıştır.⁵⁸ IV. Rükneddin Kılıçarslan tüm hazırlıklarına rağmen II. İzzeddin Keykavus karşısında mağlup olmuştur. IV. Rükneddin Kılıçarslan yakalanarak II. İzzeddin Keykavus'un yanına götürülmüştür.⁵⁹ II. İzzeddin Keykavus kardeşini görünce ona sarılarak ağlamış ve başlarına gelen bu durumun arabozucu devlet adamları yüzünden olduğunu söylemiştir.⁶⁰ II. İzzeddin Keykavus saltanat gücünü elinde tutan kişiydi. Ona en önemli destek Celaleddin Karatay'dan gelmiştir. O adaletli yönetimi ile ülkede huzuru temin etmiştir. Ancak ülke maddi açıdan zorlanmaktadır. Çünkü Moğollar yüklü miktarda vergi almaya devam etmektedir.⁶¹

Tek başına tahta oturan II. İzzeddin Keykavus ilk iş olarak devlet kademelerine bazı atamalar yapmıştır. İşte Muînüddin Süleyman'ın ilk devlet görevi de bu sıralarda ona verilen Emir-i Hacıplik olmuştur.⁶² Muînüddin Süleyman Pervâne bu görevden sonra gözünü Erzincan serleşkerliğine⁶³ dikmiştir. Oysa serleşkerlik makamı boş olmayıp Seyfeddin Torumtay tarafından yürütülmektedir. Seyfeddin Torumtay ile Muînüddin Süleyman arasındaki bu mücadelede Baycu Noyan, Muînüddin Süleyman'ın tarafını tutmuştur. Bu durumun sebebi Baycu ile Mühezzibiddin Ali arasındaki dostluk bağıdır.⁶⁴ Baycu'nun desteği ile mücadeleyi kazanan Muînüddin Süleyman Erzincan serleşkeri olmuştur.

II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın Aralarının Yeniden Bozulması

Adet olduğu üzere Selçuklu sultanının Moğol hanını ziyaret etmesi gerekmektedir.⁶⁵ Moğollar bu ziyaretlere çok önem vermektedir. Bu amaçla II. İzzeddin Keykavus yolculuk hazırlıklarına başlamış; ancak beklenmedik bir olay onun yolculuktan vazgeçmesine sebep olmuştur. Bu gelişme Celaleddin Karatay'ın ölümüdür.⁶⁶ Sultan İzzeddin bu yolculuk esnasında tahtı kaybedeceğini düşündüğü için yerine küçük kardeşi Alaaddin'in gitmesini istemiştir. Bu teklif diğer kardeş

⁵³ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s. 28; İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.551.

⁵⁴ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.552.

⁵⁵ *Anonim Selçukname*, s.45.

⁵⁶ Gordlevski, *Anadolu Selçuklu...*, s.218.

⁵⁷ Işık Aksulu, "Tokat Anıtsal Yapılarının Tanımlama ve Değerlendirme Sorunu", Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012 Tokat, II. Cilt, Özyurt Matbaacılık, Ankara 2013, s.195. Köprü'nün kitabesinde üç kardeşin sultanlığı ile ilgili şu ifadeler kullanılmıştır. "Sultan Alaaddin Keykubad'ın oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğulları din ve dünyanın izzeti, temeli ve yükselişi, halifenin desteği, Allah onların yandaşlarını aziz kılsın. Yüce sultanlar zamanında bu mübarek köprü inşa edilmiştir" (Aksulu, "Tokat Anıtsal Yapılarının...",195).

⁵⁸ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.554.

⁵⁹ *Anonim Selçukname* 'ye göre bu olayın tarihi 1 rebiülevvel 647/ 14Haziran 1249'dur (Anonim Selçukname, s.45).

⁶⁰ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.553.

⁶¹ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.555.

⁶² Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.31.

⁶³ Sipehsalar olarak da tesmiye edilen bu görevli Eyaletlerin idaresinden sorumlu yüksek rütbeli komutandır.

⁶⁴ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.558.

⁶⁵ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon, 2001, s.86.

⁶⁶ 28 ramazan 652, 11 Kasım 1254 (Anonim Selçukname, s.45).

Rükneddin tarafından da uygun görülmüştür.⁶⁷ Sultan Alaaddin birçok hediye ve eşya ile birlikte yola çıkmıştır. Her iki sultan ise birlikte Konya'ya gitmişlerdir. Konya günlerinde İzzeddin sefahate düşmüş ve kendini içki âlemlerine vermiştir. Bu da yetmezmiş gibi sultanın Hıristiyan dayıları Rükneddin'e kötü davranmaya başlamışlardır.⁶⁸ Bu durumdan son derece muzdarip olan Rükneddin kiler sorumlusu Kemaleddin'in yardımıyla saraydan gizlice Aksaray tarafına kaçmıştır. Sultan Rükneddin derhal savaş hazırlıklarına başlamıştır. İzzeddin ise kardeşini geri dönüğe razı etmeye çalıştıysa da bunda başarılı olamamıştır.⁶⁹ Kayseri'ye geçen sultan Rükneddin'in ordusu gün geçtikçe sayıca artmış ve halkın çoğu onun yanında yer almıştır. Sultan Rükneddin elçi olarak Konya'ya Muînüddin Süleyman Pervâne'yi göndermiştir.⁷⁰

Sultan II. İzzeddin Keykavus kardeşi Rükneddin'i mücadelesinden vazgeçirmek için Sivas, Malatya, Diyarbakır ve Harput ve çevresinin yönetimini ona vermeyi teklif etmiştir.⁷¹ Ancak Rükneddin bu teklifi kabul etmeyerek İzzeddin üzerine harekete geçmiştir. İki tarafın ordusu arasında çetin bir mücadele olmuştur. Savaş sonucunda Rükneddin bir kez daha mağlup olmuş ve İzzeddin'in adamlarınca yakalanmıştır. Sultan İzzeddin kardeşinin öldürülmesine izin vermemiş⁷² onu önce Amasya kalesine sonrada kendi isteğiyle Uluborlu kalesinde zorunlu ikamete mecbur bırakmıştır.⁷³

Baycu'nun Anadolu'ya Girmesi ve II. İzzeddin Keykavus'un İznik'e Kaçışı

1243 Köseadağ Savaş'ı sonrasında Moğollar ile yapılan anlaşma gereğince Selçuklu Moğollara yüklü miktarda vergi ödüyordu. Ancak devlet savaş sonrası giderek güçsüzleşmiş ve gelirleri azalmıştır. Baycu ise Selçuklunun bu durumunu görmezden gelmiş ve aldığı haracı gün geçtikçe artırmıştır. Sonunda ağır vergiler ödenemez hale gelince ümera toplanarak Batu'ya bir elçi göndermeye karar vermiştir. Ümera kendi arasında yaptığı istişare sonucu Sahib-i a'zam Fahrü'd-devle Ebu'l hayrat Ali'yi elçi olarak Batu'ya göndermiştir. Bu ziyaret sonucu Batu, Baycu Noyan'ın ve adamlarının keyfi haraç almasını yasakladı.⁷⁴ Baycu bu emre bir süre itaat ettiyse de sonradan aldığı buyruk gereği Anadolu'ya giriş yapmıştır.⁷⁵ Bu beklenmedik ziyaret sultanı ve ümerayı endişelendirmiş ve derhal hazırlıklara başlanmıştır. Askeri birlikler memleketin her bir yanından gelerek Konya'da toplanmıştır.⁷⁶ Ortada iki seçenek vardı; ya Baycu'ya karşı savaşılacak ya da onun gönlünü etmek için yüklü miktarda hediyeler verilecektir. Nizameddin Hurşid'in barıştan yana olmasına rağmen Kadı İzzeddin ve bazı tecrübesiz devlet adamları savaştan yana olmuştur.⁷⁷ Sultan, Kadı İzzeddin'in fikrine meyledince taraflar arasında savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Ancak sonuç hiç de umdukları gibi olmamıştır. Selçuklu ordusu Baycu karşısında bir kez daha mağlup olmuştur.⁷⁸ Savaşın kaybedilmesinde II. İzzeddin tarafından aile efradına karşı gayri ahlaki muamelede bulunan Arslan Doğmuş'un Moğol tarafına geçmesi önemli bir etken olmuştur.⁷⁹ Sultan İzzeddin babasından daha cesur bir komutan olmasına rağmen yaptığı yanlışlar sonucu mücadeleyi kaybetmiştir. Hayatı tehlikeye girmiştir. Bundan dolayı tehlikeden uzaklaşmak için önce Antalya'ya oradan da İznik Rum

⁶⁷ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.565.

⁶⁸ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.566.

⁶⁹ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.568.

⁷⁰ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.570.

⁷¹ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.569- 570.

⁷² II. İzzeddin Keykavus fırsat eline geçmişken kardeşini öldürmemiştir. Oysa Moğol yanlısı IV. Rükneddin Kılıçarslan öldürülmüş olsaydı Moğollar kardeşler arası mücadeleden yararlanamayacaktı ve Anadolu halkı kargaşaya sürüklenmeyecekti.

⁷³ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.571; *Anonim Selçukname*, s. 45.

⁷⁴ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.572.

⁷⁵ Nejat Kaymaz, *Pervâne Muînüddin Süleyman*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1970, s.60.

⁷⁶ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.574.

⁷⁷ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.32; İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.574.

⁷⁸ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.575.

⁷⁹ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1958, s. 67- 68.

kralı Lazkaris'in yanına gitmiştir.⁸⁰ İzzeddin bu kaçıışı esnasında Memlûk sultanı Baybars ile mektuplaşarak onun yardımını talep etmiştir.⁸¹ Konya tahtının boş kalması üzerine Pervâne Nizameddin Hurşid ve Muînüddin Süleyman Baycu'nun yanına giderek Rükneddin Kılıçarslan'ı tahta çıkarmak için izin istemişlerdir.⁸² Baycu'nun onayıyla Burdur kalesinde hapis tutulan Rükneddin hapisten çıkarılarak Konya'da tahta çıkarılmıştır.⁸³ Fakat Konya eski güvenli Konya değildi; çünkü Baycu şehrin surlarını yıktırıştır.⁸⁴

Muînüddin Süleyman'ın Pervânelik Makamına Atanması

IV. Rükneddin Kılıçarslan devlet makamlarında bir takım değişiklikler yapmıştır. Pervâne Emir Nizameddin Hurşid vezirliğe getirilirken ondan boşalan Pervânelik makamı da Muînüddin Süleyman'a verilmiştir.⁸⁵ Her ikisinin aldığı tedbirler sayesinde ülke rahata kavuşmuştur.⁸⁶ Pervâne Muînüddin Süleyman oldukça hırslı bir karaktere sahiptir. Vezir Nizameddin Hurşid'in gölgesinde kalmak istememiştir. Ondan kurtulmak için fırsat kolladığı bir sırada aradığı fırsat ayağına gelmiştir. Nizameddin Hurşid, Moğol emirini öldürmenin memleket faydasına olup olmadığını Muînüddin Süleyman Pervâne'ye sorunca o da öldürmesinin doğru olacağını söylemiştir. Nizameddin Hurşid bir yemek ziyafeti esnasında Hoca Noyan'ı zehirleyerek öldürmüştür.⁸⁷ Yapılan soruşturma sonucu Nizameddin Hurşid yargılanarak idam edilmiştir. Böylelikle sultandan sonra en yetkili kişi Muînüddin Süleyman Pervâne olmuştur. Hatta bir süre sonra sultan bile onun gölgesinde kalmıştır. Muînüddin Süleyman Pervâne sayesinde sultan Rükneddin güçlü bir yönetim kurmuş böylelikle ülkede geçici bir huzur hâkim olmuştur.⁸⁸

Tokat Kalesi'nin Muînüddin Süleyman Pervâne Tarafından Kuşatılması

Burgulu kalesindeki zindandan talihin yardımı ve Baycu'nun izni ile Konya tahtına geçen Rükneddin teşekkür ziyareti için Hemedan'da bulunan Baycu'nun yanına gitmiştir. Rükneddin'in Hemedan'a gitmesinden yararlanan İzzeddin Lazkaris'ten de destek alarak⁸⁹ Konya'da tahta oturmuştur. Hemedan'da Baycu ile görüşen Rükneddin Rum diyarının sultanlığına dair bir yarlığ ile geri dönüş için harekete geçmiştir. Baycu'dan aldığı yarlığ sayesinde hükümdarlığı garantilediğini zanneden Rükneddin geri dönüş yolunda kardeşinin Konya'da tahtı ele geçirdiğine dair haberi almıştır. Fakat kış şartlarından dolayı Erzincan'dan ileriye gidememiştir. Bu sırada Muînüddin Süleyman'ın aile efradının⁹⁰ ve servetinin bulunduğu şehir olan Tokat, İzzeddin'in adamları tarafından

⁸⁰ Aksarayı *Müsameretü'l Ahbar*, s.32; Anonim *Selçukname*, s.46; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.260.

⁸¹ Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks (The Mamluk-Ilkhanid War, 1260- 1281)*, Cambridge University Press, New York, 1995, s. 158.

⁸² İbni Bibi *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.577; Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.33.

⁸³ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.33.

⁸⁴ Anonim *Selçukname*'de Baycu'nun Konya'yı harap etmek için yemin ettiğini ancak Nizameddin Hurşid'in dört katır yükü kırmızı altın karşılığında Konya'yı satın aldığını ancak kale burçlarının yıkıldığını yazar (Anonim *Selçukname*, s.44); İbni Bibi'de ise Baycu'nun Sultan Rükneddin'den surları yıkmasını istediğini ancak sultanın yalvarması üzerine eski sultanların kabir ve türbelerini çevreleyen surların yıkımını önleyerek şehrin dışındaki kale duvarlarının yıkıldığını yazar (İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.579); Chan, *Osmanlılardan Önce...*, s.270.

⁸⁵ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.577.

⁸⁶ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.33.

⁸⁷ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.34; İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.579.

⁸⁸ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.36.

⁸⁹ Geörgios Akropolitês, *Vekayinâme*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s.138-139.

⁹⁰ Eflaki Ariflerin Menkıbeleri adlı eserinde Arif Çelebi'nin Tokat'ı ziyaret ettiği sırada Muînüddin Pervane'nin kızının Tokat'ta olduğunu ve Arif Çelebi'ye büyük saygı gösterdiğini ifade etmektedir. Bu bilgi bize Pervane'nin aile efradının Tokat'ta yaşadığını kesin olarak ispatlamaktadır (Ahmed Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri II*, çev. Tahsin Yazıcı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 228- 229).

ele geçirilmiştir. Muînüddin, Moğol Tümen komutanı Bayan'la birlikte yakınlarını kurtarmak için Tokat'a hareket etmiştir. Yıldız Dağı mevkinde Şah Melik ile yaptığı şiddetli savaşı kaybetmiştir.⁹¹ Savaşın kaybedilmesi üzerine Sultan Rükneddin de Erzincan yönünde kaçmakta olan askerlere katılarak canını zor kurtarmıştır. Muînüddin Erzincan'a varınca yenilginin intikamını almak için Moğollardan yardım istemiştir. Hülagu, Alıncak Noyan ve Kadagan Noyan'ı yaklaşık 10 bin kişilik bir kuvvetle Muînüddin'e yardıma göndermiştir. Moğol ve Selçuklu askerlerinden oluşan birlikler ilk iş olarak Niksar'ı ele geçirmişlerdir. Sultan Rükneddin Niksar emirliğini ve serleşkerliğini Muînüddin Süleyman'a vermiştir. Ordu, Tokat'a doğru harekete geçince Muînüddin'in oğlu ve naiblerinin Tokat'tan ayrılmasına izin verilmiştir. Tokat'a ulaşan Sultan Rükneddin'in ordusu şehri kuşatarak mancınıklarla surları dövmeye başlamıştır. Ancak Tokat'ın muhkem kalesini ele geçirmek mümkün olmamıştır. Ordu bir süre Kab⁹², Zile, Tazimun⁹³ ve Kaz Ova havalisinde zaman geçirmiştir.⁹⁴

Ülkenin İkiye Bölünmesi ve Tokat'ın Selçuklu Başkenti Olması

Kardeşlerden en küçüğü olan Alaaddin, İzzeddin Keykavus'un isteğiyle Mengü Kağan'ın yanına gitmek için yolculuğa çıkmıştır. Erzurum'da dinlenmek için mola vermiş ve geceyi işretle geçirmiştir; ancak sabah olduğunda sultandan bir haber çıkmamıştır. Görevliler çadıra girince genç sultanın öldüğünü fark etmişlerdir. Durum Mengü Kağan'a bildirilmiştir. Mengü genç sultanın öldürülmesinden şüphelendiği için katillerin bulunması emrini vermiştir. Bu emir üzerine soruşturma yapılmış ancak bir sonuç alınamamıştır.⁹⁵

Mengü Kağan, Baycu'nun elçilerinin etkisiyle Rum ülkesi saltanatını Rükneddin Süleyman'a bir yarlıkla vermiştir. Tuğracı Sahib bu yarlığı Hülagu'ya gösterince Hülagu bu yarlığı devlet hazinesine koymuş ve İzzeddin ile görüşmek istemiştir. Anadolu'ya giren Tuğracı Sahib önce Rükneddin ile Tokat'ın nahiyesi olan Kab'da görüşmüştür. Bu görüşme sonucu Sultan İzzeddin'i çağırarak için elçiler Konya'ya hareket etmiştir.⁹⁶ Elçilerin karşılıklı gidip gelmesi ve görüşmeler neticesinde ülkenin iki kardeş arasında Kızılırmak sınır olacak şekilde paylaşılmasına karar verilmiştir.⁹⁷

Her iki sultan arasında sulh sağlandıktan sonra Sultan İzzeddin durumunu sağlamlaştırmak için kendi yerine Sahib⁹⁸ Fahreddin Ali'yi Konya'ya naip olarak bırakıp Hülagu'nun yanına gitmiştir. Hülagu bu ziyaretten memnun olup onu çok güzel bir şekilde ağırlamıştır.⁹⁹ Diğer taraftan Rükneddin'de boş durmayarak Muînüddin Süleyman ile birlikte Hülagu'nun huzuruna çıkarak itaatini arz etmiştir.¹⁰⁰ Bu görüşmeler esnasında Muînüddin Süleyman Hülagu'ya ülkenin iki kardeş arasında taksim edilmesini ülkenin menfaatine olacağını; zira iki sultanın birbiri ile rekabet ettiklerini bu rekabetin ülkeyi zenginleştireceğini ileri sürmüştür. Hülagu 'da bu fikri kendi çıkarına uygun bularak

⁹¹ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.581.

⁹² Tokat'a bağlı bir köy olup günümüzde Kat kasabası olarak bilinmektedir (Kaymaz, *Pervâne Muînüddin...* ,s.73).

⁹³ Tokat'ın ilçesi Turhal'ın kuzey-doğusunda Dazmana köyü (Kaymaz, *Pervâne Muînüddin...* ,s.73).

⁹⁴ Sultan Rükneddin'in Tokat'a gitmesi İbni Bibi'de oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatılırken (İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.583); Aksaray'da bu konu "Sultan Tokat'ı saltanat merkezi yaptı" şeklinde kısaca zikredilmiştir (Aksaray, *Müsameretü'l Ahbar...* ,s.46).

⁹⁵ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.582; Aksaray Müsameretü'l Ahbar adlı eserinde Sultan Alaaddin'in öldürülmesi hadisesini ayrıntılı bir şekilde anlatılarak cinayetten Sultan II. İzzeddin ve Sultan IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı sorumlu tutmuştur (Aksaray, *Müsameretü'l Ahbar...* ,s.30).

⁹⁶ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.583.

⁹⁷ Kızılırmak'ın batısı Sultan İzzeddin'e doğusu ise Sultan Rükneddin'e verildi (İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.583).

⁹⁸ Türkiye Selçuklu'da vezirlere sahip denmekteydi.

⁹⁹ Aksaray, *Müsameretü'l Ahbar*, s.45.

¹⁰⁰ Aksaray, *Müsameretü'l Ahbar*, s.45; İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.584.

Anadolu'nun ikili yönetimle idaresine izin vermiştir.¹⁰¹ Yeni yarığa göre Sultan İzzeddin, Konya merkez olmak üzere Kayseri hududundan Antalya kadar olan yerleri yönetecektir. Sultan Rükneddin ise Sivas'tan Sinop ve Samsun sahiline kadar olan Danişmendiye vilayetini idare edecektir. Taht merkezi ise Tokat olacaktır.¹⁰²

Ülkenin taksim meselesi hal edilip sultanlar kendi yönetim merkezlerine dönünce üst düzey devlet görevlilerinde değişiklik yapmışlardır. Bizzat Hülagu, Sultan Rükneddin'in vezirlik makamına Muînüddin Süleyman Pervâne'yi atadığına dair bir yarığ göndermiştir.¹⁰³ Sultan İzzeddin ise ölen veziri Tuğracı Sahib'in yerine Fahreddin Ali'yi tayin etmiştir.¹⁰⁴

IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın Tokatlı Gömeç Hatun ile Evliliği

Tokatlı nisbesi ile bilinen Gömeç Hatun IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın eşi¹⁰⁵ ve III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesidir.¹⁰⁶ Nisbesinden anlaşılacağı üzere Tokatlıdır. Sultan Rükneddin Kılıçarslan ile hangi tarihte evlendiği hususu tam olarak bilinmemektedir. Gömeç Hatun'un evlilikten sonrada Tokat'ta ikamet etmesi¹⁰⁷ bu evliliğin Tokat'ın başkent olduğu dönemde gerçekleşmiş olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Gömeç Hatun, Ahmed Eflakinin "*Ariflerin Menkıbeleri*" adlı eserinde Mevlana'nın müritlerinden biri olarak zikredilmektedir.¹⁰⁸ Gömeç Hatun cömertliği ve yaptığı hayır eserleri ile halkın gönlünü kazanmış bundan dolayı da ona *Gömeç Ana* denmiştir.¹⁰⁹ Gömeç Hatun Konya'da kendi anıyla bilinen türbede metfun bulunmaktadır.¹¹⁰ Bu durum Sultan Rükneddin'in başkenti Tokat'tan Konya'ya taşınmasından sonra onunda Konya'ya gittiğini göstermektedir.

Sultan İzzeddin İle Moğolların Arasının Yeniden Bozulmasında Muînüddin Süleyman Pervâne'nin Rolü

Sultan İzzeddin Hülagu'nun yanından döndükten sonra Fahreddin Ali ile yaptığı bir sohbet esnasında Pervâne Muînüddin'den dert yakınarak onun kardeşi ve Hülagu ile arasını bozduğunu ifade etmiştir. Sultanın bu sözleri Muînüddin Pervâne'nin yaşanan sorunlardaki rolünü açıkça ortaya koymaktadır.¹¹¹

Sultan İzzeddin kardeşi Rükneddin gibi uysal bir kişiliğe sahip değildir. O Moğolların Anadolu'daki tahakkümünü içine sindirememesine rağmen elinden de fazla bir şey gelmemiştir. Üstüne üstlük Moğollar ülkeyi ikiye ayırarak her iki kardeşten ayrı ayrı vergi tahsil etmeye başlamışlardır. Ülkenin bu ağır vergi yükünü kaldırması mümkün değildir. Tam da bu sırada Moğollar Taceddin Mutez ve Tükelek Bahşi'yi kararlaştırılan vergiyi toplamaları için Sultan İzzeddin'e göndermişlerdir. Sultan İzzeddin verginin ödenmesini ağırdan almıştır. Oysa Rükneddin'in veziri Muînüddin Pervâne Moğol elçisinin gönlünü hoş ederek istenilen vergiyi fazlasıyla temin etmiştir.¹¹² Elçiler İzzeddin'in kendilerine olan olumsuz tutumunu Hülagu'ya anlatınca Hülagu'da İzzeddin'e

¹⁰¹ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.45; İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.584.

¹⁰² Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.46.

¹⁰³ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.585.

¹⁰⁴ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.585; Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.47.

¹⁰⁵ Ahmed Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri I*, çev. Tahsin Yazıcı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 260.

¹⁰⁶ Ara Altun, " Gömeç Hatun Türbesi", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C: 14, İstanbul, 1996, s. 149.

¹⁰⁷ Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri II*, s. 115.

¹⁰⁸ Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri I*, s. 260.

¹⁰⁹ M. Ferid Uğur, "Gömeçhane", *Konya Mecmuası*, Konya, 1936, S:9, s.566.

¹¹⁰ Altun, " Gömeç Hatun... ", s. 149

¹¹¹ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.587.

¹¹² Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.50.

karşı öfke hâsıl olmuştur. Tüm bu olanlar karşısında İzzeddin Keykavus, Muînüddin Pervâne hakkında yanılmadığını bir kez daha anlamıştır.¹¹³

Hülagu İzzeddin Keykavus'un cezalandırılması için Alıncak Noyan komutasındaki bir orduyu Anadolu'ya göndermiştir. Muînüddin Süleyman ve Rükneddin Kılıçarslan Alıncak Noyan'ı Erzincan'da karşılamışlardır. Oradan da hiç durmadan Aksaray'a geçmişlerdir.¹¹⁴

Muînüddin Süleyman, Sultan İzzeddin Keykavus'u zayıflatmak için vezir Fahreddin Ali'yi türlü vaatlerle kendi yanına çekmiştir. Kendi vezirinin karşı tarafa geçtiğinden habersiz olan Sultan İzzeddin, Fahreddin Ali'yi Rükneddin Kılıçarslan'a elçi olarak göndermiş; ancak Fahreddin Ali bir daha geri dönmeyerek Rükneddin Kılıçarslan'ın veziri olmuştur.¹¹⁵ Kendisine kurulan tuzağın farkına çok geç varan Sultan İzzeddin kurtuluşu Rum ülkesine sığınmakta bulmuştur.¹¹⁶ Böylelikle iki başlılık sona ermiş, Sultan Rükneddin devlet merkezini Tokat'tan Konya'ya taşımıştır.¹¹⁷

Muînüddin Süleyman Pervâne'nin Sinop'u Ele Geçirmek için Tokat'tan Asker Toplaması

Muînüddin Süleyman Moğol hanından izin alarak Sinop'u ele geçirmek için hazırlıklara başlamıştır. Bu amaçla ilk iş olarak Danişmendiye¹¹⁸ vilayetlerinden ordu toplamıştır¹¹⁹ Sinop'u ele geçiren Muînüddin, Sultan Rükneddin'den şehrin kendi mülkü olması konusunda izin istemiştir. Rükneddin istemeyerek de olsa Sinop'un idaresini Muînüddin Süleyman'a vermiştir. Muînüddin Süleyman bu fetihden sonra daha da güçlenirken Sultan Rükneddin'in otoritesi sarsılmıştır. Diğer taraftan Niğde subaşılığına da Muînüddin Süleyman'a yakınlığı ile bilinen Hatiroğlu Şeref Mesut'a vermiştir. Sultan Rükneddin gerek Sinop'un gerekse Niğde'nin verilmesinden memnun olmadığını Muînüddin'in ve Hatiroğlu'nun adamlarının olduğu bir mecliste dile getirince oradakiler durumu Hatiroğluna iletmislerdir. Hatiroğlu da kendi geleceğinden endişe ederek sultanın kendi aleyhlerinde olduğunu Muînüddin'e anlatmıştır.¹²⁰ Muînüddin Süleyman aldığı bu haber üzerine elde ettiği Danişmendiye valiliği unvanıyla Nabşî Noyan'ın yanına gitmek için Tokat'tan Kırşehir'e hareket etmiştir.¹²¹ Aynı sırada Sultan'da Nabşî Noyan'ın yanına gitmek için Konya'dan Aksaray'a hareket etmiştir. Yolda Sultan ile Muînüddin karşılaşınca Muînüddin, Sultan'a hakaretvari konuşunca Sultan ona: "*Abi sarhoş musun? veya uyuşturucu mu aldın?*" diye sorarak şaşkınlığını ifade etmiştir.¹²²

Moğol emirleri ile bir araya gelen sultan Rükneddin, Nabşî Noyan'ın adamlarınca önce tartaklanmış ardından da zehirlenerek öldürülmüştür.¹²³ Rükneddin Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Muînüddin tahta sultanın altı yaşındaki oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i çıkarmış¹²⁴ sonrada annesi

¹¹³ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.50.

¹¹⁴ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.50.

¹¹⁵ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.52.

¹¹⁶ Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s.31. Pachymeres Kroniğine göre Sultan II. İzzeddin Keykavus ile Mihail Paleologos arasında bir dostluk bağı vardı. Bu dostluğun temeli Mihail Paleologos'un imparator olmadan önce yaşadığı sıkıntı üzerine Sultan II. İzzeddin Keykavus'a sığınmasıyla başlamıştı. II. İzzeddin Mihail Paleologos'a gurbet günlerinde çok iyi davranmış onun dostluğunu kazanmıştı. Şimdi ise yardım etme sırası Mihail Paleologos'taydı (Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle...*, s.31).

¹¹⁷ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.53; Ebul Ferec, *Ebul Ferec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara, 1950, s. 582.

¹¹⁸ Tokat, Niksar, Amasya ve çevresi (Bayram, *Danişmend Oğulları Devleti'nin...*, s.18).

¹¹⁹ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.63.

¹²⁰ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s. 595- 596.

¹²¹ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.64.

¹²² Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.65.

¹²³ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.65; İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...*, s.597. Zehirleyerek öldürme Moğol geleneğinde sıkça karşılaşılan bir uygulamadır (Carpini, *Moğol Tarihi...*, s.86).

¹²⁴ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar* s. 66; Ebul Ferec, *Ebul Ferec Tarihi*, s.587.

ile evlenmiştir.¹²⁵ Bu dönemde Fahreddin Ali vezirlik görevini sürdürürken Muînüddin Süleyman'da Pervânelik görevine devam etmiş; Tokat ve Niksar'ın kadılık görevi de Sadreddin ve Bedreddin Kazvini'ye verilmiştir.¹²⁶ Sahib Fahreddin Ali'nin güçlenmesinden rahatsız olan Muînüddin Süleyman Fahreddin Ali'nin kaçak İzzeddin Keykavus ile işbirliği yaptığını söyleyerek yeni sultanı ve Moğolları Fahreddin Ali aleyhine kışkırtmıştır. Bu gelişmeler sonucu Fahreddin Ali görevinden azledilerek Osmancık Karahisarındaki zindana atılmıştır.¹²⁷ Bir süre zindanda kalan Fahreddin Ali oğlu vasıtasıyla suçsuz olduğunu Abaka'ya anlatınca zindandan kurtulmuş; ancak eski görevine iade edilmemiştir.¹²⁸ Bir süre hayır hizmetleri ile uğraşan Sahib Fahreddin eski görevine atanmak için Moğollardan izin istemiştir. Moğollar onun isteğini yerinde bularak vezir olarak yeniden atamışlardır.¹²⁹

Muînüddin Süleyman Pervâne İçin Sonun Başlangıcı: Hatiroğlu İsyanı

Abaka Han oğlu Argun Han'ı merhum sultan Rükneddin Kılıçarslan'ın kızı ile evlendirmek isteyince gelini Argun'a götürme görevini Muînüddin Süleyman ve Fahreddin Ali üstlenmiştir.¹³⁰ Gelin alayı Moğol karargâhına gittiğinde Anadolu'da Hatiroğlu isyanı patlak vermiştir. İsyân Muînüddin Pervânenin en güvendiği adamlarından biri olan Tokat vilayetinin komutanı Taceddin Giy tarafından da durdurulamamış ve daha da büyümüştür.¹³¹ Hatiroğlu'nu isyana cesaretlendiren Memlûk sultanının Anadolu'ya girdiği haberi; oysa bu haber doğru değildir. Baybars daha Anadolu'ya girmemiştir. Hatiroğlu asılsız haberlere inanıp tedbiri elden bırakınca Karahisar-ı Yavaş denen yerde Moğol noyanları Kongurtay, Toku ve Tudavun tarafından kısıtılmış, fakat kaçmayı başarmıştır. Bir süre sonra Lulva kalesine sığınan Hatiroğlu kale sahibi tarafından Moğollara teslim edilmiş ardından da yargılanarak idam edilmiştir.¹³²

Hatiroğlu isyanı Muînüddin Süleyman Pervâne için sonun başlangıcı olmuştur. Çünkü Hatiroğlu idam edilmeden önce kendisini isyana teşvik eden kişinin Muînüddin Pervâne olduğunu söylemiştir. Bu söylem Muînüddin Süleyman'a olan güvenin sarsılmasına ve idamına giden sürecin başlamasına sebep olmuştur.¹³³

Elbistan Savaş'ı ve Muînüddin Süleyman Pervâne Devrinin Sonu

Anadolu'daki bazı devlet adamları Moğolların baskısı sonucu çareyi onların en büyük rakibi olan Memlûk Sultan'ı Baybars'a sığınmakta bulmuşlardır. Onlar Baybars'ı Anadolu seferi konusunda teşvik etmişlerdir.¹³⁴ Baybars daha önceden de Anadolu içlerine seferlerde bulunmuş ve Ermenilere ait bazı yerleri almıştır.¹³⁵ Ancak bu kez Baybars'ın hedefi daha büyüktür. Baybars'ı Moğollara karşı kışkırtanların başında Muînüddin Süleyman gelmektedir.¹³⁶ 1277 yılında Memlûk Sultanı Baybars Anadolu'ya girerek Elbistan Ovası'na intikal etmiştir.¹³⁷ Moğol ordusu Toku ve Tudavun noyanlar

¹²⁵ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, s.382; Sultan Gıyaseddin tahta çıktığında henüz 2,5 yaşındadır (Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri I*, s. 41).

¹²⁶ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.66.

¹²⁷ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'îyye...*, s.603.

¹²⁸ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'îyye...*, s.604.

¹²⁹ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'îyye...*, s.605.

¹³⁰ Süryani tarihçisi Ebul Ferec, Ebul Ferec Tarihi adlı eserinde Muînüddin'in böyle bir girişimde bulunma nedeni olarak kendisinin Memlûklerle olan bağlantısının ortaya çıkmasından endişe etmesini göstermektedir (Ebul Ferec, *Ebul Ferec Tarihi*, s.597).

¹³¹ Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.78.

¹³² Aksarayı, *Müsameretü'l Ahbar*, s.83.

¹³³ *Baybars Tarihi*, s. 80.

¹³⁴ Anonim Selçukname, s.48.

¹³⁵ Müverrih Vardan, s. 244.

¹³⁶ Ebul Ferec (İbnül İbri), *Tarihi-i Muhtasarüddüvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, Maarif matbaası, İstanbul, 1941, s. 50; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.84.

¹³⁷ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'îyye...*, s.615.

tarafından idare edilmektedir. Moğol ordusuna destek olmak amacıyla Muînüddin Süleyman'da Selçuklu ordusuyla Elbistan Ovası'na gitmiştir. Kıran kırana geçen savaş sonucunda Moğol ordusu büyük bir bozguna uğrarken Tokat ve Tudavun noyanlar da öldürülmüştür.¹³⁸ Ermeni Kralı Hetum, Moğol ordusunun yenilgisini Muînüddin Süleyman'ın İlhanlılarla olan ilişkisine bağlamaktadır.¹³⁹

Sahib Fahreddin ve Muînüddin Süleyman, Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in huzuruna çıkararak onu durumdan haberdar etmişlerdir. Aralarında istişare ederek Tokat'a gitmenin en iyi tedbir olacağı kararını almışlar¹⁴⁰ve ardından Tokat'a hareket etmişlerdir.¹⁴¹ Bu sırada Baybars'ta Kayseri'de Türkiye Selçuklu tahtına oturmuştur.¹⁴² Ancak kendisini Anadolu'ya davet eden Muînüddin ortalıkta yoktur. Baybars bundan dolayı kendisinin kandırıldığını düşünmüştür. Anadolu'da umduğu desteği bulamayan Baybars 7 Muharrem 676'da (10 Haziran 1277) Şam'a geri dönmüştür.¹⁴³

Tokat'a ulaşan Sultan III. Gıyaseddin, Muînüddin ve Fahreddin Ali alınacak tedbirler konusunda müzakere yapmışlardır. Bu müzakere sonucu Moğol ordusunun başına gelenlerin bir elçi vasıtasıyla Abaka'ya bildirilmesi kararı alınmıştır. Elçi durumu Abaka'ya anlatınca Moğol ordusu Erzincan üzerinden Divriği'ye oradan da Elbistan'a ulaşmıştır. Sultan Gıyaseddin, Muînüddin Süleyman ve Fahreddin Ali'de Tokat'tan ayrılarak Elbistan'a hareket etmişlerdir.¹⁴⁴ Elbistan Ovası'nda yalnızca Moğol askerinin ölüsü ile karşılaşan Abaka Selçuklu ordusunun ihanet ettiğini düşünmüştür. Bu ihanetin sorumlusu olarak da Muînüddin Süleyman'ı Aladağ'a yanında götürmüştür. Yapılan yargılama sonucu Muînüddin Süleyman suçlu bulunmuş ve idam edilmiştir.¹⁴⁵ Abaka, Muînüddin Süleyman'ı öldürmekle yetinmemiş Elbistan yenilgisinin acısını masum Anadolu halkından da feci şekilde çıkararak binlerce insanı katletmiş bir o kadarını da esir etmiştir.¹⁴⁶

Muînüddin Süleyman'ın ardından Tokat ve çevresinin idaresi 1277'de ölen Taceddin'in yerine geçen oğlu Mücireddin Emirşah tarafından yapılmıştır. Mücireddin Emirşah'ın idaresi Sivas, Tokat, Kastamonu ve Sinop'a kadar uzanmaktaydı.¹⁴⁷

Muînüddin Süleyman Pervâne Dönemi Tokat ve Çevresinde İlmî ve Kültürel Faaliyetler

Pervâne Muînüddin Süleyman uzun süre Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (638/1241) üvey oğlu Sadrü'd- Din Konevi'ye (673/1274) talebe olmuştur. Bu yüzden Konevi ile İbnül Arabî'nin felsefesine ilgi duymuş ve "Ekberîye" denilen bu fikir hareketini himaye etmiştir. Muînüddin Süleyman'ın bu tutumundan dolayı Sadrüddin Konevi'nin talebelerinden Müeyyedü'd Din Cendi (700/1301), Ferganalı Saidüddin (691/1292) ve gerçekte İranlı olmasına rağmen¹⁴⁸Fahrüd- Din İraki (688/1289) Tokat'a yerleşmişlerdir.¹⁴⁹ Pervâne Süleyman bu bilgin ve mutasavvıfları himaye edip onlar için medrese ve tekke inşa ederek Tokat'ta ikamet etmelerini sağlamıştır.¹⁵⁰ Bunlardan Müeyyedü'd Din, İbnü'l – Arabî'nin "Fususü'l – Hikem " adlı meşhur eserinin ilk şarihi olup "Nafhatu'r- ruh ve tuhfetu'l-

¹³⁸ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* , s.617;Ebul Ferec, *Ebul Ferec Tarihi*, s. 599.

¹³⁹ Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks (The Mamluk-Ilkhanid War, 1260- 1281)*,Cambridge University Press, New York 1995, s. 157.

¹⁴⁰ Gordlevski, *Anadolu Selçuklu...* , s.69;Anonim Selçukname, s.49.

¹⁴¹ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.619.

¹⁴² Gordlevski, *Anadolu Selçuklu...* ,s.69.

¹⁴³ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.619- 620.

¹⁴⁴ İbni Bibi, *El Evamirü'l Ala'iyye...* ,s.624.

¹⁴⁵ İbni Bibi *El Evamirü'l Ala'iyye...* , s.625; Anonim Selçukname, s. 49'da ölüm tarihi olarak 676/1277 yılını vermektedir.

¹⁴⁶ Bertold Spuler, *İran Moğol...* , s.85.

¹⁴⁷ Chan, Osmanlı'dan Önce... ,s.323.

¹⁴⁸ Chan, Osmanlı'dan Önce... ,s.339.

¹⁴⁹ Mikail Bayram, "Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmî ve Fikri Faaliyetler", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2- 6 Temmuz 1986, s.35.

¹⁵⁰ Bayram, "Selçuklular Zamanında..." ,s.35.

futuh” adlı eserini 683(1284) yılında Tokat’ta yazmıştır. Asar-i ahadi adlı eserini de Muînüddin Süleyman’ın oğlu Muhammed’e sunmuştur.¹⁵¹

Fahrüd- Din Iraki’de “Lemaat” adlı eserini Tokat’taki zaviyesinde yazmıştır.¹⁵² Pervâne Muînüddin onun müritleri arasındadır.¹⁵³ Pervâne, Iraki’ye olan saygısından dolayı devamlı surette ona ihsanda bulunarak siyasi himayesi altına almış ve Tokat’ta ona bir hankah yaptırmıştır.¹⁵⁴ Ancak Fahrüd- Din Iraki, Pervâne ölünce onun düşmanlarından çekindiği için Mısır’a yerleşmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁵ Ferganalı Saidüddin ise mistik Arap şairi İbn Farız’ın (630/1232) divanını şerh etmiş ve eserini Muînüddin Süleyman’a okumuştur. Bu kişinin ayrıca “Münteha’l –Medarik” ve Menahicül-İbad adlı eserleri ile meşhurdur.¹⁵⁶

Tokat’ta Muînüddin Süleyman’ın kızı da babası gibi mutasavvıflara önem vermiştir. Pervanenin kızı din, yakîn ve tasavvuf erbabı olan Şeyh Bahâeddin-i Cendi’yi himaye ederek ona bir hankah tahsis etmiştir.¹⁵⁷

Muînüddin Süleyman Pervâne Döneminde Tokat’ta İnşa Edilen Yapılar

Türkiye Selçuklu döneminde en önemli şehirler Sivas ve Konya olmuştur. Sivas, Konya ile rekabet halindedir. Muînüddin Süleyman Pervâne ve ailesi Tokat, Amasya, Merzifon, Kastamonu ve Sinop’ta cami, medrese, kervansaray yaptırarak Tokat’ın bu yarıştan geri kalmasına müsaade etmemişlerdir.¹⁵⁸ Bugün Tokat’ta Muînüddin Süleyman Pervâne döneminden kaldığı düşünülen iki yapı bulunmaktadır. Bu yapılardan ilki eğitim ve sağlık alanında hizmet sunmak amacıyla yapılan Pervâne Muînüddin Süleyman Medresesi ve Darüşşifası’dır.¹⁵⁹ Eserin kitabesi muhtemelen Muînüddin’i ihanet ile suçlayan Moğollarca silinmiştir.¹⁶⁰ Eser tek bir yapıdan oluşmayıp farklı amaçlara hizmet edecek darüşşifa, zaviye, cami, medrese gibi yapılardan oluşmuştur. Ancak bu yapı topluluğundan günümüze yalnızca Gökmedrese diye bilinen yapı ulaşabilmiştir.¹⁶¹ Medresenin cepheleri yapılan tamiratlar sonucu Tokat’taki pek çok eserde olduğu gibi orijinallliğini koruyamamıştır.¹⁶² Pervâne Bey külliyesinin tüm giderleri kendisine tahsis edilen vakıfları aracılığıyla karşılanmıştır.¹⁶³ Pervâne Bey vakfına dair kayıtlar 1926 yılına kadar tutulmuştur. Vakıf kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla darüşşifa 1840 yılına kadar hizmet vermiştir.¹⁶⁴

Muînüddin Süleyman Pervâne döneminden kalan bir diğer eser ise onun adıyla anılan Pervâne Hamamıdır. Hamamın tarihsel geçmişini aydınlatacak herhangi bir vesikaya şu ana kadar ulaşılamamıştır. Ancak hamamın yapılış dönemiyle ilgili genel kanaat 13. yüzyılda¹⁶⁵ Selçuklu veziri Muînüddin Süleyman Pervâne tarafından yaptırıldığı şeklindedir. Evliya Çelebi Tokattaki Hamamları

¹⁵¹ Bayram, “Selçuklular Zamanında...”,s.35.

¹⁵² Bayram, “Selçuklular Zamanında...”,s.35.

¹⁵³ Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri I*, s.54.

¹⁵⁴ Orhan Bilgin, “Fahreddîn-i Irâkî”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C: 12, İstanbul, 1995, s.85. ;

Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri I*, s.54.

¹⁵⁵ Bilgin, “Fahreddîn-i...”, s.85.

¹⁵⁶ Bayram, “Selçuklular Zamanında...” s.35.

¹⁵⁷ Ahmed Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri II*, s.228- 229.

¹⁵⁸ Chan, *Osmanlı’dan Önce...*, s.349

¹⁵⁹ Ali Açikel, “Pervâne Muînüddin Süleyman Bey Vakfi (1277- 1926)”, Tokat Sempozyumu 01- 03 Kasım 2012 Tokat, II. Cilt, Özyurt Matbaacılık, Ankara 2013, s.149. Bu eser Gökmedrese, Kırkkızlar, Bimarhane, Darüşşifa olarak da adlandırılmaktadır (Açikel, “Pervane Muînüddin...”,s.149).

¹⁶⁰ Özkan Ertuğrul, “Gök Medrese”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C:14, s.139- 140.

¹⁶¹ Ali Açikel, Pervâne Muînüddin... , s.150.

¹⁶² Işık Aksulu, “Tokat Anıtsal Yapılarının...”, s. 209.

¹⁶³ Ali Açikel, Pervâne Muînüddin... , s.155.

¹⁶⁴ Halis Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat Dördüncü Kısım*, Tokat 1973, s.7.

¹⁶⁵ Ebru Elpe, “Tokat Yapılarının İnşa ve Süsleme Malzemelerinin Yüzyıllara Göre dağılımı”, Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25- 26 Eylül 2014), C: 1, Salmat Basım Yayıncılık, Ankara 2015, s.50.

seyahatnamesinde tanıtırken Pervane hamamını da zikrederek hamamla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “*Andan Meydân ağzında Pervâne hammâmı. Her şeyi pâk u pâkîze âb [u] havâsı ve binâsı latîf hammâmıdır*”.¹⁶⁶ Pervâne hamamı günümüzde hizmet vermektedir. Yalnız muhtelif zamanlarda geçirmiş olduğu yenileme çalışmaları hamam binasının orijinalliğini kaybetmesine sebep olmuştur.¹⁶⁷

Büyük ihtimalle Muînüddin Süleyman Pervâne'nin Tokat'taki imar faaliyetleri yukarda bahsi geçen yapılarla sınırlı değildir. Ancak gerek zamanın ve tabiat şartlarının tahrip edici etkisi gerekse insanların etkisiyle bu yapılar günümüze ulaşamamıştır.

Sonuç

İbni Haldun, Mukaddime adlı eserinde devletlerinde aynı insanlar gibi doğup büyüüp öleceğini ifade etmiştir. Her ne kadar İbni Haldun'un bu sözleri bir realiteyi yansıtsa da tarih içinde var olmuş ancak bir süre sonra çeşitli nedenlerle tarih sahnesinden çekilen devletlerin etkileri kendi yaşadıkları dönemden sonrada asırlarca devam etmiştir. Türk tarihi içinde etkisi hala devam eden devletlerden biri kuşkusuz Türkiye Selçuklu Devletidir. Bu devlet kendisinden sonra Anadolu coğrafyasında kurulan Osmanlı Devletinin kuruluşundaki harcı oluşturmuştur. 1243 Köseadağ Savaşı ile Türkiye Selçuklu Devleti'nin parlak dönemi sona ermiştir. Köseadağ Savaşı sonrası gücü ele geçiren Moğollar Selçuklu şehzadeleri arasındaki rekabeti körükleyerek Anadolu'daki iktidarlarını güçlendirmişlerdir. Maalesef Selçuklu şehzadeleri de bu oyuna gelmiş ve birbirleri ile devamlı rekabet içinde olmuşlardır. Moğollar isteselerdi tüm Selçuklu ailesini en baştan yok edebilirlerdi; ancak halkın Selçuklu ailesine olan bağlılıklarını bildikleri için böyle bir yola başvurmamışlardır. Moğollar Selçuklu sultanlarını kendilerine koşulsuz itaat etmiş devlet adamları ile yönlendirmişlerdir. Bu devlet adamlarından biri kuşkusuz Muînüddin Süleyman Pervâne'dir. O uzun süre devletin asıl idarecisi olmuştur. Pervâne Muînüddin kendisine üs merkezi olarak Tokat'ı seçmiştir. Tokat'ın korunaklı bir şehir olması, halkının devlete olan sadakati ve ekonomik açıdan gelişmiş bir şehir olması onun seçimini etkileyen temel sebepler olmuştur. Tokat uzun yıllar Muînüddin Süleyman Pervâne ve ailesine ev sahipliği yapmıştır. Moğollar tarafından öldürülmesine kadar onun için Tokat daima önemini korumuştur. Düşmanlarından kaçtığında Tokat'a sığınmış; düşmanları üzerine sefere çıktığında da Tokat'tan asker toplamıştır. Tokat'ın ilmi ve kültürel açıdan ilerlemesi için âlim ve fazılları bu şehre davet etmiş; onlar için zaviyeler, hankahlar inşa ettirmiştir. Tokat'ı diğer şehirlere bağlayan yollar üzerinde kervansaraylar yaptırarak ekonomik açıdan da şehrin gelişimine katkıda bulunmuştur.

Kaynakça

Açıkel, Ali; “ Tokat”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C: 41, İstanbul, 2012, ss. 219-223.

Açıkel, Ali; Pervâne Muînüddin Süleyman Bey Vakfı (1277- 1926),Tokat Sempozyumu 01- 03 Kasım 2012 Tokat, II. Cilt, Özyurt Matbaacılık, Ankara 2013, ss.149- 161.

Ahmed Eflaki; *Ariflerin Menkabeleri I,II*, çev. Tahsin Yazıcı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

Akdağ, Mustafa; *Türkiye'nin Siyasi ve İçtimai Tarihi*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1979.

Akropolitês, Geörgios; *Vekayinâme*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

¹⁶⁶Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, s.48.

¹⁶⁷ Tokat il Kültür ve Turizm Müdürlüğü, tokat.ktb.go.tr>Han-Hamam ve Köprüler, (26.03.2020)

- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud-i; *Müsameretü'l Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- Aksulu, Işık; “Tokat Anıtsal Yapılarının Tanımlama ve Değerlendirme Sorunu”, Tokat Sempozyumu 01- 03 Kasım 2012 Tokat, II. Cilt, Özyurt Matbaacılık, Ankara 2013, ss. 185-210.
- Altun, Ara; “ Gömeç Hatun Türbesi”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C: 14, İstanbul, 1996, ss. 149.
- Anonim Selçukname*, çev. Hali İbrahim Gök- Fahrettin Coşkun, Atıf Yayınları, Ankara, 2014.
- Ayönü, Yusuf; *Selçuklular ve Bizans*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Bayram, Mikail; “Selçuklular Zamanında Tokat Yöresinde İlmi ve Fikri Faaliyetler”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Gelişim Matbaası, Ankara, 1987, 2- 6 Temmuz 1986, ss.30- 37.
- Bayram, Mikail; *Danışmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, Mayıs 2009.
- Carpini, Johann de Plano; *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon, 2001.
- Chan, Claude; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul, 1979.
- Cinlioğlu, Halis; *Osmanlılar Zamanında Tokat Dördüncü Kısım*, Tokat, 1973.
- Ebru, Elpe; “Tokat Yapılarının İnşa ve Süsleme Malzemelerinin Yüzyıllara Göre dağılımı”, Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25- 26 Eylül 2014), Cilt 1, Salmat Basım Yayıncılık, Ankara, 2015, ss.43- 75.
- Ebul Ferec (İbnül İbri); *Tarihi-i Muhtasarüddüvel*, çev. Şerafettin Yaltkaya, Maarif Matbaası, İstanbul,1941.
- Ebul Ferec; *Ebul Ferec Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara, 1950.
- Ertuğrul, Özkan; “Gök Medrese”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C:14, ss.139- 140.
- Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî; *Evlîyâ Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman- İbrahim Sezgin, C: 5, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Gordlevski. V. ; *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1988.
- İbn. Şeddad, *Siretü'z-Zahir Baypars (Baypars Tarihi II)*, çev. M. Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara,2000.
- İbni Bibi; *El Evamirü'l Ala'iyye fi'l Umuri'l Ala'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Kaymaz, Nejat; “Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü” I, *TAD*, Ankara 1964, C: 2/ S:2- 3, ss.91- 155.
- Kaymaz, Nejat; *Pervâne Muînüddin Süleyman*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1970.
- Kazvini, Hamdullah Müstevfi-yi; *Tarih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- Müverrih Vardan; *Türk Fütühatı Tarihi (889- 1269)*, çev. Hrant D. AndreasyanTarih Semineri Dergisi ½, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul,1937.

- Ocak, Ahmet Yaşar; *Babailer İsyanı Aleviliğın tarihsel Altyapısı yahut Anadolu'da İslam – Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul, 1996.
- Orhan Bilgin, “Fahredden-i Irâk”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C: 12, İstanbul, 1995, ss. 84- 86.
- Pachimeres, Georges; *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. Ilcan Bihter Barlas, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB Yayınları, İstanbul, 1977.
- Ramsay, W. M; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960.
- Preiss-Reuven Amıtaı; *Mongols and Mamluks (The Mamluk-İlkhaniid War, 1260-1281)*, Cambridge University Press, New York, 1995.
- Saint Quentin, Simon de; *Bir Keşifin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245- 1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Antalya, 2006.
- Solmaz, Sefer; *Danışmendliler Devleti ve Kültür Mirasları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2001.
- Spuler, Bertold; *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- Tokat il Kültür ve Turizm Müdürlüğü, tokat.ktb.go.tr>Han-Hamam ve Köprüler, (26.03.2020).
- Turan, Osman; *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK Yayınları, Ankara, 1958.
- Uğur, M. Ferid; “Gömeçhane”, Konya Mecmuası, Konya, 1936, S:9, ss.566- 570.

Orta Çağ Avrupası'nda Bir Tıp Okulu: Montpellier*

Geliş Tarihi: 27/04/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Atıf Bilgisi: Serdar, Murat; "Orta Çağ Avrupası'nda Bir Tıp Okulu: Montpellier", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 90-103.

Murat SERDAR**

Öz

Doğu dünyasında bilimin güneşi tüm parlaklığıyla zihinleri aydınlatırken, Batı dünyası içine düşmüş olduğu bilgi yoksunluğundan kurtulmanın çaresini aramaktaydı. İşte bu yoksunluktan kurtulmada her toplumda olduğu gibi Batı'da da yol göstericilik vasfına Orta Çağ'da dini yetkililer soyunmuştur. Bu dini yetkililer, Avrupa'nın her tarafına dini yaymak ve insanları doğru yola sevk etmek amacıyla kurmuş oldukları manastırlar, kiliseler ve XI. yüzyılın sonundan itibaren oluşmaya başlayan üniversitelerle Batı insanının hayatının her alanına nüfuz etmeye çalışmışlardır. Bu etki alanlarından bir tanesini de kuşkusuz eğitim oluşturmaktadır. Geçmişin bilgi ve birikimini aktarmada birinci yol olan eğitimin içerisinde insanların sağlığı ile ilgilenen tıp eğitiminin önemi yadsınamayacak kadar büyüktü. Bu sebeple günün hastalıkları ve geleneksel tıbbî aktarımlar, Orta Çağ Avrupası'nda yeni hekim adaylarına çeşitli eğitim kurumları tarafından aktarılmıştır. Tıp alanındaki birikim evrensel olduğundan, milletler ve kültürler arası etkileşimin olması kaçınılmazdır. Orta Çağ Batı Avrupası da bu etkileşime dâhil olmuş ve kendi sistemini geliştirmiştir. Avrupa'nın bu sistemin neresinde olduğunu ve bu işi ne kadar başardığını anlama açısından Orta Çağ Avrupası'nda tıp ilminin popüler olduğu mekânlar, eğitimin sistemleşmesi, tıp ilminin icrası, dersler, sınavlar ve öğrencilerin sosyal statülerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu eğitim mekânlardan biri de Fransa'daki Montpellier Tıp Okulu olmuştur. Dolayısıyla biz de bu çalışmamızda bahsettiğimiz konuları Montpellier Tıp Okulu ekseninde izah etmeye gayret gösterdik.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Avrupa, Fransa, Montpellier, Tıp Tarihi.

A Medical School in The Medieval Europe: Montpellier

Abstract

While the sun of science in the Eastern world enlightens the minds with all its brilliance, the Western world was seeking to get rid of the lack of information it had fallen into. Religious authorities in the Middle Ages have taken the lead in the West, as in every society, to get rid of this deprivation. These religious officials sought to penetrate every aspect of the life of Western people, with the monasteries, churches and universities that had begun to form from the end of the XI. century, with the aim of spreading religion all over Europe and leading people to the right path. Education is undoubtedly one of these domains. The importance of medical education, which deals with people's health, in education, which is the first way to convey the knowledge and accumulation of the past, was undeniable. For this reason, current diseases and traditional medical transfers were transferred to new physician candidates in Medieval Europe by various educational institutions. Since the accumulation in medicine is universal, it is inevitable to have interactions between nations and cultures. Medieval Western Europe was also involved in this interaction and developed its own system. In order to understand where Europe is in this system and how much it has accomplished this task, the places where medical science is popular in Medieval Europe, the systemization of education, the execution of medical science, lessons, exams and the social status of students should be examined. Therefore, we tried to explain the issues we mentioned in this study in the axis of Montpellier Medical School.

Keywords: Medieval, Europe, France, Montpellier, Medical History.

* Bu çalışma Dr. Murat Serdar tarafından 2015 yılında tamamlanan *Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa'da Hastaneler ve Tıp Eğitimi* adlı tezden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tokat/Türkiye, mserdar61@live.com, Orcid No: 0000-0003-2922-1096.

Giriş

Orta Çağ Avrupası'nın genel yapısına bakıldığında birbirine zıt kavramlardan oluşmuş derme çatma bir yapı göze çarpmaktadır. Bu zıt kavramlardan oluşmuş yapının özellikle erken dönemlerinde, düşünce yerine inanç, eleştiri ve tartışma yerine körü körüne benimseme, bilgi ve birikim yerine skolâstik felsefe, bilim yerine din, bilimsel yapıt yerine Kutsal Kitap (İncil), ulus yerine Hıristiyan topluluğu, ülke yerine kilise, kral yerine papa ve bu dünya yerine öbür dünya yer almıştır. Bu yüzden bu dönem, bazı araştırmacılar tarafından “biraz kilise, biraz teoloji, biraz engizisyon ve biraz da yanmış insan eti kokar” diye nitelendirilmektedir.¹

XI – XII. yüzyıllarda, Müslüman âlimlerin eserlerinin, Endülüs, Sicilya, seyyahlar ve Haçlı Seferleri sayesinde Avrupa'ya aktarılarak Latinceye ve Katalancaya tercüme edilmesi Batı'da bir uyanışı tetiklemiştir. Bu uyanış kısa sürede gerçekleşen bir uyanış olmaktan ziyade, uzun yılları kapsayan bir uyanıştır çünkü yüzyıllardır gerisinde kaldıkları bilimin eşğine varmak onlar için pek de kolay olmayacaktır. Avrupa'da yüzyıllarca Doğu'dan yapılan tercüme ve bu tercüme üzerine koydukları kendi deneyimleri sayesinde XVI. yüzyılda tarihinin dönüm noktalarından biri olan Rönesans'ın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yüzden Orta Çağ Avrupası'nda tıp ve tıp eğitimi İslam öncesi dönemde Hıristiyan inancının hâkim olduğu, bilimsel gelişmelerin engellendiği, bilim adamlarının reddedildiği karanlık bir dönemi yaşamış ve Müslümanların etkisiyle bir uyanış dönemine girmiştir.²

Batı'da Tıp Biliminin Uyanışı

Tıp çalışmaları ve insan sağlığı açısından “Karanlık Dönem” olarak nitelendirilen V ve IX. yüzyıllar arasını kapsayan dönemi Erken Orta Çağ olarak adlandırmak mümkündür. Bu dönemde genelde Yunan bilim insanlarından kalan bilgiler ışığında tıbbi çalışmalar yapılmıştır. İkinci dönemi ise IX. yüzyıldan XII. yüzyıla ve sonrasına tarihlemek mümkündür. Bu dönem Antik Yunan bilimini alıp geliştiren İslam âlimlerinin tesirinin etkin olduğu bir uyanış dönemidir.³

Şayet bilim ve düşüncede gelinen seviyenin ilerisine gitmek için gayret gösterilmeyip durağan bir şekilde bırakılırsa şüphesiz bu insanlık adına olumsuz bir gelişme olur. Var olanın korunması bilim ve düşünce hayatını durdurmasının yanında, insanlığın geleceğini de tehlikeye atar. O nedenle hangi alanda olursa olsun bilimsel gelişmelerin önüne set çekilmemeli, düşünce ve uygulamalar yenilenmeli, geliştirilmeli, ilaveler yapılmalı ve tekrar gözden geçirilmelidir. Arzulananın bu olmasına rağmen Orta Çağ Avrupası bilim ve düşüncenin önüne çekilen setle kısır bir döngü içerisinde hapsolüp kalmıştır. Bilimsel gelişmelerin durdurulduğu bu dönemde, tıbbi hâkimiyeti altına alacak şey Galen'in⁴ şekillendirdiği tıp olmuştur. Bununla birlikte tarihsel sorun olarak ortaya çıkan Galen'in “neden” benimsendiği değil de “nasıl” benimsendiğidir.⁵ Dolayısıyla dogmatik bir çerçevede Galen'e ait tıbbi bilginin kabul edilmesi Orta Çağ tıbbını bir “Galenik Tıp” haline getirmiştir.⁶ Roma İmparatorluğu'nun inkırazından sonra iktidar boşluğunu doldurma gayretine giren kilise Avrupa'da

¹ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010, s. 155.

² Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 155.

³ James Joseph Walsh, *Medieval Medicine*, A. & C. Black. Ltd., Londra, 1920, s. 21.

⁴ Galen Batı'da Galenos olarak bilinirken, İslam dünyasında Calinus olarak biliniyordu. İbn Haldun “Mukaddime”sinde Galen'den övgü ile bahsetmektedir. Tıp Bilimi kısmından Galen hakkında şunları kaleme almıştır: “Kitapları Arapçaya çevrilmiş olan eski bilginlerden Calinus bu ilmin en büyük ustası rehberidir. Rivayete göre Calinus, İsa'nın (A.m.) çağdaşı olup, Sicilya'da gurbette ölmüştür. Eserleri tıp ilminin ana kaynaklarından olup, kendinden sonra gelenler onun eserlerini örnek edinmişlerdir.” Daha geniş bilgi için bkz: İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II, (Çev. Zeki Kadiri Ugan), Maarif Basımevi, Ankara, 1954, s. 650. Ayrıca İbn Haldun'un Galen'in yaşadığı dönem hakkında verdiği bilgi yanlıştır. Bununla beraber tıp ilmindeki yeri hakkındaki bilgiler yerinde ve doğrudur çünkü Galen, yaşadığı dönemde Roma İmparatorluğu'nun en büyük hekimiydi ve kendisinden sonrakileri etkilemiş, eserleri nesiller boyunca rehber kitap olarak kullanılmıştır. Yani Galen'in MS. 199-201 yıllarında öldüğü düşünülür. Daha geniş bilgi için Yavuz Özmakas, “Bergamalı Galenus”. *Bilim ve Teknik Dergisi*, Sayı 311, Ekim 1993, ss. 768-769.

⁵ Erdem Aydın, *Dünya ve Türk Tarih*, Güneş Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 91.

⁶ Aydın, *Dünya ve Türk*, s. 91.

her türlü bilimsel aktivite üzerinde baskıcı olmuştur.⁷ Skolâstik tıp olarak da adlandırılan Orta Çağ tıbbına Batılı bilim insanları sıkı sıkıya sarılmış ve bu tıbbı hiçbir zaman sorgulama gereği duymamışlardır. Bu dönemde hekimlerden çok din adamlarının eline geçen tıp uğraşında Galen'in söyledikleri birer dinî emir gibi yerine getirilmiş ve asla onun uygulamalarının dışına çıkılmamıştır. Ayrıca savaşların, kıtlıkların ve salgın hastalıkların kol gezdiği Orta Çağ Avrupası'nda bilimsel ve teknik unsurların gelişmesi pek mümkün değildir. Bu yüzden, Orta Çağ Avrupası'nda da görüldüğü üzere, sosyo-kültürel olaylar her zaman milletlerin ilerlemesinin önünde bir engel oluşturmuştur.⁸

Avrupa insanının Hıristiyanlığa en fazla bağlı olduğu dönem tartışmasız Orta Çağ'dır. Bu dönemde Avrupa'da okullar ve doktorlar yokken, tek okuryazar kesim manastırlardaki rahiplerdir. Bunun nedeni ise kurumsal olarak yerleşmiş dini okullarda eğitilen kilise mensuplarının tek okuryazar olmasıydı. Dini ve resmi metinler edebi Latince ile yazılmış ve VIII. Yüzyılda kapatılan Roma okullarının yerine yenileri açılmadığı için halkın bu dili bilmemesini doğurmuştur. Kilisenin eğitim dilini halkın bilmemesi ise cehaleti yaygınlaştırmıştır. İslam dünyasındaki kütüphaneler 100 binlerce kitaba sahipken bu dönemde 800-900 kitaba sahip önemli manastır kütüphaneleri bunlarla övünür hale gelmişlerdi.⁹ Bunun nedeni Hıristiyanlığın, aciz ve yoksullara merhamet ve kardeşlik sunarak, bu çerçevede yaşamlarına bir anlam katmış olmasıdır. Bu suretle bedensel hastalıkların sadece tanrının yardımıyla iyileşebileceği inancı Hıristiyanlık âleminde yerleşmiştir. İsa'nın, Tanrı'nın yardımıyla hastalıklar karşısında göstermiş olduğu mucizelerin geçtiği İncil'deki öyküler, bu inancı daha da kuvvetlendirmiştir. Dolayısıyla tedavide ilacın yerini kutsal su, dua ve ellerin vücudun üzerinde gezdirilmesi almıştır.¹⁰ Hatta dinsel inançlar doğrultusunda madalyaların içinde saklanan aziz ve azizelere ait saç, sakal, diş, tırnak vb. nesnelere de kutsal sayılmış ve hastalıklara iyi geleceği umuduyla insanlar bu nesnelere yanlarında taşımıştır.¹¹ Orta Çağ Avrupası bilimsel değerlerden uzak düşüğe, batıl inançlar onların benliklerini daha fazla ele geçirmiştir.

Orta Çağ Avrupası'nda görülen bir diğer grup da okuryazarın olmamasını fırsat bilen ve kilisenin tekelinde olan okuryazarlığın boşluğundan faydalanan şifacılar (halk dilinde üfürükçüler)'dir. Bu boşluktan istifade eden şifacılar, cehaletin hüküm sürdüğü bu dönemde bilimin ötelenmesini fırsata dönüştürüp tüm uygulamalarını atalarına dayandırdıklarını iddia ederek "her derde deva bizde" propagandası ile yüklü miktarda paralar kazanmaya başlamışlardı.¹²

Orta Çağ Batı tıbbında büyü ve telkin de önemli bir yere sahiptir. Histeri, hafıza kaybı, iktidarsızlık ve benzeri diğer rahatsızlıklar, ruhun şeytana kaptırılması anlamını taşıyordu. Söz konusu durumlarda hastalıkların erken sebeplerinden biri olarak cadılık faaliyetleri görülmüş ve şeytan çıkartma yöntemleri bunların tedavisinde kullanılmıştır. Dolayısıyla tıbbın bu dönemde insanlara sunabileceği hizmetler de oldukça sınırlı kalıyordu. Bunlar da yıllarca uygulanagelen kan, idrar ve tükürük incelemelerine dayandırılan kan akıtma, müşil kullanma, kusturma, lavman yapmaktan öteye geçememiştir.¹³

Orta Çağ'da Hıristiyanlık, tıbbi bir hayır işi olarak görmüştür. Hastalara yardım etmeyi zorunlu bir iş olarak gören din, bunun için gerekli tedbirleri almış ve hastaların bakımının yapılacağı mekânların tedarikiyle ilgilenmiştir. Toplum içerisinde kim olursa olsun ayırım gözetmeksizin herkesle ilgilenmek dini bir vazife olarak görünmekteydi. Zaten din adamları bu inanç gereği tıbbi yardımı ve tıp eğitimini dinin bir gereği olarak algılamışlardır. Dolayısıyla tıp, papazların, rahiplerin ve rahibelerin tekelinde kalmıştır.¹⁴

⁷ Tolgahan Karaimamoğlu, "Ortaçağ Avrupası'nda Tıp Kültürü ve Gelişmeleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Ağustos 2017, Cilt: 3., Sayı: 2., s. 47.

⁸ Aydın, *Dünya ve Türk*, s. 91.

⁹ Tolgahan Karaimamoğlu, *a.g.m.*, s. 51.

¹⁰ Paul Lewis, *Tıp Tarihi*, (Çev. Nilgün Güdücü), Khalkedon Yayınları, İstanbul, 1998, s. 44; Aydın, *Dünya ve Türk*, ss. 91 – 92.

¹¹ Aydın, *Dünya ve Türk*, s. 92.

¹² Tolgahan Karaimamoğlu, *a.g.m.*, s. 51.

¹³ Lewis, *Tıp Tarihi*, ss. 64 – 65.

¹⁴ Lewis, *Tıp Tarihi*, s. 44; Aydın, *Dünya ve Türk*, s. 92.

Orta Çağ Avrupası'nda tıp eğitimi ve tıbbi çalışmalar öncelikle manastırlarda başlamıştır. Manastırlar hem tedavi etme hem de bilgi ve birikimini yeni nesillere aktarma hususunda önemli kurumlar olmuşlardır. Manastırların etkisiyle birlikte tıbbi çalışmalar yapan veya sadece tıp eğitimi veren üniversiteler açılmıştır. Geç Orta Çağlarda açılan bu üniversitelerin bir kısmı bünyelerine tıp fakülteleri ya da okullarını dâhil etmişlerdir. Bu okullardan biri de Fransa'daki Montpellier Tıp Okulu olmuştur.

Montpellier Tıp Okulu

Montpellier, Fransa'nın güneyinde, Akdeniz kıyısında yer alan bir ticaret şehridir. Bu şehir kuzeyde Merdanson, doğuda Lez ve batıda Mosson gibi üç nehrin çevrelediği Peyrou, Montpellier ve Montpelliéret gibi üç tepe üzerine kuruldu. X. Yüzyılda ıssız bir bölge olan Montpellier XII. Yüzyıla doğru şehirleşmiş ve bu yüzyılda üne kavuşmuştur. Aragon kralı 1204 yılında bu şehri İspanya ve İtalya arasında tüccarların, mimarların, avukatların ve doktorların mekânı olarak nitelendirmektedir.¹⁵ Montpellier'nin isminin duyulmasında ve üne kavuşmasında ticaretin önemi büyüktür. Aslında Montpellier'deki ticarî yoğunluk, farklı milletlerle ve kültürlerle tanışmanın önünü açmış ve mal sirkülasyonunun yanında bilimsel sirkülasyonu da getirmiştir. Bu sirkülasyon, genelde Lombardiya'dan tüccarlar, İspanya'dan Araplar, Müslüman olmuş Batılılar ve Hıristiyanlar arasındadır. Montpellier, bu dönemde dünyada sakin bir yaşama sahip şehirlerden bir tanesidir. Ticaret kendi çıkarları çerçevesinde farklı kültürleri bir araya getirmiştir. İbn Sina ve İbn Rüşd'ün öğrencileri Yunan geleneğiyle tamamen nüfuz etmiş olan İslam bilimini taşımışlardır. Onların etkisiyle XII. yüzyıldan itibaren Montpellier'in tıp alanında bir etkisi oluştu. Bu gelişimde papanın ya da imparatorun bir etkisi yoktur. Buradaki tıbbi gelişim kendiliğinden ortaya çıkmış, zamanla itibarı artmış ve Salerno Tıp Okulu etkisini kaybederken Montpellier ününü ve varlığını sağlıklı bir şekilde devam ettirmiştir.¹⁶ Bunun haricinde Montpellier'de kurulmuş olan üniversitenin ve onun bünyesindeki tıp okulunun da payları büyüktür. Üniversite terimini biz teknik olarak kullanmamıza rağmen Hastings Rashdall ve diğerleri burayı bir lonca, bir şirket ya da öğreticilerin bir araya geldiği topluluk olarak nitelendirmektedir.¹⁷ Genel anlamda Montpellier'de farklı alanlara sahip zanaat loncalarının olduğu görülüyor. Bu zanaat loncaları kendi başlarına bir üniversite olabilecekleri gibi aralarındaki çekişmenin zaman içerisinde son bulmasıyla bir araya gelip Montpellier Üniversitesini oluşturmuşlardır.¹⁸ XIII. yüzyılın başında bazı üniversitelere “Studai Generalia” denilmekteydi. Bu söylemin üç anlamı vardır. Bunun ilk anlamı: okul yalnızca belirli bir ilçe ya da bölgeden değil Avrupa'nın her yerinden öğrenci alması ya da onları davet emesidir. İkinci olarak hukuk, teoloji ve tıp alanından birinde ya da birkaçında yüksek öğrenim yeri olmasıdır. Son olarak da bu uzman fakülte veya fakültelerin yüksek lisans uzman kadrolarına sahip olmalarıdır. Dolayısıyla XIV. Yüzyılda “universitas/üniversite” terimi hem eski anlamını hem de “studium generale” anlamını muhafaza etmiştir. Zaten Montpellier'in koşulları burada bir üniversitenin kurulması ve eğitimin başlaması için çok uygundu.¹⁹ Çünkü şehrin ekonomik zenginliği deneyimli akademisyenlerin bu şehirde toplanmasına vesile olmuştu.²⁰ Bundan dolayı Montpellier Tıp Okulu, Avrupa'da modern anlamda Salerno Tıp Okulu'ndan sonra kurulan okulların en önemlilerinden biridir. Yaptığı çalışmalarla ve yetiştirmiş olduğu bilim insanlarıyla adından bahsettirmeyi başarmıştır. Bologna, ilk kurulan üniversite olmasına rağmen Montpellier, tıp okuluna

¹⁵ Geneviève Dumas, *Santé et société à Montpellier à la fin du Moyen Âge*, Brill, Leiden 2015, s. 16-17.

¹⁶ Montpellier'in Orta Çağ ve sonrasında Tıp alanında ününün devam etmesinde her dönemde çalışmalarıyla yönlendirici kişileri yetiştirmesinden kaynaklandığını söylemek yanlış olmamalıdır. Zaten Montpellier'de verilen tıp diplomaları hala yabancılar tarafından itibar görmektedir. Örneğin yazar, doktor ve Rönesans düşünürü olan François Rabelais Montpellier'nin yetiştirmiş olduğu ünlü simalar arasındadır. Daha geniş bilgi için bkz: Mikhail Bakhtin, *Rabelais and His World*, (Çev. Hélène Iswolsky), Indiana University Press, USA Bloodmington, 1984, s. 68.

¹⁷ Vern L. Bullough, “The Development of Medical University at Montpellier to the End of the Fourteenth Century”, *Bulletin of the History of Medicine*, Vol: 30, No: 6, (November-December 1956), s. 508-509.

¹⁸ Vern L. Bullough, *a.g.m.*, s. 509.

¹⁹ Gabriel Compayre, *Abelard & The Origin & Early History of Universities*, Charles Scribner's Sons, New York, 1902, s. 246.

²⁰ Geneviève Dumas, *a.g.e.*, s. 26.

sahip ilk üniversitedir. Zaten tıp eğitimi başlamadan önce tam bir üniversite kimliğine kavuşan Montpellier, tıp okulu için önemli bir değişime uğramıştır.²¹

XIII. yüzyılda, Montpellier bölgesi Aragon Krallığı'nın yönetimi altında iken kültürel olarak Barselona bölgesinin özelliklerini taşıyor ve bu bölgenin dili konuşuluyordu.²² Montpellier'de eski Müslüman İspanya'dan kalma Arap ve Yahudi nüfusu oldukça fazladır. Kozmopolit bir şehir olan Montpellier'deki tıp okulu, Bologna ve Paris'le birlikte Salerno'nun yerini almaya başlamıştır. Montpellier, Orta Çağ boyunca Salerno gibi evrensel bir merkez haline gelmiştir.²³

Papa IV. Nicholas'ın yayınlamış olduğu bir ferman sonrasında, 1220 yılında kurulan Montpellier Üniversitesi ancak 1289 yılında bünyesinde bir tıp fakültesi oluşturabilmiştir.²⁴ Bu resmîyetten önce Montpellier'de çalışan doktorların mevcudiyeti bilinmektedir. Bununla birlikte Montpellier Üniversitesi'ni oluşturan okulların temelleri hem tıp fakültesinin kuruluşundan hem de üniversitenin kendi kuruluşundan daha öncesine dayanmaktadır. Bu üniversitedeki okulların temelleri genelde XII. yüzyılda atılmıştır. Montpellier'deki bu okullardan bir tanesi de tıp okuludur. Bu sistemli bir okul olmaktan daha ziyade, bazı bilim meraklıları tarafından tıbbi bilgi ve birikimin öğrenilmesi ve aktarılmasına yöneliktir. Bu noktada araştırmacılar şehirdeki tıbbi çalışmaların başlangıcı hakkında hemfikir değillerdir. Bazılarına göre Montpellier'deki tıp öğreniminin başlangıcı 1130 yıllarına dayanırken, bazılarına göre ise 1137 tarihiyle tarihlendirilir.²⁵ Bu hususta aydınlatıcı bilgi Mainz Başpiskoposu Adalbert'in Paris'teki sanat eğitiminden sonra 1137 tarihinde Montpellier'e tıp eğitimi almak için gitmesi vermektedir. Adalbert'in böyle bir tercih yapmasındaki sebep Montpellier'in hem doktrin hem de kurallar bakımından güçlü olması ve de buradaki eğitimin hastaları iyileştiren doktorlar tarafından verilmesiydi. Dolayısıyla Bu Montpellier'de tıp çalışmalarının başlangıcı olarak 1137 yılı görüşü genel geçerlik kazanmaktadır.²⁶ Montpellier'de güçlü bir tıp birikimin olduğu hususunda bir diğer bilgi de Bernard de Clairvaux'un Kardinal Hugues'e 1153 yılında yazdığı mektuptur. Bu mektup, Heraclius de Montboisier'in bir hastalığa tutulduğu Saint Gilles'te tedavi edilmeye çalışıldığı ama iyileşemeyince Montpellier'e getirildikten sonra iyileştiği hususundadır.²⁷ Ayrıca Montpellier şehrinin Lordu VIII. Guilhem döneminde 1181 yılında şehirde yarım düzine doktor vardı.²⁸ Aslında VIII. Guilhem döneminde dışarıdan şehre eğitimcilerin gelmesi yasak olduğundan dolayı Montpellier'deki eğitimci sayısı azdı. Zamanla onun yasağı kaldırılacak ve yeni kurulan bu kuruma XII. yüzyılın son on yılında ünlü Roma Hukukçusu Placentin gelmiş böylece okulda hukuk eğitimi de başlamıştır. Üniversite kuruluşu tıbbi öğretimin olduğu ilk dönemde yani 1220 yılında başlamıştır.²⁹ Zaten papalık geliştirmekte olan üniversitelerin potansiyelinin farkında olduğundan dolayı resmîyet kazanmalarına engel olmamıştır. Bununla birlikte üniversitenin kurulmasını resmîleştiren tüzük, Papalık tarafından yetkilendirilen Papalık delegeleri Porto Piskoposu Kardinal Conrad ve Aziz Rufino'ya verilmiştir. Onlar, Languedoc'taki³⁰ bir iş³¹ esnasında mevcut

²¹ Faith Wallis, *Medieval Medicine A Reader*, University of Toronto Press, New York, 2010, s. 195.

²² Plinio Prioreschi, *A History of Medicine: Medieval Medicine*. C. V., Horatius Press, Omaha, Nebraska, 2003, s. 330.

²³ Compayre, *Abelard & The Origin*, s. 24.

²⁴ Nicolai Pape IV, *Incipit Regestrum Litterarum*, (Ed. Ernest Thorin), Paris, 1886, s. 301,

²⁵ Daniel Le Blevet, "Montpellier", *Charters of Foundation Early Documents*, (Çev. Alain Blayac), (Ed. Jos. M. M. Hermans. Marc Nelisson), Leuven University Press, Leuven, 2005, s. 68; Prioreschi, *A History of Medicine*, s. 330; Rashdall Hastings, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, C. I, Cambridge University Press, New York, 2010, s. 115.

²⁶ Vern L. Bullough, *a.g.m.*, s. 509.

²⁷ Geneviève Dumas, *a.g.e.*, s. 27.

²⁸ Hastings, *The Universities of Europe*, C. I, s. 118; Erwin Heinz Ackerknecht, *A Short History of Medicine*, Ronald Press Company, New York, 1955, s. 85.

²⁹ James A. Brundage, *The Medieval Origins of The Legal Profession: Canonists. Civilans And Courts*, The University of Chicago Press, Chicago, 2008, s. 228.

³⁰ Fransa'nın Hérault, Gard ve Ardèche illeriyle Haute-Loire, Lozère, Tarn-et-Garonne, Haute-Garonne ve Ariège illerinin bazı kesimlerini kapsayan Languedoc tarihsel ve kültürel bir bölgedir. Daha geniş bilgi için bkz: http://www.midi-france.info/10_history.htm, 19.04.2015.

³¹ Bu iki kişiler Katharlarla yapılan mücadeleleri yerinde görmek amacıyla bölgeye gelmiş ve papalık tarafından kendilerine verilen yetki ile de mevcut okulları resmîyete kavuşturmuştur. Daha geniş bilgi için bkz: Geneviève Dumas, *a.g.e.*, s. 28.

okullara Maguelone piskoposunun himayesi altında olmak şartıyla resmiyet kazanmıştır.³² Bu dönemde tıp eğitimi veren üniversiteler tekelleştirilmiştir.³³ Hocalar ve öğrenciler eşliğinde, Agde, Lodève, Avignon ve Maguelone piskoposları tıp fakültesinin kurucu tüzüğünü hazırlamışlardır. Tüzüğün hazırlanmasıyla birlikte VIII. Guihem'in yasağı da ortadan kalkmıştır. Bu dönemde Paris, sanat ve ilahiyat, Bologna hukuk alanında kendisinin ispatlamışken Montpellier ise tıp alanında kendini göstermiştir.³⁴

Montpellier'deki tıp eğitimine 1220 yılında resmiyet kazandıran tüzüğe 1239 ve 1240 yıllarında iki ilave tüzük daha eklenmiştir. Bu tüzükler 1220 yılındaki tüzüğü tamamlar niteliktedir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse Papa IX. Gregory'nin 1239 senesindeki fermanı iki piskopos tarafından yapılan incelemeler sonucunda 1220 senesindeki tüzüğe onaylamaktan ibaretti. Bu tüzükler yoruma açık olduğundan dolayı birtakım istismaların ve yorum farklılıklarının olmasına sebebiyet vermiştir. Maguelone Jean de Montlaur piskoposu, eğitimciler ve öğrenciler tarafından da onaylanacak bir çözüm için girişimde bulunmuştur. 1240 yılından kalan bu düzenleyici tüzükler, Montpellier'deki akademik prosetür hakkında bizleri fazlasıyla aydınlatmaktadır.³⁵ Tüzükler bizlere tıp okulunun gelişimini gösterdiği gibi aynı zamanda dini otoritenin bu okul üzerindeki etkisinin giderek arttığını da gösterir.³⁶

Bu tüzükle birlikte piskoposu, okul işlerinin hemen hemen her yerinde görmek mümkündür. Montpellier'de XI. ve XII. yüzyıllarındaki okullarının organizasyonu uygulanmıştır. Ayrıca 1239 gibi erken bir dönemde piskopos lisans mezuniyetlerinde kilit bir konum elde etmiş ve bu yılda piskopos tarafından başvuru yapan kişilere iki ustanın/hocanın onayı olması şartıyla sertifika verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁷ Montpellier okulunda denetim dini zümrenin elinde olmasına rağmen profesörler ders notlarını ve sınıfları bir rektörün himayesinde düzenlemekte özerktiler. Her hocanın kendi öğrencileri vardı ve öğrenci çekmekte de serbesttiler. İlk başlarda Montpellier bir işletme hocalar ise esnaf görünümündeydiler.³⁸ Montpellier Tıp Okulu'nda öğretim elemanlarıyla ilgili göze çarpan bir diğer husus ise okulun tüzükleri gereğince piskoposlar onaylamadıkça hiçbir kimsenin bu okulda ders vermesi mümkün değildi.³⁹ Ayrıca Öğrencilere tüzükler vasıtasıyla örgütlenme hakkı tanındı ve hem öğrencinin hem de öğreticinin hakları karşılıklı güvence altına alınmaya çalışıldı. Bir öğrenci ile öğretici arasında problemler çözülmeden öğrenci başka bir öğreticiyi seçemez ve başka bir öğretici de öğrenciyi kendi grubuna çekmek için propaganda yapamazdı. Her iki tarafın uyması gereken hususlar her yıl toplanan yüksek lisans öğrencilerine okunuyordu.⁴⁰

XIII. yüzyılda hukuk çalışmaları Bologna'nın yarı tekel uygulamasına rağmen âtil durumdadır. Ayrıca 1242 yılında Montpellier'de çalışma için konu aralığı teklif edilmiş ve liberal sanat öğretimi de genişletilmiştir. O zamandan beri papalık çeşitli Montpellier okullarında sadece genel çalışmaların (studium generale) kalitesini görüşmeye amil olmak istemiştir. Papalık fermanındaki bilgelik (Qui Sapientia) yetkisi 26 Ekim 1289 yılında Papa IV. Nicholas tarafından verilmiştir.⁴¹

³² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Cartulaire de l'Université de Montpellier, publié sous les auspices du conseil général des facultés de Montpellier, (1180-1400), Montpellier, Richard Frères, 1890-1912, C. I, ss. 180-183. IX. Gregory 1239 yılında ve IV. Alexander 1258 yılında olduğunu iddia etmektedir ss. 185-186; 194-195; Prioreshi, *A History of Medicine*, s. 331.

³³ Prioreshi, *A History of Medicine*, s. 331.

³⁴ Geneviève Dumas, *a.g.e.*, s. 30.

³⁵ Geneviève Dumas, *a.g.e.*, s. 30.

³⁶ Vern L. Bullough, *a.g.m.*, s. 512.

³⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Cartulaire de l'Université de Montpellier, Publié sous les auspices du conseil général des facultés de Montpellier, (1180-1400), Montpellier, Richard Frères, 1890-1912, C. I, s. 186-190; Prioreshi, *A History of Medicine*, s. 331.

³⁸ Geneviève Dumas, *a.g.e.*, s. 30.

³⁹ Vern L. Bullough, *a.g.m.*, s. 512.

⁴⁰ Vern L. Bullough, *a.g.m.*, s. 512-513.

⁴¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Cartulaire de l'Université de Montpellier. Publié sous les auspices du conseil général des facultés de Montpellier, (1180-1400), Montpellier, Richard Frères, 1890-1912, C. I, s. 209.

Avrupa'nın her tarafından gelen öğrencilere ev sahipliği yapan, daha önce tanınan ve iyi organize olmuş tıp okulları, ek gelir elde edebilecekleri diğer okullara ihtiyaç duymuşlardır. Genelde bu ihtiyaçları karşılayacaklar hukuk okullarıdır.⁴² Dolayısıyla Montpellier Üniversitesi'nde iki temel eğitim birimi yer almaktadır. 1289 yılından sonra okuldaki eğitimin temellerini oluşturan bu iki temel eğitim birimi hukuk ve tıptır. Ayrıca bu dönemde bu iki alanda Montpellier Üniversitesi'nde iki tane güzide hoca bulunmaktadır. Bunlardan tıp alanında isim yapmış olan Villanovalı Arnald diğeri ise hukuk alanında üne kavuşmuş olan Guillaume Grimouard'dır. Papa V. Urban, bu okulda eğitim aldığı için papalığı esnasında Montpellier'i korumuştur. 1369 yılında onun memleketinin isminden sonra College de Mende olarak bilinen Collegedes Douze Médecins'i (12 Hekimler Koleji) kurmuştur.⁴³ XIV. yüzyılın sonuna doğru Montpellier'de hukuk öğrencisi olan Papa V. Urban, on iki tıp öğrencisinin bütün ihtiyaçlarını karşılayan bir evi ve önemli bir geliri, kurmuş olduğu bu koleje birlikte bağışlamıştır. Montpellier'deki bu uygulamayı Avrupa'da öğrencilere verilen bursun başlangıcı olarak nitelemek yanlış olmayacaktır.⁴⁴

Üniversitelerin gelişmesine Orta Çağ'da yaşanan "Din Savaşları" engel olmuş ve bu savaşlar üniversitelerin gelişmesini yavaşlatmıştır. Ayrıca Fransa'da muteber bir yer elde edebilmek adına Paris ile bir yarış içinde olmuştur.

XII. yüzyılın sonunda Salisbury'deki Aziz John Üniversitesi'ndeki felsefe derslerinden şikâyetçi olan öğrenciler, tıp eğitimi için Salerno veya Montpellier'i seçmişlerdir. Bu okulların tercih edilmesinin farklı sebepleri de vardır. Örneğin Avrupa'nın her yerinden hastaların yoğun bir şekilde Montpellier'e akın etmiş olması ve buraya yerleşen doktorların istekli gençleri yetiştirmek istemesi de bu nedenler arasında yer almıştır.⁴⁵

Bu okulda tıp eğitimi ile ilgili ilk düzenleme VIII. William'ın, öğretmenlere geldikleri ülkelerdeki tıp öğretimini ne olursa olsun öğretmeleri garantisıyla, 1181 yılında yapılmıştır.⁴⁶ Daha sonra dini yetkililer üniversitenin Albigenianlara⁴⁷ karşı yapılan propagandanın merkezi olmaya başlaması nedeniyle yönetimine el koymuşlardır.⁴⁸ Yahudiler bu okulda eğitime dâhil edilmelerine rağmen kurumsallığı tamamlayan Montpellier Tıp Okulu'nun dışında bırakılmışlardır. 1220 yılındaki tüzük 1240 yılında tekrar düzenlenerek tıp öğrencisi olacak kişideki şartlar listelenmiştir. Öğrenciler kendi eğitimcilerinin okullarında iyi bir belagat ve okuma yetisine sahip olmalıydılar. Aynı eğitimci Montpellier'de üç buçuk yıl tıbbi kursları izlemişse öğrencilerini bu okullarda eğitim alması için tavsiye edebilirdi. Şayet Paris veya başka tanınmış bir üniversiteden yüksek lisans eğitimi almamışsa bu süre iki buçuk yıla indirilirdi.

Üç buçuk yıl tıp okumak isteyen bir kişinin başvuru yapmadan önce sanat derecesine sahip olması gerekiyordu. Ayrıca öğrenci mezun olmadan önce bir garantör tarafından onaylanan Montpellier duvarları ve banliyöleri dışında altı ay pratik staj yapmış olmalıdır. Lisans için başvuru yapmadan önce diğer eğitimcilerin okulunda okuması gerekiyordu. Fakat hiçbir usta eğitimci bunu gerçekleştirmeye muvaffak olamadı.⁴⁹ Daha sonra öğrenci, piskopos denetimindeki hocalar tarafından sınava alınır.⁵⁰ Öğrenci lisans mezunu olabilmek için Montpellier'de üç buçuk yıl eğitim alıp altı ay

⁴² Le Blevec, "Montpellier", s. 68.

⁴³ Le Blevec, "Montpellier", s. 68.

⁴⁴ Pioreschi, *A History of Medicine*, s. 334.

⁴⁵ James Joseph Walsh, *Medieval Medicine*, Digi-Media-Apps, 2013, s. ?.

⁴⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Cartulaire de l'Université de Montpellier, publié sous les auspices du conseil général des facultés de Montpellier. (1180-1400). Montpellier, Richard Frères. 1890-1912. C. I, ss. 179-180.

⁴⁷ XII. ve XIII. yüzyıllarda Güney Fransa'nın Languedoc bölgesinde Katolik sapkınlık. XII. yüzyılda Albi olarak adlandırılmaktaydılar. Bu sapkınlık muhtemelen ticaret yolları vasıtasıyla Toulouse tarafına gelmişti. Kiliseninve din adamlarının zenginliklerine karşıydılar. Daha geniş bilgi için bkz: Daha geniş bilgi için bkz: N.A. Weber, "Albigenses", *The Catholic Encyclopedia*, Vol: 1., The Encyclopedia Press, New York 1907, s. 267-269.

⁴⁸ Pioreschi, *A History of Medicine*, s. 330.

⁴⁹ Geneviève Dumas, *a.g.e.*, s. 31.

⁵⁰ Paul Lacroix, *Science and Literature in the Middle Ages and at the Period of the Renaissance*, Bicker and Sons Publishing, Londra, 1878, s. 151.

da dışarıda staj yapması gerekiyordu. Her ne kadar lisans olarak geçse de öğrenci Montpellier'den önce sanat eğitimi aldığı için bu mezuniyet yüksek lisans derecesine eşdeğerdir.⁵¹ Lisans sahibi öğrenci piskopos muafiyetinden sonra burada iki yıl eğitim alamaya hak kazanıyordu.⁵² Montpellier'den mezun olacak tıp öğrencileri mezuniyet öncesi "Hipokrat Yemini" benzeri bir yemin ederlerdi. Başarılı aday üniversite tüzüğü gereğince Montpellier'de iki yıl ders vereceğine, onun sırlarını açığa çıkarmayacağına, ciddi hastalık süresince ilk önce bir rahibi çağıracağına, hastalıktan etkilenen herhangi birini tedavi etmeyi reddetmeyeceğine, kalacağı odaya beş solidostan⁵³ fazla ödemeyeceğine, paralı hastaları elde etmek için besbelli yapılan şeyleri yapmayacağına dair yemin ederlerdi ki bunlar en azından üniversite harçları ve diğer harcamaların bir kısmını temin etmek için yeni mezun olmanın gerekliliğinin bir parçası olarak dikte edilmiştir.1340 yılındaki tüzüklere göre Montpellier üniversitesindeki öğrenci 70 pounddan fazla krediye sahip değilse bir seferlik hocalarından biri tarafından giydirilirdi. Eğer 100 poundun üzerinde krediye sahipse hocaların istediği gibi giyinebilirlerdi ve rüşvet olmadığı sürece ziyafetler düzenlemelerine izin verilirdi.⁵⁴ Ayrıca öğrenciler okuldan mezun olurken ettikleri bu yeminden sonra çalışmanın iki yıldan fazlasından muaf tutulmaları tamamen piskoposun tekelindedir.⁵⁵

Öğrencilerin mezun olmalarında ustaların etkisi büyük olmasına rağmen son sözü piskoposlar söylemektedir. Örneğin 1289 tarihinde bir usta, öğrencinin mezun olmasını reddetmesi üzerine Maguelone Piskoposu tarafından hapsedilmiş ve sonrasında anlaşmaları üzerine serbest bırakılmıştır.⁵⁶ Zaten Montpellier Tıp Okulu'nun yönetimi dini otoriteler tarafından yakından takip ve kontrol edilmiştir. Şansölye, 1240 yılındaki tüzüğe bağlı olarak sadece dini otoriteyle seçilebilirdi ve seçilen şansölye Maguelonne piskoposu önünde yemin ederdi. 1305 yılında V. Clement şansölye seçme prosedürünü değiştirmiştir. Hocaların üçte ikisi yeni prosedürde piskoposun veto hakkını muhafaza etmiş ve 1324 yılında yeni tüzük onaylanmıştır. Onaylanan bu tüzüğün birer kopyası okulun şansölyesi, piskopos ve Aziz Firmin kilisesi rahibi tarafından muhafaza edilmiştir.⁵⁷

Montpellier Tıp Okulu'nun rektörü, fakülte bünyesindeki hocalar tarafından seçilirdi ve rektör bu okulda bir nevi piskoposun temsilcisi ve komutanı gibi hareket ederdi. Rektör yardımcısı 1340 yılındaki yönetmeliğe göre tıp okulunun başkanı gibi tanımlanan fakültenin en yaşlı üyesidir ve dekan olarak adlandırılırdı. Rektör ve dekana bir kilise görevlisi tarafından yardım edilirdi ve o, rektör ve dekana günlük rapor sunardı.⁵⁸

Montpellier Okulu'ndaki eserlerin çoğunluğu Salerno Okulu'na dayanmaktadır. Bu okulun ilk hocası Corbeilli Gilles'dir ve o Salerno Tıp Okulu'nda eğitim almıştır. Zaten Montpellier Tıp Okulu'ndaki eğitim sistemi de Salerno'daki doktorların eğitim sistemiyle aynıdır.⁵⁹ Yine bu okuldaki

⁵¹ Vern L. Bullough, *a.g.m.*, s. 513.

⁵² Geneviève Dumas, *a.g.e.*, s. 31.

⁵³ Solidus, yaklaşık 4.5 grama denk gelen altın para. Büyük Konstantinus döneminde dolaşıma girmiştir. Ağırlığı zamana ve mekâna göre değişmekle birlikte Orta Çağ Avrupası'nda kullanılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz: <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=byzantine+solidus&s=0&results=100>, 05.05.2020.

⁵⁴ Pioreschi, *A History of Medicine*, ss. 331 – 332.

⁵⁵ Joseph Ziegler, *Medicine and Religion C. 1300 –The Case of Arnau de Vilanova*, Clarendon Press, Oxford, 1998, s. 17.

⁵⁶ Cartulaire de l'Université de Montpellier, publié sous les auspices du conseil général des facultés de Montpellier. (1180-1400). Montpellier, Richard Frères. 1890-1912. C. I, s. 210

⁵⁷ Ziegler, *Medicine And Religion C. 1300 –The Case of Arnau De Vilanova*, Clarendon Press, Oxford, 1998, ss. 16- 17; Vern L. Bullough, *a.g.m.*, s. 514.

⁵⁸ Pioreschi, *A History of Medicine*, s. 332.

⁵⁹ Papa III. Innocent Roma'da bir hastane kurmak istediğini ve bunun için de Montpellier'den Guy de Montpellier'i getirtmiştir. Bu şahıs (Order of Holy Ghost) Kutsal Ruh Tarikatı'nın bir üyesi idi ve Montpellier'de büyük bir hastane yapmıştı. Roma'da Papa'nın daveti üzerine Santo Spirito Hospital'i kurmuştu. Bu bize III. Innocent döneminde Montpellier Üniversitesi ve ona bağlı Tıp Okulu'nun kurulmamış olmasına rağmen tıbbi açıdan ileri bir seviyede olduklarını göstermektedir. Zaten Salerno'dan çok sonra burada tıp okulunun kurulmasına rağmen çok hızlı bir şekilde kendini geliştirmeyi başarılmasında önceki birikimlerin rolü büyüktür. Daha geniş bilgi için bkz: Walsh, *Medieval Medicine*, s. 64.

eğitim, Salerno Tıp Okulu'nda olduğu gibi Hipokrat ve Galen'in fikirlerine dayanmaktadır.⁶⁰ Kitaplar sadece elle yazılmış olmasına rağmen ünlü profesörlerin öğretimi geniş bir alana yayılmış ve öğrenciler hocalarının ünlü bir çalışmasının kopyasını yapmaya can atmışlardır. Onlar gözlem gücünün yanı sıra bol sağduyuya sahiptiler ve onların yazılarının hâlâ pratik değeri büyüktür.⁶¹

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Montpellier'deki Salerno Tıp Okulu'nun Montpellier'deki etkisi yeni gelen fikirlerle yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Ayrıca Montpellier Tıp Okulu'nda tıp alanında dönemlerine yaptıkları çalışmalarla dönemlerine damga vuran birçok bilim adamı da yetişmiştir. Hatta bu okuldan yetişenlerin arasında Katolik dünyasının başına Papa XXI. John olarak geçen İspanyol Peter da (d. 1277) vardır. Bu okulda yetişenlerin diğerleri; Gordonlu Bernald (erken XIV. yüzyıl) bu okulda master yapmıştır. Mondevilleli Henri (1260-1320) bu okuldan yetişip Bologna ve Paris okullarında hocalık yapmıştır. Villanonali Arnald (1240-1311) Montpellier'de hocalık yapmıştır. 1289 veya 1290 yıllarında bu okulda profesör olduğu düşünülmektedir.⁶² Chauliaclı Guy (1290-1368) bu okulda okumuştur.⁶³ Daha sonradan bu okulun profesörleri içerisinde yer alacak olan Chauliaclı Guy 1363 yılında "Grande Chirurgie" adlı eserini yazmış ve Victor Leclerc'in belirttiğine göre doğa gözlemine dayalı çalışmalarda kayda değer bir ilerlemeye imza atmıştır.⁶⁴ İlginçtir ki Arapça tıp eserlerinin çevirileri de bu okulda yapılmıştır.⁶⁵

Montpellier Tıp Okulu işleve geçtiği gayriresmî dönemden itibaren cerrahi ile ilgilenmiştir fakat bu cerrahi ilgi ve öğrenim uzun yıllar resmiyet kazanmamıştır. Hatta 1240 yılındaki düzenlemelerde cerrahlar öğretmenlik yapmaktan hariç tutulmuş ve ilk ameliyat öğretimi muhtemelen tatil zamanında yarı resmi öğretilmiştir. Montpellier'de asla cerrahi için bir diploma verilmemiştir. Görülüyor ki bu çalışmaları yapmak özellikle hekimlere yasaklanmıştır. Tıbbın meslek haline gelmesinde bir disiplin öğretilmesi ve cerrahi sınıflandırma kabul edilmiştir.⁶⁶

Orta Çağ boyunca Avrupa'da anatomi alanında kadavra sıkıntısı yaşanmıştır. Bunun nedeni zamanla papaların, din adamlarının dua ile geçirmeleri gereken vakitlerini, hastalarla ilgilenerek geçirdiklerini düşünmeleri 1130 ve 1131'de Clermont ve Reims'te toplanan konsiller vasıtasıyla tababetle ilgilenmelerini hoş görmeme ve yasaklamalarıdır. Buna rağmen din adamları gelen hastalara bakmaktan geri durmamışlar ve gerektiğinde de küçük cerrahi müdahalelerde de bulunmuşlardır. Anatominin, hemostazın⁶⁷ iyi bilinmediği bir devirde bu çeşit müdahaleler çok tehlikelidir. Hasta kanama tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmiştir. 1163'te Tours'ta toplanan ruhani mecliste "Ecclesia abhoret ab sanguine" (Kilise kandan nefret eder) sözüyle bunun önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁶⁸ Bu ferman aslen yetersiz olan anatomi çalışmalarını büsbütün baltalamıştır.⁶⁹ Ayrıca Batılı cerrahlar, anatomi alanında Galen'in öğretilerini takip etmişlerdir. Eskiden İskenderiye'nin sermayesi olan insan vücudunun doğrudan incelenmesi artık uygulanmadığından, Galen ve diğer anatomistler bilgileri başka yollardan aramak zorunda bırakılmışlardır. Galen, anatomi alanı üzerindeki bilgilerini insan bedeninden ziyade hayvan bedenlerinde kazanmıştır. Hayvan bedenini incelemesi Galen'i özellikle iç organları tarifte hataya düşürmüştür.⁷⁰ Galen'in hayvan bedenlerini kullanması da Avrupa'da insan bedeninin ilk başlarda anatomide kullanılmamasının bir diğer sebebini oluşturmaktadır. Şunu da

⁶⁰ Galen Montpellier'deki tıp âlimleri tarafından eski hekimler içerisinde en büyüğü olarak görülmektedir. Günümüzde Hipokrat yemini edilse de Galen Montpellier'de onun üzerinde görülmekteydi. Daha geniş bilgi için bkz: Hastings, *The Universities of Europe*, s. ?

⁶¹ Walsh, *Medieval Medicine*, s. 66

⁶² Ziegler, *Medicine And Religion*, ss. 21 – 23.

⁶³ Pioreschi, *A History of Medicine*, ss. 333 – 334.

⁶⁴ Compayre, *Abelard & The Origin*, s. 248.

⁶⁵ Pioreschi, *A History of Medicine*, s. 334.

⁶⁶ Pioreschi, *A History of Medicine*, s. 334.

⁶⁷ Hemostaz, kanamanın doğal-biyolojik (pıhtı oluşumu-koagülasyon) ya da yapay-insan eliyle (baskı uygulayarak, koter, bağlama) durdurulmasıdır. Daha geniş bilgi için bkz: <https://www.turkcerrahi.com/makaleler/hemostaz-kan-urunleri-transfuzyonu/hemostaz/>, 05.05.2020.

⁶⁸ Johannes Dominicus Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova. Et Amplissima Collectio (1109-1166)*, C. XXI, 1776, ss. 438 – 440; 459 – 466.

⁶⁹ Emine Melek Atabek, *Ortaçağ Tababeti*. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 44.

⁷⁰ Şahin Aksoy, *Tıp Tarihi Ders Notları*, Harran Üniversitesi Tıp Tarihi Ders Notları, Şanlıurfa, 2010, s. 37.

belirtmekte fayda vardır ki Galen ve Kilise bu hususta birbirlerinden ayrılmaktadır. Biri hayvan bedeni de olsa incelemelerde bulunmuşken, diğeri bunların hepsine kesin dille karşı çıkmıştır. Montpellier Tıp Okulu'nda 1340 yılından itibaren beden sağlığına yönelik uygulamalar hayata geçirilmiştir. Örneğin, insan bedenine dair tahliller 1340 yılından itibaren iki yılda bir yapılmıştır. Bu dönemde de kadavra kılığının yaşanması, beden incelemesi hususundaki çalışmaları aksatmıştır. Fakat 1376 yılından sonra Anjou Dükü Louis'in idam edilen mahkûmların bedenlerinin kullanılabilcekleri yönünde görüş bildirmesiyle bu sıkıntı bir nebze de olsa giderilmiştir.⁷¹

Montpellier Tıp Okulu kurulduğu zamandan itibaren İslam biliminin, Müslüman bilim adamlarının ve onlardan bilhassa İbn Sina'nın ve Antik Yunan bilim adamlarından Hipokrat ve Galen'in etkisinde kalmıştır.⁷² Böylelikle Montpellier'de antik Yunan Tıbbı ve İslam Tıbbı bir rada kullanılmıştır. Bu kullanım tıbbi bilginin kapsamını ve miktarını da genişletmiştir. Aynı zamanda daha ustaca ve tecrübeli tıbbi bilgi de burada özendirilmiştir.⁷³ Bununla birlikte 1309 yılında Villanova'lı Arnold ve diğer Montpellier doktorlarının Papa V. Clement'e tavsiyesi, lisans için adayların Galen, İbn Sina, er-Razi, Costantine Africanus ve Yahudi Isaac'ın eserlerindeki bilgilere sahip olmaları ve onları yorumlamaları yönündedir. Aslında bu Montpellier Tıp Okulu'ndaki öğrencilerin uyması gereken bir eğitim reçetesi niteliğindedir. Bu reçetede Galen'in eserlerine örnek vermek gerekirse: Mizaç (De complexionibus), Ten Çeşitlerindeki Kombinasyon (De malicia complexionis diverse), Basit Tıp (De simplici medicina), Hastalık ve Belirtileri (De morbo et accidente), Kriz ve Kriz Günleri (De crisi et crisisdiebus) ve Sağlık Becerisi (De ingenio sanitatis)'dir. Bu verilen listenin haricinde mezun olacak aday üç kitap okumak zorundadır. Bu eserler; Galen'in "Tegni, Hastalık ve Belirtileri (De morbo et accidente) ve Sağlık Becerisi (De ingeniosanitatis)" eserleri, Hipokrat'ın "Aphorisms" eseri, Johannicius'un De regimine acutorum eseri, Yahudi Isaac'ın "liber februm" eseri ve tam olarak Nicolaus'a ait olduğu bilinmeyen "Antidotarium"dur.⁷⁴ Ayrıca Montpellier Tıp Okulu'nda 1340 ve 1488-1500 yılları arasındaki yönetmenliklere göre her bir doktorun alması gereken dersler düzenlenmiştir. Bu dersleri sıralamak gerekirse;

1340
<ul style="list-style-type: none"> • Primus Canonis (Kanun'un 1. Kitabı) (İbn Sina/Avicenna). • Liber⁷⁵ de Morbo et Accidente ve De Differentiis Februm (Galen). • Liber de Crisi et Criticisdiebus et de Malicia Complexionis diverse (Galen). • Liber de Simplicibus Medicinis et de Complexionibus (Galen). • Liber de Juvamentsi Membrorum et de Interioribus (Galen). • Liber Amphorismi (Hipokrat) cum Regimine Acutorum (Hipokrat) vel de Prognosticis (Arati). • Liber de Ingenio (Sanitatis) et ad Clauconem (Galen). • Quartus Canonis (Dördüncü Kitap) (İbn Sina/Avicenna), 'quodduasprimasseu cum Johanniciode Pulsibus et Urinis Theophili'. • Tegni (Galen) cum Prognosticis (Arati) et Reimine Acutorum.

⁷¹ Pioreschi, *A History of Medicine*, s. 334.

⁷² Hastings, *The Universities of Europe*, s. 117.

⁷³ Faith Wallis, *Medieval Medicine A Reader*, University of Toronto Press, New York, s. 195.

⁷⁴ Hastings, *The Universities of Europe*, s. 123

⁷⁵ Liber, Latince kitap anlamına gelmektedir.

- Liber de Regimine Sanitatis (Doctorum Salernitanorum) et de Virtutibus naturalibus (Bartholomei Angici).⁷⁶

1488	1489
<ul style="list-style-type: none"> • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Kanun, İbn Sînâ 2. kitap • De mala complexione et De viribus cordis • Kanun, İbn Sînâ , kitap 1, fen 1 • Tegni, Galen • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap, fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 1 	<ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ • Kanun, İbn Sînâ livre 3, fen 3 • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Aforizmalar Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4

1490	1491
<ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Tegni, Galen • Kanun, İbn Sînâ, 3. kitap fen 3 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 	<ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 • Kanun, İbn Sînâ 3. kitap fen 3 • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Aforizmalar Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1

1492	1493
<ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 3 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 4 • Aforizmalar, Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 	<ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 3 • Kanun, İbn Sînâ 1. kitap fen 4 • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Galen Kitabı, Ateşin İncelenmesi, İsraili İshak • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Tegni, Galen • Aforizmalar, Hipokrat • Akut Hastalık Diyeti, Johannitius • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 4 (sic)

1494	1495
<ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap traité 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 4 (tekrar) • Aforizmalar, Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 • Hastalıklar ve Kazalar, Galen 	<ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ 1. kitap fen 4 • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Ateşin İncelenmesi, İsraili İshak • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Tegni, Galen • Aforizmalar, Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 1

⁷⁶ Rasdall, *a.g.e.*, s. 123-124; Murat Serdar, *Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa'da Hastaneler ve Tıp Eğitimi*, Tokat Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2015, s. 142-143.

	<ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 4 (tekrar)
1496	1497
<ul style="list-style-type: none"> • İç Hastalıklar, Galen • Tegni, Galen • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 1 • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Aforizmalar, Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 	<ul style="list-style-type: none"> • İç Hastalıklar, Galen • Sözler, İbn Sînâ • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Tegni, Galen • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 1
1498	1499
<ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 1 • Aforizmalar, Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Tegni, Galen 	<ul style="list-style-type: none"> • Kanun, İbn Sînâ 1. kitap fen 4 • Kanun, İbn Sînâ, 4. kitap fen 1 • Tegni, Galen • Aforizmalar, Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap traité 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 3. kitap fen 1
1500	
<ul style="list-style-type: none"> • İç Hastalıklar, Galen • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 • Kanun, İbn Sînâ, 2. kitap tez 1 • Aforizmalar, Hipokrat • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 4 • Hastalıklar ve Kazalar, Galen • Tegni, Galen • Ateşin İncelenmesi, İsraili İshak • Kanun, İbn Sînâ, 3. kitap fen 1 • Kanun, İbn Sînâ, 1. kitap fen 1⁷⁷ 	

Burada da gördüğümüz gibi Montpellier Tıp Okulu'nda Hipokrat, İbn Sina, Galen, Arati gibi tıp alimlerinin bilgileri, Montpellier Tıp Okulu'ndaki müfredatta yer almıştır. Buradan anladığımız kadarıyla, Montpellier'de dersler okutulurken, bilgisinden faydalandıkları insanları Müslüman, Hıristiyan, Yahudi diye ayırmamışlar, sadece eğitim odaklı düşünüp gelecek nesilleri daha ileriye götürmeye çalışmışlardır.

Montpellier'nin XIV. yüzyılın ilk yarısında zirveye çıkması çok uzun sürmemiş ve bu yüzyılın sonunda da düşüşe geçmiştir. Fakat bu düşüşün nedenleri belli değildir. Montpellier Bölgesinin Fransa'dan Aragon'a geçtiği bu zamanda vebadan dolayı şehrin nüfusunda büyük ölçüde azalma olmuştur.⁷⁸ Sebebi ne olursa olsun Montpellier'nin bu noktadan sonra Bologna, Paris ve Avrupa'nın diğer üniversiteleri ile rekabet etmesi gittikçe güçleşmiştir.⁷⁹

⁷⁷ Geneviève Dumas, a.g.e., s. 507-511

⁷⁸ Henry John Chaytor, *A History of Aragon and Catalonia*, Methuen & Co. Publishing Ltd, Londra, 1933, s. 172.

⁷⁹ Prioreshi, *A History of Medicine*, s. 335.

Belki de yeni üniversitelerdeki en dikkat çekici özellik müfredatın tekdüzeliğidir. Oysa antik dönemde farklı okullar farklı düşünce sistemlerini tercih ederken Orta Çağ Üniversiteleri ise aynı dil ve aynı metinlerden öğretilen aynı konulardan oluşan ortak bir müfredat geliştirmiştir. Tarihte ilk kez bir eğitim sistemi ulusal sınırlar dışında bütün Avrupa ülkelerinde aynı şartlarda ve aynı derecede kullanılmıştır. Başka bir ifadeyle Paris'ten bir diploma alan bilim adamı Oxford ve Bologna'da da ders verebilirdi. Bu, Batı Uygarlığının hala dayandığı bütün Avrupa insanların ortak fikri temelini oluşturduğu gibi tarihsel büyük öneme sahiptir. Orta Çağ üniversitelerindeki eğitim, Greco-Roman, Arapça öğrenim ve Hıristiyan etiklerine dayalıdır. Buradan Batı Uygarlığı'nın ana kökleri; Greco-Roman, Arap, Yahudi-Hıristiyan olduğunun farkına varılmalıdır.⁸⁰

Sonuç

Tıp eğitimi, Orta Çağ Avrupası'nda üniversitelerin kurulmasıyla beraber kurumsallaşmış ve daha sistemli olmuştur. Günümüzdeki eğitim sisteminin temelleri atıldığı bu dönemde tıp eğitimi de bir tüzüğe ve müfredata bağlanmıştır. Montpellier Tıp Okulu da Orta Çağ'da bu sistemden nasibini alanlardan bir tanesidir. Güney Fransa'da kurulmuş olmasına rağmen kısa sürede yakaladığı şöhretle Avrupa'nın büyük bir kısmına hitap etmiştir. Bazen dönemin ünlü tıpçıları bu okulda ders verebilmek için sıraya girmiş bazen de öğrencilere burada eğitim alabilmek için uzak ülkelerden yola düşmüşlerdir. Montpellier Tıp Okulu üniversitelerde teolojinin yanında tıp fakültelerinin de olabileceğinin en güzel örneğini sergilemiştir. İlk kurulan üniversiteler ağırlıklı olarak teoloji fakülteleri üzerine kurulsalar da zaman içerisinde onlar da olduğu gibi Montpellier'de de tıp fakültesi oluşmuştur. Aslında bütün bu oluşumların temelinde üniversitelerin kuruldukları bölgelerdeki gelişmişlik rol oynamıştır. Eğer Montpellier şehri bir ticaret merkezi olmasaydı ya da bu şehir de yaşayan aristokrasi üniversite kurulmasına karşı gelseler de Montpellier'in ne kurulma şansı ne de gelişme şansı olabilirdi. Montpellier Tıp Okulu, Montpellier'in zenginliği üzerinde yükselmeyi çok iyi değerlendirmiştir. Hala bu okul yeni binalarla günümüzde faaliyet göstermesine rağmen XIV. yüzyılda "Kara Ölüm"ün etkisiyle düşüşe geçmiştir.

Montpellier Tıp Okulu'nda tıp eğitimi, doğu ve batı sentezi üzerine kurulmuş ve atalarının çalışmalarını öğrenme de İslam alimlerinin ne derece önemli olduğu ders müfredatında onlara yer verilmesiyle teyit edilmiştir. İslam alimleri tarafından Galen ve Hipokrat gibi Antik Yunan dönemindeki tıpçıların eserlerine yapılan izahlar Batılı alimlerin zihinlerindeki soru işaretlerini gidermiştir.

Sonuç olarak Montpellier Tıp Okulu, Orta Çağ Avrupası'nda tıp alanında yeni bir ivmenin yakalanmasına vesile olmuş ve tıp ilminin gelişmesinde öncülük yapan okullardan biri olmuştur.

Kaynakça

- Ackerknecht, Erwin Heinz, *A Short History of Medicine*, Ronald Press Company, New York, 1955.
- Aksoy, Şahin, *Tıp Tarihi Ders Notları*, Harran Üniversitesi Tıp Tarihi Ders Notları, Şanlıurfa, 2010.
- Atabek, Emine Melek, *Orta Çağ Tababeti*. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.
- Aydın, Erdem, *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*, Güneş Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Bakhtin, Mikhail, *Rabelais and His World*, (Çev. Hélène Iswolsky), Indiana University Press, USA Bloodmington, 1984.
- Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010.
- Brundage, James A., *The Medieval Origins of The Legal Profession: Canonists. Civilans and Courts*, The University of Chicago Press, Chicago, 2008.

⁸⁰ Pioreschi, *A History of Medicine*, s. 335.

- Bullough, Vern L., “The Development of Medical University at Montpellier to the End of the Fourteenth Century”, *Bulletin of the History of Medicine*, Vol: 30, No: 6, (November-December 1956), s. 508-523.
- Cartulaire de l’Université de Montpellier, publié sous les auspices du conseil général des facultés de Montpellier.* (1180-1400). Montpellier, Richard Frères, 1890-1912, C. I, ss. 180-183.
- Compayre, Gabriel, *Abelard & The Origin & Early History of Universities*, Charles Scribner’s Sons, New York, 1902.
- Dumas, Geneviève, *Santé et société à Montpellier à la fin du Moyen Âge*, Brill, Leiden 2015.
- İbn Haldun, *Mukaddime*. C. II, (Çev. Zeki Kadiri Ugan), Maarif Basımevi, Ankara, 1954.
- Karaimamoğlu, Tolgahan, Ortaçağ Avrupası’nda Tıp Kültürü ve Gelişmeleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Ağustos 2017, Cilt: 3., Sayı: 2., s. 44-60.
- Lacroix, Paul, *Science and Literature in the Middle Ages and at the Period of the Renaissance*, Bicker and Sons Publishing, Londra, 1878.
- Le Blevet, Daniel, “Montpellier”, *Charters of Foundation Early Documents*, (Çev. Alain Blayac), (Ed. Jos. M. M. Hermans. Marc Nelisson), Leuven University Press, Leuven, 2005.
- Lewis, Paul, *Tip Tarihi*, (Çev. Nilgün Güdücü), Khalkedon Yayınları, İstanbul, 1998.
- Mansi, Johannes Dominicus, *Sacrorum Conciliorum Nova. Et Amplissima Collectio (1109-1166)*, C. XXI, 1776.
- Nicolai Pape IV, *Incipit Regestrum Litterarum*, (Ed. Ernest Thorin), Paris, 1886.
- Özmağas, Yavuz, “Bergamalı Galenus”. *Bilim ve Teknik Dergisi*, Sayı 311, Ekim 1993, ss. 768-769.
- Prioreschi, Plinio, *A History of Medicine: Medieval Medicine*. C. V, Horatius Press, Omaha, Nebraska 2003.
- Rashdall, Hastings, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, C. I, Cambridge University Press, New York, 2010.
- Serdar, Murat, *Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa’da Hastaneler ve Tıp Eğitimi*, Tokat Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Tokat 2015.
- Wallis, Faith, *Medieval Medicine A Reader*, University of Toronto Press, New York.
- Walsh, James Joseph, *Medieval Medicine*, A. & C. Black. Ltd., Londra, 1920.
- Walsh, James Joseph, *Medieval Medicine*, Digi-Media-Apps, 2013.
- Weber, N.A. “Albigenses”, *The Catholic Encyclopedia*, Vol: 1., The Encyclopedia Press, New York 1907, s. 267-269.
- Ziegler, Joseph, *Medicine and Religion C. 1300 – The Case of Arnau de Vilanova*, Clarendon Press, Oxford, 1998.
- http://www.midi-france.info/10_history.htm, 19.04.2015.
- <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=byzantine+solidus&s=0&results=100>, 05.05.2020.
- <https://www.turkcerrahi.com/makaleler/hemostaz-kan-urunleri-transfuzyonu/hemostaz/>, 05.05.2020.

Orta Çağ'da Çok Yönlü Bir Bilim İnsanı: Michael Scot

Geliş Tarihi: 30/04/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atıf Bilgisi: Tekin, Kübra; “Orta Çağ'da Çok Yönlü Bir Bilim İnsanı: Michael Scot”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 104-112.

Kübra TEKİN*

Öz

XII ve XIII. yüzyıllarda Orta Çağ'da Avrupa'da hemen hemen her alanda bir aydınlanma söz konusu olmuştur. Bu aydınlanmada tercüme okullarının açılması, onların sistematize edilmesi, finansal desteğin sağlanması ve dolayısıyla tercüme faaliyetlerinin başlaması fitili ateşleyen olgulardır. Atılan bu ilk adımlarda söz konusu aydınlanmada çeviri hareketlerinin payı büyüktür. Bu çeviri hareketlerinin başlamasında etkili olan isimlerden biri de 1200'lü yıllara damgasını vurmuş bir bilim insanı, astrolog, filozof, simyager olan Micheal Scot'tur. Aristo, İbni Rüşd, El-Bitrujî gibi dönemin en ünlü âlimlerinden çeviriler yaparak onların eserlerini Batı Hristiyan dünyası ile tanıştırmıştır. Bir taraftan büyücü olmakla suçlanıp Dante İlahi Komedya'da onu cehenneme gönderilirken diğer taraftan Scot, Kutsal Roma Cermen İmparatoru'nun baş danışmanlığına nail olmuştur. Bu makalede ise, Michael Scot'un çevirileri ve çalışmaları ile Avrupa'da uyandırdığı yankılar açıklanmaya gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Avrupa, Michael Scot, Bilim

A Versatile Scientist in the Middle Age: Michael Scot

Abstract

In Europe, enlightenment developments occurred in almost every discipline, especially in science in XII and XIII. centuries. Accordingly, opening translation schools, systematizing them, providing financial supports and thus starting translation activities were the facts that ignited the wick. In these first steps taken, translation movements have a large share in this enlightenment. As a scientist, astrologer, philosopher and alchemist who made her mark on the 1200s one of the influential names in the beginning of these translation movements is Michael Scot. He made translations from the most famous scholars of the period such as Aristotle, Averroes, and Alpetragius, and introduced their works to the Western Christian World. On the one hand, he was accused of being a necromancer and sent to hell in the Divine Comedy by Dante, while on the other hand he was the chief advisor of the Holy Roman German Emperor. In this study, it is tried to be explained Michael Scot's translations, works and his influences in Europe.

Keywords: Medieval, Europe, Michael Scot, Science.

Giriş

13. yüzyılda Avrupa'da astroloji, matematik, felsefe, simya gibi ilimlerle uğraşmış ve efsanelere konu olmuş bilim insanı Michael Scot veya Michael Scotus'un menşei, doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. O'nun 1200'lü yıllarda Fifeshire'da doğduğu,¹ ve 1292'de öldüğü ileri sürülmektedir.² Ancak bilim dünyasında doğum tarihi olarak 1175 yılı kabul görmektedir.³

* Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Orcid No: 0000-0001-5442-2944, e-mail: gunkubra3@gmail.com

¹ John Small, *Sketches Early Scottish Alchemists*, Neill And Company, Edinbugh, vol. 11, 1874, s.179.

² John Small, *Sketches Early ...*, s.181.

Doğum tarihi ve yeri hakkındaki savlar çıkarımlardan ibarettir.⁴ Bu çıkarımlardan en önemlisi 13. yüzyılın başka bir efsane ismi ve bilim insanı Roger Bacon'un Michael Scot ile ilgili tarifidir. Bacon, onun kesinlikle İskoç kökenli olduğunu belirtmiştir.⁵ İrlandalı olabileceği ihtimali 1223'te Cashel Başpiskoposluğuna atandığı vakit bizzat kendisinin İrlanda dilini bilmediğini itiraf etmesinden ötürü itibar görmemektedir.⁶

Scot, yurt dışında eğitim görmüştür. Genç ve parlak zekâlı bu genç, İskoçya'nın gelecekteki imparatoru ve bilime olan desteğiyle ünlü II. Friedrich'in⁷ saray danışmanı ve müneccimbaşı olmuştur.⁸ Onun Paris ve Bologna'da duyulan ve kanıtlanan yetenekleri, böyle bir pozisyonu elde etmesine vesile olmuştur.⁹ Onun saraya kabulünde bir başka etken de ünlü bilim insanı Pisalı Leonardo'dur. Michael Scot'un imparator ile onun vasıtasıyla tanıştığı ileri sürülmektedir.¹⁰

İspanya'da 5. yüzyıldan itibaren çocukların erken yaşta dini eğitime başlama geleneği vardı. Çocuklar, "Magister" denilen, piskopos tarafından atanan üstatlar vasıtasıyla eğitim görmekteydiler. Bu II. Friedrich için de aynıydı ve Papa tarafından eğitiliyordu. Michael Scot'un, dini kimliğinin baskın olması da Friedrich'in sarayındaki yerini açıklamaktadır.¹¹

Scot, sahip olduğu yetenekler ile bilime, astrolojiye ve tıbbı düşkün olan imparatoru etkilemeyi başarmıştır. Öyle ki II. Friedrich İtalya ve Almanya'daki tıbbın uygulanmasına ilişkin yasaların standartlaştırılmasında etkili olmuştur. Bu düzenlemelerin başlangıcı da muhtemelen hocası Michael Scot'a atfedilmiştir.¹²

Müslümanlarla yakın ilişkilere girmekten çekinmeyen II. Friedrich, Palermo'da Arapça hocalarından eğitim almıştır. İbni Rüşd'ün çalışmalarına ilgi duymuş, İslam, felsefe bilimlerini Avrupa'ya tanıtmak için Salerno'da 1224'te üniversite kurmuştur. Hristiyan, Yahudi ve Müslümanlardan oluşan sağlam bir grupla Latince ve İbranice çeviri faaliyetlerinin yapılmasını sağlamıştır. Bu girişim daha sonra Fransa ve İtalya'da da yankı bulmuştur.¹³ Ayrıca, kendisi, İbni el Cusî, Alameddin Hanefit, Saih Sirak Al-Din Al-Urmani gibi dönemin önde gelen Arap öğretmenlerinden de eğitim almıştır.¹⁴

1224'ten 1227'te kadar papalığa ait kayıtlar Scot'un Papa III. Honorius ve ardılı IX. Gregory için aktif görevde olduğunu göstermektedir. 1224'te III. Honorius'un Scot'u Canterbury Başpiskoposluğuna tavsiye ettiği mektubu da o yıllarda II. Friedrich'in hizmetinde bulunmadığının kanıtıdır. Pisalı Leonardo'nun II. Friedrich'in maiyetinde olduğu göz önüne alınırsa Scot'un da Pisalı Leonardo yoluyla imparator ile tanıştığı düşünülebilir. Dolayısıyla onun hizmetine 1223 ya da 1226 yıllarında girmesi muhtemeldir. Her halükarda Scot 28 Nisan 1227'den sonra papalığa ait kayıtlarda artık mevcut değildir.¹⁵

Aldığı eğitim için de kesin yargılara varılamamakla beraber Durham, Bologna ve Paris'te eğitim gördüğü ileri sürülmektedir. Latin kültürü unsurları hakkında bilgi sahibidir.¹⁶ Ayların Anglosaxon isimlerinin olduğu listeden yaptığı çeviriler de onun İngilizce bildiğinin göstergesidir.¹⁷

³ Murat Serdar, *Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa'da Hastaneler Ve Tıp Eğitimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 196

⁴ William Turner, "Michael Scot", *Katolik Ansiklopedisi*, vol 10., 1911, s. 275.

⁵ J. Wood Brown, *An Enquiry into The Life and Legend of Michael Scot*, Edinburgh, 1897. say 5.

⁶ William Turner, "Michael Scot", *Katolik Ansiklopedisi*, s. 275.

⁷ J. Wood Brown, *An Enquiry*...s.18.

⁸ Mary Low, *St. Cuthbert's Way*, Wild Goose Publications,1999. s. 69-70.

⁹ J. Wood Brown, *An Enquiry*...s. 22.

¹⁰ Charles H. Haskins, "Michael Scot and Frederick II", vol. 4, No. 2, 1921, s. 254

¹¹ J. Wood Brown, *An Enquiry*...s. 23.

¹² John D. Comrie, *History Of Scottish Medicine*, vol 1, Londra, 1932, s.59.

¹³ Şevket Yıldız, "Avrupa'da İlk Çeviri Hareketleri", 1973-1977.

¹⁴ Emir Öngüner, "İslam'ın etkisindeki Kutsal Roma Cermen İmparatoru II. Friedrich", 2016 s.1-11.

¹⁵ Charles H. Haskins, "Michael Scot...", s.254.

¹⁶ Charles H. Haskins, "Michael Scot...", s. 251.

¹⁷ Charles H. Haskins, "Michael Scot...", s.250.

Eğitimine önce, Durham Okulu katedralinde daha sonra Oxford ve Paris Üniversitesi'nde devam etmiştir. Paris'ten ayrılmadan Sicilya'ya II. Fredrich'in sarayına gitmeden evvel Bologna Üniversitesi'ni ziyaret etmiştir. Palermo'da ise, İmparatorun yakınında olan bilginler grubuna dâhil olmuştur.¹⁸

Scot'un bilimsel birikiminin ne denli ileri düzeyde olduğunu anlamak için onu dönemin şartlarıyla değerlendirmek gerekmektedir. O günlerde astroloji ile astronomi ve kimya ile simya birbirinden ayırt edilemezdi. Tıpta ise doz ve ölçü kavramlarında sıkıntılar vardı. Bu bilim dalları şimdilerde bile keskin hatlarla birbirinden ayrılamazken, Scot, tüm bu dallarla aynı anda ilgileniyordu. Tuhaf karakterlerle yazılmış kitaplarla ve farklı inançlara sahip kişilerle çalışıyordu. Bu işigali sırasında anlaşılan o ki kötü şöhret yapmayı umursamıyordu. Belki de o bilinen ve bilinmeyen arasında dolaşır duran, bazen kaybolan, bazen doğruya ulaşan bir gezgin idi.¹⁹

Bir taraftan Roger Bacon tarafından bilimsel bilgisi küçümsenen hatta yok sayılan Scot, diğer taraftan İbranice ve Arapça bildiği için IX. Gregory'nin övgüsüne mazhar olup kendi döneminin en ünlü matematikçisi ve dâhisi olan Pisalı Leonardo tarafından da felsefe ustası olarak addedilmiştir. Kısa zamanda efsanelere konu olacak kadar ünlenmiştir.²⁰

Michael'in efsanelere konu olması da onun olağanüstü akademik ününe ve gizli büyülerdeki maharetine bağlanmaktadır. İtalyan şair Boccaccio (1313-1375), Scot'un ölümünden sonraki yüzyılda, Bologna'da kaldığı süre boyunca büyücülük veya sihirbazlık hilelerinden bahsetmektedir. Bu bağlamda onunla ilgili geleneksel masallardan ikisi Wood Brown tarafından alıntılanmıştır.²¹

Ocak ayında düzenlenen bir ziyafette, efsaneye göre, Michael Scot olgun üzüm salkımlarının masada görünmesini sağlamıştır. Konuklardan bir salkım seçmelerini ve bir sözcüğü beklemeleri istenmiştir. "Kes" sözcüğü ile üzümler ortadan kaybolmuş ve gruptakiler kendilerini bir elinde bıçak diğer elini yanındakinin kolunda bulmuştur. Başka bir zamanda da II. Friedrich tarafından Palermo'da kendi taç giyme törenini kutlamak için 1220'de verilen bir ziyafette, Scot ve partneri aniden doğuya özgü kıyafetlerle ortaya çıkmış ve bir mucize sergilemesi önerilmiştir. Birkaç küçük performanstan sonra, Scot Alman baron Ulfo'dan kendisine eşlik etmesini istemiştir. Ardından Ulfo ile ziyafet salonundan ayrılıp çeşitli yerlere gitmişler ve orada evlenip büyük bir aileye sahip olmuşlardır. Daha sonra, iki sihirbaz Palermo'ya geri dönmüşler ancak Scot'un tekrar İskoç topraklarına geri dönmesiyle cahil köylüler onu şeytanla ilişkilendirip büyücü olarak nitelendirdirmişlerdir.²²

Ona atfedilen bu efsaneler o denli yankı bulmuştur ki Dante, Folengius gibi ünlü şairlerin şiirlerinde de kendine ne yazık ki onca bilginin ötesinde büyücü olarak yer bulmuştur. Dante, ilahi komedyasından Michael Scot'u cehennemın 8. katına büyücülerle falcıların olduğu yere koymuştur.²³:

"sen de bilirsin, baştan sona okudun kitabı.

Michele Scotto, yanındaki sıskanın adı,

*büyü işlerinin bilirdi girdisini çıktısını."*²⁴

Ünlü İtalyan şair Theophilus Folengius da yine Scot'un bu efsanelerini şiirine konu etmiştir. 1549'da yayınladığı şiirinde, Michael'ı ruh çağırın, büyülü bir ata binen, gizemli bir gemiye yol alan,

¹⁸ William Turner, "Michael Scot", s. 275.

¹⁹ Mary Low, *St. Cuthbert's Way...*, 69-70.

²⁰ Charles H. Haskins, "Michael Scot...", s. 250.

²¹ John D. Comrie, *History Of...*, s. 60.

²² John D. Comrie, *History Of...*, s. 60.

²³ Mary Low, *St. Cuthbert's Way...*s. 69.

²⁴ Dante, *İlahi Komedyası*, Çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yay., s.175, 1998.

giyeni görünmez yapan bir pelerine sarınabilen ve daha birçok çeşitli büyü gösteriler yapabilen bir büyücü olarak tanımlamaktadır.²⁵

İtalya’da Lorentian kütüphanesinde bulunan bir eserde “Büyücü Michael Scot’un bir tecrübesi” yazan bir başlık bulunmaktadır. Devamında çok önemli bilgiler içermemektedir. Ancak sonuç cümlesinde her ne kadar 1450-1500 yılları arasında bu kısmı yazılmış olsa da bu kısmın çok antika bir kitaptan kopyalandığı yazmaktadır. Yazmanın künyesinde ise, doktor üstat M. Scot’un nekromatik deneyi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Scot’un diğer bilginler arasında İskoçyalı yüksek uzman olduğu da belirtilmektedir.²⁶

Diğer taraftan Scot’un dillerle olan ilişkisini yorumlamak için dönemi de ele almak gerekmektedir. Endülüs’ün Arap bilim insanlarıyla ünlendiği bir dönemde Sicilya o dönemde Mağribi göçü almaktaydı ve Mağribi dili adıyla benzerlik göstermekteydi. Saraya bile intikal eden bu dili de öğrenerek Arapça metinlerinde kullanmaya başlamıştır. Aynı şey Yunanca için de geçerlidir. Arapça metinler kadar Yunanca üzerine de çalışmalar yapmıştır.²⁷ XI. Yüzyılın başlarında Cordoba’nın Berberiler tarafından ele geçirilmesinden sonra buradaki Müslümanların öğrenim merkezi Toledo’ya kaymıştır. Toledo Okulu İngiltere ve İskoçya dâhil olmak üzere birçok bilim insanını buraya çekmeyi başarmıştır.²⁸ Dolayısıyla Scot da 1210’da Toledo’ya (İspanya) gidip orada birçok Arap bilim insanı ile tanışmıştır. Orada aynı zamanda astronomi ve simyaya da merak salmıştır. Bu konularla ilgili birçok Arapça eser çevirisi yapmıştır. Bu arada ise, imparatorluk adına çeşitli dini yetkilere sahip olmuştur. İrlanda’da Cashel başpiskoposluğu da bunlardan biridir. 1223’te ise Canterbury Başpiskoposluğuna atanmıştır.²⁹

18 Ağustos 1217 yılında Michael Scot, Bitrûcî’nin eseri *Kitâbü’l-Hey’i* “*De Motibus Celorum Circularibus*” adıyla Latinceye, çevirmiştir. Bu tarih Scot’un eserleri arasında kesin olarak verilebilecek tek tarihtir. Eser daha sonra XX. Yüzyılda Francis J. Carmody ve Bernard R. Goldstein tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir.³⁰ 1220’de Palermo’ya giden Scot, tıbbı ve bilime özel bir ilgi duymuştur. Orada jinekolojik tanılarının bir derlemesi üzerinde çalışmıştır. Filozof Cremonalı Orlando ile tanışmıştır.³¹

Scot astrolojiyi teoloji dışında her şeyden daha yüksek bir pozisyona taşımaktadır. Evren Scot’un tarifine göre, Aristo dönemine göre düşünülmüş ve tüm yaratılanlar ilk neden sayesinde evren içerisinde ortaya çıkmıştır. Yeryüzü gök kubbenin en alt tabakası olduğundan maddenin bileşenlerinde daha az tepkimeye girmeyen element vardır. Onlar ikinci element olarak adlandırılırlar ve onları saf olandan ayırmak için gök kubbeden daha yüksek bir yerde bulunması gerekir.³²

Ona göre, doğanın sundukları, tüm yaratılanlar tarafından kullanılabilir. Melekler, şeytanlar ve de insan ruhu gibi. Melekler, makrokozmos ve mikrokozmos ya da Tanrı ile insan arasındaki gerekli bağlantıyı sağlar. Evren, şeytani ruhları da içerir. Scot, büyü ile uğraşanların iyilik amaçlı kullanabileceğini iddia eder. Ancak büyüün açlık, savaş ve veba gibi kötülöklere de yol açma riskini barındırdığını söyler.³³ O, yıldızların Tanrı’nın tasarrufu altında olduğuna inanmasına rağmen yine de astrolojik hareketleri tahmin etmenin olası olduğuna da inanmış ve bazı tahminlerde de bulunmuştur.³⁴

Michael’a göre, gezegenler, bir şeyin ilk hareketi geçireni ya da nedeni değillerdir. İyiyi ve kötüyü yaratmazlar. Ancak hareketleriyle bu yozlaşmış dünyanın yol açtığı insanlar hakkında haber

²⁵ John Small, *Sketches Early ...*, s. 180. Şiir için bakınız s 180.

²⁶ J. Wood Brown, *An Enquiry...*s. 18.

²⁷ J. Wood Brown, *An Enquiry...*s. 24.

²⁸ Murat Serdar, “Orta Çağ’da Doğu Biliminin Batı’ya Yansıması” *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 43. sayı, s.113-136.

²⁹ William Turner, “Michael Scot” s. 275.

³⁰ İslam Ansiklopedisi, “Bitrûcî”, s.230.

³¹ Piero Morpurgo, “Studies in the History of Art: Intellectual Life at the Court of Frederick II Hohenstaufen”, vol. 44, National Gallery of Art ,1994, s. 241-248.

³² Piero Morpurgo, “Studies in the...” s. 241-248.

³³ Piero Morpurgo, “Studies in the...” s. 241-248.

³⁴ Lynn Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, vol. 2, Londra, 1923, s 312.

verebilirler. Ana rahmine düşme saati önemlidir ve Michael neden aynı anda doğan insanların farklı olabileceğini açıklar. O, ilahi bir kontrole dayanan Hristiyan astrolojik yorumlar ile mekanik bir evrenden bahseden astrologların görüşünün birbirine karıştırıp yıldızların herhangi bir şeyin nedeni olmadığı kanısına varmıştır. Sonuç olarak ona göre evren ebedidir ve her şey Tanrı'nın iradesiyle gerçekleşir. Ancak yıldızlardan geleceğe dair çok fazla şey öğrenilebileceği konusunda ısrarcıdır.³⁵

Michael, aynı zamanda neden insanların mahlûklar arasında üstün olmasına rağmen onlar en son yaratılmıştır, melek nedir, meleklerin de insanlar gibi kişisel isimleri var mıdır, gibi sorulara da çeşitli cevaplar veriyor. Kutsal üçleme de Scot'un tartışmaları arasındadır. O insanların da bu kutsal üçleme içinde akıl, zeka ve hafıza bakımından rasyonel ruhta bir benzerliğe sahip olduğunu iddia etmektedir.³⁶

Ayrıca, Michael bilgi (mathesis) ve kehaneti (matisis) birbirinden ayırır. Ayrıca, Mathematica (halk tarafından öğrenilebilen) ve mathematicayı (Hristiyanlar tarafından yasak kabul edilen) da birbirinden ayırır. Büyü ve büyücülüğü kınar ancak büyücülük ya da sihirle alakalı hikâyeler anlatmaktan zevk aldığı aşikârdır. "Negromancy"yi yani büyücülüğü kara büyü olarak tanımlar. Aziz Victorlu Hugh'un görüşünü tekrarlamaktadır: "Büyü felsefe içerisinde yoktur, inanca zarar verir ve maneviyatı yozlaştırır."³⁷

Scot; çeşitli büyü işlerini İsidore, Aziz Victorlu Hugh, Salisburyli John ile aynı minvalde açıklar. Ancak bazı farklar da vardır. O, gök gürültüsünün, kuyruklyıldızın, yıldız kayması ve bulutların şekillerinin bile tahminini hava bilimi içerisine dâhil eder. Hydromncy yani suyla kehanette bulunma için "deneyimin kısa büyü" ifadesini kullanır. Sahte (praestigosus) bir büyücünün insanları bir kadını bir köpeğe dönüştürmek gibi fantastik yanılsamalarla şeytani büyü üzerinden aldatabileceğinden bahseder. Simyayı bile metallerin dönüşümlerinden yola çıkarak yasaklı sihir sanatı olarak sınıflandırır. O, cinlerin ve şeytanların özellikle insan kanına düşkün olduğundan büyücülerin performanslarında sık sık su ile saf insan kanını karıştırdığını ileri sürmüştür.³⁸

O, bir taraftan sözde büyücükle uğraşırken diğer taraftan hekim kimliğiyle de karşımıza çıkmaktadır. Scot'un De Renzi tarafından Orta Çağ Salerno Tıp Okulu'nun ilk öğretmenlerinden biri olduğu belirtiliyor. Cüzam, gut ve damla gibi hastalıkların tedavisini bilen bir pratisyen hekim olan Scot, bu alanda da adından söz ettirmeyi başarmıştır. Onun analiz konusunda bir konsültasyonu Gonville and Caius Koleji kütüphanesinde hala muhafaza edilmektedir. Onun "Pilulae Magistri Michaelis Scoti" olarak bilinen bir hapi baş ağrısını hafifletmek, bağırsak salgısını temizlemek, neşeyi artırmak, zekâyı ve vizyonu geliştirmek, duymayı güçlendirmek, gençliği muhafaza etmek ve kelliği geciktirmekte etkili olduğunu 13. yüzyılda bir kopyacı not düşmüştür. Bu haplar, aloes, ravent ve bir şekerleme haline getirilmiş dokuz meyve ve çiçekten oluşuyordu ve yemek sonrası hapları olarak tanımlanabilirdi.³⁹

Scot, astroloji, astronomi, simya, tıp, cebir gibi bilim alanlarında Müslümanlardan çok şey öğrenmiştir. Bilimsel bilgiyi çeviri yoluyla Müslümanlardan (çoğunlukla Mağribilerden) Avrupa'ya (İtalya ve Sicilya'ya) aktarmakta büyük rol oynamıştır. Dolayısıyla İtalyan Rönesans'ının tohumları da ekilmeye başlanmıştır. Scot'un Fibonacci'nin saygısını kazanacak kadar matematik bilgisi olduğu ileri sürülmektedir. Scot, II. Friedrich'nin hizmetinde astrolojik hesaplamalar için genellikle Hindu-Arap rakamlarını kullanmıştır.⁴⁰

Aristo gibi Antik Çağ âlimleri, 12. yüzyıldan önce Batı'da Hristiyan dünyasında tam olarak bilinmiyordu. Tıp, matematik ve astronomi alanında Latince hatta Yunanca eserler yoktu ancak Arapça eserler mevcuttu. Müslüman âlimler, 300 yıldan daha fazladır tercüme faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Sonuç olarak, Müslümanlar, Hristiyanların kıskançlık ve panikle baktığı birçok bilgi birikimine halihazırda sahipti. Kıskançlık vardı. Çünkü birçoğu yararlı ve heyecan verici bilgilere

³⁵ Lynn Thorndike, , *A History of...* s 316-317.

³⁶ Lynn Thorndike, , *A History of...* s. 317.

³⁷ Lynn Thorndike, , *A History of...* s. 316-318.

³⁸ Lynn Thorndike, , *A History of...* s. 320.

³⁹ John D. Comrie, *History Of...*, s. 59.

⁴⁰ T.C. Scott, P. Marketos, "On the Origin of the Fibonacci Sequence", Germany, 2014, s.11-14.

sahiptiler. Panik vardı. Çünkü kilise gerçekler üzerinde tekele sahipti. Toledo piskoposu, yeni fikirleri tartışabilmek için kendi tercüme ekibini oluşturarak bir komisyon kurdu. Ancak bu saha tartışmalı bir alandı. Arap tercümanların çoğu Yahudi'ydi ve Scot, en az iki Yahudi tercümanla çalışmıştı.⁴¹

Özellikle İbni Rüşd'ün Batı'da tanınması şüphesiz çeviriler yoluyla olmuştur. Eserlerinin bir bölümünün Arapçadan Latinceye çevrilmesiyle Batı'da tanınmasındaki en büyük pay da Michael Scot'a aittir. İslâm biliminin Hristiyan dünyasına ulaşmasında önemli rol oynamıştır.⁴² Daha sonraları tercüme faaliyetlerine Hermanus Allemanus, Wilhemne de Luna ve Pierre Calegon'un da yadsınamaz katkıları olmuştur.⁴³ Öyle ki (Fransız şarkiyatçısı, dil âlimi, tarihçi ve edip), Ernest Renan, Scot'u İbni Rüşdçülüğün kurucusu olarak adlandırmaktadır.⁴⁴ Michael Scot, İbni Rüşd'ün Aristo'nun bazı eserlerine yazmış olduğu küçük şerhler ve "Makale fi cevheri'l-felek" adlı eserini Arapçadan Latinceye çevirerek Latin dünyası ile Aristo'nun tanışmasında yadsınamaz bir katkı sağlamıştır.⁴⁵

Bununla birlikte Scot, farklı konulara da eğilmiştir. Örneğin Aristo'nun "beş hava olayı"nı (çiy, kar, yağmur, kırağı ve dolu) bal ve afyonu da katarak (afyon ve bal Müslümanlarca ağrı kesici olarak kullanılıyordu) genişletmiştir. Ona göre, bal havadan çiçeklerin üstüne düşüyor oradan da arılar tarafından toplanıyordu. Thorndike'in işaret ettiği üzere Scot, doğal çeşitliliği yapay olandan ayırt edebiliyordu. Scot, Orta Çağ'da bu gözlemleri yapan ilk Avrupalılar arasındaydı. Aristo'nun hayvanlar üzerine olan zoolojik kitabı (Historia Animalium, De Partibus Animalium and De Generatione Animalium) Scot 1220'den önce Arapçadan Latinceye çevirisini tamamlayana kadar Avrupa'da ortaya çıkmamıştır. Scot'un kaynağı çoğunlukla Müslümanlara dolaylı olarak da Aristotelesçilere dayanmaktadır.⁴⁶ Aristo'nun bu eseri Toledo'da yazılan üç el yazmasının içindedir. Ayrıca eserin Arapçadan değil de İbraniceden çevirisi yapıldığı da tartışmalı bir konudur. Ancak her iki durumda da Scot'un Yahudi bir bilginden yardım aldığı düşünülmektedir.⁴⁷

Cambridge'te Michael Scot'un 13. yüzyıla ait bir yazma eserinde, Aristo'nun "Hayvanlar Tarihi" eserinin çevirisinde şu sözlere yer vermiştir: "Bu kitabı Latinceye çeviren ben M. Scot 21 Ekim Çarşamba 1221'de yemin ederim." Ancak sözü geçen tarihte ayın 21'i perşembeye tekabül etmektedir.⁴⁸

Elbette antik eserler arasında en ünlü çalışma Aristo'nun Sırr-el Esrar'ıdır. Büyük İskender'in doğu ve batı arasındaki yolu açmasıyla Mısır özellikle felsefenin kaynağı haline gelmişti.⁴⁹ Eser 3 bölüme ayrılmaktadır. Her birinin giriş kısmı mevcuttur. İlk kısım neslin ve doğumun gizemlerini açıklar ve Araplar tarafından çokça çalışılmış olan hayvanlar konusuna değinir. İkinci kısım farklı ciltlerdeki belirtiler hakkındadır. Üçüncü kısım ise, insan bünyesini açıklamaktadır. Eser, el yazmaları arasında geniş bir ün kazanmıştır ve baskının icadı onun Avrupa'da da dolaşımını sağlamıştır. 1477 ve 1660 yılları arasında on sekizden fazla basımı yapılmıştır.⁵⁰

Scot'un çevirileri dışında üç tane önemli eseri bulunmaktadır: "*Liber Introductorius, Liber Particularis ve Liber Physiognomae*". Bu üç eserini de imparatora adamıştır. Scot, *Liber Introductorius*'u astroloji hakkında bilgi vermek ve yazarının mikrokozmos (İnsanı tüm evrenin bir yansıması olarak kabul eden felsefe terimi) ve makrokozmos (büyük evren) arasındaki ilişkiyi anlattığını göstermek için yazmıştır. Astroloji alanına yeni başlıyalar için yazılmıştır. Eserde, Scot II.

⁴¹ Mary Low, *St. Cuthbert's Way*,...s. 69-70.

⁴² Murat Serdar, *Geç Orta Çağlarda Doğu Biliminin Batı'ya Yansıması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 112.

⁴³ H. Bekir Karloğa "İbni Rüşd", İslam Ansiklopedisi, s .288.

⁴⁴ Pierre Duhem, "Medieval Cosmology: Theories of Infinity, Place, Time, Void, and the Plurality of Worlds", the University of Chicago Press, 1985, s. 443.

⁴⁵ H. Bekir Karloğa, "İbni Rüşd" s. 288.

⁴⁶ T.C. Scott, P. Marketos, "On the Origin of...", s.11-14.

⁴⁷ Charles H. Haskins, "Michael Scot...", s.255.

⁴⁸ Thorndike, *A History of...*, s. 311.

⁴⁹ J. Wood Brown, *An Enquiry...*, s. 32.

⁵⁰ J. Wood Brown, *An Enquiry...*, s. 40.

Friedric'e ay ikizler burcunda iken kan dökmenin uygun olmayacağı gibi tavsiyelerde bulunmuştur.⁵¹ On bölümden oluşan eserin bir bölümü ay ve güneş hakkında bilinmeyenlerle ilgilidir. Orada felsefe taşı ("Lapis Philosophorum") hakkında kendi inancını açıklamıştır. Onun çabası altın üzerinde ayın ve güneşin yaratıcı etkisini göstermek üzerine temellenmiştir.⁵²

Liber Introductorius adlı eserinde özellikle ilk iki bölüm birbiriyle alakasız ve afaki ansiklopedik bilgiyle doludur. Zira Scot ayın 28 hareketini, yerin merkezi ve lanetli ruhlar için şeytani hapis gibi konuları yazmıştır. Scot'un çalışmaları tuhaf konularla doludur. Okurlarına, dünyanın birçok yerinde tavuk yumurtalarının tavukların altında değil, onlar yumurtlayana kadar kadınların göğüslerinin altında taşıdıklarından bahsederken başka bir yerde anatomik diseksiyon hakkında etkileyici açıklamalarda bulunur. Etimoloji merakı olan Scot'un, geniş bir Latince kelime dağarcığı vardır. Özenli sözcük seçimiyle açık anlaşılır bir dil kullanarak basit örnekler verir. Evren bir elma gibi yuvarlaktır ve ilerideki gelişim için tohumlarla doludur.⁵³

Onun orijinal çalışmalarının en önemlisi "**Liber Physiognomia**" adlı eserdir. İlk basımı 1477'de yapılmıştır. Çeşitli dillerde 18 kez yayınlanmıştır.⁵⁴ Phisonomia'nın önemi konusu ve kaynağı bakımından oldukça önem teşkil etmektedir. Önemi de Yunanlılardan kaynaklanmaktaydı. Achinas ve Philemon, Hipokratik okulun çağdaşlarından, felsefe alanının ilk yazarlarından. Scot'un söz konusu çalışmasında da adları geçmektedir.⁵⁵ Ayrıca, dönemin İtalyan âlimleri arasında soylu bir haneye bağlılıklarını gelin ve damada çalışmalarını sunarak gösterme âdeti vardı. II. Friedrich ve Constans'ın soylu evliliklerine bir saygı göstergesi olarak "Phisonomia" adlı çalışmasını sunduğu ileri sürülmektedir.⁵⁶

Eserde Rüyalarda ve onların yorumundan da bahsedilmiştir. Rüya görenin yaşı, sindirim süreci, ayın konumu ve evresi rüya yorumunda etkilidir. Örneğin sindirimden önce başlayan rüyanın geçmiş ile bir bağlantısı yoktur. Ancak sindirim tamamlandıktan sonra görülen rüyalar gelecekle ilgili yorumlanabilir. Görülen rüyayı sabah hatırlamak için başın arkasına masaj yapmayı da önermektedir. Bazı rüyalar kazanca, kayba, bazıları mutluluğa ya da üzüntüye yorumlanabilir. Örneğin, yakalanmış bir kuş kazanca; bir kuş kaybetmek ise kayba delalettir.⁵⁷

Liber Particularis hakkında pek bilgi yoktur. Ancak "**Liber particularis**"ın Oxford kopyasındaki önsözünde kitabın Roma İmparatoru II. Friedrich'in astroloğu Michael Scot'un Friedrich için hazırladığı ikinci kitabı olduğunu söyler.⁵⁸ Liber Particularis'in en ilginç yanı son kısmında II. Frederich'in bilimsel ve yarı bilimsel konular üzerine soruları ve Scot'un cevaplarını içermektedir.⁵⁹ Scot tüm sorulara cevap vermemektedir ancak Scot'un cevapları tatminkârlıktan uzaktır.⁶⁰

Michael Scot'un "Astronomia", "Liber Luminis Luminum" ve "De Alchimia" gibi eserleri de vardır.⁶¹ Scot'un çalışmaları etkilendiği ve içinde bulunduğu dönem bakımından Sicilyan ve İskoç dönemi diye ikiye ayrılmaktadır: El-Bitrujî'nin *Kitâbü'l-Hey'i* "*De Motibus Celorum Circularibus*" adıyla çevirisi, Aristo'nun "Hayvanlar Tarihi", yine Aristo'nun "De Coelo et Mundo" ve "De Anima" adlı çalışmalarının İbni Rüşd yorumuyla beraber çevirisi, *Divisio Philosophica*, Farabi'ye istinaden Domingo Gundisalvo tarafından uyarlanan bilimin sınıflandırılması üzerine bir

⁵¹ Charles H. Haskins, "Michael Scot...", s.264.

⁵² John Small, *Sketches Early ...*, s.181.

⁵³ Robert Crawford, *Scotland's Books: A History of Scottish Literature*, Oxford University Press, 2009, s. 45.

⁵⁴ William Turner, "Michael Scot", s. 275.

⁵⁵ J. Wood Brown, *An Enquiry...*s. 31.

⁵⁶ J. Wood Brown, *An Enquiry...*s. 30.

⁵⁷ Lynn Thorndike, *A History of...*s 330.

⁵⁸ J. Wood Brown, *An Enquiry...*s. 27.

⁵⁹ Charles H. Haskins, *Studies In The History Of Mediaeval Science*, Cambridge, Harvard University Press, 1924, s. 292.

⁶⁰ Charles H. Haskins, *Studies In The History Of...* s. 298.

⁶¹ William Turner, "Michael Scot", s. 275.

çevirisi, Büyük Albert tarafından Scot'a atfedilen İbni Rüşd'ün bir incelemesi Michael Scot'un İskoç dönem eserleri arasında yer almaktadır.⁶²

Sicilyan dönemi ise; II. Friedrich'ye atfedilen çeviri: “Abrevetio Avicenne de Animalibus, en iddialı çalışması “Liber Introductorius”, onun özeti ve astroloji hakkında daha spesifik bir çalışma olan “Liber Particularis”, medikal içerikli “Liber Physionomia” ve simya üzerine Yahudi ve Müslüman deneylerinin işbirliğinin ilginç bir kanıtını oluşturan çalışmaları “Magisterium ve Minus Magisterium” adlı eserlerinden oluşmaktadır.⁶³

Scot ile ilişkilendirilen geriye kalan çalışmalar az ya da çok şüphelidir.⁶⁴ Ona atfedilen diğer seçkin çalışmaları da Musa bin Meymun'un “Guide for the Perplexed” (Yahudi hukuku) adlı eserinin Latinceye çevirisidir. Scot'a bu çevirisinde Jacob Anatoli'nin yardım ettiği söylenir fakat henüz kanıtlanamamıştır. Yine Musa bin Meymun'un “*Kitâbü'l-Ferâ'iz*” adlı eserinin Latince çevirisi İbraniceden çevrilmiştir ancak bu bilgi de kesin değildir.⁶⁵

Michael Scot'un esas çalışmaları elbette İbni Rüşd, Aristo, Al-Bitruçî'nin eserlerinin çevirileridir. En önemli çeviri ise, Aristo'nun zooloji alanındaki eserinin çevirisidir. Dahası o, El-Bitruçî'nin astronomisinin, İbni Rüşd'ün yorumları ve İbni Rüşdçülük'ün tanıtıcısıdır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki *Liber introductorius*'ta evrenin ebediyeti doktrinine karşı çıkmıştır.⁶⁶ Genel olarak Scot'un yazıları saygın bir eğitimin göstergesidir. Kutsal yazılardan özgürce alıntı yapar ve Ambrose'e, sıkça Boethius, İsidore ve Bede'ye atıfta bulunur. Virgil, Cicero ve Ovid gibi klasik Latin yazarlar nadiren görülür. Scot'un İbranice bilgisi tartışılmaz ancak Ptolemy ve İbni Rüşd çevirmeni olan Jacob Anatoli ile tanışık olduğu bilinmektedir.⁶⁷

Sonuç

Hakkında kesin ve net bilgiler sınırlı olsa da Michael Scot, ona atfedilen büyücülük bir kenara bırakılacak olursa kutsal Roma İmparatoru II. Friedrich'in astroloğu olarak ün yapmıştır. Astrolojiden mantığa, balın meydana gelişinden evrenin ebediliğine kadar birçok konuda araştırmalar yapmıştır. Geniş bir entelektüel yelpazeye sahip olan Scot, 13. yüzyılın şartları göz önüne alındığında döneminin çok ötesindedir. Söz konusu dönemde gezegenlerin melekler ya da rüzgârlar tarafından hareket ettirildiği ileri sürülürken o, görüşlerini bilimsel verilere dayandırmıştır. Zamanının çok ötesinde olan Michael Scot'un en büyük etkisi çeviri alanında olmuştur. Zira yaptığı çevirilerle Aristo, İbni Rüşd, El-Bitruçî gibi bilginlerin Avrupa'da tanınmasını sağlayıp gelecekteki Rönesans'ın bir nevi tohumlarını atmıştır.

O bir taraftan evrenin sırrını maddenin özelliklerini, doğanın yapısını araştırırken, diğer taraftan Orta Çağ felsefesinin yansımalarını da eserlerinde barındırmıştır. Zira Thorndike'a göre Michael Scot, her şeyin yaratıcısının Tanrı olduğunu ve her şeyin O'nun kontrolü altında olduğunu ancak gezegenlere, yıldızlara ya da ayın hareketine bakılarak olayların işaretlerini görebileceğini ileri sürer. Dolayısıyla genel olarak bakıldığında teolojiyle felsefeyi hatta kehanetleri sentezlemeye, birbirine bağdaştırmaya çalışmıştır.

Kaynakça

Brown J. Wood, *An Enquiry into The Life and Legend of Michael Scot*, Edinburgh, 1897.

Comrie John D., *History Of Scottish Medicine*, vol. 1, Londra, 1932.

Crawford Robert, *Scotland's Books: A History of Scottish Literature*, Oxford University Press, 2009.

Dante, *İlahi Komedyâ*, çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yay., 1998.

⁶² George Sarton, *Introduction to the History Of Science*, Part 2, Book III, 1931, s. 579

⁶³ George Sarton, *Introduction to the...*, s. 579

⁶⁴ Charles H. Haskins, “Michael Scot...”, s.264.

⁶⁵ George Sarton, *Introduction to the...*, s. 579

⁶⁶ George Sarton, *Introduction to the...*, s. 579

⁶⁷ Charles H. Haskins, *Studies In The History Of...*, s. 284.

Duhem Pierre, *Medieval Cosmology: Theories of Infinity, Place, Time, Void, and the Plurality of Worlds*, The University of Chicago Press, 1985.

Haskins Charles H., “Michael Scot and Frederick II”, vol. 4, No. 2, 1921, s.250-275.

Haskins Charles H., *Studies In The History Of Mediaeval Science*, Cambridge, Harvard University Press, 1924.

Karloğa H. Bekir, “İbni Rüşd”, İslam Ansiklopedisi, TDV, s .288.

Kaya Mahmut, “Bitrucî”, İslam Ansiklopedisi, TDV, , s.230.

Low Mary, *St. Cuthbert's Way*, Wild Goose Publications,1999.

Morpurgo Piero, “Studies in the History of Art: Intellectual Life at the Court of Frederick II Hohenstaufen”, vol. 44, National Gallery of Art ,1994, s. 241-248.

Öngüner Emir, “İslam’ın etkisindeki Kutsal Roma Cermen İmparatoru II. Friedrich”, 2016 s.1-11.

Sandys Edwin John, *A History of Classical Scholarship*, Cambridge University Press, 1903.

Sarton George, *Introduction to the History Of Science*, Part 2, Book III, 1931.

Scott T.C., Marketos P., *On the Origin of the Fibonacci Sequence*, Germany, 2014, s.1-46.

Serdar Murat, *Geç Orta Çağlarda Doğu Biliminin Batı'ya Yansımaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Serdar Murat, *Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa'da Hastaneler Ve Tıp Eğitimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Serdar Murat, "Ortaçağ'da Doğu Biliminin Batı'ya Yansımaları", *Muhafazakâr Düşünce*, sayı.43, 2015, s.113-136.

Small John, M.A., F.S.A. Scot, *Sketches Early Scottish Alchemists*, Neill And Company, Edinbugh, vol. 11, 1874.

Thorndike Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*, vol. 2, Londra, 1923.

Thorndike Lynn, *Michael Scot*, Londra, 1965.

Turner William, “Michael Scot”, *Katolik Ansiklopedisi*, Vol 10, 1911.

Yıldız Şevket, “Avrupa’da İlk Çeviri Hareketleri”, 1973-1977.

Sa‘dî-i Şîrâzî’nin Şiirlerinde İnan Hükümdarları: Antik Dönem ve Ortaçağ Karşılaştırması

Geliş Tarihi: 30/04/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Dayı, Özkan; “Sa‘dî-i Şîrâzî’nin Şiirlerinde İnan Hükümdarları: Antik Dönem ve Ortaçağ Karşılaştırması”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 113-136.

Özkan DAYI*

Öz

Ortaçağ İnanı’nda siyasi, askerî ve kültürel değişim açısından Moğol-İlhanlı dönemi önemli bir yere sahiptir. Bu değişim ve dönüşüm çağı İnan coğrafyasını her alanda farklı bir sürece getirmiş, bu tarihî seyir içerisinde sosyo-ekonomik yapı ve siyasi oluşumlardan Fars edebiyatı da fazlası ile etkilenmiştir. Moğol istilasının getirdiği bu gelişmeler Fars edebiyatını dil, anlatım ve üslup açısından tesiri altına almıştır.

Bu süreci yaşayan, eserlerine yansıtan ve Moğol döneminin ünlü müeddiplerinden Sa‘dî-i Şîrâzî, içinde bulunduğu bu şartların etkisi ile eserlerinde hükümdarları karşılaştırarak görüşünü nasihat üslubuyla sunmaktadır. Bu yaklaşım tarzı ile şairin külliyatında yer alan bazı Antik İnan hükümdarları ile Ortaçağ Türk-İslâm hükümdarlarını külliyatındaki beyitlerle örneklendirerek Sa‘dî-i Şîrâzî’nin bakış açısıyla değerlendirmeyi amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Sa‘dî-i Şîrâzî, Hükümdarlar.

The Rulers in the Poems of Sadi-i Shirazi: The Compression of Ancient Period and the Middle Age

Abstract

Mongolian-İlhanid period in the middle age Iran has an important place in terms of political, military and cultural change. This age of change and transformation has brought Iranian geography to a different process in every field, and in this historical course, Persian literature was also affected by socio-economic structure and political formations. All these developments have influenced Persian literature in terms of language, expression and style.

Sa‘dî-i Şîrâzî, who lived this process, reflects it on his works and is one of the famous man of letters of the Mongolian era, presents his opinion in his works by comparing the rulers in his works with the effect of these conditions. With this approach, we aim to evaluate the Ancient Iranian rulers and Medieval Turkish-Islamic rulers with the views of Sa‘dî-i Şîrâzî by exemplifying with couplets in his corpus.

Keywords: The Middle Age, Sa‘dî-i Şîrâzî, Rulers.

Giriş

Ortaçağ Türk-İslam tarihinin önemli bir coğrafyası olan İnan, siyasi ve kültürel birikimiyle antik dönemden çalışmamıza konu olan Sa‘dî-i Şîrâzî’nin yaşadığı döneme kadar yani XIII. yüzyıla

* Dr. Öğr. Üyesi Özkan DAYI, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt-Türkiye ozkandayi@bayburt.edu.tr, Orcid Numarası: 0000-0001-8192-3445

kadar, her alanda önemli gelişmelere sahne olmuş bir bölgedir. Bu süreç içerisinde; İran-Turan savaşları, İskender istilası, Sâsânî hâkimiyeti, Arap fetihleri, Gazneli-Selçuklu-Hârizmşâh dönemleri diye adlandıracağımız Türk hâkimiyeti dönemleri ve Moğol istilası bölgenin kaderini değiştiren ve coğrafyada derin izler bırakan olaylar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Moğol istilasının getirdiği tarihî süreç XIII. yüzyılın önemli şairlerinden olan Sa'dî-i Şîrâzî'nin şiirlerinde bahsi geçen çağların hükümdarları ile kendini göstermektedir. Fars dili ve edebiyatında yetkinliği tartışılmaz olan şair, külliyyâtında¹ verdiği bilgi ve örneklerle eski ve ortaçağ tarihi alanlarında da donanımlı bilgilere sahip olduğunu göstermektedir. Bu veriler doğrultusunda Sa'dî-i Şîrâzî'nin aynı zaman ele aldığımız dönemin tarihini de aktardığını açıkça gözlemlemekteyiz. Çalışmamızda, antik dönem ve ortaçağ döneminde yaşamış olan İran hükümdarlarını ya da hâkimlerini, tarihi gerçeklikte ve şairin bakış açısı ile karşılaştırmak, dönemin şartları göz önünde bulundurularak yeniden bir tarih okuması yapmayı amaçlamaktayız. Konumuza geçmeden Sa'dî-i Şîrâzî ve yaşadığı dönem hakkında kısaca bilgi vermek çalışmamızın daha iyi bir şekilde aktarılmasında faydalı olacağı kanaatindeyiz. Daha sonra antik dönem ve ortaçağ döneminde şairin külliyyâtında geçen hükümdarları örnekler ile sunarak sonuç kısmında her iki döneme yaklaşımını karşılaştırmayı hedeflemekteyiz. Bu bağlamda çalışmamızda Behrâm-i Gûr, Cemşid, Dârâ, Efrâsiyâb, Ferîdûn, Husrev-i Pervîz, Rüstem, İskender, Atabek Ebu Bekir bin Sa'd bin Zengî, Atabek Muhammedşâh, Atabek Muzafferuddîn Selçukşâh, Hz. Ömer, Hz. Ali, Sebüktekin, Tekle, Sungur, Aybek, Hâtem-i Tâî ve Abbâsî halifesi Musta'sımbillah'ı ele aldık. Yukarıda sıraladığımız isimlerin dışında Sa'dî-i Şîrâzî'nin külliyyâtında birçok tarihî, dinî ve mitolojik şahsın da olduğunu ifade etmeliyiz.

1. Sa'dî-i Şîrâzî ve Dönemi

Sa'dî-i Şîrâzî², 1208-1209 yılları civarında Şîrâz'da dünyaya gelmiş, tahsilini Şîrâz'da ve Bağdâd'taki Nizâmiye Medresesi'nde tamamladığı bilinmektedir. Şairin eserlerinden çeşitli memleketlere seyahat ettiği, bu coğrafyaların tarihini çok iyi tahlil ettiğini anlamaktadır. 1257 tarihinde eğitimini tamamladıktan sonra Şîrâz'a dönen Sa'dî, Salgurlu Atabeği³ (Fars atabeği) Atabek Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengî'nin şehzâdesi Sa'd b. Ebu Bekir b. Sa'd'ın yakınları arasına girmiştir. Şiirlerinde başarılı bir şekilde nasihat üslubunu kullanması, fesahat ve belagatta Fars dilini üstün bir nitelikte kullanması onu Moğol dönemi şairleri arasında örnek alınan farklı bir yere ulaştırmıştır. İran

¹ Çalışmamızda Muhammed Ali Furûgî'nin tashih ettiği Sa'dî-i Şîrâzî külliyyâtını esas aldık. Çalışmada külliyyâtta Farsça şiirler temel alınmış olup, külliyyâtın nesir içeriğinden örnekler alınmamıştır. Şeyh Musliddîn Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Haz. Muhammed Ali Furûgî Nüshasından Nâsır Ahmedzâde), Tahrân 1390 hş.

² Sa'dî-yi Şîrâzî hakkında detaylı bilgi için bkz. 'Umar Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, IV, Dâr-i İhyâü't-Turâsü'l-'Arabîyye, Beyrut ty., s. 151; İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî, *Hedîyyetu'l-'Arîfîn*, II, İstanbul 1951, s. 462; Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1374 hş., s. 66; Zebihullah-i Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, Nusha Yay., Ankara 2005, s. 221-222; Sa'id Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-i Furûgî, Tahrân 1363 hş., s. 167-169; Zebihullah-i Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş., s. 587-622; M. Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâz", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 405-407; Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş., s. 539-544; Muhammed Ca'fer Yâhakkî, *Külliyât-ı Târîh-i Edebiyât-ı Fârsî*, Tahrân 1389 hş., s. 83-85; Ö. Ünal, "Sa'dî-i Şîrâzî'nin Arapça Şiirleri ve Bağdad Mersiyesi", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21/ Bahar, Ankara 2006, s. 90-91, 95; Ali Ekber Dihhudâ, "Sa'dî", (Haz. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, s. 12040; Ca'fer Müeyyid Şîrâzî, "Peyvendhâ-yi Honerî Kemâl Hucendî ve Sa'dî Şîrâzî", *Makâlât-i Mecme'-i Bozorgdâst-i Kemâl-i Hucendî*, Tebriz 1375 hş., I, s. 253.

³ Sa'd ailesi olarak da bilinen Fars Atabegleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş., s. 182-187.

Moğolları dönemi şairlerinden biri olan Sa'dî-i Şîrâzî, 9 Aralık 1292 senesinde Şîrâz'da vefat etmiştir.⁴

Zamanının bazı devlet adamlarına övgü dolu şiirler yazmışsa da, saray şairi olmamış özgürce düşüncelerini şiirlerinde aktarmıştır. Moğol istilası ve bu istiladan sonra meydana gelen kargaşa ve huzursuzluğa şahit olmuş, Moğolların yönetimini görmüş, eseriyle onları ve zamanın toplumunu eleştirmiş bir şairdir.⁵

Sa'dî-i Şîrâzî'nin Fars edebiyatında yeni ve güçlü bir tarz getirdiği ve belagatte usta seviyeye ulaştığı çok iyi bilinmektedir. Onun bu etkili tavrı ve ictimaî konuları nasihat üslubuyla dâhiyane bir şekilde sunması muhakkak ki dönemin diğer Farsça söyleyen şairlerini de etkisi altına almıştır. Onun tarzından etkilenenler arasında Seyf-i Fergânî⁶, İmâmî⁷, Husrev-i Dihlevî⁸, Hâcû-i Kirmânî⁹ ve Kemâl-i Hucendî¹⁰ gibi ünlü şairler bulunmaktadır.

2. Sa'dî-i Şîrâzî'nin Şiirlerinde Antik İran Hükümdarları

⁴ Şeyh Muslihiddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Alî Furûgî), İntişârât-i Kaknûs, Tahrân 1368 hş., önsöz, s. 23; Çiçekler, Mustafa, "Sa'dî-i Şîrâzî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 405-406.

⁵ Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 260.

⁶ Detaylı bilgi için bkz. Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 623-626; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 123-124; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 296; Hasan Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 269-270; Alî Cihânşâhî Efşâr-Cemşid Rûstâ, "Hucûm Mogûl be İrân ve Müellifehâyî Pâyedârî der Eş'âr-i Seyf-i Fergânî", *Neşriyye-i Edebiyât-i Pâyedârî*, Sayı: 9, 1392 hş., 94-95.

⁷ Detaylı bilgi için bkz. Hândmîr, *Habîb-üs Siyer*, III, 387; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 716; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, 359; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 161-165; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbîbü's-Siyer*, 87; Sa'id Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, 161; Hândmîr, *Habîb-üs Siyer*, III, 118; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbîbü's-Siyer*, 48; Râzî, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, 359; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 546- 551; Suhely Yârî Golderre, "Tashîh-i Dîvân-i Herevî be Komek-i Condhâ ve Sefinehâ", *Kitâb-i Mâh-i Edebiyât*, Sayı: 79, 1392 hş., 12.

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 157-158; Sa'id Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, 171; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 817-825; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 149-150.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 730; Devletşâh, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 187-189; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, II, 49; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 301-312; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbîbü's-Siyer*, 78; Sa'id Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, 199-200; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 886-903; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 158-161; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 286; Huseyn Rezmcû, "Revânşenâsi-yi Eş'âr-i 'İrfânî Hâcû-yi Kirmânî", *Keyhân-i Ferhengî*, Sayı:5, 12; Hânım Doktor Kohen, "Zendeğî-yi Hâcû-yi Kirmânî", *Mâkâlât-i Şeşomîn-i Humâyeş-i Sâlâne-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî*, 203-205; Hasan Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 274-275.

¹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Hândmîr, *Habîb-üs Siyer*, III, 548; Kemâleddîn Mes'ûd Hucendî, *Dîvân-i Kemâleddîn Mes'ûd Hucendî*, (Tsh. K. Şidfer), Moskova 1975; Devletşâh, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 245-249; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, II, 94; Sa'id Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, 2010; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbîbü's-Siyer*, 98-99; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 1131-1134; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 195-196; M. Nazif Şahinoğlu, "Kemâl-i Hucendî", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 226; Emr Yezdân Ali Merdân, "Kemâl Hucendî ve Hasan Dehlevî", *Mâkâlât-i Mecme'i Bozurgdâşt-i Kemâl-i Hucendî*, 200-203; Ma'sûme-i Ma'denkon, "Vijegihâ-yi Momtâzî Kemâl-i Hucendî", *Nâme-i Ferhengistân*, Sayı: 9, 1376 hş., 56-57; Hasan Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 314; Emîr Yezdân Ali Merdân, "Kemâl Hucendî ve Hasan Dehlevî", *Makâlât-i Mecme'-i Bozorgdâşt-i Kemâl-i Hucendî*, Tebriz 1375 hş., I, 201; Ca'fer Müeyyid Şîrâzî, "Peyvendhâ-yi Honerî Kemâl Hucendî ve Sa'dî Şîrâzî", *Makâlât-i Mecme'-i Bozorgdâşt-i Kemâl-i Hucendî*, Tebriz 1375 hş., I, 254.

2.1. Behrâm-i Gûr

I. Yezdicerd'in oğlu Behrâm, Sâsânî soyunun on beşinci hükümdarı olup 420-438 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹¹ Sürekli olarak yaban eşeği avına çıkan Behrâm, rivayete göre bir çukura düşerek ölmüştür. Bu yüzden ismi çukur ve mezar anlamına gelen gûr kelimesi ile anılmaktadır.¹²

گور بریان کند بهرام گوری نه چون پای ملخ باشد ز موری

*Behrâm-i Gûrî bir yaban eşeğinden kebab yağsa da; bu, karıncanın getirdiği çekirge bacağı kadar makbule geçmez.*¹³

نیشته است بر گور بهرام گور که دست کرم به ز بازوی زور

*Behrâm-i Gûr'un mezar taşına kerem eli zulmün pazusundan üstündür, diye yazılmıştır.*¹⁴

به پرخاش جستن چو بهرام گور کمندی به کتفش بر از خام گور

*Kavgacılıkta Behrâm-i Gûr'u andırıyor; omuzunda yaban eşeğinin derisinden yapılmış bir kemend taşıyordu.*¹⁵

Behrâm-i Gûr, Sa'dî tarafından kullanılan karakterlerden biridir. Güçlü bir hükümdara olan Behrâm'ın tutkusunun peşinde ölüm hadisesi onu Fars şiiri için ilginç bir malzeme haline getirmiştir. Hükümdarların güçlerine ve hâkimiyetlerine rağmen farklı zaafı onları nasihat edebiyatında kullanılacak bir duruma sokmuştur.

2.2. Cemşîd

Cemşîd veya Cem İran mitolojisinde yer alan bir hükümdardır. Kendisi birçok yeniliğe öncülük yapması ile bilinir. Nevruz bayramını onun kabul ettiği ve şarabı yine kendisinin icat ettiğine inanılmaktadır.¹⁶ Firdevsî'nin *Şahnâme*'sinde ilk hükümdar Cemşîd olarak geçer. Yüzük ve altın asadan oluşan iki önemli simgeye sahiptir. Bu nitelikleriyle Süleyman Peygamber'in özelliklerini hatırlatır. Hükümdarlığı zamanında dünya huzur ve refahla dolmuştur. Hem hükümdar hem de bir mübed olarak tanrısal güçte taşımaktadır.¹⁷

شنیدم که جمشید فرخ سرشت به سرچشمه‌ای بر به سنگی نبشت

بر این چشمه چون ما بسی دم زدند برقتد چون چشم بر هم زدند

¹¹ Yıldırım, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, 2008, s. 148.

¹² İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, 2004, s. 63; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 148.

¹³ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), 77; Sa'dî-yi Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, (Haz. Hüseyin Su-Abdürrahim Karadeniz), Hece Yayınları, Ankara 2011, s. 335.

¹⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 335.

¹⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 344; Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, (Haz. Su-Karadeniz), s. 168.

¹⁶ Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, (Haz. Su- Karadeniz), s. 46.

¹⁷ İbn-i Belhî, *Farsnâme*, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1384 hş., s. 10; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 204-206.

*İşittim ki, Mübarek Cemşîd bir çeşmenin taşına şöyle yazdırmış; bizim gibi nice insanlar bu çeşmenin başında nefes aldılar ve gözlerini kapar kapamaz gittiler.*¹⁸

کـرـا دانی از خسـروان عـجم ز عهـد فریـدون و ضـحاک و جـم
کـه برتخت و ملکـش نیامـد زوال؟ نمانـد بجز ملک ایـزد تعـال

*Acem hükümdarlarından Ferîdûn, Dahhâk ve Cem döneminden hangidini biliyordun ki tahtına ve mülküne zevâl gelmemiş olsun! Yüce Allah'ın mülkünden başkası kalmaz.*¹⁹

نـه سـام و نریمـان و افراسـیاب نـه کسـری و دارا و جمشـید مانـد

*Ne Sâm, Nerîmân, Efrâsyâb; ne de Kîsrâ (Nûşîrâven), Dârâ, Cemşîd kaldı.*²⁰

چـو شد روز آمد شب تیره رنگ چـو جمشـید بگذشت ضحاک بـود

*Gün geldikten sonra karanlık gece oldu; Cemşîd öldükten sonra Dahhâk (Hükümdar) oldu.*²¹

حـدیث پادشـاهان عـجم را حکایـت نامـه ضحاک و جـم را

بخوانـد هوشـمند نیکـفر جـام نشـاید کـرد ضایع خیره ایـام

مگر کز خوی نیکان پند گیرند وز انجـام بـدان عـبرت پذیرند

*Acem padişâhlarının hadiselerini, Dahhâk ve Cem'in iyi sonlu hikâyesini akıllıca oku! Boşuna günleri tüketme! Sondan ibret almayı bil! Yoksa iyi huylular nasihat almaz mı?*²²

2.3. Dârâ

Dârâ, on dört yıl boyunca İran'a hükmeden Ahâmeniş kralı olup İskender tarafından öldürülen hükümdardır. Dârâ'nın ölümünün ardından İskender, İsfahân'da İran büyüklerine yazdığı bir mektupla hükümdarlığını ilan etmiştir. Dârâ, Keyânî sülalesinin son hükümdarıdır.²³

نـه سـام و نریمـان و افراسـیاب نـه کسـری و دارا و جمشـید مانـد

*Ne Sâm, Nerîmân, Efrâsyâb; ne de Kîsrâ (Nûşîrâven), Dârâ, Cemşîd kaldı.*²⁴

نوسـیروان کـجاشـد و دارا و یزگـرد گـردان شـاهنامه و خانـان و قیصران

*Nûşîrevân, Dârâ, Yezgerd, Şâhnâme kahramanları, Hânlar ve Kayserler nereye gitti?*²⁵

¹⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 230;

¹⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 234.

²⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 1051.

²¹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 1056.

²² Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 1092; Şîrâzî, *Bostan ve Gülîstan*, (Haz. Su-Karadeniz), s. 159.

²³ İbn-i Belhî, *Farsnâme*, s.15; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 233.

²⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 1051.

²⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 1068.

Dârâ, tıpkı diğer meşhur İslâm öncesi İran hükümdarları gibi büyüklüğü ile zikredildikten sonra geçici dünyadan bir şey elde edememenin sembolü olarak kullanılmıştır. Sa'dî, külliyyâtın birçok yerinde İran hükümdarlarını sıralamakta onları geçmişteki azametleri ile anlamakta ve kendi asrında onların yok olup gitmeleri ile dünyayı aslında hükümdarsız ve aldatıcı bir yer olarak her defasında sunmaktadır.

2.4. Efrâsiyâb

Ferîdûn'un üç oğlundan biri olan Tûr'un soyundan gelen Efrâsiyâb, Türkistan bölgesinin hâkimidir. Efrâsiyâb, antik İran efsanelerinde İran-Turan savaşlarında Turan ordularını temsil eden Türk kökenli hükümdardır.²⁶ Efrâsiyâb karakteri özellikle Firdevsî'nin *Şâhnâme* adlı eserinde İran-Turan savaşlarında sık sık bahsedilen korkusuz ve çetin düşmanı simgelemektedir. Hatta Firdevsî'nin eserine göre Efrâsiyâb'ın Turan orduları bir müddet İran'ı işgal bile etmiştir.²⁷

گر او پیشدستی کند غم مدار
ور افراسیاب اسست مغزش بر آر

*Önce el kaldıran düşman olursa kaygılanma; Efrâsiyâb da olsa beynini akıt.*²⁸

Bostân adlı eserinde ordu sevk etmenin ve düşmanla çarpışmanın usulleri üzerine de bilgiler veren Sa'dî, ilk hamlenin düşmandan gelmesi hususunda hükümdarları uyarmaktadır. Sa'dî'ye göre, savaşa ilk düşmanın saldırarak başlaması gerekmektedir. Hatta bu düşman Efrâsiyâb gibi güçlü ya da çetin olsa da haklı olanın her zaman galip olacağına değinmektedir.

سعدی نگفتمت که مرو در کند عشق
تیر نظر بیفکند افراسیاب را

*Sa'dî, sana söylemedim mi? Aşkın kemendine esir olma! Efrâsiyâb'ın bakışı ok atar.*²⁹

Şair, gazeliyatında yer alan bu beytinde sevgilinin bakışını Efrâsiyâb'ın okuna benzetmekte ve onun bakışı âşıktan kudretli görmektedir. Sa'dî'ye göre aşkın kendisine esir olunmamalı ve sevgilinin ok atan bakışına kapılmamak gerekmektedir. Çünkü bunlar âşığın kuvvetinin üzerindedir. Aslında sevgili çetin ve güçlü olan bir düşmana benzetilmekte ve onun karşısında âşığında çaresiz olduğu anlatılmak istenmekte ve bu güçlü düşmanın çetinliği de *Şâhnâme*'deki kudretli düşman Efrâsiyâb ile eş görülmektedir.

گر آن ساعد که او دارد بدی با رستم دستان
به یک ساعت بیفکندی اگر افراسیابستی

*O, Rüstem hikâyesindeki gibi bir pazuya sahipse; Efrâsiyâb'ı bir anda yenebilir.*³⁰

رستمی باید که پیشانی کند با دیو نفس
گر برو غالب شویم افراسیاب افکنده ایم

*Rüstemliğin nefsin devine küstahlık etmesi gerekir; galip gelirsek, Efrâsiyâb'ı yenmişiz demektir.*³¹

²⁶ İbn-i Belhî, *Farsnâme*, s. 13.

²⁷ Hekîm Ebu'l-Kâsım Firdevsî, *Şâhnâme*, İntişârât-i Tahrân, Tahran 1388 hş., s. 134-162.

²⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 260.

²⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 447; Şîrâzî, *Şerh-i Gazelhâ-yi Sa'dî*, (Tsh. Buzurk Hâlikî-'İkdâyî), I, s. 28.

³⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 748; Şîrâzî, *Şerh-i Gazelhâ-yi Sa'dî*, (Tsh. Hâlikî-'İkdâyî), II, s. 1084.

³¹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 1020.

نه سام و نریمان و افراسیاب نه کسری و دارا و جمشید ماند

*Ne Sâm, Nerîmân, Efrâsyâb; ne de Kîsrâ (Nûşîrâven), Dârâ, Cemşîd kaldı.*³²

Dünyanın fani bir mekân olduğu Sa'dî'ye göre her defasında hatırlanmalıdır. Bunu yaparken şair devamlı antik dönemin büyük hükümdarlarına dünyanın kalmadığını, Efrasiyâb'ı örnek göstererek hatırlatmaktadır. Ayrıca nefsin küstahlığını yenen kişiyi de Efrasiyâb gibi güçlü bir düşmanı yenmeye benzetmektedir.

2.5. Ferîdûn

İran mitolojisinde Âtbîn'in oğlu olarak bilinen Ferîdûn, Dahhâk'ın öldürülmesinden sonra tahta geçmiş, yaşlanınca ülkeyi oğulları Tur, Selm ve İrec arasında paylaşmış ve Turan'ı Tur'a, Arap ülkesini Selm'e, İran'ı da İrec'e vermiştir.³³

جهان ای برادر نماند به کس دل اندر جهان آفرین بند و بس

مکن تکیه بر ملک دنیا و پشت که بسیار کس چون تو پرورد و کشت

چو آهنگ رفتن کند جان پاک چه بر تخت مردن چه بر روی خاک

Ferîdûn köşkünün kemeri üzerine şunları yazmıştı:

Ey kardeş! Dünya kimseye kalmaz; Gönlünü Allah'a bağla, yeter.

Dünyanın mülküne aldanıp güvenme! Birçok kimseyi besleyip öldürdü.

*Temiz can, göç yolunu tuttuktan sonra; taht üzerinde ya da toprak üzerinde ölmüşsün ne fark eder.*³⁴

گر فریدون شود بنعمت و ملک بی هنر را به یچکس مشمار

*Malıyla mülküyle Ferîdûn dahi olsa, hünersiz birini hiç kimse say!*³⁵

فریدون گفت نقاشان چین را که پیرامون خرگشاهش بدوزند

دان را نیک دار، ای مرد هشیار که نیکان خود بزرگ و نیک روزند

Ferîdûn Çinli nakkaşlara, otağının etrafına şu beyti işlemelerini emretti:

*Ey akıllı adam kötülerini iyi tut! Çünkü iyiler zaten büyük ve mutludur.*³⁶

کس این رسم و ترتیب و آیین ندید فریدون بان شکوه، این ندید

*Kimse bu tarzda düzen ve bu usulde idare görmedi; Ferîdûn bile bu azameti görmei.*³⁷

کرا دانی از خسروان عجم ز عهد فریدون و ضحاک و جم

که بر تخت و ملکش نیامد زوال؟ نماند بجز ملک ایزد تعال

³² Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa 'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 1051.

³³ İbn-i Belhî, *Farsnâme*, s. 11-12; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 307.

³⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa 'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 25.

³⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa 'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 97.

³⁶ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa 'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 192.

³⁷ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa 'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 212.

*Ferîdûn, Dahhâk ve Cem... Acem hükümdârlarından hangini biliyorsun ki, tahtına ve mülküne zevâl gelmemiş olsun? Yüce Allah'ın mülkünden başkası kalmamıştır.*³⁸

گدارا کنديک درم سيم سير فريدون به ملک عجم نيم سير

*Dilenciyi bir dirhem gümüş doyururken; Acem memleketine hâkim Ferîdûn yarı tokdur.*³⁹

که روز بزم بر تخت کیانی فريدونسات و روز رزم رساتم

*Meclis gününde Keyânî tahtı üzerinde Ferîdûn, savaş gününde Rüstem'dir.*⁴⁰

İran'ın mitolojik karakterlerinden biri olan Ferîdûn, hükümdar kimliği ile Sa'dî tarafından kullanılan öğelerden biridir. Ferîdûn'un büyük bir hükümdar olduğu halde dünya mülküne önem vermediği, şair tarafından örnek gösterilen bir doğru davranış olarak Moğol döneminin yöneticilerine nasihat olarak sunulmaktadır. Sa'dî, dünya üzerinde ne kadar büyük bir saltanata sahip olursa olsun kişinin bir bunların hepsini terk edeceğini ve mülkün gerçek sahibinin yaratıcı olduğunu sıkça büyük bir hükümdar olan Ferîdûn üzerinden vurgulamaktadır. Ferîdûn genel olarak külliyyâta İran'ın diğer efsanevî hükümdarları ile anılmakta ve karşılaştırılmaktadır.

2. 6. Husrev-i Pervîz

Husrev-i Pervîz Sâsânî hükümdarı Hürmüz'ün oğludur. Sasanî hükümdarı Husrev Pervîz ile Şirin'in aşk hikâyeleri Fars edebiyatına konu olmuştur. Husrev ve Şirin'in hikâyesi ilk defa Firdevsî'nin *Şahnâmesi*'nde anlatılmıştır. Daha sonra bu olay farklı şairlerin elinde detaylanarak aktarılmıştır.⁴¹

بیا بکوی که پرویز از زمانه چه خورد برو پیرس که خسرو از این میانه چه برد

*Gel ve söyle! Pervîz zamaneden ne aldı (kopardı yedi); Fars'a git sor! Husrev oradan ne götürdü?*⁴²

لب شیرینت ار شیرین بدیدی در سخن گفتن بر او شکرانه بودی گر بدادی ملک پرویزت

*Konuşurken Şirin, dudağını görseydi, ona şükran için Pervîz'in mülkünü verirdi.*⁴³

Sa'dî, külliyyatının birçok yerinde İslâm öncesi dönemde İran'da hüküm sürmüş bazı devlet adamından örnekler vermektedir. Şairin sadece İran coğrafyasındaki tarihi karakterlerden değil, aynı zamanda bu bölgeye komşu olan milletlerin tarihî kişiliklerden de bolca örnekler sunduğu görülmektedir. Bu yönü ile Sa'dî, müeddib kişiliğinin yanında iyi bir tarih bilgisine de sahiptir. Nasihat edebiyatının önde gelen isimlerinden olan şair, tarihî karakterlerin yakınlarına verdikleri öğütleri eserlerinde kullanması da çok doğaldır.

³⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 234.

³⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 359.

⁴⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 923.

⁴¹ İbn-i Belhî, *Farsnâme*, s. 111; Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, (Haz. Su-Karadeniz), s. 34; Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 393.

⁴² Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 1047.

⁴³ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 464; Şîrâzî, *Şerh-i Gazelhâ-yi Sa'dî*, (Tsh. Hâlikî-İkdâyî), I, s. 98.

2.7. Rüstem

İran'ın millî hikâyelerinin en büyük kahramanı olan Rüstem, Zâl'in oğludur. Fars mitolojisine göre altı yüz yıl ömür sürmüştür. Keykubâd, Keykâvûs ve Keyhusrev dönemlerinin dünya kahramanı olan Rüstem sayesinde bu hükümdarların saltanatları ayakta kalmıştır.⁴⁴

دانی که چه گفت زال با رستم گرد دشمن نتوان حقیر و بیچاره شمر

*Zâl'in Rüstem'e ne söylediğini bil! Düşmanı hakir ve biçare sayılamaz!*⁴⁵

بتدبیر رستم در آید ببنده که اسفندیارش نجس است از کمند

*Kemendinden İsfendiyâr'ın bile kurtulamadığı Rüstem, tedbirle ele geçirilmiştir.*⁴⁶

عنان باز پیچان نفس از حرام بمردی ز رستم گذشتن و سام

*Nefislerinin dizginlerini haramdan çevirebilenler; Rüstem'den ve Sâm'dan daha ileridirler.*⁴⁷

گر آن ساعد که او دارد بدی با رستم دستان به یک ساعت بیفکندی اگر افراسیابستی

*Zal oğlu Rüstem gibi bir pazuya sahipse; Efrâsiyâb olsa da bir anda yener.*⁴⁸

که روز بزم بر تخت کیانی فریدونست و روز رزم رستم

*Meclis gününde Keyânî tahtı üzerinde Ferîdûn, savaş gününde Rüstem'dir.*⁴⁹

Emîr Enkiyânû'ya⁵⁰ yazılan sitâyîşte Sa'dî, Emir'i meclisteki adil yönü ile Ferîdûn'a, savaş meydanında da cengâverliği ile Rüstem'e benzetmektedir.

رستمی باید که پیشانی کند با دیو نفس گر برو غالب شویم افراسیاب افکنده ایم

*Rüstemliğin nefis devine küstahlık etmesi gerekir; galip gelirsek, Efrâsiyâb'ı yenmişiz demektir.*⁵¹

Sa'dî, nefsi Rüstem'in mücadele ettiği devlere benzetmekte ve nefsi yenmeyi de Efrâsiyâb'ı yenilgiye uğratmak gibi büyük bir işe denk görmektedir. Şair, nefis mücadelesinin aslında ne kadar zor olduğuna dikkat çekmektedir. Sa'dî'nin Farsça şiirlerinde birçok yönü ile ortaya çıkan Rüstem karakteri bir hükümdar ya da devlet adamı olmamasına rağmen İran hükümdarlarının dayanağı olmuştur.

⁴⁴ Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 592; Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s. 382; Şîrâzî, *Bostan ve Gülîstan*, (Haz. Su- Karadeniz), s. 28.

⁴⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 29.

⁴⁶ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 259; Şîrâzî, *Bostan ve Gülîstan*, (Haz. Su- Karadeniz), s. 77.

⁴⁷ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 363; Şîrâzî, *Bostan ve Gülîstan*, (Haz. Su- Karadeniz), s. 187.

⁴⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 748; Şîrâzî, *Şerh-i Gazelhâ-yi Sa'dî*, (Tsh. Hâlikî-İkdâyî), II, s. 1084.

⁴⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 923.

⁵⁰ Enkiyanu, Abaka Han'ın Moğol kökenli emirlerinden olup bir süre Fars bölgesinde yöneticilik yapmıştır. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65.

⁵¹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 1020.

2.8. İskender

Zülkarneyn ile aynı kişi olduğu da söylenen Makedonya kralı II. Philippos (Filip) ile epiros Prensesi Olympias'ın oğlu İskender, Fars edebiyatında doğulu kavimlerle olan savaşları ve âb-ı hayatı arayan karakteri ile yer edinmiştir. İskender, hem batıyı temsil etmekte, hem de doğu ve batıyı hâkimiyeti altına alan yeni bir medeniyeti de simgelemektedir. Onun zamanında Anadolu, Suriye, Mısır, İran, ve Kuzey Hindistan tek bir devletin çatısı altında birleşmiştir.⁵²

سکندر که بر عالمی حکم داشت در آن دم که بگذشت و عالم گذاشت

*Âleme hükmeden İskender bile, bir anda âlemi bıraktı, öldü.*⁵³

ای خضر حلالیت نکم چشمه حیوان دانی که سکندر به چه محنت طلبید ست؟

*Ey Hızır, âb-ı hayatı helâl etmiyorum; İskender ne eziyet çekti onu bulmak isterken bilmiyor musun?*⁵⁴

بسیار چو ذوالقرنین آفاق بگردیدست این تشنه که میمیرد بر چشمه حیوانات

*Âb-ı hayatın kenarında ölen bu susamış Zülkarneyn gibi birçok ufukları dolaştırmıştır.*⁵⁵

پرده چه باشد میان عاشق و معشوق سد سکندر نه مانعست و نه حایل

*Âşık ve maşûğun arasında ne perde olur? Ne de âşık ve maşûğa İskender seddi manidir.*⁵⁶

فرمانبر خدای و نگهبان خلق باش این هر دو قرن اگر بگرفتگی سکندری

*Bu her iki dönemin İskenderliğini alırsan, Allah'a itaat et ve halkın koruyucusu ol!*⁵⁷

به سکندر نه ملک ماند و نه مال به فریدون نه تاج ماند و نه تخت

*İskender'den ne mülk ne de mal kaldı; Feridun'dan ne taç ne de taht kaldı.*⁵⁸

Sa'dî'nin Farsça şiirlerinde İskender karakteri; âb-ı hayatı arayan, Yecüc ve Mecüc kavmini yaptığı seddin arkasına hapseden, Yecüc ve Mecüc'ün eziyetinden dünyayı kurtaran, doğulularla savaşan ve tüm dünyayı hâkimiyetine almasına rağmen âlemi bırakıp giden bir ölümlü olarak ele alınmıştır. Aslında genel itibari ile tüm doğu edebiyatında olduğu gibi Sa'dî'nin şiirlerinde de İskender'e iki bakış açısı ile yaklaşıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki *Kur'an-i Kerim*'de bahsedilen Zülkarneyn ile eşleştirilen, Yecüc ve Mecüc kavmi ile mücadele eden onları seddin arkasına hapseden ve batıdan doğuya kadar tüm dünyayı ele geçiren İskender karakteridir. Diğeri ise tarihte var olduğunu bildiğimiz, Makedonya'dan çıkıp Yakınoğu'yu Hindistan'a kadar ele geçiren ve Doğu-Batı medeniyetlerinin birbirine karıştığı Helenistik dönemi başlatan Makedonyalı İskender karakteridir.

⁵² İbn-i Belhî, *Farsnâme*, s. 56-58.

⁵³ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 412.

⁵⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 481; Şîrâzî, *Şerh-i Gazelhâ-yi Sa'dî*, I, s. 158.

⁵⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 529.

⁵⁶ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 644.

⁵⁷ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 951.

⁵⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 1039.

Ayrıca Sa'dî, dönemin Salgurlu yöneticilerini Yecüc ve Mecüc'ü engelleyen İskender'e benzetmektedir.

سکندر دیوار رویین و سنگ بگرد از جهان راه یاجوج تنگ

*İskender, taş ve tunç ile Yecüc'ün yolunu dünyaya dar etmişti.*⁵⁹

Her iki bakış açısının Sa'dî tarafından ustaca kullanılması ve birbiri ile edebî bir şekilde harmanlanması, onun şiirlerinde kullandığı çoğu şahıslarda olduğu gibi, derin bir tarih, din ve mitoloji bilgisine sahip olduğunu bize göstermektedir. Dinî, tarihî ve mitolojik kaynaklara sahip bu bilgilerle Sa'dî, farklı bir İskender karakterini, bazen yaptıkları işler neticesinde dönemin yöneticilerine de benzeterek bizlere sunmaktadır.

3. Sa'dî-i Şîrâzî'nin Şiirlerinde Ortaçağ Hükümdarları

3.1. Atabek Ebu Bekir bin Sa'd bin Zengî

Fars Atabeği Ebu Bekir Bin Sa'd Bin Zengî, Fars Atabeklerinden olup onun döneminde Fars Atabekliği İlhanlı yönetimine tabi bir şekilde yaşamaktaydı. Ebu Bekir Bin Sa'd Bin Zengî, Moğollara karşı Ön Asya'da Müslüman devletlerle ittifak arayışı içine girdiyse de bunun sonuçsuz kalacağını görmüş, kardeşini dönemin Moğol hükümdarı olan Ögedey Han'a⁶⁰ elçi olarak göndermiştir. Onun bu davranışı Han tarafında memnuniyetle karşılanmış kendisine Kutlug lakabı verilerek Fars idaresi tekrar ona bırakılmıştır.⁶¹

Fakat kendisi döneminde Moğol zülmünden kaçan şairleri, bilim insanlarını ve özellikle Sa'dî şahsini himaye ettiği için şairimizin külliyyâtında özel bir yere sahip olan birkaç kişiden biridir. Onun Sa'dî'nin hamisi olması ve onu desteklemesi şair tarafından sıkça dile getirilmektedir.⁶²

امید هست که روی ملال درنکشید ازین سخن که گلستان نه جای دلتگست

علی الخصوص که دیباچه همایش بنام سعد ابوبکر سعد بن زنگست

Umarım ki okurken üzülp kaç çatmaz; çünkü gülîstân üzülecek yer değildir.

*Özellikle kutlu önsözü Sa'd Ebû Bekr Sa'd b. Zengî'nin adınadır.*⁶³

که سعدی که گوی بلاغت ربود در ایام بو بکر بن سعد بود

*Belâgat topunu çelen Sa'dî, Ebû Bekr'in devrinde yaşadı.*⁶⁴

⁵⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 212.

⁶⁰ Cengiz Han'ın üçüncü oğlu olup Cuci ve Çağatay'ın küçük kardeşi, Tuluy'un ağabeyidir. Gençliğinden itibaren Cengiz Han'ın çeşitli seferlerine katılmış ve 1220 yılı başlarında Otrar kuşatmasını yürütmüştür. Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey Han", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, s. 21-22.

⁶¹ Erdoğan Merçil, *Fars Atabekleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1991, s. 87.

⁶² Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, s. 173; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, s. 33-34; K. Kenârûdî, "Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te'sîr-i Ân der İnhîtât ve Zevâl-i Şehrîhâyi İrân", *Pejûheşi Târîh*, 12, 1387 hş., s. 86.

⁶³ Sa'dî-yi Şîrâzî, *Golistân-i Sa'dî*, (Tsh. Halîl Hatîb Rehber), Tahran 1347 hş., s. 33; Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 20.

گر از سعد زنگی مثل ماند یاد فلک یاور سعد بو بکر باد

*Sa'd Zengi'den hatıra olarak bir misal kaldıysa; felek, sen Sa'd Ebû Bekr'in yardımcısı ol!*⁶⁵

چنین پادشاهان که دین پرورند به بازوی دین، گوی دولت برند

از آنان نبینم درین عهد کس و گر هست بو بکر سعد ست و بس

*Böyle dindâr padişahlar, din pazusu ile devlet topunu çelmişlerdir; bu devirde onlardan kimseyi görmüyorum, Ebû Bekr Sa'd müstesnadır.*⁶⁶

بحمد الله این سیرت و راه راست اتابک ابو بکر بن سعد راست

*Hamd olsun Allah'a Atabek Ebû Bekr b. Sa'd bu güzel adet ve doğru yoldadır.*⁶⁷

چو حاتم به آزاد مردی دگر ز دوران گیتی نیاید مگر

ابو بکر سعد آنکه دست نوال نهد همتش بر دهان سوال

Dünya var olduğundan beri Hatem gibi başka hür biri dünyaya gelmedi,

*Sa'd b. Ebû Bekr müstesna! Onun cömert eli ve himmeti ihtiyacın ağzını örter.*⁶⁸

از آن جمله سختی که بر من گذشت دهانم جز امروز شیرین نگشت

در اقبال و تأیید بو بکر سعد که مادر نزاید چو قبل و بعد

*Maruz kaldığım tüm zorluklara rağmen bu günün dışında ağzım hiç tatlanmadı. Hiçbir ananın onun gibi bir evlat doğurmadiği Sa'd b. Ebû Bekr'in ikbal ve saltanatında (Tatlandı).*⁶⁹

تو همچنان دل شهری بغمزه ای ببری که بندگان بنی سعد خوان یغمارا

*Sen, hân-ı yağmâ yapan Benî Sa'd'ın köleleri gibi, gönül şehrini bir gamzenle öylece çekiyorsun.*⁷⁰

خداوند فرمان ملک سلیمان شهنشاه عادل اتابک محمد

ز سعد ابو بکر تا سعد زنگی پدر پدر نامور جد بر جد

*Sa'd Ebû Bekr'den Sa'd Zengi'ye kadar; babadan babaya, ceden cede ünlü.*⁷¹

⁶⁴ Sa'dî-yi Şîrâzî, *Bustân-i Sa'dî*, (Tsh. Halîl Hatîb Rehber), Tahran 1347 hş., s. 32; Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 211.

⁶⁵ Şîrâzî, *Bustân-i Sa'dî*, (Tsh. Rehber), s. 34; Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 213.

⁶⁶ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 228; Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, (Haz. Su-Karadeniz), s. 43.

⁶⁷ Şîrâzî, *Bustân-i Sa'dî*, (Tsh. Rehber), 127; Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 233.

⁶⁸ Şîrâzî, *Bustân-i Sa'dî*, (Tsh. Rehber), 312; Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 284.

⁶⁹ Şîrâzî, *Bustân-i Sa'dî*, (Tsh. Rehber), 748; Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 401.

⁷⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 444.

⁷¹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 897.

Süleyman mülkünün ferman sahibi büyük hükümdar âdil Atabek Muhammed.

وارث ملک عجم اتابک اعظم سعد ابو بکر سعد زنگی مودود

Acem mülkünün vârisi, sevilen büyük Atabek Sa'd Ebû Bekr Sa'd Zengî⁷²

بیرسیدم این کشور آسوده کی شد کسی گفت سعدی چه شوریده رنگی
چنان بود در عهد اول که دیدی جهانی پر آشوب و تشویش و تنگی
چنین شد در ایام سلطان عادل اتابک ابو بکر بن سعد زنگی

Sordum bu ülke ne zaman âsûde oldu/ rahatladı? Birisi; Sa'dî ne perişansın dedi.

Dünya karışıklık ve sıkıntı içindeydi gördün, önceki dönemde böyle idi.

(şimdi) Âdil sultan Atabek Ebû Bekr Sa'd b. Zengî'nin döneminde böyle oldu.⁷³

گر آفتاب فرو شد هنوز باکی نیست ترا که سایه بو بکر سعد زنگی هست

Güneş battıysa henüz endişelenecek bir şey yoktur; Ebû Bekr Sa'd Zengî gölgesi mevcuttur.⁷⁴

امید امن و سلامت بگوش دل می گفت بقای سعد ابو بکر سعد زنگی باد

Güvenin ve selâmetin umudu gönül köşesini tutuyordu; Sa'd Ebû Bekr Sa'd Zengî'nin başı sağ olsun.⁷⁵

روان پاک ابو بکر سعد زنگی را خدای پاک بفضل و کرم بیامرزاد

Temiz giden Ebû Bekr Sa'd b. Zengî'yi Allah fazli ve kerimi ile bağışlasın.⁷⁶

نمرد نام ابو بکر سعد بن زنگی که ماند سعد ابو بکر نامبردارش

Ebû Bekir Sa'd'ın adı ölmedi; Onun ünü Sa'd Ebû Bekir olarak kaldı.⁷⁷

خسرو صاحبقران غوث زمان بو بکر سعد آنکه اخلاقش پسندیدست و اوصافش گزین

Ahlaklı ve seçkin vasıfları beğenilen; üstün hükümdar, zamanın kavısı Ebû Bekr Sa'd.⁷⁸

گر از سعد زنگی مثل ماند یاد فلک یاور سعد بو بکر باد

Sa'd Zengî'den hatıra olarak bir misal kaldıysa; felek, sen Sa'd Ebû Bekr'in yardımcısı ol!⁷⁹

⁷² Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 905.

⁷³ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 953.

⁷⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 958.

⁷⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 959.

⁷⁶ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 960.

⁷⁷ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 962.

⁷⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 965.

خداوند فرمان ملک سلیمان شهنشاہ عادل اتابک محمد
ز سعد ابو بکر تا سعد زنگی پدر بر پدر نامور جد بر جد

*Sa'd Ebû Bekr'den Sa'd Zengî'ye kadar; babadan babaya, cedden cedde ünlü.*⁸⁰

Süleyman mülkünün ferman sahibi büyük hükümdar âdil Atabek Muhammed.

وارث ملک عجم اتابک اعظم سعد ابو بکر سعد زنگی مودود

*Acem mülkünün vârisi, sevilen büyük Atabek Sa'd Ebû Bekr Sa'd Zengî*⁸¹

گر آفتاب فرو شد هنوز باکی نیست ترا که سایه بو بکر سعد زنگی هست

*Güneş battıysa henüz endişelenecek bir şey yoktur; Ebû Bekr Sa'd Zengî gölgesi mevcuttur.*⁸²

نمرد سعد ابو بکر سعد بن زنگی که هست سایه امیدوار فرزندش

*Çocuğunun ümidvâr gölgesinde Sa'd Ebû Bekir Sa'd b. Zengî ölmedi.*⁸³

نمرد نام ابو بکر سعد بن زنگی که ماند سعد ابو بکر نامبردارش

*Ebû Bekir Sa'd'ın adı ölmedi; Onun ünü Sa'd Ebû Bekir olarak kaldı.*⁸⁴

Sa'dî, himayesinde olduğu Fars Atabekliğini yani Salgurluları ve bu atabekliğin yöneticisi olan Sa'd hanedanının külliyatının farklı yerlerinde bolca zikretmekte ve onlara minnet duygusunu ifade etmektedir. Çünkü yaşadığı dönemde alimleir ve müeddipleri koruyan onlara Fars Atabekliği içerisinde yer alan medrese ve hangâhmlarda yer açan Sa'd hanedanı şairin gözünde çok kıymetli ve kahramanca bir yere sahiptir. Onların bu himayesi sayesinde Fars edebiyatının güzel örnekleri elimize ulaabılmıştır.

Sa'dî Farsça şiirlerinde; Fars Atabekliği'nin yöneticilerine dualar etmekte, onların yönetimlerini güzel, doğru, dindâr olarak nitelendirmekte ve eserlerini onlar adına telif ettiğini söylemektedir. Salgurluları Hâtem gibi yiğit, Süleyman gibi muktedir ve Acem mülkünün varisi olarak nitelendirmektedir. Yine şair, Moğol dönemini güneşin battığı karanlık bir geceye benzetmekte fakat bu durumdan endişe etmediğini çünkü Sa'd ailesinin himayesinde olmanın durumu düzelttiğine değinmekte, onların güven ve selameti getirdiğini vurgulamaktadır.

⁷⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 213.

⁸⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 897.

⁸¹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 905.

⁸² Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 958.

⁸³ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 961.

⁸⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 962.

3.2. Atabek Muhammedşâh

Atabek Sa'd'dan sonra yerine çocuk yaşta yerine oğlu Muhammed geçmiştir. Küçük yaşta olduğu için annesi Terken onun yerine naiblik yapmıştır. Fakat Muhammed, kısa bir süre sonra ölmüş onun yerine Hülâgu Han'ın Bağdad kuşatmasına katılan ve han tarafından beğenilen Muhammedşâh Salgurlu tahtına oturmuştur. Fakat devlet işlerinden uzaklaştırılan Terken Hatun, 1260 tarihinde Muhammedşâh'ı adamlarına öldürtmüştür.⁸⁵ Bu dönemden sonra Fars Atabekliği'nin çöküş dönemine girdiğini görmekteyiz. Böylece Moğol hâkimiyeti Fars bölgesinde giderek artacaktır.

خداوند فرمان ملک سلیمان شهنشاه عادل اتابک محمد

*Süleyman mülkünün ferman sahibi büyük hükümdar âdil Atabek Muhammed.*⁸⁶

Sekiz ay kadar Fars memleketine hükmetmesine rağmen Sa'dî tarafından övgüyle anılması onun da tıpkı Salgurlu hanedanından gelen ataları gibi âlimleri ve sanat erbabının himaye ettiği sonucuna bizleri götürmektedir.

3.3. Atabek Muzafferuddîn Selçukşâh

Fars Atabeklerinde Muzafferuddin Selçukşâh, Terken Hatun'un desteği ile tahta çıkmış ve onun devlet içindeki gücünü çok iyi anlayan Selçukşâh, Terken Hatun ile evlenmiştir. Fakat Terken Hatun'un sonu Selçukşâh'ın elinden olmuş, Terken Hatun'un öldürülmesi Moğol ordularının Fars bölgesine gelmesine sebep olmuştur. 1264 yılında gerçekleşen Kazerun savaşında yenilen Selçukşâh daha sonra Moğollar tarafından katledilmiştir.⁸⁷

امید بسته بر آمد صباح خیر دمید بدور دولت سلجوقشاه سلغر شاه

*Salgurşâhı Selçukşâh'ın devleti zamanında; sabah hayırlı doğuşa ümit bağlamıştı..*⁸⁸

دقترز شعر گفته بشوی و دگر مگوی الادعای دولت سلجوقشاه را

*Şiir yazmayı bırak, artık söyleme sadece Selçukşâh'ın devletine dua et.*⁸⁹

مظفرالدین سلجوقشاه کز عدلش روان تکلوه و بو بکر سعد می نازند

*Muzaffereddîn Selçukşâh'ın adaletinden Tekle ve Ebû Bekr Sa'd'ın ruhları övünür.*⁹⁰

بدور دولت سلجوقشاه سلغر شاه خدایگان معظم اتابک اعظم

*Muazzam kudretli büyük Atabek Salgurlu Şâhı Selçukşâh'ın devleti zamanında.*⁹¹

امید بسته بر آمد صباح خیر دمید بدور دولت سلجوقشاه سلغر شاه

⁸⁵ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 185; Merçil, *Fars Atabekleri Salgurlular*, s. 100-103.

⁸⁶ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 897.

⁸⁷ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, s. 186.

⁸⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 939.

⁸⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 887.

⁹⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 903.

⁹¹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 924.

*Salgurlu Şâhı Selçukşâh'ın devleti zamanında; sabah hayırla doğdu ümit bağladı.*⁹²

Atabek Muhammedşâh gibi Muzafferüddîn Selçukşâh da Sa'dî tarafından methedilmektedir. Edebiyat ehlinin Fars atabekliğinde hüküm sürmüş yöneticiler tarafından devamlı korunması bize bu işin aslında bir devlet politikası haline geldiğini göstermektedir. Sa'dî-i Şîrâzî'nin Ebu Bekr b. Sa'd'dan başlayarak ve Ebu Bekr b. Sa'd'dan sonra gelen tüm Fars hâkimlerini külliyyâtında zikretmesi ve övmesi hükümdarlar değişse de Fars yöneticilerinin müeddiblere sahip olmasını belirli bir politika olarak düşünmemize sebep olmaktadır.

3.4. Hz. Ömer

Hz. Ömer, İslâm halifelerinin ikincisi olup yaşantısında Hz. Peygamberin uygulamalarını harfiyen takip etmesi ile tanınmaktadır. 634-644 yılları arasında Hz. Ebubekir'den sonra halifelik yapmıştır. Hilafeti sırasında Suriye, Filistin, Mısır, Irak ve İran İslâm devletinin sınırlarına katılmıştır. Hz. Ömer, 644 yılında şehid edilmiştir. O, İslâm halifeleri içinde gücü, sadakati ve adaleti ile tanınmaktadır.⁹³

نخستین ابو بکر پیر مرید ————— عمر پنجه بر پیچ دیو مرید

*(Peygamberin) Yaşlı ilk mürid Ebû Bekr'dir; (sonra) Şeytan'ın pençesini büken Ömer gelir.*⁹⁴

ور بتمکین ابن عفنانی ————— ور بنی روی ابن خطابی

*İbn-i Affân gibi temkinli ve İbn-i Hattâb gibi güçlü olursan.*⁹⁵

Hz. Ömer, Sa'dî'nin dîvânında karşımıza putperestlikten İslâm'a dönerek Şeytan'ı yenilgiye uğratan, güçlü bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine güçlü bir kişilik olmasına ve halifeye rağmen insanları kırmaktan da çekinen bir sima olarak şiirlerde gösterilmektedir. Bostân adlı kitabın giriş kısmında ve külliyyâtın mevâ'iz bölümünde *Kasâ'îd-i Fârsî* başlığı altında diğer dört halife gibi özellikleri ile zikredilmektedir.

3.5. Sebüktekin

Gazneli devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Sebüktekin, 977-997 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Türk asıllı olan Sebüktekin, Afganistan ve Kuzey Hindistan bölgelerine sefer düzenlemiştir. Oğlu Mahmûd daha sonra Gazne devleti'ni genişletecek çağın en büyük devleti haline getirecektir.⁹⁶

ای که نصیحتم کنی کز پی او دگر مرو ————— در نظر سبکتکین عیب ایاز کنی

⁹² Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 939.

⁹³ Muhammed b. Dâvud, *Târih-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş., s. 92-95.

⁹⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 209.

⁹⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 945.

⁹⁶ Minhâcuddîn Osmân b. Sirâcuddîn Muhammed Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, (Haz. Abdulhay Habîbî), Encümen-i Târih-i Afgânistân, Kâbil 1343 hş., s. 266-269.

*Bana artık onun arkasından gitmememi öğütüyorsun; Sebüktegin'in huzurunda Ayâz'ın ayıbını beyan ediyorsun.*⁹⁷

Sa'dî'nin Afganistan ve Hindistan tarihine hâkim olduğunu şiirlerinde Gazne devleti yöneticilerinden birçok örnek vermesi ile bilmekteyiz. Sebüktekin, Gazneli Mahmûd ve Ayâz Sa'dî'nin bu dönemden kullandığı şahsiyetler arasında yer almaktadır.

3.6. Tekle

Tekle, Fars atabeylerinin üçüncüsüdür.⁹⁸

در اخبار شاهان پیشینه هست
که چون تکله بر تخت زنگی نشست
به دورانیش از کس نیاززد کس
سبق برد اگر خود همین بود و بس

*Önceki hükümdarlardan anlatılır ki; Tekle, Zengî tahtına oturduğunda; kimse kimseyi incitmemişti.*⁹⁹

مظفرالدین سلجوقشاه کز عدلش
روان تکله و بو بکر سعد می نازند

*Muzaffereddîn Selçukşâh'ın adaletinden Tekle ve Ebû Bekr Sa'd'ın ruhu övünür.*¹⁰⁰

3.7. Sungur ve Aybek

Salgurluların kurucusu Sungur, 1148-1161 yılları arasında hüküm sürmüştür. Selçuklulardan bağımsız hareket eden Sungur, şube Selçuklu devletleri ile de mücadele etmiştir.¹⁰¹

بندهگی درت کـنم چـندى
بى ریا همچو ايىک و سـنقر

*Riyâsız Aybek ve Sungur gibi, senin kapında ne zamandır kölelik ediyorum.*¹⁰²

Sungur'un sadık bir köle olmasının sevgiliye olan bağlılığına örnek olarak göstermektedir.

Türkistan kökenli olan Aybek, Sultan Şehâbeddîn Gûrî'nin sadık kölelerinden olup, daha sonra Kutbeddîn adı ile Delhi Sultanlığı'nın kurucusu olarak tarihte karşımıza çıkmaktadır. 1206-1210 tarihleri arasında hüküm sürmüş ve Lahor'da tahta çıkmıştır. Kurduğu devletin sınırlarını orta Hindistan'a kadar genişletmiştir. Kutbeddîn Aybek sanata ve imâra önem veren biri olarak bilinmektedir.¹⁰³

بندهگی درت کـنم چـندى
بى ریا همچو ايىک و سـنقر

⁹⁷ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 807.

⁹⁸ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 183.

⁹⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 233; Şîrâzî, *Bostan ve Gülîstan*, (Haz. Su- Karadeniz), s. 50.

¹⁰⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 903.

¹⁰¹

¹⁰² Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 1059.

¹⁰³ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, s. 413-418.

*Riyâsız Aybek ve Sungur gibi, senin kapında ne zamandır kölelik ediyorum.*¹⁰⁴

Sa'dî, tarihte bilinen iki ünlü köle kökenli devlet adamından örnek vererek onlar gibi, kendisinin de sevgilinin kapısında sadık ve riyasız olarak beklediğine değinmektedir. Bu köle kökenli devlet adamlarının vefalı davranışları ilerleyen dönem içerisinde onları önemli bir konuma getirmiş ve davranışlarının ödülünü elde etmişlerdir. Sa'dî-i Şîrâzî, kendisini onlara benzeterek aslında sabır ve vefa ile beklemenin sonunda başarıya ulaşmanın mümkün olacağına işaret etmektedir.

3.8. Hâtem-i Tâyi

Hâtem-i Tâyi, Tay kabilesinin lideri olup cömertliği ve kahramanlığı ile tanınan bir zattır. Cahiliyye döneminde yaşayan ve cömertliği ile tanınan üç ünlü kişiden biri olarak bilinir. Dönemin Arap şairleri onu bu özelliğinden dolayı metheden birçok şiir yazmışlardır. Hâtem-i Tâyi, Hz. Muhammed döneminde yaşasa da İslâm'ı kabul etmemiş fakat çocuklarının daha sonra İslâmiyet'i kabul ettiği bilinmektedir. Onun cömertliği sadece Arap edebiyatını değil, aynı zamanda Fars edebiyatını da etkilemiştir.¹⁰⁵

نماند حاتم طایی و ایک تابہ ابد بماند نام بلندش بنیکوی مشهور

*Hâtem-i Tâyi kalmadı ama yüce adı ebediyen iyilikle meşhur kalacak.*¹⁰⁶

شـنـیدم در ایام حاتم که بود به خیل اندرش بادپیایی چو دود

*İşittim ki, Hâtem-i Tâyi'nin atları arasında duman gibi yel ayaklı bir hayvan vardı.*¹⁰⁷

توان گفت او را صاحب کرم که دستش چو باران فشانندی درم

کسی نام حاتم نبردی برش که سودا نرفتی از او بر سرش

*Eli yağmur gibi para saçan bu padişaha kerem bulutu denebilirdi, ancak Hâtem'den bahsedildiği zaman kafasından hiddet gitmediği için huzurunda onun adını anan olmazdı.*¹⁰⁸

در ذکر حاتم کسی باز کرد دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد

*Biri Hâtem'den bahsettiğinde; diğeri onu methetmeye başladı.*¹⁰⁹

که تا هست حاتم در ایام من نخواهد به نیکی شدن نام من

*Benim dönemimde Hâtem var oldukça adım iyilikle anılmayacak.*¹¹⁰

در این بوم حاتم شناسی مگر؟ که فرخونده رایست و نیکو سیر

*Rum sultanı Hâtem'i tanıyınca, onun iyi vasıflarını kutladı (methetti).*¹¹¹

¹⁰⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 1059.

¹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr*, I, Kahire 1996, s. 336.

¹⁰⁶ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 90.

¹⁰⁷ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 280.

¹⁰⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 282.

¹⁰⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 282.

¹¹⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 282.

بخندید بر ناکه حاتم منم سر اینک جدا کن بتیغ تنم

*Delikanlı güldü: Hâtem benim, başımı şimdi kılıçla ayır tenimden!*¹¹²

چو حاتم به آزادگی سر نهاد جوان را بر آمد خروش از نهاد

*Hâtem çekinmeden başını ortaya koyunca, gencin yüreği sızladı. (içinden feryat yükseldi)*¹¹³

کسه در ییافتم حاتم نامجوی هنرمند و خوش منظر و خوبروی

*Hâtem'in meşhur, hünerli, iyi huylu ve güzel yüzlü olduğunu anladım.*¹¹⁴ (sonraki beyit eklenebilir!)

فرستاده را داد مهـری درم که مهر است بر نام حاتم کرم

مرور را سزدگر گواهی دهند که معنی و آواز هاش همزند

*Gönedeği adama bir kese altın verdi: Hâtem'in cömertliğine şahitlik ediliyorsa bu onun hakkıdır, çünkü şöhretiyle gönü birlikte yürüyor.*¹¹⁵

زنمی گفت دختر حاتمم بخواهید ازین نامور حاکم

*Bir kadın, ben Hâtem'in kızım, beni bu ünlü hâkimden isteyin, dedi.*¹¹⁶

Hız. Peygamber zamanında Tay kabileisi İslâmiyet'i kabul etmemiş bunun üzerine Peygamber kabilelinin üzerine asker sevk etmiştir. Tay kabilesinden bir taife esir edilmiş ve bu taifenin içinde bu kabilenin lideri olan Hâtem'in kızı da bulunmaktadır. Sa'dî-i Şîrâzî, hikâyesinde bu olaydan bahsetmektedir.

ز بنگاه حاتم یکی پیر مرد طلب ده درم سسنگ فانی د کرد

*İhtiyarın biri Hâtem'in obasından on dirhen şeker istemiş.*¹¹⁷

Cömertliği ile tanınan Hâtem'e Şairin Bostân adlı eserinde birçok hikâyede rastlanmaktadır. Onun eli açık birisi olması hikâyelere göre zamanın hükümdarları tarafından kiskanılmaktadır. Yine Hâtem'in bolca ihsan sahibi olması ve bu güzel vasfı, Sa'dî tarafından şairin memduhu olan Fars atabeylerinin ihsan ve cömertliğine benzetilmektedir.

چو حاتم بآزادیمردی دگر ز دوران گیتی نیامد مگر

ابو بکر سعد آنکه دست نوال نهاد همتش بر دهان سوال

Cihan döndüğünden beri Hâtem gibi yiğit gönüllü biri gelmedi.

¹¹¹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 282.

¹¹² Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 282.

¹¹³ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 283.

¹¹⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 283.

¹¹⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 283; Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, (Haz. Su-Karadeniz), s. 104.

¹¹⁶ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 284.

¹¹⁷ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 284.

*Ebû Bekr Sa'd müstesna! Onun himmeti ihtiyacın cömert eliyle ağzını kapatır.*¹¹⁸

چو حاتم اگر نیستی کام وی نبردی کس اندر جهان نام طی

*Hâtem gibi bir şerefli olmasaydı; Tay kabilesinin adını dünyada kimse anmazdı.*¹¹⁹

که حاتم بدان نام و آوازه خواست ترا سعی و جهد از برای خداست

*Hâtem şan ve nam isteğiyle çalışırdı; senin çalışıp uğraşman Tanrı içindir.*¹²⁰

گروهی بر آنند از اهل سخن که حاتم اصم بود، باور مکن

*Bir takım rivayetçiler Hâtem sağır idi derler buna inanma!*¹²¹

بجبل ستایش فرا چه مشو چو حاتم اصم باش و غیبت شنو

*Sitayiş ipi ile kuyuya inme! Hâtem gibi sağır ol, gıybetini dinle!*¹²²

تورا بحاتم طایی مثل زنند و خطاست گل شکفته که گوید به ارغوان ماند؟

*Seni Hâtem-i Tâyi gibi yazmak yanlışdır; açan çiçek, erguvana benzer mi?*¹²³

Bu şiirinde Sa'dî dönemin yöneticilerinden Ata Melik Cüveynî'yi meth etmekte ve onun cömertliğini ya da iyi tutumunu Hâtem'e benzetenlerin hata yaptıklarını söyleyerek Ata Melik Cüveynî'yi Hâtem'den üstün göstermektedir.

ذکر آصف نتوان کردن از این بیش بفضل نام حاتم نتوان برد از این باز بجود

*Âsaf'dan daha fazılı zikredilemez; Hâtem'den daha cömerti bilinmez.*¹²⁴ Şemseddîn Hüseyin 'Alekanî'yi medheden şiirinde Sa'dî, 'Alekanî'yi fazilet ve cömertlikte Âsaf ve Hâtem'e benzetmektedir.

کف کریم و عطای عمیم او نه عجب که ذکر حاتم و امثال وی کند باطل

*Acaba onun yüce elini ve olgun başığını; Hâtem'e ve onun örneklerine (kıssalarını) benzetmek yanlış mı olur?*¹²⁵ Başka bir sitayişinde Ata Melik Cüveynî'yi övgü dolu sözler ile yücelten Sa'dî, cömertlikte Sâhib-i Dîvân Cüveynî'yi Hâtem'e benzetmektedir.

نوشین روان و حاتم طایی که بوده اند هرگز نبوده اند بعدل و سخای تو

*Nûşîrevân ve Hâtem-i Tâyi asla senin gibi adil ve cömert değildiler.*¹²⁶ Melike Türkân Hâtûn için yazılan bu sitayişte şair, Türkân Hâtun'u Nûşîrevân ve Hâtem gibi cömert ve adil görmektedir.

¹¹⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 284; Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, (Haz. Su-Karadeniz), s. 105.

¹¹⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 284.

¹²⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 285.

¹²¹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 332; Şîrâzî, *Bostan ve Gülistan*, (Haz. Su-Karadeniz), s. 156.

¹²² Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 333.

¹²³ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 902.

¹²⁴ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 904.

¹²⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûgî), s. 918.

3.9. Hz. Ali

Hz. Muhammed'in amcasının oğlu ve ilk Müslümanlardan olan Hz. Ali, İslâm halifelerinin dördüncüsüdür. Hz. Ali, İslâm âlemi için önemli kişilerden biri olup hilafeti zamanında Müslümanların içine düştükleri karışıklıklarla mücadele etmek zorunda kalmış, Ümeyye oğullarına karşı Ehl-i beyti korumuştur. Cemel vakası ve Sıffin savaşı onun zamanında yaşanmış olup, bu iki önemli olay İslâm dünyasının mezhepsel olarak bölünmesine sebep olmuştur. Kufe'de Hariciler tarafından 661 tarihinde şehid edilmiştir.¹²⁷

خرمند عثمان شب زنده دار چهارم علی شاه دل سوار

*Üçüncüsü sabahlara kadar ibadet eden Osmân; dördüncüsü düldüle binen şâh Ali'dir.*¹²⁸
جو انمرد اگر راست خواهی ولیست کرم پیشه شاه مردان علیست

*Doğrusunu istersen, cömertlik aslında velidir; cömertlik şâh-ı merdân Ali'nin mesleğidir.*¹²⁹
کسی مشکلی بررد پیش علی مگر مشککش را کند منجالی

*Biri Hz. Ali'ye aydınlanır diye müşkülünü sormaya gitti.*¹³⁰

کس را چه زور و زهره که وصف علی کند جبار در مناقب او گفته هل اتی

*Menkibelerde söylenen Ali gibi güçlü biri geldi mi?*¹³¹

Sa'dî'nin şiirlerinde Hz. Alî, cömertliği, bilge kişiliği ve güçlü bir tarihî sima olması ile karşımıza çıkmaktadır. İslâm tarihinin diğer karakterleri gibi özellikle asr-ı saadet ve dört halife zamanlarında yaşayanların daha sonra her alanda olduğu gibi edebiyat sahasında da sonraki Müslüman nesillere örnek teşkil ettiklerini görmekteyiz. İslâm medeniyetinin içerisinde yer alan diğer şairler gibi Sa'dî'de bu kişilerin örnek hallerinden ve davranışlarından şiirinde bolca faydalanmıştır. Öğüt edebiyatının önde gelen ismi olan Sa'dî, iyi ahlakı özellikle İslâm tarihinin önemli şahısları üzerinden göstermeye çalışmıştır.

Bu tarzı ile şair, aslında içinde bulunduğu medeniyete yine kendinden örnekler vererek güzel ahlak üzere teşvik etmiş ve yönlendirmiştir. Bunu yaparken o gün İslâm dünyasının içinde bulunduğu sosyal ve siyasal durumda Sa'dî'nin göz önünde bulundurduğu bir gerçektir. Moğol istilası sonrasında Orta Doğu coğrafyasında bulunan insanların yeniden kendi sosyal ve siyasal kimliklerini bulmaları için geçmişte İslâm'ı üzerinde en iyi haliyle taşıyan kişilerin örnekliğine ihtiyacı vardı.

3.10. Musta'sımbillah

Halife Musta'sımbillah, 1242-1258 yılları arasında Abbâsî hanedanının başında bulunmuştur. Bağdad'daki en son Abbâsî halifesi olarak da bilinmektedir. Otuz yedinci Abbâsî halifesidir.

¹²⁶ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 939.

¹²⁷ Ahmed Ebî Yakûb, *Târîh-i Yakûbî*, (Trc. Muhammed İbrahim Âyetî), II, İntişârât-i İlm ve Ferheng, Tahran 1342 hş., s. 178-214; Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîh-i Taberî*, VI, 1352 hş., s. 2327.

¹²⁸ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 209.

¹²⁹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 272.

¹³⁰ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 337.

¹³¹ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, (Tsh. Furûğî), s. 883.

Vezirliğini ise Müeyyiddîn Muhammed b. ‘Alkâmî yapmıştır. Musta‘simbillağın hilâfeti tahta çıkışından Hülâgu Han’ın Bağdad sınırına ulaşmasına kadar on altı yıllık bir zaman dilimini içermektedir. Sakin tabiatlı, kitap dostu olarak bilinen bir şahsiyettir.¹³²

Bağdad, 10 Şubat 1258’de Abbâsî payitahtı Hülâgu’nun eline geçmiştir. Halife Musta‘simbillağ, yakınlarıyla idam edilmiş, ancak hilâfet ailesinden birkaç kişi Mısır’a kaçabilmiştir. Bu olay sadece siyasi olarak İslam medeniyetini ve Arap dünyasını etkilememiş, ayrıca Arap edebiyatında bir dönemin bitmesine sebep olmuştur. Abbâsî hanedanının yok olması üzerine Sa’dî bir mersiyesinde ise bu olayından dolayı duyduğu derin üzüntüyü şöyle dile getirilmektedir;

آسمان را حق بود گر خون بگرید بر زمین بر زوال ملک مستعصم امیر المومنین

*Gökyüzü kan ağlayıp gözyaşını yere dökse haklıdır; Emîrû’l-Mümîn Musta‘sim’in mülkü yok olduğunda.*¹³³

Musta‘sim’in şehit ediliş ve Abbâsî hanedanının düşüşü, İslâm dünyası tarihinde yaşanmış en büyük olaylardan bir olarak karşımıza çıkmaktadır. Beş asır hüküm süren Abbâsî hanedanı böylece son bulmuş olmaktadır. Bu durum İslâm dünyasında bir büyük bir tesire de sebep oldu. Çünkü ruhanî olarak tüm Müslümanların en yetkili temsilciliği bir anda ortadan kaldırılmış oluyordu. Bu tesir ile dönemin büyük şairlerinden olan Sa’dî de Abbâsoğulları için Arapça ve Farsça mersiye yazmıştır.¹³⁴ Şâir, aslında bu konu hakkındaki mersiyelele ile işgale ve katliama uğrayan Bağdad faciasının getirdiği üzüntüye de tercüman olmuştur.¹³⁵

Sonuç

Sa’dî-i Şîrâzî’nin külliyâtında adı geçen ve tarihte yer edinmiş birçok isim bulunmaktadır. Bu isimleri birkaç grupta sınıflandırabiliriz. Bunlar kutsal kitaplarda yer alan yönetici, peygamberler, Yakınoğu mitolojisinde adı geçen kişiler, şairin yaşadığı coğrafyaya hâkim olmuş İslâm öncesi dönem hükümdarları, İslâmî dönem hükümdarları, İran coğrafyasını X. yüzyıldan sonra yöneten Türk-İslâm hâkimleri ve Sa’dî’nin çağdaşı olan onu himâye eden hükümdarlara olarak taksim edilebilir. Çalışmamızda tarihî kaynaklarda Gazneli Mahmûd gibi yaşadığı net olarak bilinen kişilerin yanı sıra, Ferîdûn ve Dahhâk gibi efsanevî karakterlere de yönetici vasıflarından dolayı yer ayırıp inceledik. Sa’dî’nin tüm külliyatına dikkatlice bakıldığında beş aşamaya sınıflandıracağımız bir tarihî seyir ve tarih bilgisi sunulmaktadır.

Bunlardan ilki daha çok Firdevsî’nin *Şâhnâme* adlı eserinin etkisi ile aktarılan mitoloji ile

¹³² Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, Beyrut 1416, 516-519; Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvîni, *Târîh-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ’î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş. s. 368-369; Semerkandî, Emîr Devletşâh, *Tezkiretu’ş-Şu’arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338 hş., s. 121; Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Nizâmu’t-Tevârih*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş., s. 83; Tetevî, Mollâ Ahmed-Kazvîni, Asâf Hân, *Târîh-i Elfi*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), VI, Şirket-i İntişârât-i ‘İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş., s. 3882; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu’t-Tevârih*, (Tsh. Abdülhüseyn Nevâ’î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş., s. 145; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, II, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974, s. 230-231; Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş., s. 178; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler Abbasiler*, Ankara 1979, s. 135-136; Abdusselâm Abdulazîz Fehmî, *Târîhu’l-Devletü’l-Mogûliyye fî İrân*, Dârü’l-Ma’ârif, Iskenderiye 1981, s. 125-127; Muhammed Hasan Câberî Ensârî, *Târîh-i Isfahân ve Rey*, Isfahân 1321 hş., s. 139.

¹³³ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa’dî*, (Tsh. Furûgî), s. 963.

¹³⁴ Şeyh Musliddîn Sa’dî-i Şîrâzî, *Kulliyât-ı Sa’dî*, (Tsh. Muhammed Alî Furûgî Nüşhasından Nâsır Ahmedzâde), Tahrân 1390 hş., s. 964-967; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s. 189.

¹³⁵ Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa’dî*, (Tsh. Furûgî), s. 963-965.

harmanlanmış antik İran ve Yakındoğu tarihi, ikincisi Kur'an-i Kerîm'de yer alan kıssalardan kaynaklanan dinî bilginin ve anlatımın yoğun olduğu tarih, üçüncüsü İslâmiyetin nüzulü ve bölgede kabulüyle ortaya çıkan İslâm tarihi, dördüncüsü Sa'dî'nin yaşadığı dönemin hemen öncesinde Orta Doğu coğrafyasında etkin olan Buveyhîler ve Selçuklular gibi Arap olmayan unsurların tarihi ve beşincisi şairin yaşadığı dönemde hâkim olan unsurlar hakkında verdiği tarih bilgisidir.

Çalışmamızın ilk kısmını oluşturan Antik İran Hükümdarları, Sa'dî-i Şîrâzî tarafından daha çok bir zamanlar şöhret, zenginlik ve geniş coğrafyalar hâkim olmuş karakterler olarak sunulurken onların bu üstün nitelikleri ve hükümlerliklerinden hiçbir şey kalmadığına özellikle değinilmektedir. Bu yönü ile şair dünyanın faniliğine işaret ederek çok güçlülerin bile gelip geçici olduğuna dikkat çekmektedir. İncelememizin ikinci kısmında ise Sa'dî-i Şîrâzî, Ortaçağ hükümdarlarını eserlerinde daha çok cömert, merhametli, ilim dünyasının hamisi, güçlü ve Moğol istilası sırasında bozulan düzenin toparlayıcısı, ümit kaynağı olarak yansıtmakta ve bu süreç içerisinde son bulan Abbâsîler için üzüntüsünü açıkça belli etmekten çekinmemektedir.

Sonuç olarak Sa'dî, sadece iyi bir belagat ve dil ustası değil, aynı zamanda antik dönem hükümdarları ile ortaçağ hükümdarlarını karşılaştıracak kadar iyi bir tarih bilgisine sahiptir. Onun bu tarzı ve karşılaştırmaları tarih araştırmacılarını farklı dönemler hakkında da okuma yapmaya yönlendirmekte ve Antik Dönem İran'ı ile Ortaçağ İran'ı arasında tarihsel bir bağlantı ve bütünlük oluşturmaya sevk etmektedir. Bu açıdan Sa'dî-i Şîrâzî'nin külliyyâtının aslında bir tarih kitabı niteliğini de olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

Ahmed Ebî Yakûb, *Târîh-i Yakûbî*, (Trc. Muhammed İbrahim Âyetî), II, İntişârât-i İlm ve Ferheng, Tahran 1342 hş.

Âştiyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş.

Beyzâvî, Abdullah b. Ömer, *Nizâmu't-Tevârîh*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş.

Cûzcânî, Minhâcuddîn Osmân b. Sirâcuddîn Muhammed, *Tabakât-ı Nâsirî*, I-II, (Haz. Abdulhay Habîbî), Encümen-i Târîh-i Afgânistân, Kâbil 1343 hş.

Çiçekler, Mustafa, "Sa'dî-i Şîrâzî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 405-407.

Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

Dihhudâ, Ali Ekber, "Sa'dî", (Haz. Muhammed Mu'ineddîn -Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, 12040.

el-Kutbî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, I-V, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974.

Ensârî, Muhammed Hasan Câberî, *Târîh-i Isfahân ve Rey*, Isfahân 1321 hş.

es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut 1416.

Fehmî, Abdusselâm Abdulazîz, *Târîhü'l-Devletü'l-Mogûliyye fî Îrân*, Dârü'l-Ma'ârif, İskenderiye 1981.

Hekîm Ebu'l-Kâsım Firdevsî, *Şâhnâme*, İntişârât-i Tahrân, Tahran 1388 hş.

İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-aşbâr*, I, Kahire 1996.

İbn-i Belhî, *Farsnâme*, İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1384 hş.

İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, I-II, İstanbul 1951.

- Kazvînî, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.
- Kehhâle, Umar Rızâ, *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn*, I-XV, Dâr-i İhyâü't-Turâsü'l-'Arabiyye, Beyrut ty.
- Kenârûdî, Kurbân 'Alî, "Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te'sîr-i Ân der İnhitât ve Zevâl-i Şehrâyi İrân", *Pejûheşî Târîh*, 1387 hş., 12, 83-111.
- Merçil, Erdoğan, *Fars Atabekleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1991.
- Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîh-i Taberî*, I-XVI, 1352 hş.
- Muhammed b. Dâvud, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş.
- Mü'eyyîd Şîrâzî, Ca'fer, "Peyvendhâ-yi Honerî Kemâl Hucendî ve Sa'dî Şîrâzî", *Makâlât-i Mecme'-i Bozorgdâşt-i Kemâl-i Hucendî*, Tebriz 1375 hş., I, 253-270.
- Nefsî, Sa'id, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I-II, İntişârât-ı Furûgî, Tahrân 1363 hş.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Ögedey Han", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 21-22.
- Pala, İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, 2004.
- Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1374 hş.
- Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârih*, (Tsh. Abdülhüseyn Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş.
- Şeyh Muslihiddîn Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-ı Sa'dî*, (Tsh. Muhammed 'Alî Furûgî), İntişârât-ı Kaknûs, Tahrân 1368 hş.
- , *Külliyât-ı Sa'dî*, (Haz. Muhammed Alî Furûgî Nüshasından Nâsır Ahmedzâde), Tahrân 1390 hş.
- , *Bostan ve Gülistan*, (Haz. Hüseyin Su-Abdürrahim Karadeniz), Hece Yayınları, Ankara 2011.
- , *Golistân-ı Sa'dî*, (Tsh. Halîl Hatîb Rehber), Tahran 1347 hş.
- , *Şerh-i Gazelhâ-yi Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Rızâ Buzurk Hâlikî-Turec 'İkdâyî), I-II, İntişârât-ı Zevvâr, Tahrân 1386 hş.
- Semerkindî, Emîr Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-ı Pedîde-i Hâver, 1338 hş.
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş.
- Tetevî, Mollâ Ahmed-Kazvînî, Asâf Hân, *Târîh-i Elfî*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), I-VI, Şirket-i İntişârât-ı 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, Ankara 1979.
- Ünal, Ömer, "Sa'dî-i Şîrâzî'nin Arapça Şiirleri ve Bağdad Mersiyesi", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2006, 21, 89-110.
- Yâhakkî, Muhammed Ca'fer, *Kulliyât-ı Târîh-i Edebiyât-ı Fârsî*, Tahrân 1389 hş.
- Yıldırım, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, 2008.
- Zebihullah-i Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, I-V, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş.
- , *İrân Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), I-II, Nusha Yay., Ankara 2005.

Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr

Geliş Tarihi: 01/05/2020

Kabul Tarihi: 25/06/2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 137- 151.

Cumhur Ersin ADIGÜZEL*

Öz

Ortaçağ'da İslâm dünyasında tıp alanındaki çalışmalarla öne çıkan bölgelerden biri Endülüs'tür. Tıp alanında özellikle IV/X-VI/XII. yüzyıllarda önemli gelişmelerin kaydedildiği Endülüs'te yaklaşık sekiz yüzyıl devam eden İslâm hakimiyeti boyunca Kurtuba (Córdoba), Tuleytula (Toledo), İsbiliye (Sevilla) ve Gırnata (Granada) gibi şehirler tıp çalışmalarıyla öne çıkmış ve bu şehirlerde çok sayıda tabip yetişmiştir. Teorik tıp bilgisiyle uygulama tecrübelerini birleştiren tabiplerin tüm bu birikimlerini çocuklarına aktarmalarının sonucu olarak tabiplik çoğu zaman bir aile mesleği haline gelmiştir. Endülüs'e gelerek Kurtuba'ya yerleşen Harranlı tabip Yunus b. Ahmed ve kendisi gibi tabip olarak meşhur olan oğulları Ahmed b. Yunus ve Ömer b. Yunus bu durumun Endülüs'teki ilk meşhur örneklerinden biridir. Endülüs'te tıp alanında devam eden çalışmaların sonucu olarak teorik tıp bilgisiyle uygulama tecrübeleri aile içerisinde aktarılmış ve Endülüslü tabip aileler ortaya çıkmıştır. Bu alanda Endülüs'te meşhur olan aileler arasında özellikle İsbiliyeli Benî Zühr ailesi, birkaç kuşak boyunca hekim yetiştiren bir aile olarak öne çıkmıştır. Bu çalışma, Benî Zühr ailesinin tıp alanındaki çalışmalarıyla tanınan mensuplarının çalışmalarını ve Endülüs tıp tarihindeki yerini incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İsbiliye, Benî Zühr, tıp, ilim.

Banū Zuhr: A Physician Family in al-Andalus

Abstract

In the Middle Ages, al-Andalus was one of the remarkable regions in the field of medicine in the Islamic world. Important developments flourished especially between 10th-12th (H. 4th-10th) centuries in al-Andalus. The cities became prominent in the study of medicine and many physicians were grown in those cities such as Qurtuba (Córdoba), Tulaytula (Toledo), Ishbiliya (Seville) and Girnata (Granada) for approximately eight centuries during the Islamic rule. The physicians, who synthesized the theory of the medicine and their practices, transferred their experiences and knowledge to their children; therefore, the medicine generally became a family profession. Physician Yunus b. Ahmad from Harran, who came to al-Andalus and settled in Qurtuba, and his sons Ahmad and Omar, who were famous physicians like him, were one of the early famous examples of this situation in al-Andalus. As a result of the ongoing studies in medicine in al-Andalus, the accumulation of the theory and practice was transferred within the family and certain families has emerged in the field of medicine. As a family that had educated physicians during the several generations, the family of Banū Zuhr from Ishbiliya was especially distinguished in this field among the famous families living in al-Andalus. In this context, this study aims to examine the works of the members of the Banū Zuhr family known for their medical works and their positions in the history of the Andalusian medicine.

Keywords: al-Andalus, Ishbiliya, Banū Zuhr, medicine, science.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Orcid No: 0000-0002-1302-7873, ceadiguzel@istanbul.edu.tr.

Giriş

Emevîler döneminde 92/711 yılında başlayan fetih harekâtıyla İslâm hakimiyetine giren Endülüs, fethi takip eden üç yüzyıl içinde İslâm dünyasının önemli medeniyet havzalarından biri haline gelmiştir. İslâm fethinden önceki durumuyla kıyas edildiğinde İber Yarımadası'nda ilmî açıdan yaşanan bu esaslı dönüşümün temelinde, Abbâsîler zamanında bilhassa Hârûnürreşîd, Me'mûn ve Mu'tasım'ın hilafet dönemlerinde büyük hız kazanarak Arapça'ya tercüme edilen antik dünyanın bilim ve felsefe eserleriyle bu eserler üzerine Müslüman âlimler tarafından yapılan çalışmaların Endülüs'e aktarılması yer almaktadır. Tahsillerini ilerletmek amacıyla İslâm dünyasının çeşitli ilim merkezlerine yolculuk yapan Endülüslü öğrenciler yahut Doğu İslâm dünyasından ayrılarak Endülüs'e yerleşen âlimler tarafından İslâm medeniyetinin müşterek ilmî birikiminin Endülüs'e aktarılmasının sonucu olarak başta Kurtuba (Córdoba) olmak üzere Tuleytula (Toledo), İşbîliye (Sevilla), Sarakusta (Zaragoza) ve Belensiye (Valencia) gibi Endülüs şehirleri birer ilim merkezi olarak temayüz etmiştir. Eski Yunan'ın Bukrât ve Câlînûs adıyla Arapça'ya tercüme edilen büyük tıp bilginleri Hipokrat ve Galen'in eserleri; Antakyalı Dioskorides'in eczacılık çalışmalarına temel teşkil eden *Materia Medica*'sı ve İbn Vahşiyye'nin *el-Filâhatü'n-nabatiyye*'si, bu çalışma bağlamında Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e taşınan başlıca eserlerdir. Bu çalışmaların Endülüs'te tanınmaya başlamasıyla birlikte Endülüs'te tıp alanında özellikle X-XII. yüzyıllarda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Özellikle Benî Zühr ailesinden Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr (ö. 557/1162) ve İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) yaşadığı VI/XII. asırda Endülüs İslâm dünyasının tıp çalışmalarıyla öne çıkan merkezlerinden biri olmuştur.¹

Endülüs'te yaşanan bu gelişmelerin Avrupa'daki çalışmalar üzerinde son derece önemli etkisi bulunmaktadır. Zira Endülüs'te İslâm hakimiyetinde veya hıristiyan krallıkların idaresi altındaki topraklarda yaşayan ve müslümanların sahip oldukları ilmî birikimden yakinen haberdar olan hıristiyan halk, İslâm medeniyetinin ilmî birikimini Latince'ye tercüme etmek suretiyle Batı dünyasına aktarmaktaydı. Müslüman âlimlerin tıp, eczacılık, botanik, matematik, geometri ve astronomi gibi alanlarda yazdıkları eserler ilk zamanlarda münferit olarak Arapça'dan Latince'ye tercüme edilirken, 478/1085 yılında Tuleytula'nın düşüşünden yarım asır kadar sonra Toledo başpiskoposu Raimundo tarafından Toledo Mütercimler Okulu'nun kuruluşuyla birlikte sistematik bir tercüme hareketi ortaya çıkmıştır. Toledo'da teşekkül eden bu tercüme okulu model alınarak kısa bir süre sonra Montpellier, Salerno ve Bologna gibi şehirlerde benzeri merkezler kurulmuştur.² Benî Zühr ailesinden Abdülmelik b. Zühr'ün *et-Teysîr fi'l-müdüvât ve't-tedbîr* adlı eseri bu merkezlerde Latince'ye tercüme edilen başlıca tıp eserlerinden biridir.

Endülüs'teki ilmî çalışmalar büyük ölçüde Doğu İslâm dünyasını takip etmiş olsa da, ders mekan ve usulleri bakımından bir takım farklılıklar mevcuttur. Bu bağlamda işaret edilmesi gereken en temel farklılık, tıp öğretimi Doğu İslâm dünyasında genel olarak bîmâristânlarda yapılıyorken, Endülüs'te çoğunlukla tabibin hastayı muayenesi esnasında gerçekleştirilmiş oluşudur. Endülüs'teki yaygın uygulamaya göre hasta muayene edilirken öğrenci hazır bulunur, tabibin hastaya sorduğu soruları dinler ve muayeneyi izler, ardından tabip ve öğrencisi arasında hastanın durumu ve tedavisi hakkında konuşma yapılırdı.³ Bu uygulamanın sonuç olarak teorik tıp bilgisi ve uygulama tecrübesinin Endülüs'te aile içinde babadan oğula aktarımını daha da yaygınlaştırdığı düşünülebilir.

¹ Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e aktarılan ilmî birikim hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmud Ali Mekki, "Ensayo sobre las Aportaciones Orientales en la España Musulmana", *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Árabes* 11-12 (1963-1964), s. 7-140.

² Charles Burnett, "The Translating Activity in Medieval Spain", *The Legacy of Muslim Spain*, (ed. Salma Khadra Jayyusi), Brill, Leiden, 1992, s. 1038 vd.

³ Camilo Álvarez de Morales, "Medicina y Alimentación: Andalusíes y Moriscos", *Al-Andalus allende el Atlántico*, (ed. Mercedes García-Arenal), UNESCO-Fundación El Legado Andalusi, Granada, 1997, s. 135; karşılaştırma ve geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII/XIII. Yüzyıla Kadar)*, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul, 2004.

1. Endülüs'te Tıp Çalışmaları ve Benî Zühr Ailesi

Endülüs'te İslâm hakimiyetinin başlangıcından Benî Zühr ailesinin tabip yetiştirmeye başladığı V/XI. yüzyıla kadar tıp alanında önemli gelişmeler görülmüştü. Endülüs'te İslâm hakimiyeti öncesinde San Isidro gibi hastalıkların tedavisi konusuyla ilgilenmiş bazı kişilerin bulunduğu bilinmekle birlikte, bu konuda bilinenler tılsımlarla karışık bir takım düşüncelerin aktarılmasından ibaretti. İnsan vücudunun yapısı ve işleyişi, hastalıkların sebepleri, teşhisi ve tedavi yolları gibi konular hakkındaysa herhangi bilgi bulunmamaktaydı.⁴ Girişte ifade edildiği üzere Endülüs'te tıp ve eczacılık alanındaki bilimsel çalışmalar Hipokrat, Galen ve Dioskorides gibi antik dünyanın meşhur tıp ve eczacılık bilginlerinin eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi ve bu eserler esas alınarak İslâm dünyasında başlayan tıp ve eczacılık çalışmalarının III/IX. yüzyılda Doğu İslâm dünyasından Endülüs'e taşınması yoluyla başlamıştı. Tıp alanında Endülüs'te devam eden çalışmalar kayda değer sonuçlarını IV/X. yüzyıldan itibaren vermeye başlamıştı. Bilhassa Endülüs halifeleri Abdurrahman en-Nâsır (ö. 350/961) ve oğlu Hakem el-Müstansır (ö. 365/976) tarafından himaye edilen çok sayıda tabip çalışmalarını sürdürmekteydi. Diğer taraftan çok sayıda Endülüslü öğrenci tıp bilgisini derinleştirmek amacıyla Doğu İslâm dünyasının çeşitli merkezlerine gitmekteydi. Mesela yaşadığı dönemde Endülüs'ün en iyi tabiplerinden biri kabul edilen Muhammed b. Abdûn el-Cebelî tıp tahsili için 347/958 yılında Endülüs'ten ayrılarak Basra ve Mısır'a gitmiş, Mısır Bîmâristanı'nda başhekimlik yapmış ve 360/970 yılında Endülüs'e dönmüş ve Halife Hakem el-Müstansır tarafından saray hekimi olarak görevlendirilmişti.⁵

Endülüs bölgesinde tıbbın gelişimine katkıda bulunanlar arasında İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden gelerek Endülüs'e yerleşen tabiplerin de payı bulunmaktaydı. Endülüs'te tıp çalışmalarının başlangıç ve gelişimine dair yazılmış en eski eser olan *Tabakâtu'l-etubbâ ve'l-hukemâ* adlı eserinde İbn Cülcül (ö. 384/994), Yunus b. Ahmed el-Harrânî (ö. IV/X. yüzyıl) adlı bir tabibin tarifi sadece kendisinde bulunan bir macun yaptığını, Kurtubalı birkaç tabibin bir araya gelerek bu macundan aldığını ve aralarında paylaşarak ihtiva ettiği bitkileri ve macunun yapılışını tespit ettiklerini kaydeder.⁶ Yunus b. Ahmed el-Harrânî'nin Ömer ve Ahmed isimli iki oğlu da babaları gibi Kurtuba'nın tanınmış tabipleri arasındaydı. Tıp bilgilerini ilerletmek üzere Bağdat'a giderek on yıl kaldıkları bu şehirde Sâbit b. Sinan'dan Câlînûs'un kitaplarını öğrenmiş ve başka tabiplerden de istifade etmişlerdi. Doğu'daki tahsil safhasının ardından Endülüs'e dönerek Halife Hakem el-Müstansır'ın hizmetine girmişlerdi.⁷ Harranlı Yunus b. Ahmed'in kendisi gibi tabip oğulları, tabipliğin babadan çocuklara aktarılan bilgi ve tecrübe yoluyla aile içinde devam edişine örnek teşkil etmesi bakımından da önemlidir. Endülüs'te tıp alanında, özellikle de cerrahiye yaptığı katkılarla tanınan ez-Zehrâvî (ö. 404/1013) de Harranlı Ahmed b. Yunus ve Ömer b. Yunus kardeşlerle aynı yıllarda Endülüs Emevî halifelerinin hizmetindeydi. Zehrâvî'nin otuz ciltlik bir tıp külliyyatı olan *et-Tasrîf li-men aceze ani't-te'lif* adlı eseri tabipler arasında bir el kitabı haline gelmişti.⁸ Buraya kadar Endülüs'te tıp çalışmalarının gelişimi hakkında özet bir şekilde verilen bilgiler, Benî Zühr ailesinin tanınmaya başladığı dönemde tıp alanında önemli çalışmaların yapılmakta olduğunu göstermektedir.

Arap asıllı bir aile olan Benî Zühr'ün soyu İyâd b. Ma'd b. Adnân'ın soyundan gelmekteydi. Endülüs'ün fethinden bir süre sonra doğu sahil bölgesi şehirlerinden Şâtube'ye (Játiva) gelen Benî

⁴ Süleyman b. Hassân İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-etubbâ ve'l-hukemâ*, (thk. Fuâd Seyyid), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985, s. 92.

⁵ Sâid b. Ahmed Endelüsî, *Tabakâtu'l-ümem*, (thk. ve trc. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014, s. 202.

⁶ İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-etubbâ*, s. 94-95. Yunus b. Ahmed el-Harrânî'nin taşıdığı nisbesinden Harranlı olduğu anlaşılacakla birlikte hayatının Endülüs'ten önceki safhası hakkında bilgi bulunmamaktadır.

⁷ İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-etubbâ*, s. 112-113.

⁸ Endülüs'teki tıp ve eczacılık çalışmalarının genel bir panoraması için bkz. Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Bilim ve Kültür Hayatı: Tıp-Eczacılık", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: IV – Endülüs*, (ed. Mehmet Özdemir), Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 465-476.

Zühr ailesi, IX. yüzyılın ortalarında ise buradan ayrılarak İsbîliye'ye yerleşmiş⁹ ve zaman içinde İsbîliye'nin tanınan ailelerinden biri haline gelmiştir. Aileden tabip olarak yetişen ilk kişi olan Abdülmelik b. Muhammed'in babası Muhammed b. Mervân, Kurtuba'da şehir kadısı İbn Zerb, Muhammed b. Muâviye el-Kureşî, İshak b. İbrahim, Ebû Ali el-Kâlî, Ebû Muhammed el-Bâcî gibi âlimlerden fıkıh ve dil tahsil etmişti. Mesâil fikhında derinleşmiş bir âlim olmanın yanı sıra Arap dilinin inceliklerine de vakıf bir bilgindi. Kendisinden Ebû Abdullah el-Havlânî, Ebû Muhammed İbn Hazrec gibi dönemin tanınmış âlimlerinin de aralarında bulunduğu çok sayıda kişi ders almıştı. Abbâdîlerin hizmetinde görev yapmaktayken görevinden el çektilerle İsbîliye'den uzaklaştırılmıştı. 422/1031 yılında Talebîre'de (Talevera) 86 yaşındayken vefat etmişti.¹⁰ İsmi daima Endülüs'teki tıp çalışmalarlarıyla birlikte zikredilen Benî Zühr ailesinden tabip olarak yetişen ilk kişi Muhammed b. Mervân'ın oğlu Abdülmelik olup, aile kendisiyle birlikte beş kuşak boyunca kesintisiz tabip yetiştirmişti. Benî Zühr ailesinin tıp sahasında sahip olduğu bilgi ve tecrübe, bu birikimin ailenin kız çocukları tarafından da öğrenilmesine imkan vermiş ve aile kadın tabipler de yetiştirmişti. Mesela Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr'ün kızı ve bu kızından doğan kız torunu da tıp ve hastalıkların tedavisi konusunda bilgi sahibiydi. İbn Ebû Usaybia'nın (ö. 668/1269) açıkça ifade ettiği üzere bu kadın tabipler kadın hastaları tedavi etmekteydi. Muvahhidler Devleti hükümdarı el-Mansûr'un annesi vefat ettiği zaman, hükümdar ve çocukları saraya sadece Benî Zühr ailesinin kadın tabiplerinin girişine müsaade etmişti.¹¹

Benî Zühr ailesine mensup tabipler yaşadıkları dönemde Endülüslülerin kendileriyle iftihar ettikleri kişilerdi. Şekundî'nin Endülüs'ün sahip olduğu meziyetleri ifade etmek ve memleketini Doğu İslâm dünyası karşısında savunmak üzere kaleme aldığı risalesinde yer alan "... *Sizde felsefede İbn Bâcce gibi; astronomi, felsefe ve geometride Hûdî hükümdarı el-Muktedir gibi; tıpta 'Hayy b. Yakzân'ın müellifi İbn Tufeyl ve Benî Zühr gibi üç kuşak boyunca Ebû'l-Alâ, Ebû Mervân ve Ebû Bekir gibi tabipler çıkararak (aile) var mıdır?...'*"¹² şeklindeki ifadeleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

2. Benî Zühr Ailesinden Tabip Olarak Yetişen Kişiler

2.1. Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed

Zühr ailesi mensupları arasında tabip olarak tanınan ilk kişi Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân b. Zühr'dür. İlk tahsilini İsbîliye'nin tanınmış fıkıh ve hadis bilginlerinden biri olan babası Muhammed b. Mervân'dan almıştı. Sâ'id el-Endelüsî'nin verdiği bilgiye göre Abdülmelik b. Muhammed tıp bilgisini ilerletmek üzere gittiği Kayrevan ve Mısır'da uzun süre kalmıştı. Bu şehirlerde uzun yıllar baştabip olarak çalışmıştı.¹³ Endülüs'e döndükten sonra Endülüs'ün doğu sahilindeki şehirlerden biri olan Dâniye'ye (Denia) gelmişti. O esnada burada hüküm süren Mücâhid el-Âmirî'nin ondan şehirden ayrılmayarak kendi yanında kalmasını istemiş, bunu kabul eden Abdülmelik'e büyük ikram ve ihfanda bulunmuştu. Yaşadığı dönemde şöhreti Dâniye sınırlarını aşmıştı. Dâniye'de ne kadar yaşadığı tam olarak bilinmemekte birlikte, daha sonra İsbîliye'ye dönmüş ve 470/1078 yılında burada vefat etmişti.¹⁴ Onun Dâniye'de vefat ettiği de kaydedilmiştir.¹⁵ İbn Abdülmelik (ö. 703/1303), Abdülmelik b. Muhammed'in Kayrevan ve Mısır'a yaptığı bu ilim yolculuğunun ardından

⁹ Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *et-Tib ve'l-etubbâ fi'l-Endelüsi'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988, I, 278.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire, 1989, II, 752-753; Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru vezirihâ Lisânüddîn İbni'l-Hatib*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sadr Beyrut, 1968, II, 244-245; III, 432.

¹¹ Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Kâsım İbn Ebû Usaybia, *Uyünü'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, (thk. Nizâr Rıza), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1965, s. 524.

¹² Makkarî, *Nefhu't-tib*, III, 192-193.

¹³ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 208; Makkarî, *Nefhu't-tib*, II, 244.

¹⁴ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 208; İbn Ebû Usaybia, *Uyünü'l-enbâ*, s. 517.

¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*, (thk. İhsan Abbâs, Muhammed Benşerîfe, Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2012, III, 30; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mim mâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-a'yân*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sadr, Beyrut, 1968-1971, IV, 437.

Endülüs'e beraberinde çeşitli alanlara dair telif edilmiş birçok kitapla döndüğünü, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *el-Kânûn fi't-tıb* adlı eserini de Endülüs'e ilk getiren kişinin o olduğunu kaydetmektedir.¹⁶ Abdülmelik b. Muhammed'in günümüze ulaşan herhangi bir eseri bilinmemekle birlikte, kaynaklar hamamda yıkanmanın insan vücudunu kokuttuğu ve mizacının ter kibini bozduğu şeklinde İslâm dünyasının meşhur tabiplerinin görüşleriyle ters düşen bazı iddialarının bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁷

2.2. Ebü'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik

Benî Zühr ailesinde tabip olarak şöhret bulan ikinci kişi, Abdülmelik b. Muhammed'in oğlu olan Ebü'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik idi. Endülüslü âlim ve tabakât yazarı İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) onun İşbiliye halkından olup Şâtibe'de yetiştiği bilgisini vermektedir. İlim tahsili için Kurtuba'ya giderek Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105) ve Endülüs'ün diğer önde gelen âlimlerinden ders alarak hadis alanında geniş birikim elde etmişti.¹⁸ Tıp konusunda sahip olduğu geniş bilgiyle yetkin bir hekim olarak tanınan Zühr b. Abdülmelik'in hastalıkların teşhis ve tedavisi konusunda telif ettiği eserleri vardı. Zühr b. Abdülmelik, Yûsuf b. Tâşfîn (ö. 500/1106) ordusuyla Endülüs'e geçip Mülûkü't-Tavâif hükümdarları da askerleriyle kendisine katıldığı dönemde İşbiliye merkezli Abbâdîlerin hükümdarı el-Mu'temid (ö. 488/1095) ile tanışarak Abbâdîlerin hizmetine girmiş ve genç yaşta tıp alanında tanınmaya başlamıştı.¹⁹ Murâbitların Endülüs'e hakim oldukları dönemde önemli bir konum elde etmişti. Tıbbın yanı sıra edebiyatla da meşgul olmuştu. İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Aynâ el-Mısırî'yi Ebü'l-Alâ'nın hocaları arasında; Şâtubeli şair Ebû Âmir İbn Yennak'ı da önde gelen öğrencisi olarak kaydetmektedir. *Kitâbü'l-Havâs*, *Kitâbü'l-Edviyeti'l-müfredede*, *Kitâbü'l-İzâh bi-şevâhidi'l-iftidâh fi'r-red alâ İbn Rıdvân fîmâ raddehû Huneyn ibni İshâk fî Kitâbi'l-Medhal fi't-tıb*, *Kitâbü Halli şükûki'r-Râzî alâ Kitâbi Câlînûs*, *Kitâbü'l-Mücerrebât*, *Makâle fi'r-red alâ Ebî Ali İbn Sînâ fî mevâzi'i min kitâbihî'l-edviyeti'l-müfredede*, *Kitâbü Niketi't-tıbbiyye*, *Makâle fi bestihî li-risâleti Ya'kûb ibn İshâk el-Kindî fî terkîbi'l-edviye* adlı eserleri vardı. *Regimen Sanitatis* ile *Liber Zoar de curatione lapidis* başlığıyla Latince'ye tercüme edilen ve Ebü'l-Alâ'ya atfedilen iki eser daha vardır.²⁰ Murâbit hükümdarı Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn'in (ö. 537/1143) emriyle ölümünden sonra eserlerinden bazıları Endülüs ve Mağrib'de bir araya getirilmişti.²¹ 525/1130 yılında Kurtuba'da vefat etmiş, memleketi İşbiliye'de defnedilmişti.²²

Eserleri arasında en fazla şöhret bulan iki eserden biri, oğlu Abdülmelik'e tıbbın inceliklerini öğretmek amacıyla yazdığı *et-Tezkire* veya *Kitâbü'n-Nüketi't-tıbbiyye* adıyla bilinen eser, diğeriyse *Kitâbü'l-Mücerrebât* adlı eseri idi. Bu eserlerden ilki Eski Yunan geleneği takip edilerek telif edilmişken, ikinci eserin klasik İslâm kaynaklarında “tetabbüb” şeklinde ifade edilip halk arasında geleneksel olarak bilinen tedavi usulleriyle dolu olduğu görülür. Bu yönüyle Zühr b. Abdülmelik, her iki geleneği de mezceden bir tabip olarak karşımıza çıkmaktadır.²³ Hastalıkların ortaya çıkışı ve tedavi yolları konusunda araştırmalar yapan tabiplerden biri olan Zühr b. Abdülmelik, uzun yıllar süren tabipliği boyunca elde ettiği tecrübelerini bir araya getirerek bu eserini telif etmişti. Bu yönüyle eser, teorik tıp bilgisiyle uygulamanın bir senteziydi.²⁴ Eserin ilk kısmında göz hastalıkları, taş ağrıları, kulak ağrıları, boğaz ve solunum sorunları gibi rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan bazı ilaçların

¹⁶ İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, III, 30.

¹⁷ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 208.

¹⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Ebbâr, *el-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2011, I, 487-488.

¹⁹ Makkarî, *Nefhu't-tıb*, III, 432.

²⁰ Cristina Alvarez Millán, “Las traducciones latinas atribuidas a Abū l-'Alā' Zuhr”, *Anaquel de Estudios Árabes*, 5 (1994), s. 11-17.

²¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-ebnâ*, s. 517-519.

²² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 489.

²³ Luisa María Arvide Cambra, “Abu l-'Alā' Zuhr, The Quack of Al-Andalus”, *International Journal of Humanities Social Sciences and Education* 2, sy. 10 (2015), s. 100.

²⁴ Ebü'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik, *Kitâb al-Mu'arrabât*, (nşr. ve trc. Cristina Álvarez Millán), Consejo Superior Investigaciones Científicas, Madrid, 1994, s. 26.

hazırlanışı hakkında bilgi vermiştir.²⁵ Ardından tedavi için kendisine gelen bazı kişilerin hastalıklarını tasvir ederek koyduğu teşhis ve takip ettiği tedavi yollarını açıklamıştır. Diğer meşhur eseri olan *Kitâbü'l-Mücerrebât*'ta bitki kök, yaprak ve çiçeklerinin ilaç yapımında kullanımı hakkında çeşitli tarifler bulunmaktadır. Mesela gül hakkında “*Taze gülün çok sayıda faydası vardır. Özellikle de kırmızı ve beyazı bir araya getirildiğinde bir mekanın kokusunu güzelleştirir. Aynı şekilde bazı içeceklerin ve tedavide kullanılan bazı macunların yapımında kullanılır ki, bu hususlar burada ifade edilmesine gerek duyulmayacak derecede iyi bilinmektedir. Gül, mide ağzının güçlü kapanmasına iyi gelir. Düğünçeğinin dört çeşidi vardır ve her birinin yakıcı, kurutucu, asitli ve ülser üreten noktaya kadar yakan özelliği bulunmaktadır. Kararınca kullanımı cilt için iyidir. Ezilmiş kökü hapşürmayı tetikler. Gülün faydaları çoktur ancak bu konu hakkında büyük eserimizde bahsettiğimiz için burası bunun yeri değildir.*”²⁶ demektedir. Eserde hastalıkların tedavisi için bitkilerin yanı sıra çeşitli hayvanlardan da istifade edilerek hazırlanan çok sayıda örnek de mevcuttur. Mesela kertenkelenin tedavide kullanımı hakkında şu bilgileri verir: “*Kertenkele timsahın yavru halidir. Nil'den çıkar ve ot içinde yaşar. Denize girdiğinde timsaha dönüşür, karada kertenkele olur. Câlînûs demiştir ki, 'Erkek veya kadın olsun, eğer bir kişiyi şişmanlatmak istiyorsan kertenkele yağını al, ez, boraks, Kirman kimyonu ve buğday unu ile karıştır. Bu karışımı şişmanlayıncaya kadar aralıksız birkaç gün boyunca bir tavuğa yedir. Şişmanlayınca tavuğu kes, pişir ve isteyen kişiye yemek olarak yedir. O kişi görülür bir şekilde şişmanlayacaktır. Eğer tavuğu kaynatırsan suyunu alman daha etkili sonuç verecektir. Eğer kertenkelenin dişini bir çocuğun üzerine asarsan korkmaz...*”²⁷

2.3. Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr

Tam adı Ebû Mervan Abdülmelik b. Zühr b. Abdülmelik b. Muhammed b. Mervân b. Zühr el-İyâdî'dir. Batı literatüründe Avenzoar, Avenzohar, Abhumeron, Abynzoar veya Abenzoar gibi isimlerle tanınmaktadır.²⁸ Benî Zühr ailesinden tabip olarak şöhret kazanan beş kuşağın ortasında bulunan Abdülmelik b. Zühr, “İbn Zühr” denince akla gelen ve ailenin en meşhur tabibidir. Dönemin önde gelen tabiplerinden olan babası Zühr b. Abdülmelik'in yanında yetişmiş ve tıbbı dair ilk bilgilerini de babasından almıştır. Dîneverî'nin (ö. 282/895) *Kitâbü'n-Nebât* adlı eserini babasından okuyarak tedavilerde kullanılacak bitkiler hakkında geniş bir bilgiye sahip olmuştur. Abdülmelik b. Zühr'un doğduğu tarih kesin olarak bilinmemekteyse de buna dair çeşitli tahminler vardır. Bazı karinelere göre yola çıkarak 486/1093 yılında doğmuş olabileceği kabul edilmiştir.²⁹ 512/1118 yılında Ebû Muhammed İbn Attâb'dan Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *el-Muvatta*'ı, Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875 *es-Sahih*'i Kâsım'ın *ed-Delâil*'i ve başka birçok eseri münâvele yoluyla almıştı.³⁰ Öğrenimi ilerletmek için Mısır ve Kayıran'a gitmiş, bir süre bu bölgede kalarak tıp bilgisini ilerletmiş ve ardından Endülü's'e dönmüştür.³¹

Abdülmelik b. Zühr İşbîliye'de, Ali b. Yusuf'un hükümdarlığı döneminde Murâbitların hizmetinde tabip olarak çalışmıştır. Daha sonra ise Muvahhidlerin ilk hükümdarı Abdülmü'min b. Ali'nin hizmetine girmiş, onun özel tabibi olarak görev yapmıştır.³² Muvahhidlere hizmeti esnasında büyük bir şöhret ve servet elde etmiştir. Tıp bilgisiyle Abdülmü'min el-Kûmî'nin (ö. 558/1163) güvenini kazanan Abdülmelik b. Zühr, hükümdarın nezdinde seçkin bir yere sahipti. Abdülmü'min el-Kûmî'nin

²⁵ Ebû'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik, *Kitâb al-Mu'arrabât*, s. 61-62.

²⁶ Luisa María Arvide Cambra, “El Capítulo de la Letra Wāw en el *Kitâb Mu'arrabât al-Jawāşş, de Abû'l-'Alâ' Zühr*”, *Al-Andalus-Magreb* 3 (1995), s. 176. Ebû'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik'in “büyük eser” ile, oğlu Abdülmelik için yazdığı *Kitâbü'n-Nüketi't-tubbiyye* adlı eserine işaret etmiş olması muhtemeldir.

²⁷ Luisa María Arvide Cambra, “El Capítulo de la Letra Wāw en el *Kitâb Mu'arrabât al-Jawāşş*”, s. 175.

²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 436 vd; Gabriel Colin, “İbn Zühr”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay, İstanbul, 1967, V/II, 838-840; Mahmut Kaya, “İbn Zühr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1999, XX, 469-472; R. Arnaldez, “İbn Zühr”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Brill, Leiden, 1971, III, 976-979; Ahmet Ağrakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 330-343.

²⁹ Sami Hamarne, *Târîhu türâsi'l-ulûmi't-tubbiyye*, Câmî'atü Yermuk, Ürdün, 1985, s. 371.

³⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 218.

³¹ Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *et-Tib ve'l-etbbâ*, I, 277.

³² Fadıl es-Sibâî, “et-Tabîbü'l-Endelüsî Abdülmelik b. Zühr min hilâli kitâbihi't-Teysîr”, *ed-Dâre* 11, sy. 2 (Eylül 1985), s. 100.

hizmetinde saray hekimi ve veziri olarak görev yapmıştır.³³ Abdülmelik b. Zühr, hükümdar için *et-Tiryâku 's-seb 'înî* adlı eserini telif etmiştir. Daha sonra *et-Tiryâku 'l-intileti* adıyla bu eserin bir özetini de yazmıştı.³⁴

Abdülmelik b. Zühr'ün iki kürek kemiği arasında çıkan bir çıban ölümüne sebep olmuştur. Bu hastalığı tedavi etmek için merhem ve ilaçlar hazırlamış ve ilk zamanlarda sonuç da almıştı. Fakat hastalığın ilerleyen safhalarında tedavi sonuç vermemiş, Abdülmelik b. Zühr 557/1162 yılında vefat ederek İşbiliye'de defnedilmişti.³⁵ Vefatıyla ilgili kaynaklarda şu rivayet de vardır: "...İnciri çok seven ve bol miktarda incir tüketen Abdülmelik b. Zühr'e, çağdaşı olan el-Fâr isimli İşbiliyeli bir tabip, eğer bu şekilde incir yemeye devam ederse yara çıkmasının muhakkak olduğunu söylediler. Abdülmelik b. Zühr ise, katiyen incir yemeyen bu meslektaşına, eğer incir yemezse bir çeşit felç geçireceğini söyleyerek karşılık verirdi..." Nitekim sonunda her iki tabip de haklı çıkmıştır: Abdülmelik b. Zühr tümörden dolayı hayatını kaybetmiş, el-Fâr ise felç geçirmiş ve bir süre sonra vefat etmiştir.³⁶

Abdülmelik b. Zühr'ün tıp ilmindeki büyük birikiminin yanı sıra edebiyat ve dinî ilimlere dair de geniş bilgi sahibi olduğu bilinmektedir. Esasen o, döneminin eğitim usulünce ilk olarak dini ilimleri tahsil etmişti, bunun yanı sıra edebiyat alanında da güçlüydü. İslâm dünyasında döneminin önde gelen ediplerinden Harîrî (ö. 516/1122) ile mektuplaşmışlar, yazıdaki kabiliyetlerini gören Harîrî hem babası Zühr'e hem de Abdülmelik'e meşhur *Makâmât*'ını rivayet etme konusunda icazet vermiştir.³⁷ Bununla birlikte Abdülmelik b. Zühr, kimi araştırmacılar tarafından sadece tıp alanında yazan ilk Endülüslü tabip olarak kabul edilmektedir.³⁸

Tıbbıya dair çok sayıda eser telif eden Abdülmelik b. Zühr'ün en önemli eseri *Kitâbu 't-teysîr fi 'l-müdâvât ve 't-tedbîr* idi. Eserin telifini vefatından birkaç sene önce tamamlamıştır. Mişel el-Hûrî tarafından tahkik edilen nüsha ise 561/1166 tarihlidir.³⁹ Endülüslü'de telif edilmiş tıp eserleri arasında seçkin bir yere sahip olan *et-Teysîr* XIII. yüzyılın sonlarına doğru Endülüslü Yahudiler tarafından önce Arapça'dan İbranice'ye, daha sonra ise İbranice'den Latince'ye tercüme edilmiştir.⁴⁰ *et-Teysîr*'in, hastalıkların teşhis ve tedavisi hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla bir tıp kitabı olduğu şüphesizdir, bununla birlikte ilaç yapımında bitkilerin kullanımı veya çeşitli şurupların hazırlanmasında gözetilecek ölçüler hakkında verilen bilgiler, eserin eczacılık yönüne de işaret etmektedir.

Abdülmelik b. Zühr'ün diğer kitapları ve çağdaşı olan Endülüslü tabiplerin telif ettikleri eserler arasında ana eser olarak kabul edilen *et-Teysîr*, müellifinin öğrenim, gözlem ve tabiplik tecrübelerinin bir ürünüdür. Eserinin baş kısmında sağlığın muhafazası konusundaki görüşleri günümüzde koruyucu hekimlik kapsamında değerlendirilmektedir. Bu konudaki görüşlerini aktardıktan sonra her organla ilgili rahatsızlıklar ve bunların tedavi yöntemlerine dair açıklamalara yer verilmektedir. Kendi içerisinde iki ciltten oluşan kitabın ilk cildinde her bir organ ile ilgili hastalıklar, bunların belirti ve teşhisi açıklanmıştır. Eserin ikinci cildindeyse tedavi için kullanılacak çeşitli ilaçlar tarif edilmiştir. Kitabın son kısmında ise Abdülmelik b. Zühr, insan sağlığı için gerekli olan bilgileri verdiğini ve sağlığın korunması veya hastalıkların tedavisi için bunlara uyulması gerektiğini tavsiye etmektedir. Her birini tek tek yazması halinde hem çok uzun, hem de ağır bir eser ortaya çıkacağından eserini veciz bir şekilde kaleme aldığını ifade etmektedir. Eğer bu tedavi yöntemlerinde istenilen sonuca ulaşırsa bunun Allah'ın bir ikramı, tedaviye cevap vermezse kendisinin ancak gayret ettiğini ve Allah'ın da buna şahit olduğunu yazmaktadır.⁴¹ *et-Teysîr*, Avrupa üniversitelerinde XVIII. yüzyıla

³³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu 'l-enbâ*, s. 519.

³⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu 'l-enbâ*, s. 520.

³⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu 'l-enbâ*, s. 521.

³⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu 'l-enbâ*, s. 520.

³⁷ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 218.

³⁸ Álvarez de Morales, "Medicina y Alimentación", s. 140.

³⁹ Abdülmelik b. Zühr, *et-Teysîr fi 'l-müdâvât ve 't-tedbîr*, (thk. Mişel el-Hûrî), Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1983, s. 487.

⁴⁰ Sami Hamarne, *Târîhu türâsi 'l-ulûmi 't-tubbiyye*, s. 373.

⁴¹ Abdülmelik b. Zühr, *et-Teysîr*, s. 486.

kadar ders kitabı olarak okutulmuştur.⁴² Diğer pek çok eserde görülebilecek bir üslub olarak Abdülmelik b. Zühr de eserini karşısındaki bir muhatabına ders anlatıyormuş gibi yazmıştır. Bu özelliği eserin bir ders kitabı olarak okutulmasını kolaylaştıran sebeplerden biri olarak görülebilir.

Endülüs tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Gabriel Colin'in ileri sürüp başka ilim adamlarınca tekrar edilen Abdülmelik b. Zühr'ün *et-Teysîr* adlı eserini İbn Rüşd'ün isteği üzerine yazdığı yönündeki görüş gerçeği yansıtmıyor olsa gerekir.⁴³ İbn Rüşd'ün *el-Külliyât*'ında belirttiği üzere, Abdülmelik b. Zühr'den çok beğendiği bu eseri istemiş ve bir nüsha istinsah etmiştir.⁴⁴ Nitekim Endülüs kaynaklarında İbn Rüşd'ün Abdülmelik b. Zühr'ü döneminde tıp alanında en bilgili kişilerden biri olarak gördüğü ifade edilmektedir.⁴⁵

Yukarıda işaret edildiği üzere Abdülmelik b. Zühr, Abdülmü'min el-Kûmî için *et-Tiryâku's-seb'îni*'yi telif etmişti.⁴⁶ Oğlu Ebû Bekir Muhammed içinse *Tezkire fî emri'd-devâi'l-müşhil* ile *Tezkire fî ilâci'l-emrâz* adlı eserlerini yazmıştı.⁴⁷ Abdülmelik b. Zühr'ün *et-Teysîr* adlı eseri dışında, 550/1155 yılı dolaylarında telif ettiği *Kitâbü'l-Ağziye* adlı önemli eseri de günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir. Bu eserde çeşitli gıda ve yiyecekler, sağlıklı beslenmenin öneminden bahsetmekte, ayrıca bitkisel ve hayvansal çeşitli ilaçlar hakkında bilgi vermektedir. Bu eserlerin dışında, çeşitli yazma eser kütüphanelerinde nüshaları bulunan ve henüz tahkik edilmemiş eserleri de mevcuttur. Bunlardan biri, koruyucu hekimlik çerçevesinde sağlığı koruma yolları ile tabibin sahip olması gereken "âdâb"dan –günümüzdeki isimlendirilişiyile tıp etiğinden- bahsettiği *el-İktisâd fî islâhi'l-enfus ve'l-ecsâd* adlı eseridir. Bu eserini İbrahim b. Yusuf b. Tâşfin (ö. 540/1146) için yazmıştır ve eserin telifini 515/1121 yılında tamamlamıştır.⁴⁸ Bu eserler dışında Abdülmelik b. Zühr'ün müshillerin imal ve kullanım şekillerini konu edinen *Kitâbu'z-zîne*; böbrek rahatsızlıklarını ele aldığı *Fî ileli'l-külâ*; alaca hastalığı ile ilgili olan *Risâle fî 'ileti'l-baras ve'l-behak*; öksürük tedavisi, ishal yapıcı ilaçlar ve tedavide kullanılan ilaçların etkilerinin izlenerek tedaviye devam edilip edilmeyeceğinin tespit edilmesi gibi meseleleri ele aldığı *et-Tezkire*; çeşitli hastalıklar ve sebepleri hakkında telif ettiği *Kitâbü'l-Kânûn*; balın şekere tercih edilmesi gerektiğini savunduğu *Tafdîlü'l-asel ale's-sükker* adlarında küçük hacimli eserleri de vardır.⁴⁹ Bu eserini, şurup ve macun yapımında balın mı yoksa şekerin mi kullanılmasının daha uygun olacağını sorulması üzerine yazmış olduğu anlaşılmaktadır. Balın şekere mutlak anlamda tercih edilmesi gerektiği görüşünde olmayan Ebû Mervân Abdülmelik, şurup yapımında balın tercih edilmesi gerektiğini, zira şekerin kullanıldığı şurubun bulanık olacağını, balın kullanılması halinde ise koku, renk ve lezzet açısından şekere kıyasla daha iyi sonuç alındığını, ayrıca balın kullanımının kıvam için daha uygun olduğunu ifade eder.⁵⁰ Bununla birlikte balın olmadığı durumlarda şekerin şurup yapımında kullanımının uygun olacağını da ifade etmektedir. Diğer taraftan mesanede ve mide ağzında görülen bazı hastalıkların tedavisinde şekerin tercih edilmesinin daha uygun olacağı görüşündedir.⁵¹ Kendisinden başta oğlu Muhammed ve Abdullah b. Galenduh olmak üzere ders alan çok sayıda öğrenci bulunmaktaydı.⁵²

Abdülmelik b. Zühr'ün hekimliğinin öne çıkan bazı özellikleri üzerinde araştırmacılar ittifak halindedirler. Bu özellikleri, hastalıkların teşhis ve tedavisinde sadece tıp ilminin kabul ettiği bilgilerle

⁴² Fadıl es-Sibâî, "et-Tabîbü'l-Endelüsî Abdülmelik b. Zühr", s. 103.

⁴³ Gabriel Colin, "İbn Zühr", *İA*, V/II, 839.

⁴⁴ İbn Rüşd'den alıntı için bkz. Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *et-Tib ve'l-etbbâ*, I, 282; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 616. Ayrıca bkz. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 219.

⁴⁵ İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, III, 13; Henry Azar, *The Sage of Seville: Ibn Zuhr, His Time and His Medical Legacy*, The American University in Cairo Press, Kahire, 2008, s. 79 vd.

⁴⁶ Sami Hamarne, *Târîhu türâsi'l-ulûmi't-tbbiyye*, s. 372.

⁴⁷ Fadıl es-Sibâî, "et-Tabîbü'l-Endelüsî Abdülmelik b. Zühr", s. 101.

⁴⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 616; İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, III, 14; Fadıl es-Sibâî, "et-Tabîbü'l-Endelüsî Abdülmelik b. Zühr", s. 101.

⁴⁹ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 340-342.

⁵⁰ Abdülmelik b. Zühr, "Tafdîlü'l-asel ale's-sükker", *et-Tib ve'l-etbbâ fî'l-Endelüsü'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988, s. 311, 317.

⁵¹ Abdülmelik b. Zühr, "Tafdîlü'l-asel ale's-sükker", s. 317.

⁵² İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, III, 13.

hareket etmesi; kendisinden önceki veya çağdaşı tabiplerin uygulamalarını doğruluklarını sorgulamaksızın kabul etmemesi ile hastalıkların teşhis ve tedavisi hakkında incelemeler yapması ve yazdığı kitaplarda ulaştığı sonuçlara dayanması olarak sıralamak mümkündür.⁵³

Abdülmelik b. Zühr, *et-Teyssîr* adlı eserinde kendisinden önce herhangi bir tabip tarafından bahsedildiği bilinmeyen pek çok hastalığın teşhis ve tedavisi hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin, uyuz hastalığının bulaşıcı olduğunu kendisinden önce herhangi bir tabibin tespit ettiği bilinmemektedir. Uyuzla ilgili olarak şu ifadeleri kullanır: Vücutta dış kısmında ortaya çıkan ve insanların sirke olarak bildikleri bu hastalık deride görülen kaşıntıdır. Eğer deri soyulursa, çok küçük olan bu canlı ortaya çıkar.” Abdülmelik b. Zühr’ün aynı şekilde akciğer ameliyatları ve diyafram yaraları hakkında verdiği bilgiler de böyledir. Ayrıca ayaklarda görülen yarıkların kuruluktan kaynaklandığını, nem ve yağ eksikliğinden dolayı bu rahatsızlığın görüldüğünü ve tedavisinin de yağ ve nemin kazandırılması ile mümkün olduğunu belirten de yine kendisidir.⁵⁴ Galen ekolüne mensup bir tabip olan Abdülmelik b. Zühr, Galen’in İslâm dünyasında *Hiletü'l-bur'* adıyla bilenen eserine *Kitâbu Hileti'l-bur' li Câlînûs* adıyla bir şerh yazmıştır. Bu şerhin, Galen tıbbını eleştiren Râzî (ö. 313/925) karşısında Galen’i koruma gayesi de vardır.⁵⁵

Vücutta görülen uyuz hastalığıyla ilgili ilk olarak bilgi veren tabip Abdülmelik b. Zühr’dür. Şu sözlerle bunu ifade etmektedir: “Vücutta dış kısmında ortaya çıkan ve insanların sirke olarak bildikleri bu hastalık deride görülen kaşıntıdır. Eğer deri soyulursa, çok küçük olan bu canlı ortaya çıkar.” Müslüman tabipler arasında yemek borusu fonksiyonunu görecekle bir boru ile suni beslenme de ilk olarak Abdülmelik b. Zühr’de görülmektedir. Müfred ve mürekkebe ilaç yapımında derin bilgisi sahibi olup ilaç yapımında oldukça başarılıydı. Tıpta deney ve tecrübeye büyük önem vermekteydi. Çağdaşı ve kendisinden sonra yaşayan Endüslü tabipler Abdülmelik b. Zühr’ün eserlerini tetkik ediyorlardı. Tıp alanındaki şöhreti Endülüs’te olduğu kadar Endülüs dışına da yayılmıştı. Abdülmelik b. Zühr hakkında hastalıkları teşhisi ve tedavisine dair başka hiçbir tabip hakkında anlatılmayan pek çok olay anlatılması da onun tabipler arasındaki şöhretine işaret etmektedir.⁵⁶

İbn Ebû Usaybia’nın naklettiğine göre bir gün Muvahhid halifesi Abdülmü’min el-Kûmî rahatsızlanmış ve müşhil şurubu içmesi gerekmişti. Fakat müşhil şurubunu sevmeyen halife bir türlü içmek istememekteydi. Bunun üzerine Abdülmelik b. Zühr şurubun tadını bir formül ile güzelleştirerek halifenin şurubu içmesini sağlamış, suyun içinde üzümü demlenmeye bırakarak güçlü bir müşhil ilacı elde etmişti. Ayrıca halifeye on üzüm tanesi yemesinin kendisi için yeterli olacağını söylemişti. Bunu tatbik ettikten sonra sağlığına kavuşan halife, Abdülmelik b. Zühr’e daha fazla değer vermeye başlamıştı.⁵⁷ Muhyiddin İbnü'l-Arabî’nin rivayet ettiğine göre Abdülmelik b. Zühr sırtından hastalığı olan bir adam görmüştü. Yine bir gün adama rastladığında yaranın iyice büyüdüğünü ve adamın renginin sarardığını fark etmişti. Bu esnada adamın hemen yanı başında duran eski bir ibrik gözüne çarptı. Abdülmelik b. Zühr adama bu ibriği kırmasını söyledi. Adam ise o ibrikle su içtiğini ve ondan başka hiçbir şeyi de olmadığını söyleyerek ibriği kırmak istemedi. Bunun üzerine Abdülmelik b. Zühr yanındaki kişilerden ibriği kırmalarını istedi. İbrik kırıldığında Abdülmelik b. Zühr dışında herkes şaşkındı, zira ibrikten bir kurbağa çıkmıştı. Abdülmelik b. Zühr adama dönerek “Haydi geçmiş olsun, iyileştin artık. Şu içtiğin suya bir bak!” dedi. Gerçekten de adam bir süre sonra iyileşmişti.⁵⁸

2.4. Ebû Bekir Muhammed b. Abdülmelik

⁵³ Mustafa Beşir el-Kâtib “el-Ağrâz ve'l-alâmât ve't-tedbîr fi ba'di âfâti's-sadr inde't-tabîbi'l-Endelüsî Ebî Mervân Abdilmelik b. Ebi'l-Alâ b. Zühr”, *Ebhâsü'n-nedveti'l-âlemiyyeti's-sâdise litârîhi'l-ulûm inde'l-Arab*, (haz. Mustafa Mevâlidî), Câmî'atu Haleb, Haleb, 2003, 635; Abdunnasır el-Kaadân-Muhammed Bâsil Suffû, *Abdülmelik b. Ebi'l-Alâ b. Zühr el-Endelüsî*, <http://ishim.net/articles.htm>. Erişim tarihi, 10.01.2020.

⁵⁴ Abdülmelik b. Zühr, *et-Teyssîr*, s. 378.

⁵⁵ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, s. 342; İlhan Kutluer, “Câlînûs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1993), VII, 32-34.

⁵⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 519 vd.

⁵⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 520.

⁵⁸ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 520.

Benî Zühr ailesinin yetiştirdiği bir başka tabip, Ebû Mervan Abdülmelik b. Zühr'un Muvahhidler döneminde vezirlik de yapan oğlu Ebû Bekir Muhammed b. Abdülmelik idi. Muhammed b. Abdülmelik İşbîliye'de muhtemelen 504/1111 yılında doğmuştu.⁵⁹ Bununla birlikte İbn Abdülmelik ve Ebû Bekir Muhammed ile uzun yıllar arkadaşlık yapan İbn Dihye'den nakille Makkarî (ö. 1041/1632), onun doğum yılını 507/1114 olarak kaydettiğini nakletmektedir.⁶⁰ Muhammed b. Abdülmelik dinî ilimler ve dil alanında iyi bir tahsil göyerek çok yönlü bir âlim olarak temayüz etmişti. İşbîliye'nin tanınmış âlimlerinden Abdülmelik el-Bâcî'ye yedi yıl talebelik yapmış, Mâlikî fikhını incelikleriyle öğrendiği bu dönemde hocasından aralarında Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvene*'si, İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'i gibi meşhur fıkıh ve hadis kitabının da bulunduğu çok sayıda eser okumuştur. Buhârî'nin *Sahih*'ini metin ve senetleriyle ezberlediği rivayet edilmiştir. İbnü'l-Ebbâr, onun tıp konusunda babasının yanı sıra dedesinden de istifade ettiğini kaydetmektedir. Babasından okuduğu eserler arasında babasının mektupla icazet aldığı Harîrî'nin *Makâmât*'ı da vardı.⁶¹ Tıbbın hem teorik bilgilerini hem de uygulamasını babasının yanında yetişerek öğrenmişti. İbn Ebû Usaybia, yaşadığı dönemde Endülüs'te tıp konusunda kendisini otorite olduğunu ifade etmektedir.⁶²

Muhammed b. Abdülmelik'in gençlik yıllarında Murâbitlar Devleti Endülüs'te son dönemlerini yaşamaktaydı. O dönemde babası Abdülmelik b. Zühr ile birlikte Murâbitların hizmetinde olup, Murâbitların yıkılmasının ardından Muvahhidlerin Endülüs'e hakim oldukları dönemde Muvahhidlerin hizmetine girmişti. 595/1199 yılında Merakeş'te vefat etmişti.⁶³ İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdülmelik'in 91 yaşında vefat ettiğini kaydetmektedir. Yetiştirdiği talebeler arasında en meşhur olanı Ebû Cafer İbn Gazzâl idi.⁶⁴ Makkarî, Ebû Bekir Muhammed ile İbn Rüşt'ün Muvahhid halifesi el-Mansûr'un huzurunda münazarada bulunduğu bilgisini vermektedir. Bu münazarada İbn Rüşt, Muhammed b. Abdülmelik karşısında çeşitli argümanlar ileri sürerek Kurtuba'nın İşbîliye'den daha üstün bir şehir olduğunu savunmaktaydı.⁶⁵

Döneminin önde gelen şairlerinden biri olan Muhammed b. Abdülmelik dîvân sahibi bir şair olup müveşşah tarzındaki şiirlerinden dolayı "el-veşşâh" olarak da tanınmaktaydı.⁶⁶ Çeşitli konulara dair şiirler yazmış olup şiirlerinden bir kısmı büyük şöhret sahibi olduğu tıpla ilgiliydi. Bir şiirinde Câlînûs'un *el-Hiletü'l-bür'* adıyla Arapça'ya tercüme edilen eseri hakkında şöyle yazmıştı:

يترجي الحياة او لعيله حيلة البرء صنعة لعليل

حيلة البرء ليس في البرء حيله فاذا جاءت المنية

Hiletü'l-bür' tasnif edilmiştir yaşamak isteyen hasta için,

*Ölüm gelince Hiletü'l-bür' der ki çare yoktur tedavi için.*⁶⁷

Kabrine de şu şiirinin yazılmasını istemişti:

تأمل بفضلك يا واقفا و لا حظ مكانا دفعنا اليه

تراب الضريح علي صفحتي كأني لم أمش يوما عليه

أداوي الأنام حذار المنون فها أنا قد صرت رهنا لديه

⁵⁹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 250.

⁶⁰ İbn Abdülmelik, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, IV, 440; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 248.

⁶¹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 249-250.

⁶² İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 521.

⁶³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 522.

⁶⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 524.

⁶⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 155.

⁶⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Abdülmelik'in şiirleri Fevzi Sa'd İsa tarafından 1983 yılında İskenderiye'de yayınlanmıştır.

⁶⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 248.

Ey duran kişi, lütfen düşün,

Şu itildiğimiz yere bir bak!

İki yanımda mezar toprağı,

Sanki üzerinde hiç yürümemişim.

Ölümden kurtarmak için insanları tedavi ederdim,

Şimdi ölüm elinde ben zebun oldum.⁶⁸

2.5. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed

Benî Zühr ailesinin yetiştirdiği son meşhur tabip Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed'dir. 577/1181 yılında İsbîliye'de doğan ve tıpla ilgili bilgilerini babası Muhammed b. Abdülmelik'ten alan Abdullah b. Muhammed, aynı zamanda ilaç yapımı konusunda da geniş bilgi sahibiydi. Babasından okuduğu eserler arasında meşhur botanik âlimi Ebû Hanife ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Nebât* adlı eseri de bulunmaktaydı. Genç yaşta tıbbın inceliklerine vakıf bir tabip olarak temayüz eden Abdullah b. Muhammed, Muvahhid halifesi Muhammed en-Nâsır'ın hizmetine girerek daha önce babasının yürüttüğü görevi devralarak saray hekimi olmuştu. Halife Muhammed en-Nâsır'ın Mehdiye'yi ele geçirdiği günlerde bu şehre ulaşmış ve halifenin saray hekimi olarak hizmet etmeye başlamış ve tıp alanında sahip olduğu geniş bilgiden dolayı halifenin saygınlığını kazanmıştı. Ne var ki bu görevi uzun sürmemiş, 602/1206 yılında Selâ şehrinde zehirlenerek vefat etmişti. Önce Selâ'da defnedilmiş ardından İsbîliye'ye nakledilmiştir.⁶⁹ Küçük oğlu Ebü'l-Alâ Muhammed de babası gibi iyi bir tabip olup Câlînûs'un kitapları hakkında geniş bilgi sahibiydi ancak hayatı hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.⁷⁰

Sonuç

İslâm orduları tarafından fethedilerek müslüman toprakları arasına katılan Endülüs, fetihle birlikte başlayan ilmî faaliyetler neticesinde süreç içerisinde İslâm medeniyetinin parçası olmuştur. Özellikle X-XII. yüzyıllar arasında başta Kurtuba olmak üzere Tuletula, İsbîliye, Sarakusta ve Belensiye gibi şehirler Endülüs'te önemli birer ilim merkezi haline gelmiştir. Bu şehirlerde devam eden ilmî faaliyetler bir taraftan şehirlerde yerleşik bir ilmî geleneğin oluşmasını sağlarken diğer taraftan da ilmî birikimin babadan çocuklara aktarılmasıyla ulema ailelerin ortaya çıkmasına da imkan vermiştir. Yahya b. Yahya el-Leysî'nin (ö. 234/849) soyundan gelen çok sayıda fakih ile Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) soyundan gelen muhaddisler bu duruma verilebilecek ilk örneklerdendir.

İlmî hayatta görülen ulema aileler olgusu, dinî ilimlerde görüldüğü gibi, farklı alanlarda görülmektedir. Özellikle tıp alanında teorik bilgi ile uygulama tecrübesini babalarından öğrenmek suretiyle tabip olarak yetişen çok sayıda kişi ve bu alanda tanınmış pek çok aile mevcuttur. Endülüs'te İsbîliye şehrinin tanınmış ailelerinden biri olan Benî Zühr, beş nesil boyunca yetiştirdiği tabiplerle Endülüs tıp tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ailede tabip olarak tanınan ilk kişi olan Abdülmelik b. Muhammed ve Benî Zühr ailesinden gelen tabipler, tıp alanındaki bilgi ve tecrübenin aile içinde babadan oğula aktarımının Endülüs'teki en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Hayatları hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, Benî Zühr ailesinden bazı hanımların da kadın hastalıkların tedavisiyle ilgilenmiş olmaları yine aile içindeki bu bilgi ve tecrübe aktarımına işaret etmektedir.

⁶⁸ Makkarî, *Nefhu 't-tîb*, III, 434.

⁶⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 529.

⁷⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 530.

Tıp alanındaki yetkinliklerinin yanı sıra başta fıkıh ve hadis olmak üzere dinî ilimlerde geniş bilgi sahibi, Arap dilinin inceliklerine vakıf ve şair yönleri de olan kişiler oldukları görülmektedir. Endülüs'te siyasî açıdan önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönemde yaşamışlardır. Aileden tabip olarak yetişen ilk kişi olan Abdülmelik b. Muhammed Endülüs Emevî Devleti döneminde doğmuş, ancak bu devletin yıkılışının ardından Endülüs'te yaşanan Mülûkü't-tavâif döneminde Mücâhid el-Âmirî'nin hizmetinde çalışmıştır. Zühr b. Abdülmelik Mülûkü't-tavâif döneminde doğmuş ve Abbâdîlerin hizmetinde çalışmış, ardından Murâbitlar döneminde Murâbit hükümdarlarının hizmetinde saray hekimi olmuştur. Abdülmelik b. Zühr ve oğlu Muhammed Murâbitlar döneminde doğmuş, hem bu devletin hem de Muvahhidlerin hizmetinde saray hekimliği yapmıştır. Tüm bu veriler, yönetimde görülen değişimlerin ailenin konumunu etkilemediğine işaret etmektedir. Bu çok yönlü âlim kişilikleri, önce Murâbitlar ardından da Muvahhidler döneminde hükümdarların kendilerine tazim, hürmet ve yakınlık göstermelerini sağlamıştır.

Benî Zühr ailesinin yetiştirdiği tabiplerin her biri yaşadıkları dönemde Endülüs'ün önemli tabipleri arasında kabul edilmekle birlikte, özellikle Abdülmelik b. Zühr'ün kendisinden sonraki tabiplerin çalışmaları üzerinde daha güçlü etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. İbn Zühr dendiğinde kastedilen kişinin Abdülmelik b. Zühr oluşu da bu güçlü etkiyi gösterir. Onun tıp alanındaki etkileri Endülüs ve Mağrib bölgesi ile sınırlı kalmamış, *et-Teyşîr* adlı eserinin Latince'ye tercüme edilmiş olmasından dolayısıyla Batı'da yapılan tıp çalışmaları üzerinde de görülmüştür. Çeşitli şehirlerde ve farklı zamanlarda Latince tercümesi basılan *et-Teyşîr* XVIII. yüzyıla kadar Avrupa üniversitelerinde tıp kitabı olarak okutulmuştur.

Kaynakça

Abdülmelik b. Zühr, Ebû Mervân, *et-Teyşîr fi'l-müdâvât ve't-tedbîr*, (thk. Mişel el-Hûrî), Dâru'l-Fıkr, Dımaşk, 1983.

_____, “Tafdîlü'l-asele's-sükker”, *et-Tıbb ve'l-etıbbâ fi'l-Endelüsi'l-İslâmiyye* (thk. Muhammed el-Arabî el-Hattâbî), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.

Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Bilim ve Kültür Hayatı: Tıp-Eczacılık”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: IV – Endülüs* (ed. Mehmet Özdemir), Sıyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 465-476.

Ağırakça, Ahmet, *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII/XIII. Yüzyıla Kadar)*, Nobel Tıp Kitapevleri, İstanbul, 2004.

Álvarez de Morales, Camilo, “Medicina y Alimentación: Andalucías y Moriscos”, *Al-Andalus allende el Atlántico* (ed. Mercedes García-Arenal), UNESCO-Fundación El Legado Andalucí, Granada, 1997, s. 134-162.

Alvarez Millán, Cristina, “Las traducciones latinas atribuidas a Abū l-‘Alā’ Zuhr”, *Anaquele de Estudios Árabes*, 5 (1994), s. 11-17.

Arnaldez, R. “Ibn Zuhr”. *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, Brill, Leiden, 1971, III, 976-979.

Arvide Cambra, Luisa María, “Abu l-‘Ala’ Zuhr, The Quack of Al-Andalus”, *International Journal of Humanities Social Sciences and Education* 2/10 (2015), s. 99-102.

Arvide Cambra, Luisa María, “El Capítulo de la Letra Wāw en el *Kitāb Muḡarrabāt al-Jawāşş, de Abū'l-‘Alā’ Zuhr*”, *Al-Andalus-Magreb* 3 (1995), s. 171-179.

Azar, Henry, *The Sage of Seville: Ibn Zuhr, His Time and His Medical Legacy*, The American University in Cairo Press, Kahire 2008.

Burnett, Charles, “The Translating Activity in Medieval Spain”, *The Legacy of Muslim Spain*, (ed. Salma Khadra Jayyusi), Brill, Leiden, 1992, s. 1036-1058.

Colin, Gabriel, “İbn Zühr”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul, 1967, V/II: 838-840.

Hamarné, Sami, *Târîhu türâsi 'l-ulûmi 't-tıbbiyye*, Câmîatü Yermuk, Ürdün, 1985.

el-Hattâbî, Muhammed el-Arabî, *et-Tıbb ve 'l-etubbâ fi 'l-Endelüsi 'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.

İbn Abdülmelik el-Merrâküşi, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *ez-Zeyl ve 't-tekmile li-kitâbeyi 'l-Mevsûl ve 's-Sıla*, (thk. İhsan Abbâs, Muhammed Benşerîfe, Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2012.

İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik, *es-Sıla*, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire, 1989.

İbn Cülcül, Süleyman b. Hassân, *Tabakâtü 'l-etubbâ ve 'l-hukemâ*, (thk. Fuâd Seyyid), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.

İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Kâsım, *Uyûnü 'l-enbâ fi tabakâti 'l-etubbâ*, (thk. Nizâr Rıza), Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1965.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü 'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î 'z-zamân mim mâ sebete bi'n-nakl evi 's-semâ ev esbetehü 'l-a'yân*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sadr, Beyrut, 1968-1971.

İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *et-Tekmile li-Kitâbi 's-Sıla*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2008.

el-Kaadân, Abdunnasır-Suffü- Bâsil, Muhammed, *Abdul Malek Ibn Zohor al-Andalusi*, <http://ishim.net/articles.htm>, Erişim tarihi, 10.01.2020.

el-Kâtib, Mustafa Beşir, “el-Ağrâz ve 'l-alâmât ve 't-tedbîr fi ba'di âfâti 's-sadr inde 't-tabîbi 'l-Endelüsî Ebî Mervân Abdülmelik b. Ebi'l-Alâ b. Zühr”, *Ebhâsü 'n-nedveti 'l-âlemiyyeti 's-sâdise litârîhi 'l-ulûm inde 'l-Arab*. haz. Mustafa Mevâlidî, Haleb: Câmî'atü Haleb, 2003.

Kaya, Mahmut, “İbn Zühr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1999, XX: 469-472.

Kutluer, İlhan, “Câlinûs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 1993, VII, 32-34.

Makkarî, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Nefhu 't-tîb min gusni 'l-Endelüsi 'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânüddîn İbni 'l-Hatîb*, (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sâdir, Beyrut, 1968.

Mekkî, Mahmud Ali, “Ensayo sobre las Aportaciones Orientales en la España Musulmana”, *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Árabes* 11-12 (1963-1964), s. 7-140.

Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü 'l-ümem*, (thk. ve trc. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014.

Sıbâî, Fadıl, “et-Tabîbü 'l-Endelüsî Abdülmelik b. Zühr min hilâli kitâbihi 't-Teysîr”, *ed-Dâre* 11/2 (Eylül 1985), s. 99-116.

Zühr b. Abdülmelik, Ebû'l-Alâ, *Kitâb al-Mu'arrabât*, (nşr. ve trc. Cristina Álvarez Millán), Consejo Superior Investigaciones Científicas, Madrid, 1994.

Ekler:

Ek 1: Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr'ün *et-Teysîr* adlı eserinin Latince tercümesinin İbn Rüşd'ün *el-Külliyât*'ı ile birlikte 1542 yılında Venedik'te yapılan baskının kapak sayfası.

De Colligenda A. 1542
-YR

COLLIGET AVERROIS

Totam medicinam ingentibus voluminibus ab
alijs traditam mira quadam breuitate & ordi
ne sic ad amicum complectens, vt iure ab
omnibus liber iste medicorum stu
mulus cognominetur.

THEIZIR ABYNZOAR.

Morbos omnes, tam vniuersales q̄s particulares, & eo
rundem remedia continens, opus si quod aliud in cu
randis egrotis accuratum, egregium, vtilissimum.

Off. A. 1542. Colligenda Averrois de la Colligenda de Averrois
Cuncta hec diligentius q̄s antea & reco
gnita & expornata & impressa.

Accesserunt postremo M. Anto. Zimarte dubia & solutiones in
supradictum Averrois colliget, nouum corollarium.

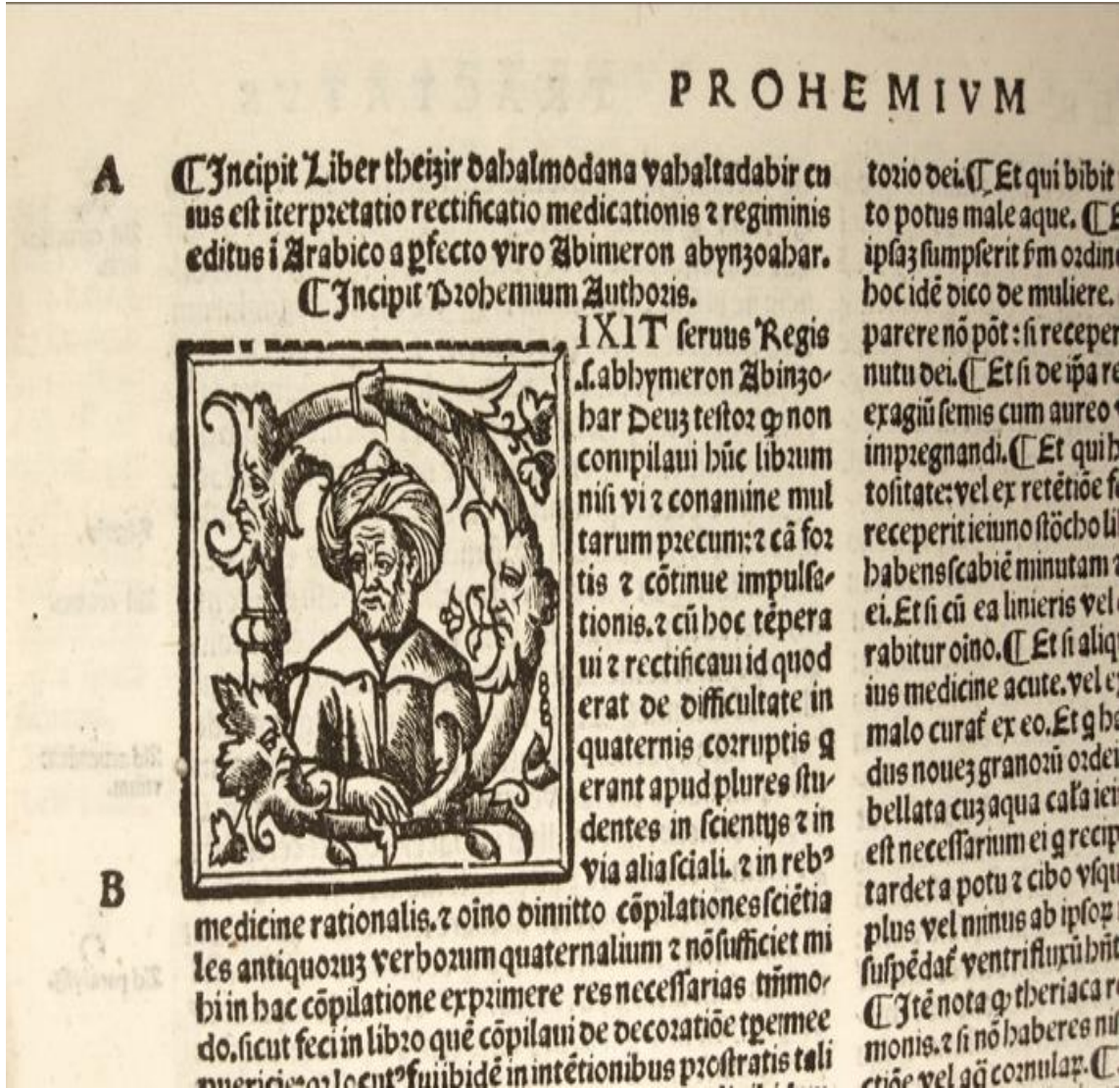

V E N E T I I S

Apud Officinam Scotum. D. Amadei, F.

1 5 4 2

Ek 2: Ebû Mervân Abdülmelik b. Zühr'ün *et-Teyşîr* adlı eserinin Latince tercümesinin 1542 yılında Venedik'te yapılan baskından bir sayfa.

Üçüncü Haçlı Seferi Sırasında Frederick I. Barbarossa'nın Konya'yı İşgali ve Yağmalaması (17-23 Mayıs 1190)

Geliş Tarihi: 01/05/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atıf Bilgisi: Kaya, Seyfettin; “Üçüncü Haçlı Seferi Sırasında Frederick I. Barbarossa'nın Konya'yı İşgali ve Yağmalaması (17-23 Mayıs 1190)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss.152-168.

Seyfettin KAYA*

Özet

Orta Çağ'da İslam dünyası ile Haçlılar arasında Orta Doğu ve Kudüs topraklarının hakimiyeti konusunda bir üstünlük mücadelesi yaşanmıştır. Kudüs'ü Müslümanların elinden almak amacıyla geldikleri Anadolu ve Arap topraklarında Müslümanların mallarını yağmalamışlardır. Selçukluların yaşadığı Anadolu coğrafyası Haçlılar ile Müslümanlar arasında yaşanan çekişmeye sahne olmuştur. Üçüncü Haçlı Seferi sırasında İngiltere kralı Richard I ve Fransa kralı Philip Auguste II Filistin'e denizden gelmeye çalışmıştır. Ancak Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa ise Anadolu güzergahını kullanarak karadan Orta Doğu'ya yönelmiştir. Alman imparatoru büyük bir ordu ile Anadolu'ya girmiş ve Konya önlerinde Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan II. Kılıç Arslan ile karşılaşmıştır. Bu sırada iyice yaşlanmış ve nispeten otoritesini kaybetmiş olan Sultan II. Kılıç Arslan, bir çekişme yaşanmaması için topraklarını oğulları arasında Türk devlet geleneklerine göre bölüştürmüştür. Dolayısıyla bu koşullar altında zayıflamış olan Türkiye Selçuklu Devleti ile Alman Haçlıları arasında Konya önlerinde yapılan savaşı, Sultan II. Kılıç Arslan'ın kuvvetleri kaybetmiş ve Konya şehri Alman Haçlıları tarafından işgal edilerek yağmalanmıştır. Üçüncü Haçlı Seferi sırasında Anadolu şehirleri ve özellikle Konya tahrip olmaktan kurtulamamıştır. Alman İmparatoru Frederick I. Barbarossa, Anadolu'nun tahrip edilmesinde ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Konya'nın işgal edilerek yağmalanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Türkiye Selçukluları, Konya, Frederick I. Barbarossa, II. Kılıç Arslan

The Passage of the German Crusaders Through Anatolia During the Third Crusade and the Occupation of Iconium

Abstract

In the Middle Ages, there was a struggle for superiority between the Islamic world and the Crusaders regarding the domination of the Middle East and Jerusalem lands. They looted the property of Muslims in the Anatolian and Arab lands where they came to take Jerusalem from Muslims. The Anatolian geography, where the Seljuks lived, became the stage the conflict between the Crusaders and Muslims. During the Third Crusade, King of England Richard I and King of France Philip Auguste II tried to come to from the sea to Palestin. However, German emperor Frederick I. Barbarossa directed to the Middle East from the land using the Anatolian route. German emperor entered Anatolia with a large army and he encountered Sultan Qılıj Arslan II, who the ruler of the Seljuk State in front of Konya. Meanwhile, Sultan Qılıj Arslan II, who was thoroughly old and lost his authority relatively, divided his lands among his sons according to Turkish state traditions in order to avoid a conflict. Therefore, in front of Iconium, the war between the Seljuk State, who were weakened under these conditions, and the German Crusaders, Sultan Qılıj Arslan's II forces have been lost and Iconium city has been occupied by the German Crusaders and looted. During the Third Crusade, Anatolian cities and especially Iconium could not be saved from being destroyed. German Emperor Friedrich Barbarossa I played an important role in destroying Anatolia and occupying and looting Iconium, the capital of Seljuk State.

Keywords: Crusaders, Seljuks, Iconium, Frederick Barbarossa I, Qılıj Arslan II

Giriş

* Dr. Ö. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, ORCID No: 0000-0003-2181-5973, e mail: kaya_fdd23@hotmail.com.

Orta Çağ'da kutsal Kudüs topraklarına hâkim olma bahanesini kullanan Hristiyanlar, Anadolu güzergâhı üzerinden İslam dünyasına seferler düzenlemişlerdir. Avrupalı Hristiyanlar ilk iki Haçlı seferinde yalnız Anadolu güzergahını kullanırken, Üçüncü Haçlı Seferinde İngiltere kralı I. Richard (1189-1199) ve Fransa kralı II Philip Auguste (1180-1223) Akdeniz'de bulunan Sicilya ve Kıbrıs adalarını, Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa (1155-1190) ise yine Anadolu güzergahını kullanarak Orta Doğu'ya ulaşmaya çalışmışlardır. Bu girişim Haçlıların Orta Doğu topraklarına nispetten karadan ulaşmak için yaptıkları son girişim olacaktır. Esasen Anadolu'da Eski Roma yolunu kullanarak Orta Doğu'ya ulaşmak isteyen Alman imparatoru, Anadolu güzergahının yabancıysa değildir. Daha önce İkinci Haçlı Seferi sırasında Schwaben Dükü ve ileride tahta çıkacak olan veliht pens sıfatı ile amcası Alman İmparatoru III. Konrad (1138-1152) ile sefere iştirak etmiş¹ ve amcası Alman imparatoru III. Konrad ile birlikte Filistin topraklarına gelmişti. Ancak İkinci Haçlı Seferi neticesinde Hristiyanlar arasında Orta Doğu'ya gitme hevesi önemli ölçüde kırılmasına rağmen I. Barbarossa, Müslümanlar ile mücadele etme hırsından bir şey kaybetmemişti. Selahaddin Eyyubî'nin başarısı ve Kudüs topraklarının kaybedilmesi Avrupa'da herkesi şok etmiştir. Halk arasında artan heyecan gittikçe büyümüş ve Kudüs'ün geri alınmasına ilişkin yeni bir propaganda başlatılmıştır. Üzüntülerini şarkılar söyleyerek ve şiirler okuyarak dile getiren Hristiyanlar, sefer hazırlıklarını tamamlayan Avrupalı krallar ile birlikte gönüllü olarak doğuya yönelmişlerdir. Kudüs'ü geri alma arzusu ve Müslümanlara karşı duydukları düşmanlık Haçlıları hareket etmeye zorlamıştır. Çok uzak yerlerden olmalarına ve birçok zorlukla karşılaşmalarına rağmen karadan ve denizden düzenlenecek olan sefere iştirak etmekte tereddüt etmemişlerdir.² Diğer taraftan insanların Haçlı harekâtına katıldığı sırada akrabalık bağları sorgulanır ve daha çok erkeklerin akrabalarına bakma ve destek olmaları amacıyla sefere katılmalarına önem verilirdi. Bir Haçlı seferi olasılığı ortaya çıktığı zaman kimin sefere katılacağı, kimin geride kalacağı ve savaş sırasında kimin kimin arkasında duracağı belirlenirdi. Haçlı seferlerinde oğulların babalarına, kardeşlerin ağabeylerine ve yeğenlerin amcalarına eşlik etmeleri bir gelenek haline gelmişti. Bu sefer sırasında da Alman imparatoru, tahtını vekaleten oğlu VI. Henry'e bırakırken³, halefi ve diğer oğlu Swabia dükü Frederick von Schwaben'i kendisine refakat etmesi için sefere dahil etmiştir. Hatta sefer sırasında halefi ve oğlu Dük Schwaben'e birçok önemli diplomatik ve askeri sorumluluk da verecektir.⁴

İngiltere kralı I. Richard'ın ordusu Alman ordusu kadar büyük olmamasına rağmen, İngiltere ordusu yiyeceksiz bir şekilde karadan sefere çıkmayı tercih etmemiştir. Ancak Alman İmparatorunun ordusu daha önce aç ve susuz bir şekilde Haçlıların Anadolu'dan geçmelerine ilişkin örnekleri bildiği halde, bu zorluğa aldırış etmemiş, askerleri ve binek hayvanları için yiyecek ve su bulmak amacıyla karadan doğuya doğru ilerlemiştir.⁵

1. Frederick I. Barbarossa'nın Sefer Hazırlıkları İçin Yaptığı Diplomatik Girişimler ve Avrupa'dan Geçişi

Yeni bir seferin başlatılması için çok enerjik davranan Papa III. Clemens, Avrupa'da o sırada güçlü olan Fransa kralı II. Philip Auguste, İngiltere kralı I. Richard ve Almanya imparatoru Frederick I. Barbarossa'ya harekete geçmelerini istemiştir. Bu krallar sefere katılacaklarına dair söz vermelerine rağmen, doğuya nasıl gidecekleri konusunda bir fikre sahip değillerdi. Bu Haçlı seferine katılan krallar, geçmeleri gereken ülkelerin yöneticileri ile dostane ilişkiler kurmaya karar vermişlerdir. Fransa kralı II. Philip Auguste ve İngiltere kralı I. Richard deniz yoluyla Sicilya üzerinden sefere çıkmaya karar vermiş ve Sicilya kralı ile şartları iyi olan bir antlaşma yapmışlardır. Balkan yarımadası

¹ Willermus Tyrensis, *Haçlılar Türklere Karşısında (1143-1184)*, c. III, (Çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 48.

² Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Dünya Yayınları, İstanbul 1997, s. 149.

³ Simon Lloyd, *The Crusading Movement, 1096-1274, History of the Crusades*, Edited by Jonathan Riley-Smith, Oxford University Press, New York 1999, s. 50-51.

⁴ Alan V. Murray, "Frederick V of Swabia (1167-1191)", *The Crusades an Encyclopedia*, Vol II, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California 2006, s. 478.

⁵ Miles Brown, "Frederick Barbarossa and His Lost Crusade: An Examination of His Death and its Impact on the Third Crusade", *https://www.academia.edu/6985038/Frederick_Barbarossa_and_His_Lost_Crusade_An_Examination_of_His_Death_and_its_Impact_on_the_Third_Crusade_Miles_Brown_History_309_Section_303_Professor* (E. T. 21.01.2020).

üzerinden doğuya kara yoluyla gitmek isteyen I. Barbarossa ise Bizans İmparatorluğu, Macaristan Krallığı, Sırp Krallığı ve Türkiye Selçuklu Devleti ile diplomatik girişimler başlatmıştır.⁶ Avrupa ve Anadolu'da geçeceği yollar üzerinde bulunan devletlerin idarecilerine elçiler göndermiş ve bir saldırıya maruz kalmadan ülkelerinden güvenle geçmek istediğini dile getirmiştir. Nitekim imparatorun bu talebine karşılık Alman kuvvetlerinin Bizans ülkesinden nasıl intikal edeceğini müzakere etmek üzere bir elçilik heyeti 1188 yılı sonbaharında Nürnberg'e gelmiş ve taraflar arasında bir antlaşma imzalanmıştır.⁷ Ancak I. Barbarossa, bu antlaşmaya rağmen Bizans'a güvenmiyordu. Bu güvensizliğinin bir sonucu olarak sadece Bizans ile değil, kutsal topraklara giden güzergâh üzerinde bulunan Bizans İmparatorluğunun düşmanları olan Sırlar, Bulgarlar ve Türkiye Selçukluları ile de müzakerelere girişmiştir.⁸ Öte yandan İkinci Haçlı Seferinde önemli ölçüde zarar gören ve diplomatik temas kurmanın önemini kavramış olan Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan II. Kılıç Arslan (1156-1192) başlayacak olan Üçüncü Haçlı seferinden de zarar görmemek için Bizans imparatoru gibi O da Nürnberg'e 1188'de bir elçilik heyeti göndermiştir.⁹

Alman imparatoru Friedrich I. Barbarossa 11 Mayıs 1189'da Regensburg'dan (Ratisbon), bağlarının güçlü olduğu ordusu ile seferini başlatmış ve bir süre sonra Macaristan topraklarından geçmiştir.¹⁰ Macar topraklarından sonra Alman ordusu Bizans topraklarına girmiştir. Alman imparatorunun güvensizliğinden dolayı Rumların hasımları ile müzakereler yürütmesi zaten Almanya ile ilişkileri iyi olmayan Bizans'ta büyük bir huzursuzluk yaratmıştır. Buna mukabil Almanya imparatorunun Bizans toprağı olan Filibe'yi düşman ülkesinde bir şehirmiş gibi işgal etmesi gerginliği tırmandırmıştır.¹¹ I. Barbarossa, Bizans imparatorunun düşmanı değildi, ancak eski ve güçlü bir rakibiydi. Bizans'ın düşmanı olan Türkiye Selçuklu Devleti ile iletişim halindeydi ve Balkanlarda Bizans'a bağlı topraklarda bazı vassal krallıkların bağımsız olmasını teşvik ediyordu. Bu durum Bizans ile Alman ilişkilerini koparma noktasına getirmiş ve kötü olan ilişkileri büsbütün derinleştirmiştir.¹² I. Barbarossa, Filibe'yi işgal ettikten sonra ordularının Anadolu'ya geçmesi için alınacak tedbirleri görüşmek üzere İstanbul'a gönderdiği elçileri Bizans imparatoru II. Isaakios Angelos (1185-1195) tarafından hapsedildi. Beklenmedik tavır karşısında Alman imparatoru, bir taraftan papadan Bizanslılara karşı yapılacak bir Haçlı seferi için izin isterken, bir taraftan da tahtta vekaletten bıraktığı oğlu VI. Henry'den Dimetoka'yı rehin almasını ve bir donanma ile İstanbul surları önüne gelmesini emretmiştir. Bu gelişmeleri, iki taraf arasında gergin bir muhabere izlemiştir. Birbirini sistemli ve ağır bir şekilde suçlamalar takip etmiştir. Daha önce İstanbul'u silah zoruyla zapt etmeye karar veren I. Barbarossa, bu düşüncesini tatbik etmek için Sırp ve Bulgar elçileri ile Edirne'de yeniden görüşmüş ve İstanbul istikametinde yola çıkmıştır.¹³ Süryanî Mikhail, Alman imparatorunun İstanbul'a karşı yürüdüğünü ve Rumları kendilerine tâbii edinceye kadar onlara karşı muharebe ettiğini, Alman kralının İstanbul üzerine gelip onlara karşı harp ettiğini ve kral ile onlar arasında barış yapıldığını vurgulamıştır.¹⁴ Alman ordusunun ve Avrupa'dan gelecek bir donanmanın İstanbul'u işgal etme ihtimali ortaya çıkınca Bizans imparatoru II. Isaakios, Edirne'ye (Adrianople) gelmiş bulunan I.

⁶ A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire (324-1453)*, Vol II, The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee, and London 1971, s. 445; Philip K. Hitti, *Syria A Short History*, The Macmillan Company, New York 1959, s. 185.

⁷ Niketas Khoniates, *Historia (1180-1195)*, (Çev. Işın Demirkent), Dünya Yayınları, İstanbul 2006, s. 207.

⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, 7. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara 2011, s. 376.

⁹ İkinci Haçlı Seferinde yapılan çatışmalardan Türkiye Selçuklu Devleti zarar görmüştü ve devam etmekte olan Üçüncü Haçlı seferinde tekrar zarar görmek istemiyordu. Bkz. G. A. Loud, "Frederick I Barbarossa of Germany (1122-1190)", *The Crusades An Encyclopedia*, Vol II, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California 2006, s. 472.

¹⁰ David Nicolle & Christa Hook, *The Third Crusade 1191: Richard The Lionheart, Saladin and The Battle for Jerusalem*, Osprey Punishing, New York 2005, s. 49.

¹¹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 377; Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 536. Alman ordusu Filibe'yi işgal ederken, Sicilya Kralı II. William da Bizans'a bağlı Selanik ve Durres topraklarına saldırmıştır. Bkz. Ernoul Bernard, *Chronique d'Ernoul, et de Bernard le Tresorir*, Par M. L. de Mas Latrie, Libraire de la Société de L'histoire de France, Paris 1871, s. 239, 246.

¹² David Nicolle, "The Third Crusade 1191", illustringed by Christa Hook, New York 2006, s. 15-16.

¹³ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. III, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1992, s. 12; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 377.

¹⁴ Süryanî Mikhail, *Vekayinâme 1042-1195*, (Çev. Hrant D. Andresyan), 1944, s. 285, 287-288.

Barbarossa ile bir antlaşma imzalamaya razı olmuştur.¹⁵ Sıkıcı ve uzun süren müzakerelerden sonra taraflar arasında 14 Şubat 1190 tarihinde bir barış antlaşması akdedilmiştir. Bu antlaşmaya göre; I. Barbarossa ve yanında bulunan kuvvetleri İstanbul Boğazı'ndan değil, Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu topraklarına geçecek, Bizans Alman ordusunun Anadolu'ya geçmesi için gemileri ile yardım edecek, II. Isaakios, Anadolu güzergahından geçişi sırasında Alman Haçlıların ihtiyacını karşılayacak ve buna mukabil Alman ordusu da Bizans'a karşı herhangi bir taşkınlık ve yağma harekâtına girişmeyecekti.¹⁶ Ayrıca bu müzakerelerden ziyadesiyle memnun kalan Alman İmparatoru, antlaşma imzalandıktan sonra İstanbul'a dönecek olan Bizans elçilerine II. Isaakios Angelos'a verilmek üzere bazı hediyeler göndermiştir.¹⁷

Bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nde devam edegelen taht kavgaları neticesinde siyasi birlik bozulmuş ve Sultan II. Kılıç Arslan, 1189 yılından itibaren Aksaray ve Sivas topraklarını kontrol eden oğlu Kutbeddin Melikşah'ın kontrolü altına girmişti. Bu koşullar altında Türkiye Selçuklularının kendi toprakları üzerinden geçecek olan Alman ordusuna karşı koyma şansı yoktu. İçinde bulunduğu durumu çok iyi bilen II. Kılıç Arslan, Alman ordusunun Edirne'de (Adrianople) bulunduğu sırada elçilerini göndererek I. Barbarossa ile yeni bir antlaşma yapmıştır.¹⁸ II. Kılıç Arslan ve oğlu Kutbeddin Melikşah, Edirne'ye gönderdikleri elçileri vasıtasıyla Alman ordusunun Anadolu'dan güven içinde geçebileceğini ve ihtiyaçlarını para karşılığı satın alabileceğini bir antlaşma ile taahhüt etmişlerdir.¹⁹

2. Frederick I. Barbarossa'nın Anadolu'ya Geçişi ve Konya'ya Kadar İlerleyişi

Alman ordusu Bizans ile yapılan antlaşma gereği Mart 1190'da Gelibolu Yarımadası üzerinden Pisalılar ve Bizans gemilerinin yardımı ile Anadolu topraklarına geçmeye başlamıştır.²⁰ 22-28 Mart 1190 tarihleri arasında Gelibolu Yarımadası'ndan gruplar halinde Anadolu'ya 6 gün içinde geçmiştir.²¹ Alman imparatorunun seferini kayıt altına alan esas kaynağın yazarı olan Ansbert, bu konuda önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Paskalya'nın ikinci gününden itibaren altı gün içinde Alman ordusu bir ihtişam içinde ve tam bir güven ortamında Gelibolu'dan Anadolu'ya geçiş yapmıştır. Altıncı günün sonunda Gelibolu'da kalan Alman ordusunun son grubu da Rumların trompet ve borazan sesleri eşliğinde Anadolu yakasına geçmiştir. I. Barbarossa, yanında tuttuğu on sekiz Rum rehineden on üçünü İstanbul'a geri gönderirken, geriye kalan beş rehineyi Alaşehir'e ulaştıncaya kadar elinde tutmuştur.²² Bu konuda bilgiler veren Abu'l-Farac ise Gelibolu Yarımadası'ndan Anadolu'ya geçen Alman ordusunun 200 bin atlı ve piyade kuvvetten meydana geldiğini ifade etmiştir.²³

Alman İmparatoru Friedrich I. Barbarossa, Çanakkale Boğazı'nın Anadolu yakasına geçtikten sonra, kendisinden yaklaşık on beş asır önce buradan geçen Büyük İskender'in yolunu izleyerek ilerlemiştir.²⁴ Rumlarla yapılan antlaşmadan dolayı Bizans'ın Anadolu topraklarından geçtiği sırada Selçuklu sınırına kadar herhangi bir direnişle karşılaşmamıştır. Nitekim 1 Nisan 1190 tarihi

¹⁵ Runciman, *a.g.e.*, s. 12; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 377.

¹⁶ Ansbert, *Historia de Expeditione Frederici Imperatoris*, (İng. çev. G. A. Loud), *The Crusade of Frederick Barbarossa, The History of Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, Ashgate Publishing Company, Surrey, 2010, s. 90-92; Niketas, *Historia*, s. 220-221; Runciman, *a.g.e.*, s. 12; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 377.

¹⁷ Niketas, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Translated by Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984, s. 226.

¹⁸ Salim Koca, "Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir?", *Akademik Bakış*, c. X, Sayı 20, Yaz 2017, s. 25; Ebru Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", *Tarih Dergisi*, Sayı 68 (2018/2), İstanbul 2018, s. 20-21.

¹⁹ E. Eickhoff, "Friedrich Barbarossa Anadolu'da", *VII. Türk tarih Kongresi (Ankara 25-29 Eylül 1970) Kongre'ye Sunulan Bildiriler*, c. I, Ankara 1972, s. 270; Claude Cahen, *Osmanlıdan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarıcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 57; Yusuf Ayönü, *Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116-1308)*, Ege Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2014, s. 102.

²⁰ Loud, *a.g.m.*, s. 473.

²¹ Niketas, *Byzantium*, 1984, s. 226; Niketas, *Historia*, s. 211-222.

²² Ansbert, *Historia*, s. 96.

²³ Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abū'l-Farac Tarihi*, c. II, (Çev. Ö. R. Doğrul), TTK, Ankara 1950, s. 452.

²⁴ Runciman, *a.g.e.*, s. XII, 12.

dolaylarında dinlenmek ve pazar yerinden ihtiyaçlarını karşılamak için Karabiga'da (Pegae) kamp kurmuştur. Ancak Karabiga kampından sonra ilerlemeye devam ettiği sırada Biga Çayı ve sularının yükselmesine aldırış etmeden Aveloica Nehri veya Angelokomites Deresi'ni (Gönen Çayı'nı) geçmeye çalışmış ve büyük bir hataya düşmüştür. 4 Nisan 1190'da birçok binek hayvan (at ve eşek), bir şövalye ve bir çocuğun nehir sularına kapılıp gitmesine seyirci kalmak zorunda kalmıştır. Hesapta olmayan bu doğal afetten etkilenen Alman ordusu zor anlar yaşamıştır.²⁵ Daha sonra alelacele bir şekilde bir çıkış yolu bulup bugünkü Balıkesir yakınlarında yer alan bir Bizans askeri yoluna intikal etmiştir.²⁶

Alman ordusu Bizans topraklarında rahatlıkla ilerleyişine devam ederek 6 Nisan 1190'da Ypomenon kenti (Soğuksu) ile Archangelos kenti arasında bir yer alan Manyas Kalesi'nde konuşlanmıştır.²⁷ 13 Nisan 1190'da günümüzde Manisa'nın Kırkağaç ilçesine bağlı Gelenbe Mahallesi olduğu tahmin edilen Kalamos²⁸ ve 21 Nisan 1190'da ise Alaşehir'e (Philadelpheia) ulaşmıştır.²⁹ Rum topraklarında intikal etmenin avantajını kullanarak 24 Nisan 1190'da günümüzde Denizli'nin Buldan ilçesi dolaylarında eski bir yerleşim yeri olan Tripolis'e gelmiştir.³⁰ Ancak Tripolis'in günümüzdeki Denizli'nin Buldan ilçesi dolaylarında eski bir yerleşim yeri olduğunu iddia eden Ramsey'in aksine bu konuda bilgiler veren Ansbert, kentin Buldan ilçesi dolayları değil de Manisa'nın Akhisar dolayları olduğunu ve Alman ordusunun geldiği bu noktada bir gün kaldığını ifade etmiştir. Ertesi gün yoluna devam eden Haçlılar, Bizans topraklarından çıkarak yavaş yavaş Türk sınırlarından içeri girmeye başlamıştır.³¹

Alman ordusu Bizans'ın Anadolu topraklarında rahatlıkla ilerlemesine rağmen, aynı şeyi Selçuklu toprakları içerisinde de yaptıklarını söylemek mümkün görünmemektedir. Türklerin şiddetli direnişiyi karşılayan Alman ordusu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınır bölgelerinde yaşayan bazı Türkmenler tarafından 28 Nisan- 18 Mayıs 1190 tarihleri arasında zaman zaman saldırılara uğramıştır. Isparta Uluborlu'ya (Sozopolis) giden zorlu bir yolda 1 Mayıs 1190'da Türkmenler tarafından takip edilmiştir.³² Türkmenlerin takip ve yıpratma amaçlı saldırıları altında Uluborlu'dan sonra Miryokefalon dolaylarına gelinmiştir. Miryokefalon dolaylarında 1176 yılındaki savaşta öldürülen insanların kemiklerinin hâlâ yerlerde olduğu bu bölgede dar bir geçitte Türkmenlerin bir tuzak kurduğu haber alınmıştır. Gafil avlanmamak adına bu dağ geçidi yerine yeni bir güzergâh bulunmaya

²⁵ Ansbert, *Historia*, s. 96; Aveloica Nehri veya Angelokomites deresi ilgili bkz. Anna Komnena, *Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi: Malazgirt'in Sonrası*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitapevi, İstanbul 1996, s. 459; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Adolp M. Hakkert Publisher, Amsterdam 1962, s. 163; Fatih Demir, *Orta Çağ Anadolu'sunda Denizli ile Konya Arasındaki Askeri Yol Güzergâhları (XII. Yüzyıl)*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2018, s. 183.

²⁶ Runciman, *a.g.e.*, s. 12.

²⁷ Ansbert, *Historia*, s. 97; Günümüzde Balıkesir iline bağlı Manyas ilçesi yakınında yer alan Soğuksu Mahallesi (Eski Manyas) antik çağda Ypomenon veya Poimanenon olarak adlandırılmıştı. Bkz. Ramsay, *Asia Minor*, s. 157-158; *Türkçe aynı eser*, s. 170-171; Demir, *a.g.t.*, s. 183.

²⁸ Ansbert, *Historia*, s. 97; Ramsay, *Asia Minor*, s. 129; Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, s. 139; Demir, *a.g.t.*, s. 184.

²⁹ Ansbert, *Historia*, s. 97; *Magni presbyteri annales Reicherspergenses*, ed. Georgivs Heinricvs Pertz, *MGH SS 17*, Hannoverae, 1861, s. 513; *Epistola de Morte Friderici Imperatoris*, Neşr. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, *MGH Scriptores*, nova series, V, Berlin 1928, s. 174; İlk çağda Philadelpheia (Alaşehir) isminin kullanımı ile ilgili bkz. Ramsay, *Asia Minor*, s. 129-130; Runciman, *a.g.e.*, s. 12.

³⁰ Ramsay, *Asia Minor*, s. 83; Demir, *a.g.t.*, s. 185.

³¹ Ansbert, *Historia*, s. 99; *Magni presbyteri annales Reicherspergenses (Tageno'nun Günlüğü)*, ed. Pertz, s. 513.

³² Ansbert, *Historia*, s. 101; *Magni presbyteri annales Reicherspergenses (Tageno'nun Günlüğü)*, ed. Pertz, s. 513; H. J. Nicholson'ın çevirisini yaptığı kroniklerde Haçlıların Türk topraklarına giriş tarihi 27 Nisan 1190 tarihi olarak verilmektedir. Bkz. *Chronicle of the Third Crusade. A Translation of The Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, (trc. H. J. Nicholson), Routledge, Londra and New York 2019, s. 60-61; Edgar N. Johnson, "The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI", *A History of the Crusades: The Later Crusades, 1189-1311*, Vol II, General Editor Kenneth M. Setton, Edited By R. L. Wolff & H. W. Hazard, The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee, and London, 1969, s. 111; *Uluborlu (Sozopolis) ile ilgili bkz. Ramsay, Asia Minor*, s. 78, 80, 130.

çalışılmıştır. I. Barbarossa'nın şansı yaver gitmiş, ele geçirdiği bir Türk tutsağın gösterdiği sarp ve çok yüksek bir patika olan dağ yolundan ordusunu büyük zorluklarla geçirmiş³³ ve Sultan Dağı'nı dolaşarak Akşehir'e ulaşmayı başarmıştır.³⁴

I. Barbarossa ve ordusu 7 Mayıs 1190'da büyük bir zorlukla geldikleri Akşehir'de (Philomelion veya Finimini) dinlenmek için bir kamp kurmuştur.³⁵ Alman ordusunun Türk topraklarına girdiği 28 Nisan 1190'dan sonra başlayan Türkmen saldırıları şimdiye kadar yıpratma amaçlıydı ve iki taraf arasında o ana kadar doğrudan sıcak bir temas yaşanmamıştı. Ancak Alman ordusunun Akşehir önlerinde konuşlanması ve muhtemelen Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti olan Konya'nın tehdit edilir hale gelmesi Alman ordusu ile Türkiye Selçuklu Devleti güçleri arasında doğrudan ilk savaşın Akşehir önlerinde patlak vermesine yol açmıştır. Haçlı kroniğinde Selçuklu ordusu içinde Sultan'ın (muhtemelen Kutbeddin Melikşah) olduğu belli olan bir komutan öncülüğünde Selçukluların Akşehir önlerinde gerçekleşen savaşta şiddetli bir şekilde Haçlı karargahına saldırdığı ifade edilmektedir.³⁶

Alman Haçlı ordusu Selçuklu topraklarına girdiği sırada Türkiye Selçuklu Devleti Sultan II. Kılıç Arslan tarafından idare edilmekteydi. II. Kılıç Arslan, hükümdar olmakla birlikte, fiilî bir iktidâra sâhip değildi.³⁷ 1189'dan itibaren Konya'da ikamet eden Sivas ve Aksaray Meliki, oğlu Kutbeddin Melikşah, devletin kontrolünü ele geçirmiş ve babası II. Kılıç Arslan'ı adeta bir esir durumuna düşürmüştü.³⁸ Daha önce Nürnberg ve Edirne'de Almanlarla yapılan antlaşmalara uyacağı konusunda söz veren Kutbeddin Melikşah, büyük bir ihtimalle Selahaddin Eyyubî'nin kızıyla evlendikten sonra Almanlarla imzalanan antlaşmalara uymayarak Alman Haçlı ordunun Selçuklu topraklarından geçişine izin vermekte isteksiz davranmıştır.³⁹ Bu koşullar altında Kutbeddin Melikşah'ın Alman ordusunun Selçuklu topraklarından geçişini engellemesi gerekiyordu. Kardeşleri Uluborlu Meliki Giyâseddin Keyhüsrev ve Ankara Meliki Muhyiddin Mesut'un da desteğiyle bir ordu toplamayı başaran Kutbeddin Melikşah, Akşehir önlerinde bulunduğu sırada Alman ordusuna ani bir baskıla saldırmıştır.⁴⁰ İmparatorun oğlu Dük Schawaben tarafından idare edilen ordunun ilk kısmı aniden başlayan Selçuklu saldırılarına maruz kalmıştır.⁴¹ Bu konuda bilgiler veren Süryanî Mikhail, Türklerin, sultanın oğlu Melikşah ile beraber onlara (Alman Haçlılara) karşı birleştiğini ve muharebeye tutuştuğunu ve Türkmenlerin yenildiğini ifade etmiştir.⁴² İbn Şeddâd ise Alman imparatorunun Konya'ya yaklaştığında kuvvetlerini toplayan II. Kılıç Arslan'ın oğlu Kutbeddin Melikşah'ın ona saldırdığını, tarafların büyük bir savaşa giriştiğini, Alman imparatorunun galip geldiğini ve Kutbeddin Melikşah'ın ise büyük bir yenilgi aldığını vurgulamıştır.⁴³ Türk tarafında 4

³³ Altan, "İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", s. 22; Koca, *a.g.m.*, s. 25.

³⁴ Ebru Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Bellekten*, LXV/243, (2001), s. 581.

³⁵ Ansbert, *Historia*, s. 104; *Epistola de Morte Friderici Imperatoris*, Neşr. A. Chroust, s. 175.

³⁶ *Historia Peregrinorum*, neşr. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, MGH Scriptores, nova series*, V, Berlin 1928, s. 159; Ali Sevim & Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara 1995, s. 446.

³⁷ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 225.

³⁸ Altan, "İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", s. 21; Johnson, *a.g.m.*, s. 111; 1191 yılında Melik Kutbeddin Melikşah hayatını kaybetmiş ve Sultan II. Kılıç Arslan, en küçük ve en sevdiği oğlu olan I. Giyâseddin Keyhüsrev'in himayesinde ömrünün sonuna kadar yaşamıştır. Bkz. Alexios G. C. Savvides, "Qilij Arslan II of Rum (d. 1192)", *The Crusades An Encyclopedia*, Vol VI, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California 2006, s. 999.

³⁹ Loud, *a.g.m.*, s. 474.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. XII, (Çev. A. Özeydin), İstanbul 1987, s. 51-52; Koca, *a.g.e.*, s. 26; Sevim & Merçil, *a.g.e.*, s. 446; Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 97; Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğullarının Anadolu'da idaresini üstlendikleri yerlerle ilgili bkz. Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 2000, s. 23-24; Giyâseddin Keyhüsrev'in Uluborlu'daki melikliği ilgili bkz. İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, c. I, (Çev. Mürsel Öztürk), T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 31-41; *Selçuklu melikleri arasındaki mücadele için bkz. Yazıcızâde Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, Yay. Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yay. İstanbul, 2017, s. 180-183.

⁴¹ *Chronicle of the Third Crusade*, (trc. H. J. Nicholson), s. 61.

⁴² Süryanî Mikhail, *Vekayinâme*, s. 285.

⁴³ İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yüsfüyye*, (trc. D. S. Richards), *The Rare and Excellent History of Saladin*, Aldershot 2002, s. 115.

veya 5 bin civarında kayıp verilmiş ve Selçuklu kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Alman ordusu ise Selçuklular tarafından boşaltılmış olan Akşehir'i ateşe vermiş ve Türk kuvvetlerinin peşinden Konya'ya doğru ilerlemişlerdir.⁴⁴

3. Frederick I. Barbarossa'nın Konya'yı İşgali ve Yağmalaması (17 Mayıs- 23 Mayıs 1190)

Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa, Akşehir'den (Philomelion) doğuya giden yol üzerinden 17 Mayıs 1190'da Konya'ya ulaşmıştır. Açlık, susuzluk ve Türk okçularının saldırıları orduda kayıplara mâl olmaya başlamıştı. Yol boyunca naralar atarak Haçlı ordusuna saldıran Türk kuvvetleri, 60 kadar adamını kaybetmişti. Sultan II. Kılıç Arslan ve saray erkânı geri çekilmişlerdi.⁴⁵ Alman ordusu Konya'da bahçelik ve yeşil alan olan -muhtemelen Meram'a- girdiğinde, bol miktarda yiyecek, meyve ve su bulmuştur. O gece olağanüstü bir fırtına ve şimşek çakmalarına maruz kalmıştır.⁴⁶ Ertesi günün sabahı şehre nasıl girileceği konusu ele alınmıştır. Alman Haçlı kuvvetleri arasında şehre hücum edip etmeme konusunda bir görüş birliği yoktu. Alman ordusunun bir kısmı Türklerin açık alanda bile sürekli kendilerini rahatsız ettiğini, dolayısıyla Konya'nın askeri kuvvetlerle dolu olduğunu ve bir an evvel yola devam etmenin daha mantıklı olacağını söylerken, bu fikre katılmayan diğer bir kısım ise Türklerin Konya'dan sonra da kendilerini rahat bırakmayacağını, üstelik Kilikya'da bulunan Ermeni topraklarının çok yakın olmadığını, askeri kuvvetlerin iâşe ihtiyacını karşılamadan uzun süre yol alınmayacağını ileri sürüp böyle korkakça ölmektense cesurca savaşarak ölmenin daha iyi olacağını söylemişlerdir.⁴⁷ Esasen Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa, Konya'ya saldırma niyetinde değildi. Ancak Alman Haçlı ordusunda açlık, hastalık ve iâşe ihtiyacı had safhaya ulaşmış ve ordunun bu şekilde yol alması imkânsız hale gelmişti. Koşulları değerlendiren imparator, şehri işgal etmeye karar vermiştir.⁴⁸ İki kısma ayrılan Alman ordusunun bir bölümüne komutanlık yapan I. Barbarossa'nın şehrin dışında bulunan Selçuklu kuvvetleri ile savaşmasına, oğlu Dük Schawaben'ın kumandasındaki askeri birliklerin de Konya'ya hücum etmesine karar verilmiştir.⁴⁹ Sefere katılan din adamlarına ve diğer insanlara ise süvari kuvvetlerinin arasında bulunmaları ve açığa çıkmamaları, eğer Tanrı kendilerini zafere ulaştırırsa hiç kimsenin yağma hareketine girişmemesini ve ele geçirilecek malların savaştan sonra paylaşılacağı söylenmiştir. Hatta alınan bu son kararın ihlal edilmemesi için imparator I. Barbarossa tarafından bir emirname çıkarılmış, kesin bir zafer kazanılıncaya ve şehir ele geçirilinceye kadar askerlerin bir yağma hareketine girişmesi yasaklanmıştır.⁵⁰

Şehrin savunması ve Alman ordusunun püskürtülmesi için bir çaba içerisine giren Selçuklular ise birtakım tedbirler almaya başlamışlardır. Kutbeddin Melikşah, doğuya giderek Müslümanlarla savaşma arzusu içinde olan Alman ordusunu yıpratmak ve bu vesileyle kayınpederi Selahaddin Eyyubi'nin Haçlılara karşı kesin bir zafer kazanmasını sağlamak için herkesi savaşa davet etmiştir.⁵¹ İki gruba ayrılan Selçuklu ordusunun bir kısmının kent savunmasına, diğer bir kısmının ise şehrin dışında Haçlı ordusu ile savaşmasına karar verilmiştir. Sultan II. Kılıç Arslan ve oğlu Kutbeddin Melikşah bir süre sonra başlayacak olan muharebeyi Alâaddîn Tepesi'nin yakınındaki bir köşkten idare etmenin iyi olacağını düşünmüşlerdir.⁵² Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa, esaret altında bulunan elçisinin serbest bırakılırsa, yeni bir müzakere için Selçuklu tarafının bir elçilik heyeti gönderebileceğini söylemiştir. Selçuklular bu talep üzerine imparatorun isteğini yerine getirmeden, barış görüşmeleri için Alman ordugahına bir elçilik heyeti göndermiştir. Ancak bu çabayı samimiyetsiz ve zaman kazanmaya dönük bir manevra kabul eden Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa, oğluna yürüyüşe geçebileceği emrini vermiştir.⁵³

⁴⁴ Altan, "İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", s. 23.

⁴⁵ John B. Freed, *Frederick Barbarossa: The Prince and the Myth*, Yale University Press, New Haven and London 2016, s. 509; Runciman, *a.g.e.* s. 13; *Chronicle of the Third Crusade*, (trc. H. J. Nicholson), s. 62.

⁴⁶ Ansbert, *Historia*, s. 109; Johnson, *a.g.m.*, s. 112.

⁴⁷ *Historia Peregrinorum*, neşr. A. Chroust, s. 167; Altan, "İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", s. 23.

⁴⁸ Koca, *a.g.e.*, s. 26.

⁴⁹ Ansbert, *Historia*, s. 109; Johnson, *a.g.m.*, s. 112; Altan, "İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", s. 23.

⁵⁰ Ansbert, *a.g.e.*, s. 109.

⁵¹ *Chronicle of the Third Crusade*, (trc. H. J. Nicholson), s. 62.

⁵² Koca, *a.g.e.*, s. 26.

⁵³ Ansbert, *Historia*, s. 110.

Alman Haçlı ordusunda hareketlenmeler gören Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan, daha önce Edirne’de yürütülen barış müzakereleri sırasında Konya’ya rehine olarak getirilen imparatorun elçisi Wiesenbach Şövalyesi Gottfried’i⁵⁴ serbest bırakmıştır. Sultan II. Kılıç Arslan, Şövalye Gottfried’i serbest bıraktıktan sonra Haçlı ordusunu karşılamak için 600 kişilik bir kuvveti şehrin dışarına göndermiştir. Ancak Dük Schawaben’in öncülüğündeki Haçlı ordusunun ilk grubunu görünce Selçuklu kuvvetleri geri dönüp şehre ve kaleye sığınmak zorunda kalmıştır.⁵⁵ Ansbert tarafından verilen bu bilgiler Selçuklu kuvvetlerinin Alman ordugahına kadar gidip geri kaçtığı izlenimi uyandırmasına rağmen gerçekte durum hiç de öyle değildir. Bu konuda bilgi veren diğer Haçlı kronikleri Selçuklu kuvvetlerinin Alman Haçlı ordusu ile çarpıştığını dile getirmektedir. H. J. Nicholson’ın çevirisini yaptığı Üçüncü Haçlı Seferi kroniğinde, Sultan II. Kılıç Arslan’ın oğlu Kutbeddin Melikşah öncülüğünde, 18 Mayıs 1190 sabahında davullar ve borazanlar eşliğinde, 300.000 kişi veya daha fazla bir kuvvetle, Selçukluların korkunç bir gürültü ile Haçlı ordusuna saldırdığını dile getirilmektedir.⁵⁶ Bu konu da bilgi veren Niketas ise 18 Mayıs 1190’da Alman Haçlı ordusu ile Selçuklular arasında yapılan savaş hakkında şu bilgileri vermektedir;

“Türkler, Konya’nın etrafını kuşatan bahçeleri çevreleyen su yollarının yanına çok sık bir şekilde yerleştiler ve taştan örülü bahçe duvarlarını savunma aracı olarak kullandılar. Böylece Alman birliklerinin Konya’ya girmesini önleyebileceklerini düşündüler. Çünkü fevkalâde iyi okçuydular ve bir araya toplandıklarında ağır zırhlı atlılara zor arazide bile üstün gelebiliyorlardı. Ama plânları başarılı olmadı. Almanlar, Türklerin bahçe duvarları arkasında mevzilendiğini ve oradan âdeta bir yağmur gibi oklarını fırlattığını gördüler. Bunun üzerine Almanlar şunu yaptılar: Her şövalye ağır silahlı bir yaya askerini atının terkisine (eğerinin arkasına) aldı ve onları topluca Türklere saldırmak için duvarların üstüne bıraktılar. Yaya askerleri Türklere dövüştüler, atlılar da atlarının gidebildiği yere kadar ilerleyip Türklere saldırdılar. Türklerin pek çoğu orada hayatını kaybetti. Ancak pek azı kaçarak canını kurtarabildi.”⁵⁷

Alman Haçlı ordugahına yapılan saldırıdan sonra Dük Schawaben, babasından aldığı yürüyüş emri ile birlikte Konya şehrinin kapılarına kadar ilerlemiştir.⁵⁸ Alman ordusunun ilerlediğini gören şehre çok yakın bölgede bulunan halk da birtakım tedbirler almaya başlamıştır. Altın ve gümüş gibi değerli eşyalarını ve sığırları ile binek hayvanlarını yanına alan halk şehre sığınmıştır. Hatta vatandaşlar arasında uzun süre su ve yiyecek sıkıntısı yaşanmaması için de şehirde ve kalede bol miktarda tahkimat da yapılmıştır. Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra taraflar arasında muharebe başlamıştır. Dük Schawaben şehri ele geçirmeye çalışırken, babası Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa da gelişmelerden habersiz bir süre şekilde Meram bahçelerinin bulunduğu yerde beklemekteydi. Selçuklular çatışmalar sırasında o kadar şiddetli saldırıyorlardı ki Haçlı ordusu çok zor anlar yaşamıştır. Ancak son bir hücum ile Alman Haçlı ordusu, Selçuklu saldırılarını savuşturmayı başarmış ve üstünlüğü ele geçirmiştir. Sultan II. Kılıç Arslan ve yanında bulunan birlikler şiddetli bir direniş göstermelerine rağmen, Dük Schawaben’in sayıca üstün olması ve kararlı bir şekilde mücadele etmesi Selçukluların direnişinin kırılmasına yol açmıştır. Haçlı ordusu şehrin dış kapısına saldırmıştır. Orada kendilerine saldırmaya çalışan ve karşı koyan herkesi öldürmeye ve kaçmaya zorlamıştır. Ardından kuvvetli bir şekilde güçlendirilmiş kalenin kapısına kadar kaçan Selçuklu kuvvetlerini takip etmiştir. Bu durumu daha fazla sürdürmeyen Türk tarafının direnişi kırılmış ve Dük Schawaben şehri ele geçirerek halkın bir kısmını kılıçtan geçirmiştir.⁵⁹ Haçlı kroniğinde Konya’nın ele geçirildiği sırada bir kent içi savaşının olduğu dile getirilmiştir. Bu kronikte Selçukluların çok fazla kalabalık olmalarından dolayı hiçbir yere kaçamadıklarını ve yapılan kent içi savaşta kılıçların çekilemediği, yayların kırıldığı ve okların atılamadığı, çok yakın bir mesafede mücadele edildiği vurgulanmıştır.⁶⁰

⁵⁴ Ansbert, *Historia*, s. 103; Johnson, *a.g.m.*, s. 91; Cahen, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁵⁵ Ansbert, *Historia*, s. 110; İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü’s*, s. 115.

⁵⁶ H. J. Nicholson’ın çevirisini yaptığı Üçüncü Haçlı Seferi kroniğinde, Alman Haçlı ordugahına saldıran Kutbeddin Melikşah’ın kuvvetlerinin 300.000 kişiden oluştuğunu ifade etmesi biraz abartılı olmalıdır. Bkz. *Chronicle of the Third Crusade*, (trc. H. J. Nicholson), s. 62.

⁵⁷ Niketas, *Historia*, s. 226.

⁵⁸ Ansbert, *Historia*, s. 110.

⁵⁹ Ansbert, *Historia*, s. 110-111.

⁶⁰ *Chronicle of the Third Crusade*, (trc. H. J. Nicholson), s. 63.

Alman Haçlı ordusunun saldırıları sonunda düşen Konya şehri bir yağma hareketine sahne olmuştur. Meram bahçelerinde şehrin ele geçirildiği haberini alan I. Barbarossa, oğlu Dük Schawaben'in kenti ele geçiren kuvvetlerin yanına gelmiştir.⁶¹ Şehrin içine girmeden önce hayatını kaybeden Haçlı askerlerinden dolayı cennetteki babamızın (İsa Mesih'in) sevgisi için çok zor bir yerde olan Hristiyan ordusunun Antakya'ya güvenli bir şekilde ulaşması gerektiğini ifade eden bir konuşma yapmıştır. Daha sonra ordusunu arkasına alarak şehre giriş yapmıştır. Dük Schawaben ve Haçlı askerleri imparatorlarını coşku ile karşılamışlardır. Sağa sola saldırarak karınlarını doyuran Haçlı ordusu, Selçuklu kentini yağma hareketine girişmiştir. Alman Haçlı ordusu kentte bulunan buğday ve arpa depolarına saldırarak halkın tahıl ambarlarını talan etmiştir. Daha sonra Türk halkının evlerine giren Haçlılar altın, gümüş ve kıymete haiz ne kadar eşya varsa hepsini yağmalamışlardır. Hatta Sultan II. Kılıç Arslan'a ait iki saray ve oğlu Melik Kutbeddin Melikşah'ın eşinin çeyizinin de yağmlandığı ileri sürülmektedir. Özellikle 1187 yılında Kutbeddin Melikşah ile nişanlandıktan sonra Konya'ya çeyizi getirilen Selahaddin Eyyubi'nin kızına ait olduğu ileri sürülen eşyaların da Haçlı askerleri tarafından yağmalanması dikkat çekicidir.⁶² Bu yağma hareketi sırasında Haçlıların ele geçirdiği ziynet eşyaları ile kıymete haiz diğer malların değerinin 100 bin marktan daha fazla olduğu ve Selahaddin Eyyubi tarafından Haçlılara karşı paralı asker toplanması için gönderilen 10 bin markın da Kutbeddin Melikşah'ın sarayından çalındığı ileri sürülmüştür.⁶³ Haçlı kroniğinde Kutbeddin Melikşah'ın sarayının yağmlandığı, orada bulunan değerli ziynet eşyaların ele geçirildiği, Selahaddin Eyyubi tarafından kendilerine karşı askeri kuvvetler toplanması için gönderilen paraya el konulduğu, binek hayvanlara (eşek, katır ve at), şaraplara ve yağlara el konulduğu dile getirilmiştir.⁶⁴ Başka bir Haçlı kroniğinde ise Hristiyanların yol boyunca uğradıkları saldırılardan dolayı şehrin ele geçirilmesinden sonra yanan öfkelerini tatmin ettikleri vurgulanmıştır.⁶⁵

Alman ordusunun Anadolu topraklarında ilerlemesi ve Kutbeddin Melikşah'ın Selahaddin Eyyubi'nin kızı ile evlenmesi sonucunda Nürnberg ve Edirne antlaşmalarının ruhuna aykırı hareket etmesi Frederick I. Barbarossa ile Sultan II. Kılıç Arslan arasında yakınlaşmayı düşmanlığa çevirmiş olmalıdır. Eyyubiler ile doğal bir müttefik haline gelen Sultan II. Kılıç Arslan, Konya'nın işgalinden önce Alman ordusu ile ilgili haberleri Selahaddin Eyyubi'ye bildirmekteydi. Hatta Selahaddin Eyyubi'ye Alman ordusunun ülkesinden geçmesine mâni olacağını vaat ediyordu. Ancak Konya'nın Alman Haçlıları tarafından ele geçirilmesinden sonra verdiği sözü tutamayan ve Alman ordusuna mâni olamayan Sultan II. Kılıç Arslan, Selahaddin Eyyubi'den özür dilemek zorunda kalmıştır.⁶⁶ Diğer taraftan Selahaddin Eyyubi'den özür dileyen tek kişi Sultan II. Kılıç Arslan değildir. Muhtemelen politik çıkarları gereği Bizans imparatoru II. Isaakios Angelos'un da Eyyubilerle yakınlaştığı iddia edilebilir. Alman ordusunun Anadolu'daki ilerleyişi durdurulamadığı için II. Isaakios'un da Selahattin Eyyubi'den özür dilediği iddia edilmektedir. Bu konuda bilgiler veren İbn Kesir, Müslümanlara yapılan kötülüklerden dolayı Bizans İmparatorunun Selahaddin Eyyubi'ye bir mektup yazarak özür dilediğini, kendi rızası olmadan Alman ordusunun ülkesinden geçip gittiğini, askerlerinin çokluğu nedeniyle onlara karşı koyamadığını, Cenâb-i Allah'ın, Almanları her mekânda helak edeceğini sultana bildirmiştir.⁶⁷

Alman Haçlı ordusu 18 Mayıs 1190'da şehrin idaresini ele geçirmiştir. Ancak Konya kalesi hâlâ alınmadığı için şehre yerleşen askerler adeta ordugahı buraya taşımışlardır. Sultan II. Kılıç Arslan, bir sonraki gün 19 Mayıs 1190'da şehri işgal eden I. Barbarossa'a elçiler göndererek yeni bir barış yapma teklifinde bulunmuştur.⁶⁸ Haçlı kroniğinin ifade ettiğine göre, kendisinin bulunduğu Konya kalesi hariç, şehrin geriye kalanın Haçlı ordusunun eline geçtiğini gören Sultan II. Kılıç Arslan, yaşananlardan dolayı bir sorumluluğunun olmadığını ve tüm suçun oğlu Melik Kutbeddin Melikşah'a

⁶¹ Demir, *a.g.t.*, s. 207-208.

⁶² Ansbert, *Historia*, s. 111; Demir, *a.g.t.*, s. 208.

⁶³ Altan, "İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", s. 24.

⁶⁴ *Historia Peregrinorum*, neşr. A. Chroust, s. 170.

⁶⁵ *Chronicle of the Third Crusader*, (trc. H. J. Nicholson), s. 63.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 53.

⁶⁷ İbn Kesîr, *el Bidaye ve'n-Nihaye*, c. XIII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağ Yayınları, İstanbul 1995, s. 43-47.

⁶⁸ *Historia Peregrinorum*, neşr. A. Chroust, s. 170; Demir, *a.g.t.*, s. 208.

ait olduğunu bildirerek, imparatorun barış yapılmasını istemiştir.⁶⁹ İmparator, daha gidecek uzun bir yolu olduğunu düşünerek konuyu prensleri ve güvendiği adamları ile müzakere etmiş ve gelen Selçuklu elçilik heyetine şöyle seslenmiştir:

“Sultan, imparatorluğumuzla uzun zamandır sahip olduğu dostluğa uygun bir şekilde elçiler gönderdi, bizi topraklarına davet etti, bize ve ordumuza güvenli bir geçiş ve iyi pazar yerleri vaat etti. Dahası Edirne’de (Adrianople’de) bulunduğumuz sırada hem sultan hem de oğlu elçiler göndererek bu topraklardan daha önce geçenlere yapmadıkları kadar büyük ve faydalı vaatlerde bulundular. Ancak bize vaat ettiklerini yerine getirmek yerine garip savaş çığıllıkları ile dostluğumuzla bağlaşmayacak şekilde büyük Melik öncülüğünde tüm cesaret ve gücüyle saldırdılar. Bizi arılar gibi kuşatmalarına rağmen onları diken ateşi gibi söndürdük, yine de Tanrı’mızın yardımıyla şehri ele geçirdik”... “Ancak Roma imparatoru her zaman ‘merhametli ve adaletli’ olmalı ve topraklarınızdan güvenli bir şekilde geçmeyi, bizi muhafazaya rehin vermeniz ve pazarlarınızdan yararlanmayı sağlamanız koşuluyla sizinle görüşebiliriz.”⁷⁰

Selçuklu elçileri I. Barbarossa’dan bu bilgiyi aldıktan sonra bu haberi Sultan II. Kılıç Arslan ve oğlu Kutbeddin Melikşah’a ulaştırdılar. Bu konuda bilgiler veren Niketas, şehrin (Konya’nın) ele geçirilmesinden sonra II. Kılıç Arslan ile yeni bir antlaşmaya varıldığını ve şehirde büyük pazarlar kurularak Haçlıların yiyecek, at ve diğer ihtiyaçlarını sağlaması için imkân verildiğini ifade etmiştir.⁷¹ İbnü’l Esir’in ifade ettiğine göre imparatorun antlaşmadan sonra sultana hediyeler gönderip ‘Biz senin ülkeni işgal etmek maksadıyla gelmedik, gayemiz Kudüs’e gitmektir’ dediğini ve halktan ihtiyaç duydukları erzakı ve diğer eşyayı almaları için izin istediğini ve sultanın da bunu kabul ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Kutbeddin Melikşah’tan da halkın kendilerine mâni olmaya kalkışmaması için emir vermesini ve bir grup emîri de rehine olarak kendilerine teslim etmesini istemiştir.⁷²

Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa ile Sultan II. Kılıç Arslan arasında 19 Mayıs 1190’da bir antlaşma sağlanmıştır.⁷³ Haçlı kroniği, Konya’da üç veya dört gündür süren savaşlar sırasında çok kişinin öldüğünü ve ceset kokularının rahatsızlık verici bir boyuta ulaştığını antlaşma imzalandıktan sonra bir an önce şehirden çıktıklarını aktarmıştır.⁷⁴ Alman Haçlı ordusu şehirden ayrıldıktan sonra daha önce kamp kurulduğu Meram bahçelerine geri çekilmiştir. Burada Türkler tarafından kurulan pazarlarda Haçlı askerleri ihtiyaçları mukabilinde alış-veriş yapmışlardır. Binlerce hayvanlardan eşek hariç, altı binden fazla at ve katır satın almışlardır. Tereyağı ve peynirin yanı sıra et ve ekmeğin tedarik etmişlerdir. Böylece Alman Haçlı ordusu baştan başa yeniden donatılmış oldu.⁷⁵

Alman Haçlı ordusu 23 Mayıs 1190 tarihine kadar Konya’da kalmıştır. Bu tarihte Konya’dan ayrılarak geriye kalan yoluna devam etmek için güneye doğru hareket etmiştir.⁷⁶ İbnü’l Esir’in kaydettiğine göre, Alman Haçlı ordusu Konya’dan ayrılmadan önce, Almanlardan çekinen Kutbeddin Melikşah’ın, sevmediği 20 küsur emîrini Haçlılara teslim ettiğini, Almanların bu emîrleri yanlarına alarak yola koyulduklarını, yol boyunca hırsızların ve diğerlerinin Haçlı ordusuna saldırmaktan geri kalmadığını, Alman imparatorunun kendisine mâni olmaya çalışan emirleri tevkif edip zincire vurduğunu ve bu emîrlerin bir kısmının esir olarak öldüğünü, bir kısmı ise fidye ödeyerek hayatını kurtardığını ifade etmiştir.⁷⁷ Haçlı kroniğinin bildirdiğine göre Konya’dan ayrılıp güneye doğru gidilen yollarda Haçlı ordusu saldırıya uğrayınca, kendileri ile beraber götürülen Selçuklu rehinelere sorguya çekilmiştir. Sorgu sırasında rehinelere, hükümete tabii olmadıklarını ve başı boş dolaşan ve evi barkı olmayan insanlar olduklarını ve Haçlı ordusuna saldıranların mallarının peşinde olduklarını iddia etmişlerdir.

⁶⁹ *Chronicle of the Third Crusader*, (trc. H. J. Nicholson), s. 63; O dönemde Konya Kalesi hakkında bilgi edinmek için bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara 1958, s. 33.

⁷⁰ Ansbert, *Historia*, s. 112-113; Üçüncü Haçlı Seferine iştirak eden Friedrich Barbarossa’nın lordlarından biri de Kalden Hery’dir. Bkz. Alan V. Murray, “Henry of Kalden”, *The Crusades An Encyclopedia*, Vol II, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California 2006, s. 573.

⁷¹ Niketas, *Historia*, s. 226-227.

⁷² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 52.

⁷³ Ansbert, *Historia*, s. 111.

⁷⁴ *Historia Peregrinorum*, neşr. A. Chroust, s. 171.

⁷⁵ Ansbert, *Historia*, s. 113; Eickhoff, *a.g.m.*, s. 270.

⁷⁶ Ansbert, *Historia*, s. 113.

⁷⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 52; İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü’s*, s. 115.

Ayrıca yine bu kronikte belirtildiğine göre yaşanan bu savaşlar sırasında 22 bin tane Türk'ün kılıçtan geçirildiği ileri sürülmüştür.⁷⁸

Alman Haçlı ordusu Konya'dan Kilikya'ya doğru ilerlediği sırada iyice yaşlanmış olan I. Barbarossa, Haziran 1190'da sıcak bir günde yıkanmak için Göksu nehrine girmiştir. Muhtemelen nehirde yıkandığı sırada ölümcül bir kalp krizi geçirmiştir. Haçlı ordusunun bir kısmı üzüntü ve umutsuzluk ile birlikte oradan ülkelerine geri dönerken, geriye kalan bir kısım ise imparatorun oğlu Dükü Schawaben ile birlikte Antakya yoluyla Akka'ya ulaşmak için yola devam etmiştir.⁷⁹ Bu konuya değinen kaynaklar önemli bilgiler vermektedir. Ernoul, kendi kroniğinde Almanya İmparatoru Frederick I. Barbarossa'nın, büyük bir ordu ile doğuya doğru geldiğini, 9 Haziran 1190'da Ermeni topraklarında hayatını kaybettiğini aktarmıştır.⁸⁰ Süryani Mihail ise Alman imparatorun nehirde yıkanırken boğulup hayatını kaybettiğini ve naaşının oğlu tarafından Antakya'ya nakledildiğini dile getirmiştir.⁸¹ 21 Temmuz 1190'da Antakya'ya ulaşan Dük Schawaben, babasının sirkeye yatırılmış olan naaşının çürümeye başladığını görmüş ve onu Kudüs'e taşımaktan vazgeçerek Antakya katedraline gömüştür. Haçlı ordusu iki aya yakın Antakya'da kaldıktan sonra ağustos sonunda tekrar yola koyulmuş ve 4 Ekim 1190'da Akkâ önlerine ulaşmıştır.⁸² Böylece büyük bir heyecan ile Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa ve oğlu Swabia dükü Friedrich von Schawaben tarafından başlatılmış olan Üçüncü Haçlı Seferi'nin karadan seyreden harekâtı sona ermiştir.

SONUÇ

Üçüncü Haçlı Seferi sırasında kara yoluyla Akka topraklarına ulaşmayı arzulayan Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa ve oğlu Swabia dükü Schawaben Avrupa ve Anadolu topraklarından geçmeye çalışmışlardır. Haçlı seferleri sırasında Alman ordusu daha önce Anadolu Türk topraklarından geçmenin zorluğunu tecrübe ettiği halde deniz yolunu tercih eden İngiltere ve Fransa'nın aksine, yiyecek bulmak ve Bizans İmparatorluğu ile yaşanan birtakım sıkıntıları gidermek için kara yolunu kullanmayı tercih etmiştir. Alman ordusu Balkanlar ve Bizans topraklarından geçerken Bizans'ın burada bulunan vassal krallıklar ile ilişkilerinin iyi olmaması Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa'nın çok büyük bir zorluk yaşamadan Gelibolu önlerine kadar ilerlemesine olanak sağlamıştır. Ancak Alman ordusu Gelibolu'dan Asya'ya geçtikten sonra Anadolu'da Selçuklu toraklarından ilerleyişi Balkanlardaki ilerleyişi kadar kolay olmamıştır. Özellikle Alman Haçlı ordusu Bizans'ın Anadolu topraklarını geçtikten sonra girdiği Türk topraklarında sıkıntılar yaşamaya başlamıştır.

Birinci ve ikinci haçlı seferlerinde Avrupalı kralların ve kontların Anadolu'dan geçişine çok fazla müsamaha gösterilmemişti. Ancak Üçüncü Haçlı Seferi'nin yapıldığı sırada Türkiye Selçuklu Devleti meliklerinin içinde bulunduğu taht kavgalarının otoriteyi önemli ölçüde zayıflatması ve daha önce yapılan İkinci Haçlı Seferi sırasında Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıpranmış olması, Sultan II. Kılıç Arslan'ın tavizkar bir tutum sergilemesine neden olmuştur. Nitekim Sultan II. Kılıç Arslan, Alman I. Barbarossa ile Nürnberg ve Edirne'de antlaşmalar imzalanmış ve Alman Haçlı ordusunun kendi ülkesinden geçişine izin vermiştir. Bu suretle Türkiye Selçuklu Devleti, Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa ile bir antlaşma imzalayarak kendi siyasi varlığını korumaya çalışmıştır.

Üçüncü Haçlı Seferi sırasında Konya'nın işgali ve yağmalanması hedeflenmemiştir. Ancak Bizans'ın topraklarını geçtikten sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin topraklarına giren Alman ordusu, iase ihtiyacı ve yiyecek sıkıntısı çekmeye başlamıştır. Binlerce kilometre uzaktan gelen Alman Haçlı ordusu, günlerce aç, susuz ve yorgun bir şekilde Konya'ya kadar intikal etmiştir. Kutbeddin Melikşah'ın babası Sultan II. Kılıç Arslan'ı yanlış yönlendirmesi ve Alman imparatoru ile imzalanan antlaşmalara uymaması Konya'nın işgaline giden sürecin başlamasına neden olmuştur. Kutbeddin Melikşah hem kayınbabası Selahaddin Eyyubi'ye karşı giden Alman ordusunu durdurmak hem de o

⁷⁸ *Chronicle of the Third Crusader*, (trc. H. J. Nicholson), s. 64.

⁷⁹ Jeffrey Ashcroft, "Germany", *The Crusades An Encyclopedia*, Vol II, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California 2006, s. 522; M. Canard, "Cilicia", *The Encyclopaedia of Islam (EI²)*, Vol II, E.J. Brill, Leiden 1991, s. 37; Smith Sonian, *Journey an Illustrated History of Travel*, New York 2017, s. 78.

⁸⁰ Ernoul Bernard, *Chronique*, s. 239.

⁸¹ Süryani Mikhail, *Vekayinâme*, s. 287-288.

⁸² Altan, "İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)", s. 25.

sırada Alman ordusunun kendi toprakları üzerinde bulunmasından dolayı avantajlı bir durumda olduğunu düşünerek yeni bir politik tutum sergilemiş ve Alman imparatoruna karşı verdiği taahhütleri yerine getirmemeye başlamıştır. Bu koşullar altında daha fazla ilerleyemeyeceğini kendi komutanları ile müzakere eden Alman imparatoru Friedrich I. Barbarossa, Konya'yı işgal etmek ve daha önce Türkiye Selçuklu Devleti ile imzalanan Nürnberg ve Edirne antlaşmalarını Sultan II. Kılıç Arslan ve oğlu Kutbeddin Melikşah'a yeniden tatbik ettirmek için Konya'yı işgal etmekten başka bir yol bulamamıştır. 1096'da ilk başkent İznik'i kaybetmenin acısı hâlâ taze iken Konya'nın kuşatma altına alınması ve işgal edilmesi otoritesini kaybeden Sultan II. Kılıç Arslan, devlet erkanı ve halk için üzücü olmuştur. 18 Mayıs 1190'da işgal edilen Konya iki gün boyunca yağmalanmış ve birçok insan Konya'nın müdafaasında ve şehrin işgali sırasında hayatını kaybetmiştir. Alman Haçlı ordusu 19 Mayıs 1190'da antlaşma imzalanana kadar kente bulunan evleri, sarayları ve meskenleri yağmalamıştır. Kıymete haiz ziynet eşyalarından tutun, binek hayvanlara ve tahıl ambarlarına kadar Alman Haçlı askerlerinin ellerinin uzandığı ve gözlerinin gördüğü her şey talan edilmiştir.

Netice itibarıyla Kudüs'ü geri almak ve Selahaddin Eyyubî'ye bir ders vermek amacıyla başlatılan Üçüncü Haçlı Seferi, Türkiye Selçuklularının, 1096 yılında başkentleri olan İznik'i kaybettikten sonra, Anadolu'nun içlerine çekilip yeni merkez yaptıkları Konya'nın da işgal edilmesine yol açmıştır. Ancak İznik'in işgal edilerek Bizans'a teslim edildiği koşullar ile Konya'nın işgal edildiği sıradaki koşullar arasında önemli farklılıklar bulunmaktaydı. Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa'nın Bizans İmparatoru II. Isaakios Angelos ile ilişkilerinin iyi olmaması ve Alman ordusunun nihai amacının Konya'yı almak değil de Akka'ya ulaşmak olması Konya'nın işgal edilip yağmalanmasından sonra Selçuklulara bırakılmasına neden olmuştur. Alman imparatoru Frederick I. Barbarossa, Sultan II. Kılıç Arslan ve oğlu Kutbeddin Melikşah ile Nürnberg ve Edirne antlaşmalarının koşullarını içeren yeni bir antlaşma imzalamış ve antlaşma imzalandıktan sonra Konya'dan ayrılmıştır.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 2000.

Anna Komnena, *Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi: Malazgirt'in Sonrası*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1996.

Ansbert, *Historia de Expeditione Frederici Imperetoris*, (İng. çev. G. A. Loud), *The Crusade of Frederick Barbarossa*, The History of Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts, Ashgate Publishing Company, Surrey, 2010.

Bernard, Ernoul, *Chronique d'Ernoul, et de Bernard le Tresorir*, Par M. L. de Mas Latrie, Libraire de la Société de L'histoire de France, Paris, 1871.

Chronicle of the Third Crusade, A Translation of The Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi, (trc. H. J. Nicholson), Routledge, Londra and New York, 2019.

Epistola de Morte Friderici Imperatoris, Neşr. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, MGH Scriptorum*, nova series, V, Berlin 1928, s. 173-178.

Gregory Abü'l Farac (Bar Hebraeus), *Abü'l-Farac Tarihi*, c. II, (Çev. Ö. R. Doğrul), TTK, Ankara, 1950.

Historia Peregrinorum, neşr. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, MGH Scriptorum*, Nova Series, V, Berlin, 1928, s. 116-172.

İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, c. I, (Çev. Mürsel Öztürk), T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

İbn Kesîr, *el Bidaye ve'n-Nihaye*, c. XII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağ Yayınları, İstanbul 1995. (2013 yılında Pdf haline getirilen eserinden alınmadır.)

İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultaniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yûsufiyye*, (trc. D. S. Richards), The Rare and Excellent History of Saladin, Aldershot, 2002.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. XII, (Çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul, 1987.

Magni presbyteri annales Reicherspergenses, ed. Georgivs Heinricvs Pertz, *MGH SS* 17, Hannoverae, 1861.

Niketas Khoniates, *Historia (1180-1195)*, (Çev. Işın Demirkent), Dünya Yayınları, İstanbul, 2006.

Niketas, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Translated by Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit, 1984.

Süryanî Mikhail, *Vekayinâme 1042-1195*, İkinci Kısım, (Çev. Hrant D. Andresyan), (Basılmamış), 1944.

Tyrensis, Willermus, *Haçlılar Türklere Karşısında (1143-1184)*, c. III, (Çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

Yazıcızâde Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, Yay. Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yay. İstanbul, 2017.

Araştırmalar

Altan, Ebru, “Haçlı Ordularının Anadolu’da Geçtiği Yollar”, *Belleten*, LXV/243, 2001, s. 571-582.

Altan, Ebru, “Haçlı Ordularının Anadolu’da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich Barbarossa’nın Haçlı Seferi (1189-1190)”, *Tarih Dergisi*, Sayı 68 (2018/2), İstanbul, 2018, s. 15-30.

Ashcroft, Jeffrey, “Germany”, *The Crusades an Encyclopedia*, Vol II, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California, 2006, s. 519-527.

Ayönü, Yusuf, *Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116-1308)*, Ege Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2014.

Baykara, Tuncer, “Konya”, *DİA*, c. XXVI, TDV Yayınları, Ankara, 2002.

Brown, Miles, “Frederick Barbarossa and His Lost Crusade: An Examination of His Death and its Impact on the Third Crusade”, https://www.academia.edu/6985038/Frederick_Barbarossa_and_His_Lost_Crusade_An_Examination_of_His_Death_and_its_Impact_on_the_Third_Crusade_Miles_Brown_History_309_Section_303_Professor (E. T. 21.01.2020).

Cahen, Claude, *Osmanlıdan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012.

Canard, M., “Cilicia”, *The Encyclopaedia of Islam (EL²)*, Vol II, E.J. Brill, Leiden, 1991, s. 37.

Demir, Fatih, *Orta Çağ Anadolu’sunda Denizli ile Konya Arasındaki Askeri Yol Güzergâhları (XII. Yüzyıl)*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2018.

Demirkent, Işın “Haçlılar”, *DİA*, c. XIV, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, s. 525-546.

Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1997.

Eickhoff, E., “Friedrich Barbarossa Anadolu’da, Sibilica Kalesi ve İmparatorun Ölümü”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. I, Ankara, 1970, s. 269-280.

Freed, John B., *Frederick Barbarossa: The Prince and the Myth*, Yale University Press, New Haven and London, 2016.

Hitti, Philip K., *Syria A Short History*, The Macmillan Company, New York, 1959.

Johnson, Edgar N., “The Crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI”, *A History of the Crusades: The Later Crusades, 1189-1311*, Vol II, General Editor Kenneth M. Setton, Edited By

- R. L. Wolff & H. W. Hazard, The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee, and London, 1969, s. 87-122.
- Koca, Salim, “Haçlı Seferleri Sebep ve Sonuçları Bakımından Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Akademik Bakış*, X/20, Yaz 2007, s. 15-35.
- Lloyd, Simon, “The Crusading Movement, 1096–1274”, *History of the Crusades*, Edited by Jonathan Riley-Smith, Oxford University Press, New York, 1999, s. 35-68.
- Loud, G. A., “Frederick I Barbarossa of Germany (1122–1190)”, *The Crusades an Encyclopedia*, Vol II, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California, 2006, s. 472-475.
- Murray, Alan V., “Frederick V of Swabia (1167–1191)”, *The Crusades an Encyclopedia*, Vol II, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California, 2006, s. 477-478.
- Murray, Alan V., “Henry of Kalden”, *The Crusades An Encyclopedia*, Vol II, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California, 2006, s. 573-574.
- Nicolle, David & Hook, Christa, *The Third Crusade 1191: Richard The Lionheart, Saladin and The Battle for Jerusalem*, Osprey Punishing, New York, 2005.
- Nicolle, David, *The Third Crusade 1191*, illustrated by Christa Hook, Osprey Publishing, New York, 2006.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, 7. Baskı, Ankara, 2011.
- Papayianni, Aphrodite, “Byzantine Empire”, *The Crusades An Encyclopedia*, Vol I, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California, 2006, s. 188-196.
- Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960.
- Ramsay, W. M., *The Historical Geography of Asia Minor*, Adolp M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 1962.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. III, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara, 1992.
- Savvides, Alexios G. C., “Qilij Arslan II of Rum (d. 1192)”, *The Crusades An Encyclopedia*, Vol VI, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California, 2006, s. 198-199.
- Sevim, Ali & Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara, 1995.
- Sonian, Smihth, *Journey an Illustrated History of Travel*, New York, 2017.
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İkinci Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1980.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara, 1958.
- Vasiliev, A. A., *History of the Byzantine Empire (324-1453)*, Vol II, The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee and London, 1971.

RESİMLER

Resim-1: On ikinci yüzyılın sonunda Bizans İmparatorluğu⁸³

⁸³ Aphrodite Papayianni, "Byzantine Empire", *The Crusades An Encyclopedia*, Vol I, Editor Alan V. Murray, ABC-CLIO, Santa Barbara, California 2006, s.189.

Resim-2: Alman imparatoru Friedrich I. Barbarossa Çanakkale Boğazi 'na kadar geldiği güzergâh⁸⁴

Resim-3: Alman imparatoru Friedrich I. Barbarossa Anadolu 'dan geçtiği güzergâh⁸⁵

⁸⁴ Ansberr, *Historia*. s. XI.

⁸⁵ Ansberr, *Historia*., s. XII.

Resim-4: Konya Kalesi'nin Pazar Kapısı'nı gösteren XIX. yüzyılın ortalarına ait bir gravür (Charles Texier, *Description de l'Asie mineure, Paris 1849, II, lv. 97*)⁸⁶

Resim-5: Alaeddin Köşkü'nün kalıntılarının XIX. yüzyıl sonundaki durumunu gösteren fotoğraf (Sarre, *Reise in Kleinasien, IV. XVII*)⁸⁷

⁸⁶ Tuncer Baykara, "Konya", *DİA*, c. XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 183.

⁸⁷ Baykara, "Konya", *DİA*, XXVI, s. 186.

Fas (el-Mağrib) ile Endülüs Arasındaki Siyasi İlişkiler

Geliş Tarihi: 04/05/2020

Kabul Tarihi: 25/06/2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Şeyban, Lütfi; “Fas (el-Mağrib) ile Endülüs Arasındaki Siyasi İlişkiler”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss.169-192.

Lütfi ŞEYBAN*

Özet

Endülüs tarihi ve medeniyeti alanındaki bilimsel çalışmaların belli başlı kaynak coğrafyalarından birisi de Fas ülkesi yani Mağrib’tir. Fas, İslam’ın ilk yayılma döneminde fethedilerek Emevîler’e (661-750) bağlı İfrîkiya eyaletinin bir parçası haline dönüştürüldü. 711 yılında Mağrib’ten İspanya’ya çıkarma yaparak orayı da fetheden Müslümanlar, kısa sürede Endülüs’ü mümtaz bir İslam yurdu haline getirdiler. İşte bu tarihî süreçte, Fas merkezli Mağribîlerin bu sürece katkıları, diğerlerinden çok daha fazla oldu. Fas veya Mağrib, Endülüs devirlerinde onunla tek bir organizma gibi bütünleşerek “Afrika’nın Endülüs’ü” sıfatını kazandı. Endülüs’ten bakıldığında IX. asırda İdrisîler ile başlayan ve daha sonra Murâbitlar, Muvahhidler ve Merînîler dönemlerinde süren ilişkiler, hem Endülüs’ün müdafaasına hem de insan kaynakları bakımından zenginleştirilmesine yararıdır. Fas tarafından bakıldığında ise bu ilişkiler, bölgenin siyaset, iktisat, tarım, ilim, kültür, sanat ve mimari alanlarında büyük kazanımlar elde etmesine vesile olmuştur. Endülüs’ün kaybindan sonra Endülüslülerin başta gelen sığınakları olması hasebiyle ise “Yaşayan Endülüs” olarak anılmaya başlanmıştır. Çünkü XV.-XVI.-XVII. asırlarda onbinlerce Endülüslü bu ülkeye göç ederek yaşama imkânı buldu. İşte bu nedenle, Endülüs’ün Fas ile ilişkilerinin araştırılması önem arz etmektedir. Peki bu sonucu hazırlayan tarihi ve coğrafi şartlar ile o şartlarda gerçekleşen tarihi ilişkiler nelerdi? Bu çalışmada Endülüs-Fas ilişkilerine konu teşkil eden tarihi gelişmelerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi amaç edinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Fas, Mağrib, Endülüs, İspanya, Emevîler.

Political Relations Between Morocco (al-Maghrib) and Andalusia

Abstract

One of the main resource geographies of scientific studies in the field of Andalusian history is the Moroccan country, the Maghrib. Morocco became a region of the Province of Ifrikiya (North Africa) at the Umayyad Period (661-750). Then, in 711, the Muslims who conquered the area from Maghreb to Spain, made Al-Andalus a great Islamic land in a short time. During this duration, the Moroccan-based Maghreb's contributions to this duration were much more important than others. Thus, Morocco merged with Andalusia as a single organism for many centuries and gained the title of "African Andalusia". From the Andalusia, the relations that started with the Idrisids in the 9th century and then continued during the periods of Almoravids, Almohads and Merinids served both the protection of Al-Andalus and its enrichment in terms of human resources. From Morocco, these relations have led the region to achieve great gains in the fields of politics, economics, agriculture, science, culture, art and architecture. After the loss of Al-Andalus, it became known as “Living Andalusia” because it is the leading refuge of the Andalusians. So, in the 15-16-17 centuries, tens of thousands of Andalusians had the opportunity to live by migrating to this country. In this study, it is aimed to identify and evaluate historical events in

* Prof.Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ AB. Dalı, Orcid No: [0000-0002-1825-0097](https://orcid.org/0000-0002-1825-0097), seyban@sakarya.edu.tr

Andalusian-Moroccan relations.

Key words: Morocco, Maghrib, Al-Andalus, Spain, Umayyads.

Giriş

Müslüman İberyaya ile Kuzey Afrika arasında yaşanmış olan tarihi ilişkiler konusu, Batı ve İslam dünyasının aksine Türkiye’de yeterince bilinmemektedir. Oysa konu, genel olarak medeniyet tarihi ve özel olarak Akdeniz Dünyası araştırmaları içinde mühim bir yer işgal etmektedir. Dünyada zengin çeşitlilik arz eden Endülüs araştırmaları, son yıllarda Türkiye’de de kendine ciddi bir akademik alan bulmaya başlamıştır. Ayrıca, Türkiye ile İspanya ve Fas ilişkileri de son yıllarda büyük ivme kazanmış durumdadır. Konuya bu açıdan bakıldığında, çalışmamızın sözkonusu alana değerli bir katkı sunması hedeflenmektedir.

Kuzey Afrika ya da Mağrib bölgesi tarihine başlarken zikredilmesi gereken husus, yerel halkı tanımadır. Makalenin konusuna hâkim unsur daha çok Berberiler, biraz da Vandallar’dır. Berberi halkı için eski Yunan ve Latin kaynaklarında, bağımsızlık ruhuyla direnenek Yunan ve Latin dünyasının dışında kalanlar manasında *Barbaroi*, *Barbari* (barbar) adlandırması yapılmıştır. Müslüman Araplar bölgeyi fethettiklerinde Doğu Romalılarından duydukları Barbaros kelimesini Berber olarak telaffuz etmişler ve kelime Arap-İslam edebiyatına bu şekilde yerleşmiştir.¹

Cermen halklarından birisi olan Vandallar’a gelince, bunlar Roma İmparatorluğu’ndan aldıkları yerlerde (Galya/Gallia, Galiçya/İspanya, Endülüs/İspanya Baetica, Kuzey Afrika ve Akdeniz adaları) 429-534 yılları arasında (105 yıl) bir krallık kuran halktır. 455 yılında Kral Genserik liderliğinde Roma’yı tahrip ederek yağmalamışlar ve bu yüzden adları kasıtlı bir saygısızlık veya yıkımla eşanlamlı (vandallık) şekilde zikredilir olmuştur. İspanya’daki topraklarını Roma ve Vizigotlar’a kaptırdıktan sonra Kuzey Afrika’da bir müddet daha varlık gösterdiler. Vandallar samimi Arian Hristiyanlardı. Roma ile her alandaki mücadeleleri kapsamında hassaten Afrika’daki Roma Katolik Kilisesi’nin etkinliğine karşı durdular ancak 533 yılında Belisarius yönetimindeki Bizanslılar Kuzey Afrika’yı işgal ettiklerinde Vandal krallığı tarihe karıştı. Roma bölgeyi tekrar yönetti ve kiliseleri Roma Katoliklerine geri verdi.² Her şeye rağmen Vandallar’ın halk olarak bölgedeki varlığı devam etti. Hatta bölgeye hâkim olduktan (50/670) sonra bu halkla kaynaşan Müslümanların, İspanya ve Avrupa hakkında gerekli bilgileri kendilerinden aldıklarını ve bu nedenle İspanya’yı fethettikten sonra buraya (Vandal yurdu anlamındaki Vandalus adından türediği anlaşılan) Endülüs adını verdiklerini tahmin etmek zor değildir.

Endülüs-Fas ilişkileri konusunda yapılmış ulusal ve uluslararası akademik çalışmalar oldukça sınırlı sayıdadır. Yapılanların hemen tamamı bu çalışmanın konusuyla kısmen örtüşmektedir. Bunlar daha çok Endülüs’ün Mağrib ile ilişkileri; Endülüs ve Mağrib’te ilim, kültür ve sanat; Mağribli devletler Murâbitlar ile Muvahhidler’in Endülüs hâkimiyetleri tarihi; Endülüs’ün düşüşünden sonra Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Mağrib’e göçleri ve Osmanlı yardımı gibi konuları ele almaktadırlar.

İslam tarihi kaynaklarında, İslam yurdunun Maşrik kısmının muâdili olarak zikredilen Mağrib, Mısır’ın batısı ile Trablusgarb’tan başlayarak Atlas Okyanusuna kadar uzanan Kuzey Afrika’yı ve de Endülüs’ü ihtiva eder. Hatta Kuzey Afrika Mağrib’in şark kısmı, Endülüs ise garb kısmı olarak kayıtlıdır. Yani İslam yurdunun batısı manasında Mağrib aslında Endülüs’e de şamildir. Fakat daha çok tercih edilen tabir ise “Mağrib ve Endülüs” şeklinde kayıtlı olandır. Mağrib İslam yurdu, kabaca 700’lerden 1600’lere değin dokuz asırlık siyasi-medeni ömrünün tamamında Doğu İslam ülkesi Maşrik ile adeta bütünleşmiş durumdaydı.³ Siyaseten farklı devletler olsalar da, İslam yurdunun bir parçası olarak, gerek insan varlığı

¹ Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî (ö.821/1418), *Subhu'l-a'şâ fi sinâati'l-inşâ*, Matbaatü'l-Emîriyye, Kâhire 1333/1915, V, 99 vd.; Rene Basset, “Berberiler”, *İA*, II, 525-34; G. Yver, “İfrikîye”, *İA*, V/2, 939-40; Hakkı Dursun Yıldız, “Berberiler”, *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/berberiler (11.04.2020); İbrahim Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, Dâru'r-reşâdü'l-hadîse, ed-Dârulbeyzâ' 1984, I, 18 vd.

² Brian H. Warmington, *North Africa/The Vandal Conquest*, Çevrimiçi: britannica.com/place/North-Africa/The-Vandal-conquest; A. Britannica, “Vandal: Germanic People”, Çevrimiçi: britannica.com/topic/Vandal-Germanic-people (11.04.2020); Harekât, *el-Mağrib*, I, 63 vd.

³ Mağrib ya da Kuzey Afrika’nın tarihi konusunda geniş bilgi için bkz. İbrahim Harekât, “Fas-Tarih”, *DİA*, Çevrimiçi:

ve gerekse kültürel ve iktisadi alanlarda neredeyse tam bir birliktelik söz konusuydu. Endülüs'ün avantajı şuydu ki, Maşrik'tan gelen insanlar bir yandan orada sahip oldukları dil, din, kültür, vs. bütün varlıklarını Endülüs'e taşırlarken, bir yandan da İber Yarımadası'nın yerli topluluklarıyla bir sentez geliştirecek nitelikte yeni ilişkilere girdiler. Sekiz asırlık süreçte muhtelif boyutlarda ortaya çıkan Endülüs-İslam medeniyeine ait pekçok unsur, Avrupa'da yaşayan topluluklar tarafından alınarak kendi hayatlarına adapte edilmiş ve zamanla değişen şekillerde halen yaşamaya devam etmektedir.⁴

A. Kuzey Afrika - Endülüs'te İslam Fütûhâtı ve Endülüs Tarihçesi

Tarih boyunca Müslümanlar tarafından kabul gördüğü şekilde, geniş anlamıyla İslamiyet ya da medeniyet ilk insan Hz. Âdem ile başlamıştır. İslamiyetin dünya ölçeğindeki son hamlesi ise, miladi 610 yılında Hz. Muhammed'in peygamber olarak görevlendirilmesiyle, Mekke'de ortaya çıkmıştır. Hz. Muhammed'in takipçileri olan Müslümanlar, inandıkları İslam dini tarafından dünyanın en yüksek pâyesi sayılan 'gâzi' ve âhiret yurdunun en üstün derecesi addedilen 'şehitlik' mertebesine erişme arzusuyla, 'Allah yolunda cihad etme'yi, yani Allah'ın hükmünü tüm dünya halklarına ulaştırmayı herşeyin önünde ve ötesinde bir görev/iş olarak bellemişlerdi. Bu anlayışla başlayan fetih hareketiyle onlar, 12/632 yılında Hz. Muhammed'in dünyadan ayrılmasından itibaren bir asır içinde, İslam'ı o çağdaki meskûn/ökümen dünyanın büyük bir kısmına yayarak hâkim bir din ya da sosyal düzen haline getirmişlerdi. Yayıldıkları en geniş alanlardan birisi de Kuzey Afrika ve İber Yarımadası idi. Sonraki asırlarda (1600'lere değin) bu hareket, İslam'ın o çağlarda dünyanın kadim medeniyet kuşağının⁵ neredeyse tamamına hâkim bir din ya da sosyopolitik bir hayat tarzı haline dönüşmesini sağlamıştır.

Kuzey Afrika tarihi çalışmaları alanındaki temel hâdise, şüphesiz bölgenin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesidir. Çünkü bilim tarihi açısından bu fütûhâtın en kalıcı sonucu Berberi halkların İslamlaştırılması ve Araplaştırılmasıdır. Tarihçiler genellikle bu süreçlerin kronolojisi, karakteri ve kapsamı konusunda aynı fikirde olmasalar da, hepsi Ortaçağ dönemini anlamak için gerekli olduklarını kabul ederler. Coğrafyanın ve tarihi gelişmelerin getirdiği şartlar dikkate alındığında, Araplar ile Berberiler arasındaki benzerlikler gerçekten ilgi çekici boyutlardadır.⁶ Fakat Müslüman Berberiler (Mağribiler, Moors) ile İslam-öncesinden gelen Berberiler arasındaki benzerliğe odaklanırken dikkat edilmesi gereken husus, Araplar ile Berberiler arasındaki benzerliği tanımaya daha fazla çaba sarf etmektir. Bu çabanın siyasi tarih boyutu, hem ilk İslam fetihleri döneminde hem de Endülüs devirlerindeki Arap-Berberi ilişkilerinin temel niteliklerini kavranmasına yardım edecektir.

İlk İslam fetihleri döneminde Afrika ile ilk temas, Birinci ve İkinci Habeşistan hicretleriyle (615, 616) olmuştur. 622-632 yılları arasında Hz. Muhammed tarafından temelleri atılan Medine İslam Devletinin ikinci devlet başkanı olan Halife Hz. Ömer (634-644), komutan Amr b. As vasıtasıyla Mısır'ın fethini (641) gerçekleştirmiş ve böylece kıta toprakları Müslümanlara açılmıştır. Afrika'nın kuzey şeridinin fethi ise, aynı devletin üçüncü halifesi Hz. Osman devrinde (644-656) gerçekleşmiş ve burası Mısır vilayetine bağlanmıştır. Daha sonra Medine İslam Devletinin idaresini ele geçiren Ümeyyeoğulları

islamansiklopedisi.org.tr/fas#2-tarih (11.04.2020); İbrahim Harekât, "Mağrib", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/magrib#1 (13.04.2020); Georges Marçais, *Bilâdü'l-Mağrib ve alâkatühâ bi'l-Maşrıkü'l-İslamî fi'l-usûri'l-vüstâ*, çev. M.A. Heykel, İskenderiye 1991; M. Muhammed Zeytûn, *el-Müslimûn fi'l-Mağrib ve 'i-Endelüs*, el-Mektebetü'l-İskenderiyye, İskenderiye 1990, s. 5.

⁴ Konuyla ilgili geniş bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: Konuyla ilgili geniş bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: Francisco Vidal Castro - Manuel Villar Raso, *El zoco: vida económica y artes tradicionales en al- Andalus y Marruecos*, Series: El legado andalusí, Sierra Nevada, Granada 1995; Francisco Vidal Castro - Manuel Villar Raso, *El zoco: vida económica y artes tradicionales en al-Andalus y Marruecos*, Series: El legado andalusí, Sierra Nevada, Granada 1995.

⁵ Modern-öncesi insanlık tarihinde dünyanın merkezi olarak addedilen coğrafya, diğer bölgelere nazaran daha yoğun bir ökümen veya meskûn bölge olduğu ve dolayısıyla tarihte ve bugün etkili tüm din ve medeniyetlerin doğup yayıldığı alan olduğu için, Ortadünya ya da İslam tarihi kaynaklarında geçtiği şekliyle "Maşrik" diye adlandırılabilir. Bunun coğrafi sınırları batıda Akdeniz Dünyasından doğuda Japonya'ya kadar uzanan orta kuşak olup, bu kuşağın da merkezi bugün Ortadoğu adıyla maruf bölgedir.

⁶ Bu konuda bakınız: Ramzi Rouighi, "The Berbers of the Arabs", *Studia Islamica*, 106 (2011), s. 49, 76 (49-76); Ramzi Rouighi, "The Andalusí origins of the Berbers?", *Journal of Medieval Iberian Studies*, 2/1, January 2010, s. 105 (93-108).

lideri Muaviye b. Ebû Süfyan devrinde (661-680), Ukbe. b. Nâfi'nin İfrîkiya ya da Kuzey Afrika'ya yaptığı yeni seferler neticesinde, bölgenin kadim yerli halkları olan Berberiler İslam devletine tâbi olmaya başlamışlar ve sonraki asırlar içinde de büyük ölçüde İslamlaşmış veya Araplaşmışlardır.⁷

Emevi Halifesi Velîd b. Abdülmelik devrine (705-715) gelindiğinde, Mûsâ b. Nusayr Kuzey Afrika valisi olarak atanmış ve o da kısa sürede bölgenin fethini tamamlamıştır. İşte bu fetihler sonucunda bütün Kuzey Afrika halkları Bizans ya da Doğu Roma İmparatorluğu tâbiyetinden çıkarak İslam devletinin hâkimiyetine girmiş ve İslam dini bölge halkının hayatında ciddi değişim ve dönüşümlere sebebiyet vermiştir. Medine İslam Devleti idaresinin Abbasiler'e geçmesinden (132/749) bir buçuk asır sonra, İslam ülkesi artık o zamana kadar sahip olduğu siyasi karakterinde büyük dönüşüm yaşamaya başlamış ve bu meyanda başşehir Bağdad'a uzak bölgelerdeki eyaletler yarı-bağımsız devletler halinde yönetilir hale gelmiştir.⁸

Bu meyanda Mağrib-i Aksâ Fas'ta İdrîsîler (788-985), Mağrib-i Evsat Tunus-Kayrevan'da Ağlebîler (800-909), Mağrib-i Ednâ Mısır ve Trablus'ta Tolunîler (868-905) ve İhşidîler (935-969), zamanla İdrîsîler ile Ağlebîleri ilhak ederek büyük bir devlete dönüşen bağımsız Şîî devleti Fâtımîler (909-1171) hüküm sürdüler. Fâtımîler bir ara bütün Kuzey Afrika'yı birleştirmişlerse de bu fazla uzun sürmemiştir. Çünkü Mısır'da Fâtımîler'in yerini Sünnî Eyyübî Devleti (Mısır hâkimiyeti 1171-1250) alırken, Kuzey Afrika'da Sünnî Murâbitlar Devleti (1056-1147) ortaya çıkmış ve o dönemde İspanya Katolik kralların işgal tehdidi altında bulunan Endülüs'e hâkim olarak burayı kendi başşehrine bağlı bir eyalete dönüştürmüşlerdir. 1147 yılından sonra Murâbitlar'ın yerini Muvahhidler (1130-1269) almış, Muvahhidler'in yerini ise Fas'ta Merînîler (1195-1470), Cezayir'de Abdülvâdîler (235-1550), Tunus'ta Hafsîler (1228-1574) alırken, Mısır'da da Eyyübîler'in yerini Memlûkler (1250-1517) almıştır.

Bugün Ortadoğu ve ardından Kuzey Afrika diye anılan iki bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesinin ardından, sıra İspanya ya da İber Yarımadası'na gelmişti. Yarımada'nın Emevîler (661-750) devrinde, 711-713 tarihleri arasında fethedilmesiyle "İlk Dönem İslam Fetihleri" tamamlanmıştı. Hicri 92/miladi 711 yılında, Dımaşk merkezli Müslüman devleti Emevîler'e bağlı İfrîkiye (Kuzey Afrika) Eyâleti Vâlisi Mûsa b. Nusayr'ın ordusundan bir birlik, Musa'ya bağlı Berberi komutan Tânk b. Ziyâd⁹ vasıtasıyla bugünkü İspanya, Portekiz ve Güney Fransa'nın içinde yer aldığı İber Yarımadası'na askeri çıkarma yaptı. O çağın müsait şartlarını iyi değerlendiren Müslümanlar, iki buçuk yıl gibi kısa sürede yarımada'nın büyük kısmında hâkimiyet tesis ettiler. Böylece başlayan Endülüs tarihi, beş siyasi dönemin

⁷ Ahmed b. Yahya ed-Dabbî (ö.599/1203), *Buğyetü'l-Mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kahire 1967, s. 4 vd.; Muhammed b. Abdülmü'min el-Himyerî (ö.727/1327), *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, nşr. İhsan Abbâs, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1984, s. 33, 224; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilemsânî (ö.1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb*, nşr. Yusuf M. Bukâî, Dâru'l-Fîkr, Beyrut 1998, I, 187 vd.; Reinhart Dozy, "Endülüs Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, IV, Esra, Konya 1994, s. 15 vd.; H.U. Rahman, *İslam Tarihi Kronolojisi 570-1000*, çev. A. Büyükköse, Birleşik, İstanbul 1995, s. 43-127; Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslam fî'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1997, I, 23, 14 vd.; Marco di Branco- Kordula Wolf, "Berbers and Arabs in the Maghreb and Europe, medieval era", *The Encyclopedia of Global Human Migration*, Blackwell Publishing Ltd. 2013, s. 1-8; Harekât, *el-Mağrib*, I, 71, 75 vd.; Bernard Lewis, *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 5-6; Dominique Valérian, "Contrôle et Domination Politique de L'espace dans le Maghreb Central (VIII-XIE Siècle)", *La légitimation du pouvoir au Maghreb médiéval*, Madrid 2011, s. 136 (135-143).

⁸ Özkuyumcu, s. 133 vd.; Harekât, *el-Mağrib*, I, 80-81, 88 vd.; Miguel Ángel Manzana Rodríguez, "Sociedad, linajes y cohesión tribal en el Mágreb bajomedieval: consideraciones sobre las teorías de Ibn Jaldûn", *Biografías Magrebies: Identidades y Grupos Religiosos, Sociales y Políticos en el Magreb Medieval*, ed. Mohamed Meouak, CSIC, Madrid 2012, s. 273-295; Zeytûn, s. 7; Élise Voguet, "Islamisation de 'l'intérieur du Maghreb': les fuqahâ' et les communautés rurales", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 126, 141-152.

⁹ Tânk'ın kişiliği ve Berberi menşeiyle ilgili bilgi için bakınız: Omayra Herrero, "las distintas visiones de un conquistador beréber según las fuentes medievales", *Biografías Magrebies: Identidades y Grupos Religiosos, Sociales y Políticos en el Magreb Medieval*, ed. Mohamed Meouak, CSIC, Madrid 2012, s. 141-186.

sonunda 897/1492 yılında sona erdi.

Fetih sonrası Endülüs'e dönüşen İspanya, 756'ya kadar bir Emevi eyaleti olarak yönetildi. 750 yılında gerçekleşen bir ihtilâl ile Asya, Afrika ve Avrupa içlerine doğru yayılan yapısıyla dünya tarihinde ender rastlanır büyüklükte Ortadünya (Maşrik, Ortadoğu) merkezli güçlü bir dünya devleti olan bu büyük İslami imparatorluğun idaresi Abbâsîler'in (750-1258) eline geçti. Abbâsî kıyımından kurtulabilen tek Emevi hânedan üyesi Abdurrahman (ö. 788) oldu. Abdurrahman korkusuzca Emevi hânedanını sürdürme işine girişti ve 756 yılında Endülüs'ün idaresini ele geçirdi. Böylece 1031 yılına dek 275 yıl sürecek bağımsız bir Endülüs Emevi Devleti (756-1031) tesis edilmiş oldu. 1031 yılından 1090 yılına kadar Endülüs'te yerel hânedanlar bağımsız beylikler halinde hüküm sürdüler. Mülûkû't-tavâif (1031-1095) diye anılan bu dönemde Endülüs Müslümanlarının içte ve dışta oldukça zayıfladığı hatta yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı bilinmektedir.

1085 yılında Tuleytula (Toledo) şehrinin Hıristiyan haçlı ittifakı sayesinde Kastilya-Leon Kralı VI. Alfonso (1065-1109) tarafından ele geçirilmesi üzerine, Endülüslü melikler adına Abbâdîler'in (1023-1091) lideri el-Mu'temid (ö. 1094), Mağrib'te güçlü bir devlet olan Murâbitlar'ın (1056-1147) lideri Yûsuf b. Taşfîn'den (ö. 1109) yardım istedi. Yûsuf'un Endülüs'te başarılı harekâtının ardından ülke 1147'ye kadar Murâbitlar'a, 1238'e kadar da onların yerini alan Muvahhidler'e (1130-1269) bağlı mümtaz bir eyalet olarak idare edildi.

Muvahhidler'in düşmesinden sonra ise, Hıristiyan Reconquista hareketi (718-1492) karşısında Endülüs'ün alanı iyice küçüldü ve güney şeridinde sıkıştı. Bu son topraklara Nasrîler veya Ahmerîler Hânedanı adına Muhammed b. Nasr İbnü'l-Ahmer hâkim oldu (1232). Gırnata (Granada) merkezli Nasrîler'in elinde Endülüs Devletinin ömrü 2 Ocak 1492 tarihinde sona erdi.¹⁰ Hıristiyan egemenliğinde kalan Müslüman ve Yahudilerin ekserisi, takip eden bir asır içerisinde İspanya Krallığı tarafından ya sürgün edildi ya da zorla hıristiyanlaştırıldı. Din değiştirme baskısına direnenler ise, ya Engizisyon işkencesi altında öldürüldü ya da meydanlarda diri diri yakıldı.¹¹

Şimdi bu genel girişten sonra siyasi ve toplumsal ilişkileri ayrıntılarıyla ele almak, konuyu kavramak bakımından daha yararlı olacaktır.

B. İdrîsîler Dönemindeki Siyasi İlişkiler

789-985 yılları arasında Fas'ta (el-Mağrib) hüküm süren ilk Müslüman hânedan olan İdrîsîler, Türkiye'de Fas adıyla malum el-Mağrib (Morocco) ülkesi ve çevresinde İslamiyet'in yayılmasına vesile olmakla tanınırlar. Bunun yanında onlar Mağrib-Endülüs ilişkilerinde yaşanan ilkler bakımından da hususi bir yere sahiptirler. Çünkü 756 yılından itibaren hem Endülüs Emevileri hem de İdrîsîler, kanlı-kavgalı oldukları Abbâsîler'in halifeliğini meşru saymıyor ve onlara karşı siyasi-dini bir mücadele yürütüyorlardı.¹² Bu nedenle bu hânedanın kısaca tanınması ve Endülüs ile ilişkilerinin tespit edilmesi bu çalışmanın konusu bakımından önem arz etmektedir.

Hanedanın kurucusu, Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın neslinden olup soyu Fas şeriflerinin bir kolunu meydana getiren İdrîs b. Abdullah'tır (I. İdrîs, 789-791). Kendisi Fah Savaşı'nın (169/786)¹³ ardından Tanca'ya kaçmıştı. Daha sonra Velîlâ'da Berberi Evrebe kabilesinin kendisine biat etmesiyle Velîlâ merkez olmak üzere kabile devleti İdrîsîler'in temelleri atıldı (172/789). İdrîs'in oğlu babasının kurduğu Fâs'ı başşehir yaptı. Devletini Arap-İslam devleti tarzında teşkilâtlandırdı ve gerçekleştirdiği fetihlerle sınırlarını

¹⁰ Endülüs şehirlerinin Katolik Hıristiyan Reconquista hareketi sonucu düşmesi sürecinde yaşananlar konusunda geniş bilgi için bkz. Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İz, İstanbul 2003.

¹¹ 1492 öncesi ve sonrasında düşen şehirlerdeki Endülüslülerin durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Şeyban, Lütfi, *Mudejares & Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İstanbul 2010.

¹² Mustafa Öz, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-abdullah-el-ehdi (18.04.2020).

¹³ Ethem Ruhi Fıçlalı, "Fah", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/fah (12.04.2020).

genişleterek Mağrib-i Aksâ'nın en güçlü devleti haline getirdi. Kurtuba'da (Córdoba) (202/817) ve Tunus'ta (209-211/824-826) meydana gelen isyanlar yüzünden kaçarak Fas'a gelen Araplar devletin üst kademelerinde görevlendirildi. Bu sayede İdrîsîler'in Arap karakteri güçlendi. Devletin sınırları doğuda Şelif nehrine (Cezayir) ve Güney Fas'ta Sûs'a kadar uzanmaktaydı.¹⁴

Başşehir Fâs'ta iktidarın belirleyicisi konumunda bulunan iki havâs kesim vardı. İlki Kayrevan'dan getirilerek şehre iskân edilenlerin oluşturduğu Karaviyyîn Mahallesi (Udvetü'l-Karaviyyîn), diğeri ise Kurtuba'dan sürülen Endülüs'lüler'in iskân edilmesiyle oluşan Endülüs'lüler Mahallesi (Udvetü'l-Endelüsiyyîn) idi. Bu iki mahallenin havâs ya da eşrâfi, kendilerine mühim pozisyonlar verilmesi sonucu devletin kaderinde etkili oldular. Bu sayede Endülüs'teki Şam karakterli siyaset ve toplum gelenekleri de bölgeye taşınmaya başlandı.

Endülüs'ten gelenleri biraz yakından tanımak gerekirse, bunlar Müvelledler¹⁵ olarak bilinen toplumsal bir tabakaya mensup idi. Endülüs tarihinde Müvelled adını öne çıkaran asıl gelişme, III./IX. yüzyıl boyunca bu zümre tarafından Emevî İslam idaresine karşı gerçekleştirilen isyanlardır. Temelinde, iktidar ile yerli aristokratlar arasında yaşanan nüfuz çatışması, ülkede yaşanan kurak ve kıtlığa rağmen devletin fazla vergi alması, bazı idarecilerin ve Arap toplulukların Müvelledlere baskı uygulaması gibi faktörler vardı. İlk defa I. Hakem devrinde görülmüş, II. Abdurrahman ve I. Muhammed dönemlerinde devam etmiş, Münzir ve Abdullah dönemlerinde ise yoğunlaşmıştı fakat 920'li yıllarda III. Abdurrahman tarafından sona erdirilmişti. Bunlar daha çok şehrin varoşlarında (rabaz) toplanmışlardı. Bu nedenle onların ilk isyanı “er-Rabaz”, isyancılar ise “er-Rabazî” olarak anılır. Müvelledler hem şehir merkezlerinde hem de köylerde Müsta'ribler (zimmî Hıristiyanlar) diye anılan diğer bir Endülüs topluluğuyla iç içe yaşıyorlardı. Bu iki topluluk, aralarındaki din farklılığına rağmen birbirleriyle iyi ilişkiler içindeydiler. Devlet yönetiminde ümerâ (siyasetçiler) ile neredeyse yakın yetkinlik ve etkinliğe sahip bulunan fakihler (hukukçular), Müvelledler üzerinde belirgin bir etkiye sahiptiler. İşte bu sayede, idare tarzını ve kişiliğini İslami ilkelere aykırı buldukları I. Hakem'e karşı bütün varoş halkını ayaklanmaya sevk edebilmişlerdi. Ayaklanma sebebiyle sürgün edilenlerin sayısı sekiz binden yirmi bine kadar değişen rakamlarda verilmektedir. Bunların hemen tamamı Fas/Mağrib'e gitmek zorunda kalmıştı. İçlerinden beş yüz kadarı seçkin süvari olarak İdrîsî ordusunda yer aldı ve diğer ekserisi ise Fas/Mağrib toplumunun muhtelif katmanlarında etkin oldular.¹⁶

Zamanla devlet içinde yaşanan iktidar mücadelelerinde Endülüs Mahallesinin desteği, bazen taht sahibini belirleyebilecek kadar etkili olurdu. Mesela Sufriyye Hâricîleri'nden Abdürrezzâk el-Fihri, başlattığı isyanda başarılı olarak İdrîsî Sultanı II. Ali'yi yendi. Ali hânedanın temel desteğini sağlayan Evrebe kabilesine sığındı. Ardından Fâs'a giren Abdürrezzâk şehrin Endülüs mahallesinde halkın biatını aldı. Ona teslim olmayan Karaviyyîn Mahallesi halkı ise hânedandan Yahyâ b. Kâsım b. İdrîs'i şehre çağırdı. Fâs'a gelerek tahta oturan III. Yahyâ (ö. 292/905), Hâricîler'i başşehirden çıkarmayı başardı. Hem şehir halkının hem de Endülüs'lüler'in biatını aldı.

¹⁴ Harekât, *el-Mağrib*, I, 97-98, 109; Yılmaz Öztuna, *İslam Devletleri, Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, I, 209 vd.

¹⁵ Müvelledler, yaygın olarak “Endülüs'te ilk mühtedilerin soyundan gelen nesiller” şeklinde tanımlansa da, menşeyi itibarıyla iki gurubu kapsar. İlki, Hıristiyan işgali öncesinde yani Müslüman hâkimiyeti döneminde İslâmiyet'i seçerek Müslüman olmuş iken, Endülüs'ün son devresinde Katolik işgalinden sonra çeşitli sıkıntılar karşısında eski dinine dönerek hıristiyanlaşan ailelerden müteşekkildir. İkinci gurup ise, Müslüman baba ile gayrimüslim anadan doğan çocukları kapsar. Endülüs'te toplumsal yapı konusunda bilgi için bakınız: Ebu'l-Hasen Alî İbn Bessâm eş-Şenterîni (ö. 542/1147), *ez-Zahîra fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, thk. S.M. el-Bedrî, Beyrut 1998, I-IV; Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb el-Gırnâtî (713-776/1313-1374), *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*, nşr. M. Abdullah 'Înân, Kâhire, Dârü'l-Mekşûf, 1973, I, 134 vd.; Muhammed b. Abbûd Beneşrîfe, *Cevâhib mine'l-vâki'l-Endelüsî fi'l-karni'l-hâmisi'l-Hicrî*, Titvân 1987, s. 15 vd.; Eliyahu Ashtor, *Jews of Moslem Spain*, trn. J.M. Klein, Philadelphia 1993, I, 291 vd.

¹⁶ Sâmîye M. Mes'ad, *el-Alâkâtü beyne'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi asri'l-Hilâfeti'l-Ümeviyye (300-399/912-1008)*, Ayn li'ddirâsât ve'l-buhûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, İskenderiye 2000, s. 20; Mehmet Özdemir, "Müvelledün", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/muvelledun--endulus (19.04.2020); Muhammed b. İbrahim Ebâ'l-Hayl, *el-Endelüs fi'r-rub'i'l-ahîr mine'l-karni's-sâlisi'l-Hicrî (275-300/888-912)*, Mektebetü'l-Melik Abdülazizi'l-âmmeti's-Suûdiyye, Riyad 1995, s. 83 vd.

Daha sonraki İmam IV. Yahyâ (ö. 310/922), tarihçiler tarafından İdrîsîler'in en güçlü hükümdarı olarak tanıtılır. Çünkü o adaleti, fazileti ve cengâverliği yanında, toplumu idare etmede temel olan ahlak-hukuk ilkelerinin kaynağı dini ilimleri de iyi bilen bir âlimdi. Ülke en geniş sınırlarına onun zamanında ulaştı. Saray Endülüs ve diğer İslam ülkelerinden gelen âlim ve şairlerle doldu.¹⁷

Kurulduğu yıllardan itibaren Abbâsîler ve onlara bağlı Ağlebîler'in siyasi hîleleriyle başa çıkmaya çabalayan İdrîsîler, IV. Yahyâ'nın son zamanlarında biri doğuda diğeri kuzeyde önemli iki yeni büyük komşu Müslüman ülkenin saldırılarıyla yüzyüze geldiler. 297/909 yılında İfrîkiye'de kurulmuş olan Fâtımîler, Cezayir'i aldıktan sonra bütün Mağrib'i ele geçirmek için İdrîsî topraklarına yöneldiler. Diğer taraftan, Şîî Fâtımîler'in evvela Mağrib/Fas coğrafyasına hâkim olmasından, ardından da Endülüs'e yönelmesinden endişe duyan Endülüs Emevî Devleti (756-1031) de, bölge üzerine güçlü ordular sevk etmeye başladı. III. Abdurrahman (912-961), Mağrib kıyı şehirlerinden bazıları ele geçirerek birer askeri üs haline dönüştürdü. Diğer yandan Fâtımîler'in Endülüs'te kendilerine taraftar bularak iç kargaşa çıkarma planlarını bertaraf etti.¹⁸ el-Cezîretü'l-Hadrâ'ya tersane ve Tarîf'e (Tarifa) de yazlık köşk inşa ettirerek, Fâtımî gemilerinin Endülüs'teki taraftarlarına lojistik destek sevkiyatına mani oldu ve bütün bu tedbirler sayesinde devletin Mağrib kıyılarındaki egemenliği temin edildi. Abdurrahman ayrıca bu mücadeleyi kazanma yolunda kendi halifeliğini ilan etti. Böylece Sünnî Müslüman toplumunun dini ve siyasi temsilcisi sayılan Abbâsîler'in zayıfladığı bu dönemde, hem Sünnî dünya Müslümanlarının Şîî Müslüman topluluklara karşı ihtiyaç duydukları itimat ve itibarı yeniden sağlama hem de kendi halkını dünyada söz sahibi bir ülkenin tebaası olmakla yüceltme maksadını büyük ölçüde gerçekleştirme imkânına kavuştu. Kendisinden sonraki II. Hakem (961-976) ve II. Hişam – Hâcib el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (ö. 392/1002) dönemlerinde de aynı siyaset takip edildi. Yaklaşık olarak yetmiş yıl süren bu süreçte, Endülüslüler Mağrib kıyılarında zaman zaman hâkimiyet tesis etmeyi başardılar ve Endülüs Emevî Devleti adeta bir Batı Akdeniz imparatorluğu hüviyetine erişti. Diğer yandan, IV./X. yüzyılın başından itibaren İdrîsîler'e ait şehirler birbiri ardınca bu iki devletten birinin eline düşmeye başladı. İdrîsî emîrleri bazen direnerek, bazen de kuvvetli olan tarafa itaat ederek varlıklarını sürdürmeye çalıştılar.¹⁹

İdrîsîler'in topraklarını ele geçirerek kendi devletini güçlendirmek ve bu sayede bütün İslam yurdunda tek halife olmayı isteyen Fâtımîler ile, aynı amaçla hareket ettiği anlaşılan Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman arasında uzun süren hâkimiyet mücadeleleri yaşandı. Bölgede bazen hutbe Endülüs halifesi adına, bazen de Fâtımî halifesi adına okundu. Kuzeyindeki İspanya Hıristiyan krallarının saldırılarına karşı daima hazır vaziyette olması gereken Endülüslüler, Fas/Mağrib coğrafyasında yayılarak yönetecek kadar büyük imkânlarla sahip değillerdi. Bu nedenle amaçları yalnızca kıyılarda müstahkem mevkiiler edinmek ve Şîî tehdidini bertaraf etmektir. III. Abdurrahman'ın ardından Endülüs tahtına oturan oğlu Halife II. Hakem de babası gibi bölge üzerindeki hâkimiyetin sürdürülmesi adına gerekeni yaptı. Ordu Komutanı Gâlib b. Abdurrahman es-Saklebî kumandasında büyük bir orduyu Mağrib'e gönderdi ve bölge Endülüs'e bağlandı (364/975) fakat Endülüs'te rehin tutulan II. Hasan iki yıl sonra Endülüs'ten çıkarılınca Mısır'a giderek Fâtımî sarayına sığındı 373'te (984). Fâtımî desteğiyle Endülüs hâkimiyetine karşı isyan etti ama Sebte civarında Endülüs ordusuna yenildi ve Kurtuba'ya götürülürken yolda Hâcib el-Mansûr'un emriyle öldürüldü (375/985). II. Hasan'ın ölümüyle İdrîsî hânedanı da sona ermiş oldu. Daha sonra bu aileden Ömer b. İdrîs'in neslinden gelen Ali b. Hammûd, Sebte'nin hâkimi iken, Endülüs'te Emevî Devleti'nin zayıflamaya başladığı sırada ortaya çıkan Mülûkü't-tavâif'ten birisi olan Hammûdîler hânedanını kurdu.²⁰

Ali b. Hammûd, Meriye (Almeria) hâkimi Slav asıllı Hayrân el-Âmirî'nin yardımıyla Endülüs'e geçti. Zenâte kabilesine mensup Endülüslü Berberilerin de desteğiyle ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Kurtuba'ya (Córdoba) girdi (407/1016). Otorite boşluğundan yararlanarak kendisini Nâsır-Lidinillâh lakabıyla halife ilân etti. Böylece Kurtuba, Emevî soyundan gelmeyen hatta Hz. Ali evlâdına mensup bir sülâlenin idaresine geçmiş oldu. Kurtubalılar gerek uzun süredir kendilerini bıktıran iç

¹⁷ Harekât, *el-Mağrib*, I, 110.

¹⁸ Kalkaşendî, V, 245.

¹⁹ Harekât, *el-Mağrib*, I, 105-107; Mes'ad, s. 25, 34, 82-112.

²⁰ Kalkaşendî, V, 247; Mes'ad, s. 99-112; Muhammed Razûk, "İdrîsîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/ idrisiler (11.04.2020).

çekişmeler, gerekse Ali b. Hammûd'un başlangıçtaki âdil icraatı sayesinde beklenenin aksine bu duruma karşı çıkmadılar fakat iki yıl sonra Emevi hânedanı mensupları ve taraftarlarının direnişi sonucu gelişen olaylar, onun da sonunu getirdi (409/1018). Ardından Berberiler tarafından işbaşına getirilen hânedan mensupları, liderlik kavgaları sebebiyle Endülüs'te ciddi bir varlık gösteremediler. Sonuçta Hammûdîler, Endülüs'te Kuzey Afrikalı Berberiler'in hâkimiyetini kurmak isteyen ilk hânedandır. Her ne kadar bunlar Hz. Ali'nin Berberleşmiş Arap torunları iseler de Endülüs'e Ali Evlâdının liderleri olarak değil Kuzey Afrika Berberilerinin temsilcileri olarak gelmişler ve kendilerini Kuzey Afrika ve Güney Endülüs'ün hükümdarı, Müslümanların halifesi olarak görmüşlerdir. Kurtuba'dan Cebelitârik'a kadar uzanan bölgede farklı zamanlarda kısmi egemenlik kurdularsa da kalıcı ve etkili olamadılar.²¹

C. Fas Ekseninde Endülüs'ün Abbâsîler, Fâtımîler ve Hıristiyanlar ile Mücadeleleri

Hz. Muhammed tarafından Medine merkezli tesis edilmiş bulunan İslam devleti içinde, 750 yılında hânedan değişikliği oldu ve iktidar Emevîler'den (661-750) Abbâsîler'e (750-1258) geçti. Bu arada Abbâsîler'in Emevî kıyımından kurtulan Abdurrahman b. Muâviye, Fas'lı dayılarının ve bölgedeki emevi taraftarı kabilelerin yardımlarına güvenerek Kuzey Afrika'ya sığındı. Oradan da Endülüs'e geçerek Endülüs Emevîleri'ni kurdu (756-788).

Bundan sonra zaten bir varoluş mücadelesi içerisinde olan Endülüs Devleti, bir yandan içte merkezi idareye karşı etkili olacak isyanları bastırmakla uğraşacak ve diğer yandan da dışta dört farklı "düşman" ile mücadele edecekti. Bunlardan ilki ve en tehlikelisi elbette İberya Reconquista hareketiydi. İkincisi Reconquista'ya sürekli dini ve fiili destek sağlayacak olan Franklar ile müttefikleriydi. Üçüncüsü Maşrik İslam yurdunda Abbâsîler ve sonuncusu da Abbâsîler'den daha yakın tehlike teşkil eden Mağrib'te Fâtımîler (909-1171) idi.

Abdurrahman'ı elinden kaçıran Abbâsî halifeleri, kendi idarelerinden ayrılmış olan Endülüs'ü tekrar kendi devletlerine bağlama çabasına giriştiler. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (745-775) yoğun şekilde başlayan Endülüs-Abbâsî mücadelesi, coğrafi uzaklık nedeniyle doğrudan orduların karşılaşması şeklinde değil, doğal olarak Kuzey Afrika merkezli cereyan etti. Bunun için Kuzey Afrika'da yaşayan kabilelere ve onların kurdukları emîrlikler ya da devletlere hâkim olabilmek için iki taraf arasında çeşitli mücadeleler yaşandı. Aslında bu mücadelede, Mağrib bölgesinde veya dışında, fiili olarak saldıran taraf Abbâsîler, kendisini savunan taraf ise Endülüs Emevîleri idi. Çünkü Mağrib'teki kendilerine tâbi liderleri gizlice Endülüs'e sokarak içeride isyanlara sebep olmak suretiyle idareye sahip olma girişimlerinde bulunanlar Abbâsîler idi. Sonuçta bazen Abbâsîler ve bazen de Endülüs Emevîleri Mağrib bölgesi üzerinde söz sahibi oldu ama Abbâsîler'e de Endülüs üzerindeki emellerine erişme imkânı verilmedi.

Endülüs'ün bir diğer düşmanı, Avrupa'nın en büyük gücü olan Franklar idi. Abbâsîler Frank krallarıyla (Pepin, 751-768 ve Şarlman, 768-814) diplomatik ilişki kurarak Endülüs'e saldırımları konusunda anlaştılar ve böylelikle Endülüs'ü hem güneyden ve hem de kuzeyden kuşatma yoluna gittiler. Şarlman'ın Abbâsîler'e yardım etmesinin sebebi, sadece iki tarafın da ortak hedefi olan Endülüs'ü almak değildi. Aynı zamanda, Hıristiyan dünyaya hâkim olma mücadelesi içinde olduğu Bizans İmparatorluğu'na karşı Abbâsîler'i destekleme düşüncesi bunda etkiliydi. Nitekim, Şarlman bu anlaşma uyarınca Endülüs üzerine iki sefer düzenledi. İlkinde başarılı olamadı fakat ikinci seferinde başarı sağlayarak Berşelûne'yi (Barcelona) ele geçirdi (801).²²

Murâbitlar zamanına gelindiğinde, dini ve siyasi meşruiyet sembolü olarak Abbâsî halifesine bağlılık arz etmiş olan Murâbitlar'ın, sonradan Endülüs'e hâkim olmaları sonucu dolaylı ve şeklen de olsa, Abbâsîler Endülüs'e hâkim olmuş sayılabilirler fakat bu kez de Abbâsîler'i Endülüs'ü ele geçirmeye sevk

²¹ Kalkaşendî, V, 248; Mehmet Özdemir, "Hammûdîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/hammudiler (12.04.2020).

²² Hasan İbrahim Hasan, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985-1986, III, 37 vd.; Hugh Kennedy, Muslim Spain and Portugal, Longman, London 1996, s. 34-35,37; W. Montgomery Watt, Fî târihi İsbanya el-İslamiyye, çev. M. Rıza Mısıri, Şeriketü'l-Matbûât, Beyrut 1994, s. 64; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler#1 (13.04.2020); Abdülaziz Feylâfî, el-Alâkâtü's-siyasiyye beyne'd-Devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs ve düveli'l-Mağrib, elMüessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, el-Cezâir 1983, s. 75, 79 vd.

eden Emevî aslı unsuru zaten ortadan kalkmış ve artık Abbâsîler diye müstakil bir devlet de yoktu. Çünkü artık onların ülkesi Selçuklular'ın eline geçmişti ve hilâfet de dini ya da siyasi ve toplumsal meşruiyetin temsil ve denetleme makamı olarak Abbâsî hânedanının uhdesinde kalmıştı.²³

Mağrib coğrafyasında 909 yılında kurulan Fâtımîler'e gelince, bunlar Şîi ya da Alioğulları taraftarı oldukları için en başta bu yüzden Sünnî olan Endülüslüler ile anlaşmaları zordu. Sonra, Hz. Ali ile Muâviye arasında cereyan eden Sıffîn Savaşı (657) sonrasında meydana gelen acı olaylar nedeniyle Fâtımîler, Emevîler'i ezeli bir hasım olarak görüyorlardı. Dolayısıyla kendi Şîi ideolojilerini İslam dünyasına yayma çabasına giren Fâtımîler'in ilgi alanları içinde Endülüs de vardı. Bu nedenle oraya seçkin propagandacılarını (dâî) salarak dini ve siyasi nitelikte gizli faaliyet içine girdiler. Halk arasında özellikle Emevî idaresinin meşrû olmadığı fikrini yaymaya çalıştılar.²⁴ Bu arada, Kuzey Afrika üzerinde hâkimiyet kurma mücadeleleri, tarafların ilişkilerinde en belirgin yanı teşkil etti.

Her ne kadar Abbâsîler Endülüs'e bazı Mağribli kabileler vasıtasıyla fiili müdahalede bulduysa da, bunlar pek başarılı olmadı fakat Abbâsîler ile olandan farklı olarak, Fâtımîler ile yapılan Fas ya da Kuzey Afrika hâkimiyeti mücadeleleri bazen dolaylı ve fakat bazen de doğrudan kanlı savaşlar şeklinde cereyan etti. Bu mücadele içinde bir hamle olarak III. Abdurrahman, Fâtımîler'e karşı halk desteğini temin maksadıyla kendisini "halife" ilan etti (929). Dinî ve siyasi bir sembol olarak değeri büyük olan halifelik, Fâtımîler'e karşı olduğu kadar Abbâsîler'e karşı da Endülüs'ün bağımsızlığını ve üstünlüğünü ifade etmesi bakımından etkileri büyük oldu. Sonuçta, Endülüslüler ile başa çıkamayacağını anlayan Fâtımîler Kuzey Afrika'da tutunamadılar ve dikkatlerini Mısır'a çevirdiler. Bu arada belirtmekte yarar var ki, karşılıklı yaşanan harplerde Fâtımî ordusundaki Türkî unsurların da yer aldığı bilinmektedir. Nitekim Fâtımîler başta Arap ve Berberi olmak üzere Slav, Türk, Zenci ve Ermeni gibi farklı milletlerden askeri unsurları ordularında istihdam etmişlerdi.²⁵

Endülüs'ün İslam dünyasının o zamanki iki büyük devleti olan Abbâsîler ve Fâtımîler'e karşı yürütmüş olduğu güç mücadelesi, diğer önemli dâhili ve hârici unsurlarla birlikte, ülkenin karada ve denizde bağımsız ve hasımları gibi büyük bir güç olarak doğması yolunda etkisi büyük oldu. Franklar'a karşı kısmi bir zaafiyete sebebiyet vermiş olsa da, öldürmeyen saldırılar Endülüs'ü ihya etmişti. Çünkü içeride ve dört bir yanda mevcut mühim tehditler karşısında sürekli uyanık ve üretken bir tutum sergileyebilen idareciler, sonunda bu tecrübelerini büyük devlet olma yolunda değerlendirmeyi başardılar.²⁶

D. Murâbitlar (1056-1147) Dönemindeki Siyasi İlişkiler

İdrîsîler'den sonra Mağrib-Endülüs ilişkilerinde hususi bir yere sahip ikinci Mağribi devlet Murâbitlar'dır. Bu nedenle bu devletin kısaca tanınması ve Endülüs ile ilişkilerinin tespit edilmesi bu çalışmanın konusu bakımından önem arz etmektedir. Murâbitlar (Almoravides), Kuzey Afrika'da (Mağrib, Fas) kurulan ve başşehri Merakeş olan bir Berberi hânedanın adıdır. Murâbitlar Devleti, Mağrib yanında Cezayir'in bir kısmı ile Endülüs ve el- Cezâiru'ş-Şarkıyye'de (Balear Adaları, Cüzürü'l-Belyâr)²⁷ hâkim olmuştur. Devletin kurucuları, aslen Himyer'e mensup Sanhâce kabilesinin Lemtûne ve Güdâle boylarıdır.²⁸

²³ Feylâlî, s. 85 vd.; Hasan Ali Hallâk, el-Alâkâtü'l-hadâriyye beyne'ş-şark ve'l-garb fi'l-usûri'l-Vüstâ: el-Endelüs-Sikilliye ve'ş-Şâm, Dâru'l-Câmiyye, Beyrut 1986, s. 75 vd.; M. Hüseyin Şendeb, el-Hadâratü'l-İslamiyye fi Bağdâd fi'n-nısfı's-sânî mine'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî (467-516), Dâru'n-nefâis, Beyrut 1984, s. 130 vd.

²⁴ Mehmet Özdemir, Endülüs Müslümanları, I, TDV, Ankara 1994, s. 107-108; Feylâlî, s. 127 vd.; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/fatimiler#1 (14.04.2020)

²⁵ Mes'ad, s. 83-106; Kennedy, s. 96-97; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, Fî't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1987, s. 315 vd.; Nihat Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 18, Konya (2005), s. 196-201 (189-210).

²⁶ Emevîler idaresindeki Endülüs çağlarındaki toplumsal ve kültürel gelişmeler konusunda geniş bilgi için bakınız: Hüseyin Yusuf Düveydâr, el-Müctemaü'l-Endelüsî fi'l-asri'l-Ümevî (138-422/755-1030), Matbaatü'l-Hüseyni'l-İslâmiyye, Kâhire 1994, s. 201-386.

²⁷ İsmâ Sâlim Sîsâlim, Cüzürü'l-Endelüsî'l-Mensiyye, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1984, 268 vd.

²⁸ Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân (ö. 681/1282), Vefeyâtü'l-A'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân, nşr. İhsan

1009 yılında Endülüs Emevileri idarecilerinin, merkezi devlet otoritesini sağlayamaz duruma düşmesiyle ülke parçalandı ve kendi içinde bir devletçikler bütünü (Mülükü't-tavâif) haline dönüştü. Bununla birlikte kuzeydeki İspanya krallıklarının 1085'te Tuleytula'yı (Toledo) işgali üzerine, idareciler büyük korkuya kapılarak Murâbitlar Devletinin ilk büyük sultanı Yusuf b. Taşfin'den (1060-1109) yardım istediler. Yusuf'un Endülüs'e çıkarak önce Katolik saldırılarını durdurması (Büyük Zellâka/Sagrajas Zaferi, 479/1086) ve ardından tüm emîrliklerin hâkimiyetine son verip Endülüs'ü bir eyalet şeklinde kendi devletine bağlaması sonucu, ülke 57 yıl (483-540/1090-1147) bu Mağribi devletin idaresinde kaldı.²⁹

Tarihi bir gerçek olarak ifade edilmelidir ki, Katolik Reconquista hareketine karşı Endülüs'ün müdafaası tarihinde Murâbitların yeri çok mühimdir. Çünkü aslında Haçlı savaşları ya da Haçlı Seferleri tarihinin pek bilinmeyen ilk cephesi, Reconquista ya da "İberya Haçlı seferleri" (Iberian crusade) adı altında Avrupa Hıristiyanlarının saldırılarına maruz kalan Endülüs olmuştur. 1085 yılına gelindiğinde bu saldırıları püskürtebilecek güce sahip en yakın devlet de Murâbitlar idi fakat Endülüs'ün Murâbitlar'a bağlı bir eyalet haline gelmesi, Katolik İspanya krallıklarının saldırılarını durdurmaya yetmedi.

Murâbitlar'ın Endülüs'te Katolik İspanya krallıklarına karşı kazandığı büyük Zellâka zaferi (1086), beşiğini İspanya'nın teşkil ettiği ve kısa süre sonra Doğu İslam dünyasının başına gelecek olan Haçlı Seferleri tarihinde önemli bir aşamayı teşkil etmektedir. İslami kaynaklarda savaşın haçlı rengi üzerinde durularak zafer bir efsâneye dönüştürülmüş olmasına rağmen, gerçekte Alfonso ve haçlı mütteliklerini bir süre durdurmakla kaldı, yani kalıcı bir fayda sağlamadı. Çünkü, şartlar çok müsait iken Yusuf Alfonso'nun gücünü kırmadan geri çekilmek durumunda kaldı. Bu çekilmeden sonra, 1076 yılından bu yana bozuk olan Kastilya ile Aragon ilişkileri düzeldi. Alfonso, dağılan ordusunu toparlama ve kısa süre sonra yeniden İslam topraklarına saldırma fırsatını elde etti lakin Yusuf'un makamı ve zamanın şartları gereği taşıdığı sorumluluk göz önüne alındığında, çekilmenin haklı nedenleri olduğu görülecektir.³⁰

Her şeye rağmen Zellâka'nın ardından "Reconquista" hareketine karşı "Cihad" hareketi kaldığı yerden sürdürüldü. Ardarda yaşanan gelişmeler bunun delilidir. Mesela Tuleytula kuşatması ve hemen ardından Endülüs'ün Murâbitlar tarafından birleştirilmesi (1090-1104). Bu birleşme hem Endülüs hem de Mağrib'in İslam tarihinde ilk kez tek devlet çatısı altında gerçekleşmesi bakımından dikkate değerdir.

Ardından gelişen hâdiseler şöyledir. Künneşre (Consoicra) zaferi (1097) ve Tuleytula kuşatması (1098), VI. Alfonso'ya karşı kazanılan Uklîş (Ucles) zaferi (1108), yine Tuleytula kuşatması (1109), Talebîre (Talavera) ve Kulumriye'nin (Coimbra) fethi (1111 ve 1117), bu kez Vâli Mezdeli'nin Tuleytula kuşatması ve Kastilyalılar ile yapılan diğer çarpışmalar (1114-1115) ve el-Cezâiru'ş-Şarkıyye'nin (Balear Adaları) fethi (1116).

Bununla birlikte tüm bu başarıların ardından, Endülüs'te Murâbitlar'ın gücünün tükenişine işaret eden yeni gelişmeler ve yenilgiler de geldi. Aragon Kralı I. Alfonso'nun Sarakusta'yı (Zaragoza) işgali (1118), Aragon Kralı I. Alfonso karşısında Ketunde (Cutanda) yenilgisi (1120), Gırnata savaşları, Vâli

Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut 1978, VII, 128-30; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. İzâri (ö. 712/1312'den sonra), el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib, thk. İhsan Abbas, Dâru's-sekâfe, Beyrut 1983, III, 12 vd.; Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Zer' (ö. 741/1340), el-Enîsü'l-mutrib bi-ravdi'l-kirtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs, nşr. G. Johann Tornberg, Dâru'l-Mansûr, Rabat 1973, s. 119 vd.; Ebu'lFidâ' İsmâil b. Ali (ö. 732/1331), el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer, nşr. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1997, I, 530; el-Hulelü'l-mevşıyye fi zikri'l-ahbâri'l-Merrâküşıyye (783/1381), nşr. I.S.A. Allouche, Rabat 1936, s. 17 vd.; Himyerî, s. 540 vd.; Kalkaşendî, V, 188 vd.; İbrahim Kâdirî Bûtşîş, el-Mağrib ve'l-Endelüs fi ahdi'l-Murâbitîn, Dâru't-talîa, Beyrut 1993, s. 7-9, 75; Necîb Zebîb, el-Mevsûatü'l-âmme li-târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, Dâru'l-emîr, Beyrut 1995, II, 231-34; Kennedy, s. 154 vd.²⁹ İbn Hallikân, VII, 112-13; İbn İzâri, III, 14 vd., 18-30; Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik el-Merrâküşî (ö.703/1303), Kitâbü'z-zeyl ve't-tekmile li kitâbeyi'l-mevsûl ve's-sıla, nşr. M. b. Şerife, Matbûâtü Ekâdemıyyeti'l-Memleketi'l-Mağribıyye, Rabat 1984, II, 427; İbn Ebû Zer', s. 127 vd.; el-Hulelü, s. 15, 23 vd.; Ebu'l-Fidâ', I, 531; İbnü'l-Hatîb, el-İhâta, I, 348-349; Kalkaşendî, V, 258; Hasan b. Muhammed el-Vezzân el-Gırnâtî, Afrikalı Leo (ö. 957/1550'den sonra), Vasfu Ifrikıyâ, nşr. M. Haccî-M. Ahdar, Dâru'l-Garbi'l-İslamî, Beyrut 1983, I, 126, 316, II, 72.

³⁰ James C. Murphy, The History of the Mahometan Empire in Spain, W. Bulmer and Co., London 1816, s. 127. Endülüslüler ile Franklar'ın mücadeleleri hakkında geniş bilgi için bkz. Işın Demirkent, "Franklar", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/franklar (11.04.2020).

Taşfın b. Ali'nin seferleri (1128-1139), Aragon Kralı I. Alfonso karşısında Kılâ'a (Alcolea) yenilgisi (1129). Arada her şeye rağmen kazanılan başarılar da vardı, Aragon Kralı I. Alfonso'ya Karşı İfrâğa (Fraga) zaferi (1134) gibi. Daha sonra Taşfın b. Ali döneminde (1143-1146 veya 1149) Kastilya Kralı VII. Alfonso (1126-1157) ile yapılan mücadeleler öne çıktı. Peşinden Doğu Endülüs Vâlisi Yahya b. Gâniye'nin seferleri mühimdir.

Mağrib-Endülüs ilişkileri konusunun kronolojik ilerleyişinde burada yeni bir gelişme çok mühimdir. O da Murâbitlar'a karşı Muvahhid ihtilâlinin başlamasıdır. Kuzey Afrika'da Murâbitlar'a karşı bir dini-siyasi hareket olarak ortaya çıkan (1116) ve Murâbitlar'ın hâkimiyetlerini zedeleyen Muvahhid hareketinin etkisi Endülüs'te de görüldü. Bu durumda hâkimiyet merkezlerini müdafaa derdine düşen Murâbitlar, Endülüs ile yeterince ilgilenemez oldular. Bu sebeple Endülüslülerin başlattıkları isyanlarla yüzyüze kaldılar. Hıristiyan saldırılarına zaten karşı koyamayan Endülüs emîrleri, eğer Murâbitlar'dan sonra Muvahhid desteği gelmeseydi, çok daha erken kendi elleriyle kendi sonlarını getirebilirlerdi.

Murâbitlar'ın bu son ve zor dönemlerinde bütün Endülüs şehirlerini karıştıran isyanlar sonucu başlayan iç savaş esnasında, Endülüslü liderler hem birbirlerine hem de Murâbitlar'a karşı Hıristiyanlardan yardım almaktan geri kalmadılar. Katolik İspanya krallıkları ise, birinci Mülûkü't-tavâif devrinde olduğu gibi, Müslüman emîrlerden gelen bu tür dâvetlere memnûniyetle icâbet ettiler. Çünkü bu yolla iki temel amaçlarına erişme fırsatı yakalıyorlardı. Birincisi, Müslümanlar arasında tefrika yaratarak onlardan bir grubu ezmek ve yardım karşılığında mal-toprak alarak güçlenmek; ikincisi de Endülüs emîrleriyle birlikte paylaştıkları ortak coğrafyanın hariçten gelen Berberiler tarafından istilâ edilmesi tehdidini bertaraf etmektir. Endülüs'te Katolikler ile kendi Müslüman kardeşlerine karşı yapılan bu tür dayanışmanın en çarpıcı örneği, daha sonra Muvahhidler döneminde İbn Merdenîş örneğinde görülecektir.³¹

Bu isyanlar sebebiyle gelen kayıplar ise şöyledir. Haçlıların elinde el-Meriye'nin (Almeria) düşüşü (1147); yine Haçlıların elinde Üşbûne (Lisbon) ve Şenterin'in (Santarem) düşüşü (1147). Her halükârda, Mağrib'te durdurulamayan Mehdi b. Tûmert öncülüğündeki Muvahhid hareketinin askeri ve siyasi başarısı sonucunda, Murâbitlar yerini Muvahhidler'e bıraktı ve Endülüs coğrafyası da Muvahhidler'e bağlandı.

E. Muvahhidler (1130-1269) Dönemindeki Siyasi İlişkiler

Murâbitlar'dan sonra Mağrib-Endülüs ilişkilerinde hususi bir yere sahip üçüncü Mağribi devlet Muvahhidler'dir. Bu nedenle bu devletin kısaca tanınması ve Endülüs ile ilişkilerinin tespit edilmesi bu çalışmanın konusu bakımından mühimdir.

Muvahhidler Mağrib, İfrikiye, Endülüs ve el-Cezâiru's-Şarkıyye'de hâkim olmuş bir Berberi hânedanın adı olup, kurucusu Ebû Abdullah Muhammed b. Tûmert'tir. İbn Tûmert, Bağdad'ta İmam Gazzâlî'den de ders almış ve görüşlerini Mağrib'te yaydı. Kendisini Mehdi ilân ederek kısa zamanda büyük taraftar kitlesi oluşturdu. Murâbitlar'ı sefâhate düşkün olmakla itham ederek halkı yönetim aleyhine tahrik etti. Muvahhid Devleti'nin gerçek kurucusu sayılan Abdülmümin b. Ali (1145-1163), Merakeş'e girerek (541/1147) Afrika'daki Murâbitlar'ın hâkimiyetini sonlandırdı.³²

Endülüslü âşilerden Ali b. İsa b. Meymûn, Muvahhidler'e biat ederek onları Endülüs'e dâvet etti. Aynı şekilde âşi Ahmed b. Kasî de Mağrib'e geçerek Abdülmü'min ile görüştü ve onu Endülüs'e hâkim

³¹ Şinasi Altundağ, "Murâbitlar", İA, VIII, 584; İbnü'l-Hatîb, A'mâl, s. 252 vd.; el-Merâküfî, s. 278 vd.; Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb el-Gırnâfî (713-776/1313-1374), A'mâlü'l-a'lâm fimen büya kable'lihtilâm min mülûki'l-İslâm, nşr. E. Levi-Provençal, Dâru'l-Mekşûf, Beyrut 1956, s. 251; Makkârî, Nefh, I, 341 vd.; İ. Abdüllatif Denedeş, el-Endelüs fi nihâyeti'l-Murâbitîn ve müstehillî'l-Muvahhidîn: Asru't-tavâifi's-sâni (1116-1151), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988, s. 47-100, 111-113; Kennedy, s. 189 vd.

³² İzzeddîn Ebu'l-Hasan Alî İbnü'l-Esîr eş-Şeybânî (ö.630/1233): el-Kâmil fi't-târîh, Dâru Sâdir, Brill 1967'den Beyrut 1979-1982, X, 569 vd.; İbn Ebû Zer', s. 172 vd.; Ebu'l-Fidâ', II, 54; Kalkaşendî, V, 122 vd.; Maya Shatzmiller, "al-Muvahhidûn", EI2, VII, 801-802; Şinasi Altundağ, "Muvahhidler", VIII, 765; Rene Basset, "İbn Tûmert", İA, V/2, 831-833.

olmaya çağırıldı (540/1145). Askerî müdahale 541 (1146) yılı başlarında gerçekleşti. Abdülmü'min üç koldan birliklerini Endülüs'e sevk etti (541/1146). Kısa sürede Endülüs'teki Murâbit varlığını bitirdi (552/1157). Böylece Mağrib-Endülüs ilişkilerinde yeni bir dönem başladı.³³

Endülüs'e geçen Muvahhid ordusu, ilk önce Şüreyş ve Rûnde illerinde isyan etmiş olan Ebu'l-Amr b. Azven üzerine yürüyerek onu itaat altına aldı. Arkasından Leble, Mirtele, Şilb, Bâce ve Batalyevs illerine hâkim oldu. Böylece, Batı Endülüs bölgesini ele geçirdikten sonra İşbîliye'ye yöneldi. Bölgedeki liderlerden İbn Kasî, İbn Vezîr ve Yusuf el-Bitrûcî'nin kendilerine katılmasından sonra karadan ve denizden İşbîliye'yi ablukaya aldı. Şehri müdafaadan aciz kalan Murâbitlar'ın komutanı, kaleden çıkarak Karmûne'ye kaçtı. Tâkip esnasında, şehrin kadısı ünlü fakih İbnü'l-Arabî öldürüldü. Böylece, İşbîliye Muvahhidler'in eline geçti (12 Şaban 541/1147). Kurtuba ise, emîri tarafından talep edilen Hıristiyan destek güçlerinin şehre ulaşmasından evvel ele geçirildi (543/1148).³⁴ Ardından Hammûdiler'in elinde bulunan Bicâye (546/1151) ve el-Meriye bölgesinin (1157) hâkimiyeti geldi.³⁵

Bu arada Hıristiyan krallar da boş durmuyordu. Müslümanların iç mücadelesini fırsat bilerek Turtûşe, Lârîde, İfrâğa ve Miknâse gibi kuzey-doğu Endülüs sınır şehirlerini işgal ederek (1148-1149), Reconquista hareketini yürütmüş oldular. Bazen de Hıristiyanlarla başabaş mücadeleler sürdü. Katolik Hıristiyanların dostu Endülüslü İbn Merdenîş ve İbn Hemüşek ile yapılan mücadeleler gibi. Bütün bu gelişmeler Abdülmü'min'in İber Yarımadası'nı ele geçirme planı (1160-1163) yapmasına sebep oldu fakat büyük hazırlıklar yapmış olmasına rağmen planını gerçekleştirilmeye ömrü vefâ etmedi.

Mağrib-Endülüs ilişkilerinde Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmümin dönemine (1163-1184) gelindiğinde, döneme daha çok Endülüs'ün batı bölgesinde Portekizlilere karşı, bazen de Kastilyalılara karşı yapılan cihat damgasını vurmuştur. Mühim örnek olarak Kastilya'ya karşı başarısızlıkla neticelenen Vebze (Huete) savaşı (1172) ve Portekizliler'in Bâce (Beja) saldırısı (1172) gösterilebilir. Muvahhidler denizde Portekizliler ile çarpışırken, Kastilyalılar da Endülüs topraklarında yeni saldırılar gerçekleştirmekteydiler. Ne var ki Hıristiyanlar kendi içlerinde zora düşünce barış istediler (Büyük Barış, 1173). Bu kez devletin merkezi Merakeş'te veba salgını başgösterdi. Kastilyalılar bunu fırsat bilerek anlaşmayı bozdular ve Kûnka (Conca) düştü (1177). Leonlular'ın Erkeş ile Şerîş'e ve Portekizliler'in Bâce'ye saldırıları (1177) da takip eden çatışmalara örnek teşkil eder. Daha büyük çatışmalar ise şunlardı. Portekizliler ile Ubûrtû ve İşbîliye bölgelerinde yapılan kara ve deniz savaşları (1179-1182), Kastilyalılar ile yapılan Şentefile (Santafila) ve Talebîre (Talavera) savaşları (1182), Portekizlilere karşı başarısız kalınan Şenterîn savaşı (1184). Yaşanan bu yoğun savaşlardan sonra Muvahhidler'in gücü artık birkaç cepheye birden savaşı sürdürecektir durumda değildi. Bu sebeple, daha önemli görülen batı topraklarında yani, Portekiz tarafında mücadeleye devam edildi ancak Hıristiyanlar karşısında pek varlık gösterilemedi.

Ebû Yûsuf Yakub el-Mansûr Döneminde (1184-1199), Şilb şehri Haçlılar ile birleşen Portekizliler tarafından işgal edildi (1189) fakat iki yıl sonra geri alındı. Bu arada Eyyûbîler'in Sultanı Selahaddin Eyyûbî Haçlılara karşı mücadelesinde Muvahhidler'den yardım istedi (1190). Bununla birlikte Muvahhidler'in kimseye yardım edecek gücü kalmamıştı. Her şeye rağmen gelen muhteşem bir başarı ise, ordu içerisinde Türklerin de yer aldığı Büyük Erek (Alarcos) zaferi (591/1195) oldu. Erek zaferi, daha evvel Murâbitlar dönemindeki Zellâka zaferinden (479/1086) sonra Endülüs'te kazanılan en büyük başarı olarak değerlendirilmektedir. Buna rağmen, savaşın sonuç itibarıyla bir müdafaa harbinden öteye fazla bir değer ifade etmediği yönünde yaygın kanâatler mevcuttur. Yine de kısa vadede İspanya Katoliklerinin Endülüs'e karşı saldırılarına bir sınırlama getirdi. Ayrıca, Müslümanların kendilerine olan güvenlerinin tazelenmesine de sebep oldu. Hatta, Endülüs'ün eski azametli günlerine geri dönebileceği umutlarını bile yeşertti. Buna karşın, aynı zafer uzun vadede geniş ve kuvvetli bir Haçlı cephesinin oluşumuna da sebep oldu. Papa III. Innocent'in direktifiyle oluşan bu cephe, 609 (1212) tarihinde Müslümanların oluşturduğu

³³ İbn İzârî, IV, 2-35; İbn Ebû Zer', s. 188; Kennedy, s. 200 vd.; Muvahhidler'in Endülüs ile ilk temasları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Denedeş, s. 103, 106; Watt, s. 117-118.

³⁴ Muhammed b. Abdullah eş-Şerîf el-İdrîsî el-Hammûdî (493/1100-548/1154), Nüzhetü'l-müştâk fi İhtirâkı'l-âfâk, I, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1989, I, 541; İbn İzârî, IV, 35-36, 38-40; İbnü'l-Esîr, XI, 158-159; krş. Denedeş, s. 105-106.

³⁵ İbnü'l-Esîr, XI, 223-24; İbnü'l-Esîr, XI, 115, 158-59; İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, II, 281 vd.; İbn İzârî, IV, 40-45; Philip Khuri Hitti, Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi, İstanbul 1989, III, 865 vd.

dev ordusu İkbâ'ta hezîmete uğrattak ve Ereğ'in rövansını alacaktır.³⁶ Ereğ'in getirdiği güvenle Muvahhid halifesinin ilki 1196 yılında ve ikincisi 1197 yılında olmak üzere iki Kastilya seferi ve Tuleytula kuşatması gerçekleşti fakat bu seferlerin kalıcı bir neticesi görülmedi.

Abdülmümin'den sonra en büyük hükümdar olarak görülen Halife el-Mansûr'un vefâtıyla, Muvahhidler Devleti'nin ve de Endülüs'ün tarihinde en parlak devrelerden biri daha kapandı. Bundan sonrası, benzer tarihi kadere sahip olan bu iki İslam yurdu için çözüme ve çürümeye doğru hızlı bir gidişatin başlangıç safhasıydı.

Muhammed en-Nâsır döneminde (1199-1214) Reconquista'ya karşı evvela bazı başarılar kazanıldı. Hıristiyanların müttefiki İbn Gâniye'den el-Cezâiru's-Şarkıyye'nin istirdâdı (1203) ve Şelbatarra (Salvatierra) zaferi (1211) gibi. Bununla birlikte artık kendilerini oldukça güçlü hisseden Katolik haçlılar, İkbâ (Las Navas de Tolosa) savaşında (1212) Muvahhid-Endülüs ordusunu feci şekilde yendiler. Birleşik Haçlı ordusuna karşı yaşanan bu hezimet Endülüs tarihi bakımından çok ciddi sonuçlar doğurdu. Muvahhidler'in Endülüs ribâtlarında ve daha doğrusu her bölgesinde bırakmış oldukları birliklerin Hıristiyan saldırılarını durduracak yeterlikte olmamasına bağlı olarak, Endülüs'ün elden çıkma süreci hızlandı. Daha da önemlisi, Muvahhidler'in yüzbinler mevcutlu ordularının deniz ötesinden gelerek İber Yarımadası'nda düşmanlarına karşı estirdiği dehşet havâsı artık kesin olarak sönmüştü. Bu nedenle 1212 tarihi gerçekte artık Endülüs fiilen sona erdiği bir yıl oldu. Bundan sonra Endülüs ne bağımsız bir devlet ve ne de bir başka bağımsız Müslüman gücün parçası olabilecekti.

Murâbitlar gibi Mağrib'ten gelerek Endülüs'teki kötü gidişâta bir süre daha dur diyen Muvahhidler'in, seleflerine nisbetle Endülüs'teki hâkimiyetleri (540-645/1147-1238) daha uzun süreli oldu, 91 yıl. Fakat Muvahhidler, yüzbinler mevcutlu ordularıyla teknik donanım ve askerî strateji bilgisinden mahrum şekilde Endülüs'te gerçekleştirdikleri büyük savaşların ekserisinde kalıcı bir başarı sağlamaktan aciz kaldılar. Bu iki devletin Endülüs'te sarfettikleri enerji, birikim ve gayret güçlerini aşan oranda büyük ve etkili oldu. Fakat sonunda onlar da kendilerine karşı oluşan isyanlarla uğraşırken dağıldılar ve yerine yeni siyasi yapılar oluştu. Endülüs'te bunu değerlendirenler ise, Hıristiyan İspanya krallıkları oldu.

F. Merînîler (1196-1465) Dönemindeki Siyasi İlişkiler

Muvahhidler'den sonra Mağrib-Endülüs ilişkilerinde hususi bir yere sahip dördüncü Mağribi devlet Merînîler'dir. Muvahhidler'in yerini alan Mağrib ya da Fas devletleri içinde en güçlüsü konumunda bulunan Merînîler, düşüşünden evvel Hıristiyanlara karşı direnişinde Endülüs'e destek olmaya çalışan son devlet oldu. Bu nedenle bu devletin kısaca tanınması ve Endülüs ile ilişkilerinin tespit edilmesi bu çalışmanın konusu bakımından önemlidir.

Berberi Zenâte kabilesine mensup büyük bir sülâle olan Merînîler, Mağrib-i Aksâ'ya (Fas) yerleşmelerinden önce Kayrevan'ın güneyinden Sudan sahrasına uzanan geniş bir bölgede hiçbir hükümdara bağlı olmadan ve hiçbir devlete vergi vermeden göçebe hayatı yaşıyorlardı. Muvahhid Halifesi Ebû Yûsuf el-Mansûr'un ordusunda Endülüs'e geçip Ereğ (Alarcos) savaşında (591/1195) büyük yararlılıklar göstermişlerdi. Kurucu liderleri Ebû Muhammed Abdülhakk b. Mahyu'dur. Haçlı ordusu karşısında İspanya'da uğradıkları İkbâ (Las Navas de Tolosa) mağlubiyeti (609/1212-13) ardından Muvahhid Devleti, Endülüs ve Kuzey Afrika'da çözülmeye başladı. Bu fırsatı değerlendiren Merînîler Mağrib-i Aksâ'yı ele geçirdiler. Ayrıca Abdülvâdîler Mağrib-i Evsat'a ve Hafsîler de Tunus'a hâkim oldular.³⁷

Son iki asırdır çok yoğun şekilde sürdürülen Katolik Reconquista hareketi karşısında, Endülüs yurdunun yaklaşık 4/5'i kaybedilmişti. 1212 yılında yaşanan İkbâ hezimetinden sonra, beklendiği gibi

³⁶ Mehmet Özdemir, "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Dönemde Endülüs", İbn Rüşd, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, Kayseri 1994, s. 12.

³⁷ Harekât, el-Mağrib, II, 8 vd.; İsmail Ceran, "Merînîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/meriniler (18.04.2020).

Endülüs şehirleri birer birer Katoliklerin eline düşmeye başladı. Düşen şehirler arasında özellikle ikisinin düşüşü, tüm dünya Müslümanlarını derinden etkileyen bir hâdise olarak tarihe geçti. 23 Şevval 633/30 Haziran 1236 tarihinde Kurtuba'nın düşmesi, artık sayıları oldukça azalmış bulunan diğer Endülüs şehirlerinin de sonunun geldiğine çok açık bir işaretti. Ardından bu kez Endülüs'ün ikinci başşehri ve medeniyet merkezi, ayrıca Mağribi devletler Murâbitlar ile Muvahhidler'in Endülüs Eyaletini yönettikleri merkez olan İşbîliye (Sevilla) şehri de düştü (1248).

Elde kalan güney şeridinde ise, Gırnata merkezli Nasrîler (Ahmerîler) dönemi başladı (636-897/1238-1492= 254 yıl). Emîrliğin kurucu lideri olan İbnü'l-Ahmer'in Gırnata'ya hâkim olmasıyla, Endülüs toprakları Gırnata Emîrliği altında toplanmış oldu (1238). Reconquista'nın ilk iki aşamasının tamamlanmasından ardından, artık şimdi üçüncü ve son aşamaya (1238-1492) giriliyordu.

Nasrîler'in kurucusu ve ilk emîri (1232-1273), Şeyh Ebû Abdullâh el-Gâlib-Billâh Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed el-Ensârî en-Nasrî'dir (ö. 671/1273). Onun devrinden itibaren Endülüs, 1492'de bütünüyle kaybedilene değin, arada başarısız kalan bağımsızlık girişimleri görülse de, Katolik İspanya krallarına yıllık haraç ödeyerek varlığını sürdürebilen özerk bir devletçik statüsünde kalacaktır. Çünkü artık Endülüslüler, Mağribliler ile birlik oluşturmak veya onların himâyesi sayesinde İspanya krallıklarına karşı duracak bir güç oluşturamayacaklar ve bu yüzden Katolik Hıristiyanlar İslam topraklarını tehdit ve işgal etme ameliyesini sürdüreceklerdir.³⁸ Şimdi işbaşına gelen sultanların Endülüs ile ilişkilerini, hâkimiyet devirlerine göre kronolojik olarak kısaca ele almak, konunun aydınlanması bakımından yararlı olacaktır.

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Abdülhak el-Mansûr (1258-1286), Fas/Mağrib coğrafyasının bütününe hâkim olduğundan, devletin gerçek kurucusu sayılır. Selâ şehrini İspanyollar'dan geri aldı (658/1260). Sonra Endülüs'ün Şerîş şehrinde (Jerez) Portekizliler'e karşı şiddetli harplere girişti. Bir müddet sonra Muvahhidler'i tamamen ortadan kaldırdı (668/1270). Ardından 672/1273 yılında Tanca ve Sebte'yi (Ceuta) zaptederek Endülüs'e daha kolay bir geçiş yolu kazanmış oldu. Birkaç yıl sonra cihad maksadıyla Endülüs'e geçtiğinde (674/1275), Don Nuño de Lara kumandasındaki Kastilya ordusunu Kurtuba yakınlarındaki İsticce (Ecija) harbinde yendi (674/1275) fakat Kurtuba'yı geri alamadı. İki yıl sonra tekrar Endülüs'e geçen sultan, İşbîliye üzerine yürüyüp Kastilya ordusunu yine yendi. Fakat İşbîliye'yi geri almayı başarmak yerine, onun uzağında ordugâh kurmakla yetindi. Ardından Nasrî Hükümdarı II. Muhammed el-Fakîh'in desteğiyle Kurtuba'ya hücum etti. Kastilya kralı barış istedi ama sultan Kurtuba'yı bu kez de geri almaya muvaffak olmadı.³⁹

Sultan Ya'kûb 681/1282 yılında üçüncü Endülüs seferine çıktı. Bu kez amacı, oğlu IV. Sancho'ya kaptırdığı tahtını geri almak için kendisinden yardım talep eden Kastilya-Leon Kralı X. Alphonso'ya destek olmaktı. Cezîretülhadrâ'da huzura kabul edilen X. Alphonso, sultanın elini öperek tâcını sultana takdim etti fakat buna rağmen yalnızca yağma yaparak geri dönmeyi tercih etti. 684/1285 yılına gelindiğinde sultan en mühim Endülüs seferine çıktı. Nasrî birliklerinin de katılımıyla İşbîliye gibi birkaç şehir üzerine akınlar düzenledi. Kastilya Kralı IV. Sancho, Gırnata'ya saldırmayacağını ve Müslüman tüccarlara zarar vermeyeceğini söyleyerek barış talebinde bulundu. Sultan bu seferinde de Kurtuba ve İşbîliye'yi geri alamadı. Yalnızca Hıristiyanların elinden on üç yük Arapça eseri istirdat ederek Mağrib'e götürdü. Bu seferleri sonunda sultan Endülüs'te sürdürdüğü cihad geleneğini etkili kılmak maksadıyla, Nasrîler ile anlaşarak, Gırnata'da her an savaşa hazır halde olacak Ceşşülguzât adlı orduyu kurdu.⁴⁰

Sultan Ebû Ya'kûb Yûsûf en-Nâsır (1286-1307), Endülüs'te istikrarı sağlamak için öncelikle Nasrî sultanı ve Kastilya kralı ile antlaşmalar yaptı. 690/1291 yılında Kastilya saldırılarından bunalan Endülüs'e destek amacıyla sefere çıktı. Tarîf'ten (Tarifa) Şerîş ve İşbîliye şehirleri üzerine düzenlediği seferler

³⁸ Kalkaşendî, V, 260.

³⁹ Âmir A. Abdullah Hasan, Devletü Benî Merîn: Târîhuhâ ve siyâsetühâ ticâhe Memleketi Ğırnâta el-Endelüsiyye ve'l-Memâliki'n-Nasrâniyye fi İsbanya (668-869/1269-1465), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîiatü'n-Necâh el-Vataniyye-Külliyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Nablus (Filistin) 1424/2003, s. 98-106; Harekât, el-Mağrib, II, 14-21.

⁴⁰ Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 130; İsmail Yiğit, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi/Endülüs (Gırnata) Beni Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslam Devletleri, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1995, IX, 230 vd.; Harekât, el-Mağrib, II, 22; İsmail Ceran, Fas Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, s. 275-279.

sırasında Nasrî Sultanı Muhammed el-Fakîh, sultana ihanet ederek Kastilya Kralı IV. Sancho ile antlaştı. Bunun üzerine sultan Mağrib'e geri döndü fakat el-Fakîh, Kastilyalılar Tarîf'i işgal edince hatasını anlayıp Merînîler ile yeniden ittifak kurdu (692/1293). Sultan Ebû Ya'kûb, Abdülvâdîler'den Osman b. Yağmurasan'ın Nasrî Sultanı el-Fakîh ve IV. Sancho ile kendisine karşı işbirliği yapmasını affetmedi. Abdülvâdîler'e son vermek için uzun süre uğraş verdi. Fakat başarılı olamadı ve öldürüldü (1307).⁴¹

Sultan Ebû Sâbit Âmir (1307-1308), Gırnata sultanı ile dostluk antlaşmalarını yeniledi. Sultan Ebû Saîd II. Osman (1310-1331), ülkede baş gösteren isyanlarla uğraşmaktan Endülüs'e zaman ayıramadı. Nasrî Sultanı IV. Muhammed, 1309 yılında kaybedilen Cebelitârik'ı Sultan Ebu'l-Hasan Ali el-Mansûr'un (1331-1348) desteğiyle geri aldı (733/1333). Bu dönem, Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan mücadelesinin zirveye ulaştığı çağ sayılır. Nitekim sultanın oğlu Ebû Mâlik, Endülüs'te aktif cihadı sürdürürken Hıristiyanlara yenildi ve hayatını kaybetti (740/1339). Bunun üzerine sultan 60.000 kişilik ordusuyla Endülüs'e çıktı lakin Nasrî Sultanı Ebu'l-Haccâc I. Yûsuf kumandasındaki birliklerin kendisine katılmasına rağmen Tarîf civarında Kastilya Kralı XI. Alfonso ve Portekiz Kralı IV. Alfonso'nun müttefik güçleri karşısında feci şekilde mağlup oldu (741/1340). Bu yüzden birçok Endülüs beldesi ya tahrip ya da işgal edildi. Ebu'l-Hasan Ali ise Endülüs'ten ayrılarak faaliyetlerini taht mücadelesi içinde olan Hafsîler üzerine yoğunlaştırdı. Bu yenilgiden sonra artık Mağribilerin Endülüs'ten ümidi kestikleri bilinmektedir.⁴²

Emîrû'l-mü'minîn yani tüm Müslümanların halifesi unvanını kullanan ilk Merînî sultanı olan Ebû İnân Fâris (1348-1358), 1356-1357 yıllarında Portekiz sahillerine saldırdı ve Portekiz kralını barış istemek zorunda bıraktı. Aragon Krallığı ile iyi ilişkiler kurdu.⁴³ Bundan sonra ülkede Vezirler Devri (1358-1465) başladı.

Sultan Ebû Sâlim (1359-1361), Nasrî tahtından indirilen V. Muhammed ve meşhur veziri Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'i⁴⁴ ülkesine çağırdı (761/1360). Ebû Sâlim'in sır kâtibi olan İbn Haldûn⁴⁵ ile Lisânüddin İbnü'l-Hatîb Merînî sarayında birlikte çalıştılar. İbn Haldûn'u elçi tayin ederek Nasrî ve Aragon hükümdarlarıyla barış ve dostluk antlaşması imzaladı (768/1367). Bu arada Merînî donanmasına Nasrî ordusunun karadan desteğini sağlayarak İspanyalıların işgali altındaki Cezîretülhadrâ'yı (Algeciras) geri aldı.⁴⁶

Çocuk yaştaki Sultan Ebû Zeyyân III. Muhammed Saîd (1373-1374) devrinde, Nasrî Sultanı V. Muhammed, Merînî ailesine mensup kumandanların idaresinde görev yapan ve Endülüs harekâtında büyük hizmetleri görülen Ceyşülguzât ordugâhını kaldırdı. Bu karargâhta görev alan Gırnatalı ve Mağribli gazi ve gönüllülerden müteşekkil birlikleri dağıttı. Ayrıca Endülüs'te Merînîler'e ait Cebelitârik (Gibraltar) kasabasını geri alarak Merînîler'in Endülüs'teki varlığını kesin olarak sona erdirdi. Böylece Merînîler'in şahsında Mağribliler, yüzyıldan fazla aktif mevcudiyetle müdafaasına katkı sundukları Endülüs Yarımadası'ndan ayrılıyordu.⁴⁷

Devletin oldukça zayıfladığı bundan sonraki süreçte, Merînî hânedan üyelerinin kendi aralarındaki taht mücadelelerinde Nasrîler'in desteği belirleyici unsurlardan biri haline geldi. Sonunda 812/1409 yılında Merînîler Hafsîler'e bağlandı ve bağımsızlığını yitirdi.⁴⁸

⁴¹ Yiğit, IX, 232; Harekât, el-Mağrib, II, 28-29; Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 133.

⁴² Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 136; Harekât, el-Mağrib, II, 30-42.

⁴³ Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 144; Harekât, el-Mağrib, II, 44-47.

⁴⁴ Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâretayn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî (ö. 776/1374-75): Nasrî veziri Endülüslü tarihçi ve edip. Bakınız: Câsim el-Ubûdî, Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-hatib-lisanuddin (18.04.2020).

⁴⁵ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen elHadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406): Endülüs menşeli, Mağribli meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı. Bakınız: Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/ibnhaldun#1 (18.04.2020).

⁴⁶ Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 148; Harekât, el-Mağrib, II, 48

⁴⁷ Hasan, Devletü Benî Merîn, s. 154; Diego Melo Carrasco, "Al-andalus y el Magreb: nazaries y benimerines; notas en torno a una 'historia paralela'", Marruecos y América Latina, ed. J.J. Vagni-L. Calle, Coquimbo 2014, s. 37-42 (29-46); Harekât, el-Mağrib, II, 51.

⁴⁸ İsmail Ceran, "Merînîler", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/meriniler (18.04.2020); Yiğit, IX, 232-234; Merînîler'in düşüş sebepleri konusunda bilgi için bakınız: Historia de Marruecos, Director: José Crespo Redodo,

Gırnata Sultanlığı döneminde Endülüs'te olduğu gibi, Merînîler'in son zamanlarında ve onun devamı Hafsîler devrinde, sahil şehirlerinden Mağrib/Fas ülkesine saldıran Hıristiyanlara karşı direniş hareketlerinde tasavvuf erbabı ve zâviyeler önem kazandı. Uzun asırlar süren Fetih ve Reconquista harpleri sonucunda hem İberyâ Hıristiyan toplumları hem de Endülüs ve Mağrib toplumları bitkin düşmüşlerdi. İki taraftan da çok sayıda esir ve kayıp insanların varlığı sürekli kanayan yaralardan birisiydi. Hem harp tazminatı hem haraç hem de esirlerin fidye karşılığı hürriyetine kavuşturulması gibi iktisadi giderler, zaten tükenmekte olan tarafları hepten zayıf düşürüyordu. Bu maddi kayıplara bir de manevi bunalımlar eklendiğinde, yaşanan toplumsal sorunların boyutları daha kolay tahmin edilebilir. İşte bu toplumsal şartlarda özellikle İslam toplumunda zühd ve tasavvuf hareketleri hızla kurumsallaşma evresine yükseldi. Aslında VI./XII. asrın ortalarından itibaren tüm İslam toplumlarında, devletin uluslararası gücü yanında dâhili otoritesi de yitirildiğinde, ribatlarda başlamış olan geleneksel zühd hareketi Tasavvuf ilmi formunda kurumsallaştırılmıştır. Bu hareket özellikle Selçuklular çağında ve onlar tarafından teşvik ve himâye edilmiştir. Bu sayede, kaybedilen savaşlar nedeniyle askeri yollarla korunması güçleşen İslam yurdunu, kendi içindeki öncü yerel liderler ve guruplar vasıtasıyla bütün bir vatan sathında yürütülen bire bir ve gönülden gönüle seferberlik yoluyla, İslam'ın ve dolayısıyla devletin hukuki-ahlâki kurallarını benimser hale getirmişler, ayrıca bu şekilde halkın İslami prensiplere ve dolayısıyla devlete bağlılığını da sağlam şekilde temin etmişlerdir.⁴⁹

Merînîler'in desteğine rağmen, hem Gırnata Sultanlığı içindeki adeta bitmez tükenmez taht mücadeleleri hem de Mağrib sultanlıklarının kendi aralarında cereyan eden iç savaşlar nedeniyle, Endülüs'ün kaçınılmaz sonu gelmiş oldu. Siyasi ve iktisadi hayatın istikrarsız yapısı hem zirai üretime dayalı Endülüs toplumunu hem de ganimet gelirlerine dayalı Merînî devletini sarsıyordu. Bu düşünüş yıllarında tahtta bulunan iki isim ve onların taht mücadeleleri, aslında kaçınılmaz sonun nedenleri konusunda çok net fikir vermektedir. Bu iki isimden ilki Ebu'l-Hasan Ali Mulay Hasan (1464-1485) ve ikincisi onun oğlu XII. Muhammed Ebû Abdullah es-Sağîr (1482-1492) idi.⁵⁰

Fas'taki Merînîler ile inişli çıkışlı ilişkilere rağmen, kısmen Merînîler'in desteği ve kısmen de İspanya Katolik krallıklarının kendi içlerinde yaşadıkları sorunlar sayesinde, Gırnata Emîrliği ya da Sultanlığı, elindeki son şehri olan Gırnata'yı da 1492 yılında kaybetti. 21 Muharrem 897/25 Kasım 1492 tarihinde imzalanan Teslim Antlaşmasından sonra, 25 Rebûlevvel 897/2 Ocak 1492 tarihinde Sultan Ebû Abdullah, Gırnata'yı İspanyollar'a teslim etmek zorunda kaldı. Düşen son Müslüman kalesi Gırnata, "İspanyol Altın Çağı"nın başlamasında etkili oldu.

Ortaçağlarda Fas ile Endülüs arasında, iki toplumun da hemen bütün kesimleri için oldukça elverişli olacak şekilde tüm yollar ve imkânlar sonuna kadar açıktı. Gerçekte Modern-öncesi bütün dünyada insanlar, seyahat etmek çok sıkıntılı bir iş olmakla birlikte, modern manada pasaport ya da vize benzeri kısıtlama olmaksızın dünyanın hemen her bölgesine seyahat edebilirdi. Bazı bölgelerde yolcunun gideceği

Consejería de Educación Embajada de España Marruecos, Rabat 1992; Harekât, el-Mağrib, II, 65; Miguel Á. Manzano, "La Península Ibérica y el norte de África en los inicios del bajo Medievo: relaciones políticas y apuntes historiográficos", 711-1616: de árabes a moriscos Una parte de la Historia de España, ed. M. Fierro vd., Al-Babtain Foundation, Córdoba 2012, s. 67-86; Valérian, Dominique, "Le rôle de la diaspora andalouse dans le commerce des ports maghrébins (XIe-XVe siècle)", journals.openedition.org/framespa/2939; Mayte Penelas, "Islamisation et arabisation de l'Occident musulman médiéval (viie-xiie siècle)", Annliese Nef, ed. D. Valérian, Publications de la Sorbonne, Paris 2013, <http://journals.openedition.org/mcv/5019>.

⁴⁹ Daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: Mehmet N. Bardakçı, "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2), S. 23 (2009), s. 325-355; Ruveyda Meral, Tasavvuf Tarihinde Horasan ve Endülüs Etkileşimi: Abdullah el-Ensârî el-Herevî ve İbnü'l-Arif Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ. SBE., İstanbul 2019; Ira M. Lapidus, İslâm Toplumları Tarihi/Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla, çev. Yasin Aktay, İletişim, İstanbul 2016, I, 207-380; M.G.S. Hodgson, İslam'ın Serüveni, çev. B. Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017, II, 237, 317, 394, 514; Ramzi Rouighi, The Making of a Mediterranean Emirate: Ifriqiya and Its Andalusis, 1200-1400, University of Pennsylvania, Philadelphia 2011; Camilo Gómez-Rivas, "The Ransom Industry and the Expectation of Refuge on the Western Mediterranean Muslim-Christian Frontier, 1085-1350", The Articulation of Power in Medieval Iberia and The Maghrib, ed. Amira K. Bennison, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 217-232.

⁵⁰ Carrasco, s. 34.

şehirden bir hâmiye veya izin belgesine ihtiyaç duyduğu da vâkî idi. Fakat bu türden kısıtlamalar daha çok havâs denilen üst düzey yolcular için geçerliydi. Ezcümle, Fas ile Endülüs arasında özellikle yüksek tahsil için talebelerin ve çalışmak için işçilerin yer değiştirmeleri gayet olağan ve sürekli yaşanan bir durumdu. Dolayısıyla IV./X. asrın sonundan itibaren bütünleşmesi sonucu, iki toplum da giderek artan ölçüde ortak renklere bürünmüştür. Bu hususta dikkat çeken nokta ise, iki ülkenin uzun tarihi ilişkilerinin yaşandığı süreçlerde, Fas/Mağrib coğrafyasının Endülüs'e katkısı daha çok askeri ve insan kaynakları alanında olurken; Endülüs'ün Mağrib'e katkısı ise medeni bir toplum inşası için gereken zirat, iktisat, ticaret, devlet idaresi, diplomasi, ilmi hayat, kültür, sanat ve mimari alanlarındaki temel bilgi, teknik, usûl ve tecrübeydi.⁵¹

G. 1492 Sonrası Dönemde Mağriblilerin Endülüslüler ile Siyasi İlişkileri

Sekiz asra yakın İber Yarımadası'nda hâkimiyet süren Arap ve Berberi Müslümanlar, Gırnata'nın düşüşünden sonra artık İber Yarımadası'nda siyasi hâkimiyeti tamamen kaybettiler. Böylece dünya tarihinde Müslümanlara âit altın bir sayfa da kapandı ama kültürel etkiler devam edecekti. Bundan sonra Endülüs'te kalan Yahudiler (Safarades) üç ay içinde ülkeden göç etmek zorunda bırakıldılar. Yahudileri o çağda güçlü Osmanlı Devletinden başka kabul eden olmadı ve onların ekserisi Osmanlı ülkesine sığındı. İdareciler tarafından Selanik, Edirne, Bursa ve İstanbul gibi önemli şehirlere yerleştirildiler.

Toplumsal menşe itibarıyla Arap, Berberi ve Müvelled⁵² Müslümanlar⁵³ ise, 1610 yılına kadar İspanya Krallığı'nın resmen dayattığı üç seçenekli baskılara karşı destansı bir varoluş mücadelesi verdiler. Bu seçeneklerden ilki Hıristiyanlaşma, ikincisi göç ya da sürgün ve sonuncusu da Engizisyon vasıtasıyla işkence ve ölüm idi. Müslümanların bir kısmı XV. yüzyılın sonuna kadar, çoğu ise bir asrı geçen bir zaman sürecinde Engizisyon baskısı ve hatta işkence ve katliamlara maruz kaldıktan sonra, Osmanlı ve Mağrib coğrafyasına sığındılar. Bunların azımsanmayacak bir kısmının İber Yarımadası'ndan Mağrib'e nakli Osmanlı denizcileri tarafından gerçekleştirildi. Göçmenlerin diğer bir kısmı da Fransa üzerinden İtalya'ya, oradan da Balkanlardaki Osmanlı şehirlerine ve İstanbul'a geçtiler. Hatta Mağrib/Fas'a sığınan onbinlerce Endülüslü içinden, XVI. yüzyılın sonunda asker olarak Timbuktu yönüne sefere katılan binlercesi olduğu ve bunların büyük bir kısmının o bölgeye yerleştiği de bilinmektedir.⁵⁴

Endülüs şehirlerinin Katolik yöneticilerin Reconquista hareketi karşısında birer birer düştüğü çağlarda (1085-1492), başta Fas olmak üzere bütün Mağrib yurdu Endülüslüler için en yakın ve en güvenilir sığınak teşkil etmişti. Birleşik Katolik Haçlı orduları karşısında Muvahhid-Endülüs ordusunun 1212 yılında yaşadığı feci İkâb hezimetini, artık Endülüs'te Katolik baskısı yüzünden huzur kalmadığını açıkça göstermişti. Bu nedenle Mağrib'e göç ya da Endülüs'ten hicret daha o yıllarda başlamıştı. İspanya'nın 1609 yılında kanunlaştırarak, 1610-1614 yılları arasında uygulamaya koyduğu Büyük Sürgün yıllarında da, Endülüslü göçmenlerin ilk ve en yakın hedefi doğal olarak yine Fas topraklarıydı. Mesela

⁵¹ Daha fazla bilgi için bakınız: Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû'l-Kâsım er-Ruayni İbn Ebû Dinar (1110/1698'den sonra), *el-Mûnis fî ahbârî İfrîkiyye ve Tûnis, Dârü'l-Mesîre*, Beyrut 1993, s. 281 vd.; Eymân bint Dahîlülâh el-Usaymî, *el-Alâkâtü'l-ilmîyye beyne'l-Endelüs ve Medîtetü Fâs (201-897/817-1492)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîiatü Ümmî'l-kurâ-ed-Dirâsâtü'l-ulyâ't-târîhiyye, Mekke 2009, s. 40 vd.; D. James, "Al-Andalus in Africa: Some Notes On The Transfer of Technology by The 17th Century Spanish Morisco Refugees to North Africa and The Sahel", *Al-Andalus in Africa, Manuscripta Orientalia*, 17/2 (2011), December, s. 28-30 (28-32); Mariam Rosser-Owen, "Andalusian Spolia in Medieval Morocco: Architectural Politics, Political Architecture", *Medieval Encounters*, 20 (2014), s. 153 (152-198); İbrahim Harekât, "FasKültür ve Medeniyet", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#5-kultur-ve-medeniyet> (26.04.2020); Feridun Bilgin, "Osmanlı Hâkimiyetindeki Tunus'a Endülüs Müslümanlarının (Müdeccenler-Moriskolar) Göçleri (XVI.- XVII. Asırlar)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/1 (2013), s. 29-49; Élise Voguet, "Cadîes y cadiazgo en alAndalus y el Magreb medieval", *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus, CSIC, Madrid* 2012, s. 225- 230; Carolyn A. Nadeau, "Contributions of Medieval Food Manuals to Spain's Culinary Heritage", *Cincinnati Romance Review*, 33 (Winter 2012), s. 59-77.

⁵² Bu tarihi dönem artık Müvelledler, irki menşe olarak Arap ve Berberi erkek ile Romalı veya Vizigot kadından doğma melez nesli ifade eder.

⁵³ İslam dünyasında Müdeccenler (İspanyolca'daki telaffuzu Mudejares), İspanya ve diğer Hıristiyan dünyasında Moriskolar diye adlandırılırlar.

⁵⁴ J. Rodher, "Andalusies en Tombuctú", *Administración de Carta de España*, n° 664, Octubre 2010, s. 6-11.

Rabat, bu göçlerden en çok etkilenen birkaç Mağrib şehrinde birisiydi.⁵⁵

1492 yılından sonra, daha evvel düşen şehirlerdeki gibi Müdeccen durumuna düşen Müslümanlar, İspanya toplumu içerisinde, kendilerine Moriskolar denilerek, ikinci sınıf horlanan halk büyük bir tabakası konumunda, devletin ve toplumun büyük baskısı ve Engizisyon Mahkemesi vasıtasıyla uygulanan işkenceler altında varlıklarını muhafaza etmeye çabaladılar. Müdeccenler, kendilerini koruma savaşı verirken, doğal olarak en yakın coğrafyadan uzağına doğru mevcut Müslüman devletlerden destek arayışı içinde oldular. Müdeccenlerin İspanya'nın düşmanlarıyla devamlı iletişim halinde olmaları, İspanya için sürekli bir siyasi problem ve tehlike teşkil etti. Denizin karşı yakasında bulunan Mağrib Müslüman emîrlikleri, her fırsatta Endülüslü Müslüman kardeşlerinin yardımına koşma eğilimi içinde oldular. Öte yandan, Osmanlı sultanları da Müdeccenlerden yardım çağrısı aldılar. Bilindiği gibi, o devirde Orta ve Batı Akdeniz bölgesinde Osmanlı ile İspanya arasında şiddetli bir hâkimiyet mücadelesi yaşanıyor ve Müdeccenler de İspanya'nın güney ve doğu sınır bölgelerinde yaşıyorlardı. Dolayısıyla, Osmanlı denizcileri ile yardımlaşmaları mümkündür ve nitekim pek çok kez bu durum gerçekleşmişti. Hatta, hem Müdeccenler ve hem de İspanyalılar arasında, 'Osmanlı askerleri kıyıda İspanya'ya çıkacak' beklentisi efsanevi ümit ve korku hikâyelerine dönüşmüştü. Bu yüzden, Müdeccenler için *XVI. yüzyıl İspanya'sında Osmanlıların beşinci kolu* benzetmesi yapılmıştır.⁵⁶

Gerçekte Osmanlıların Kuzey Afrika bölgesiyle ilgilenmelerinin asıl nedeni, İspanya'nın Mersâ el-Kebîr, Vehran (Oran) ve Bicaie'yi ele geçirerek Kuzey Afrika için tehdit oluşturmaya başlamasıydı. Andrew Hess'e göre bu tehdit üç aşamada gerçekleşti. İlk İber Yarımadası'ndaki Reconquista hareketinin bir devamı olarak meydana geldi. İkinci aşamada Mağrib kıyıları bir nevi serbest ticari bölgeye çevrildi. Son olarak da Atlantik deniz yollarının ve Hıristiyan kıyılarının güvenliği için Mağrib sınırı bir savunma hattı haline getirildi. Peki bu başarının ardındaki etkenler nelerdi? İspanyolların XV. yüzyıldan itibaren Kuzey Afrika'da büyük bir zorlukla karşılaşmadan yayılmaları ateşli silahlar, donanma gücü ve profesyonel piyade birlikleri ile Mağrib bölgesindeki siyasi oluşumların zayıflığı ile açıklanmaktadır.⁵⁷

1494 yılında kraliyet kâtibi Fernando de Zafra, Kuzey Afrika kıyılarında görülen Türk denizcilerinin Hıristiyan sularında çok büyük zararlara sebep olabilecekleri konusunda Katolik kralları uyardı. Zafra'ya göre böyle bir gelişmeyi önlemek için Kuzey Afrika'daki önemli noktaların kolaylıkla ele geçirilmesi mümkündür. Kraliyet bu önerileri ciddiye alarak 1497 yılında Melile'nin (Melilla) işgaliyle Mağrib kıyılarında bir yayılma süreci başlattı. Bu süreç Toledo Başpiskoposu Kardinal Jiménez de Cisneros ve Pedro Navarro'nun gerçekleştirdiği seferler ile devam etti. 1511 yılına gelindiğinde iaşesi deniz yoluyla sağlanan bir dizi kıyı istihkâmı oluşturdu.⁵⁸

Osmanlı Devletinin XVI. yüzyılda Akdeniz'deki en büyük güç olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Bu yüzyılda gerçekleştirilen fetihlerle bölgede ekonomik bakımdan da son derece iyi bir konumdaydı. Osmanlılar'ın Kuzey Afrika'ya ulaşmaları XVI. yüzyılda gerçekleşti. Türk denizcileri Oruç ile Hızır (Barbaros) ve İshak kardeşler, 1516 yılında Cezayir'i İspanyollar'dan kurtararak orada İslam hâkimiyetinin koruyucusu durumuna yükseldiler. 1517 yılında Mısır'ın ilhâkıyla Memlûkler'in Osmanlı'ya ilhak edilmesi de, devletin Mağrib yönünde genişlemesine yardım eden bir unsur oldu. Osmanlı hizmetine kabul edilen Barbaros Hayreddin Paşa'nın evvela Cezayir'e (1520) sonra Tunus (1534) ve Trablusgarb'a (1551) hâkim olmasıyla Kuzey Afrika Osmanlı hâkimiyet alanına dâhil edildi. Evvela Portekizlilerin Hint Okyanusu'na açılarak Hindistan yolunda hem merkez İslam yurdu Maşrik için hem de Mağrib İslam yurdu için, ardından İspanyolların yine Mağrib İslam coğrafyası için oluşturdukları tehdit karşısında Osmanlı

⁵⁵ Beebe Bahrami, *The Persistence of the Andalusian Identity in Rabat, Morocco*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Penn Libraries, University of Pennsylvania 1995, s. 109 vd.

⁵⁶ Andrew C. Hess, "The Moriscos: An Ottoman Şifth Column in Sixteenth-Century Spain", *The American Historical Review*, Volume LXXIV, N. 1 (October 1968), s. 1-25; İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 23.

⁵⁷ Mustafa L. Bilge, "Osmanlı-Fas Münasebetleri", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#3-osmanli-fasmunasebetleri> (26.04.2020); Andrew C. Hess, *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizi'nde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, çev. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010, s. 30, 42.

⁵⁸ Hüseyin Serdar Tabakoğlu, *Akdeniz'de Osmanlı-İspanya Rekabeti, 1560-1574: Teşkilat, Denizgücü ve Savaş*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 11.

Devleti, XVI. yüzyılın merkez uygarlık havzasındaki birkaç büyük güçten biri olarak, bu Avrupalı işgalcilerle gerek Okyanus'ta gerek Afrika kıtasında mücadeleye başlamış ve özellikle Kemal Reis'ten Barbaros Hayreddin Paşa'ya ve Piri Reis'e kadar ünlü denizciler sayesinde bu bölgelerin hâmilliğini üstlenmiştir.⁵⁹

Bununla beraber bütün bu büyüklüğüne ve gücüne rağmen Osmanlılar'ın Endülüslülere yapabildiği doğrudan askerî destek çok az oldu. Müslüman korsanlar ve XVI. yüzyıl Cezayir beyleri vasıtasıyla, hem Endülüslü Müslümanlara yardım edildi hem İspanya kıyıları vuruldu ve hem de Batı Akdeniz ve Kuzey Afrika'da Osmanlı hâkimiyeti ya da himâyesi tesis edildi. Ayrıca bu sayede Osmanlı-İslam merkez coğrafyası da güvenlik çemberiyle donatılmış oldu. Fas ya da Mağrib kıyılarındaki Osmanlı himâyesi, iki asır kadar sonra İspanyollar tarafından kısmen etkisiz kılındıysa da, İspanya ile XVI. yüzyılda yapılan birkaç savaşın da gösterdiği gibi, Osmanlılar bölge üzerinde daha baskın bir varlık sergilediler.

Sonuç

Toplumsal tarih bakımından Fas'luların/Mağriblilerin Endülüslüler ile olan tarihî ilişkileri ve neticelerini üç başlıkta değerlendirmek mümkündür.

Birincisi, her dönemde toplumsal ve kültürel etkileşim olgusudur. 711 yılında İspanya'yı fetheden Müslüman ordusu, Araplardan ziyade Berberilerden müteşekkildi. Dolayısıyla fetihle birlikte Endülüslü'e Araplardan daha fazla sayıda Berberi iskân edilmişti. Müslüman olan bu Berberilerin zaman içinde hem Araplar ve hem de İberya'nın yerli unsurlarıyla ırkî ve kültürel karışımı neticesinde ise, Endülüslüler olarak tanımlanan toplum meydana geldi. Fas bölgesinde oluşan ilk önemli İslamî devlet İdrîsîler'dir (789-985). Bu devlet zamanında başlayan ilişkiler, daha çok Endülüslü'ten Fas'a medenî yani idari, kültürel ve sanatsal unsurların taşınması şeklinde cereyan etti. İdrîsîler'e son veren Şîf Fâtımîler (909-1171) devrinde ise, siyasi-askeri mücadeleye rağmen Endülüslü'ten kültürel devşirme devam etti. Fakat aynı şekilde Mısır yoluyla Maşrik İslam yurdundan alıntılar da büyük boyutlara ulaştı.

İkinci başlık, orta ve son dönemlerde siyasi ve askeri desteği kapsar. Özellikle Endülüslü Emevî Devleti'nin 1031'de yıkılmasının ardından, Endülüslülerin kendi ülkelerini korumaktan aciz kalmaları ve Mağriblilerden askeri destek almaları sonrasında, ülke art arda gelen iki Mağrib devleti Murâbitlar ile Muvahhidler'e bağlı bir mümtaz eyalet konumunda yönetildi. Bu süreçte Fas/Mağrib toplumu Endülüslü'ten çok şey öğrendi ve aynı zamanda milli varlığının ekserisini Endülüslü'ü müdafaa etme uğrunda sarf etti. Çünkü Endülüslü'te Hıristiyanlara karşı yaşanan harplerin ağır iktisadi neticeleri elbette öncelikle Endülüslü toplumu, fakat ondan daha fazla Mağrib halkını etkiliyordu. Endülüslü tarihinde "Mağribiler" adıyla anılan bu dönemde gerçekleşen karşılıklı toplumsal etkileşim sayesinde ise, Mağrib halkıyla Endülüslülerin kaynaşması daha ileri seviyelere çıktı. Artık Mağrib bölgesi Endülüslü tarzında eğitim, tarım, şehirleşme, kültür, mimari ve sanat faaliyetlerinin çok daha yoğun yaşandığı bir yer haline dönüştü. Mağrib'teki bu Endülüslü tarzına dönüşüm süreci, Muvahhidler sonrası Endülüslü'teki son devlet Nasrîler ile Mağribi Merfîniler arasında da aynı yoğunlukta devam etti.

Üçüncü ve son başlık ise, Endülüslü'ün düşüşünden sonraki dönemde gerçekleşen insani ilişkileri ele alır. Endülüslüler, 1492 yılında son Endülüslü hânedanı Nasrîler'in düşmesinden kısa süre sonra İspanya Krallığı tarafından zorunlu din değiştirme ya da göç ve sürgün seçenekleriyle karşı karşıya bırakıldılar. 1614 yılına değin süren bu süreçte, Endülüslülere bütün Kuzey Afrika ülkeleri (Fas, Cezayir, Tunus, Moritanya) bir sığınak teşkil etti. Fakat özellikle Fas bu konuda öne çıktı. On binlerce Müslüman ve Yahudî Endülüslü bu ülkeye göç edip yerleşti. Bundan sonra artık Mağribi olarak anılan Endülüslüler, hem yeni yurtlarına uyum sağlayarak kısa sürede bölgenin en gelişmiş topluluğu haline geldiler hem de İspanya'da (Endülüslü'te) kalan soydaş ve akrabalarına yardım ettiler.

'Endülüslü Tehciri', insanlık tarihinde ender görülen büyük insanlık trajedilerinden birisidir. Bu trajedinin kurbanı Endülüslü Müslümanları ve Yahudileri, sorumlusu ise genelde Papalık etkisindeki

⁵⁹ Piri Reis, Kitâb-ı Bahriyye, haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman, İstanbul 1972, s. 54 vd.; Bostan, s. 50-55. İslam'ın Afrika ve özellikle kuzey bölgesinde yayılması konusunda bakınız: Davut Dursun, "Afrika", DİA, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/afrika#2-tarih (19.03.2020).

Hıristiyan Avrupa özelde İspanya-Portekiz Katolik elit sınıflarının fanatizmi; başka bir ifadeyle, Yahudi ve Müslüman düşmanlığını kendilerine siyaset aracı haline dönüştürmüş olan Ortaçağ-Yeniçağ Avrupa Katolik Kilisesi Papalık ile Papalığın emrinde çalışan İspanya yöneticileri ve Engizisyon görevlileridir.

Gerçekte 'Kuzey Afrika'ya Endülüsülülerin hicreti' olgusu, Fas'ta/Mağrib'te XIII.-XVIII. yüzyıllar arasında beş asır sürecek etkileyici bir toplumsal değişim sürecinin de tetikleyicisi oldu. Reconquista ve hicret dönemleri hassaten Endülüsülüler ve genelde tüm Müslümanlar adına trajik asırlar olarak tarihe geçti. Bu süreçte Endülüs halkının ekserisi canları dahil hemen her şeyini kaybetti.

Buna mukabil, belki bu kayıpların bir tesellisi olarak algılanabilecek şekilde, Mağrib ya da Kuzey Afrika coğrafyası bu gelişmelerden kazançlı çıktı. Çünkü İber Yarımadası'nın yetişmiş insan gücünü teşkil eden Endülüs mühâcirleri, Mağrib'e gelirken yanlarında asırların birikimi olan bilgi, yetenek ve teknikleri de getirmişlerdi. Daha da mühimi, bizzat kendileri Fas'tan Trablus'a kadar uzayan Mağrib/Kuzey Afrika coğrafyasında mahalleler, köyler ve kasabalar kurarak; zirai, iktisadi, ilmi, kültürel ve teknik alanlarda kendi tarihi tecrübelerini hayata geçirdiler, bu şekilde Mağribi halklara örnek-model oluşturdular.

Tam olarak dört asır süren (1212-1614) 'Endülüsülülerin hicreti' sayesinde, Mağribi halklar tarımda sulama kanalları ve tekniklerinin kullanılması; Amerika menşeli domates ve patates gibi yeni bitkilerden yararlanılması, Endülüs-İberya mimari tarzıyla köyler, kasabalar, evler ve saraylar inşa edilmesi, Endülüs-Maşrik ilminin camiler ve medreselerde okutulması gibi birçok medeniyet unsurunu kendi hayatlarında görme imkânına erişmişlerdi.

Kuzey Afrika bölgesi Fas, Cezayir ve Tunus'ta birkaç şehrin bu medeni faaliyetlerin merkezleri haline dönüşmesi sayesinde, o çağlarda genel olarak İslam coğrafyasında görülen teknik ve kültürel durgunluğa karşın, her alanda gözle görülür gelişmelerin yaşandığı bir bölge haline dönüştü.

Kaynakça

A. Kaynaklar

Şerîf el-İdrîsî, Muhammed b. Abdullah el-Hammûdî (493/1100-548/1154), *Nüzhetu'l-müştak fi İhtirâkı'l-âfâk*, I, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989.

İbn Bessâm, Ebu'l-Hasen Alî eş-Şenterîni (ö. 542/1147), *ez-Zahîra fi mehâsini ehli'l-Cezîre*, thk. S.M. el-Bedrî, I-IV, Beyrut 1998.

Dabbî, Ahmed b. Yahya (ö.599/1203), *Buğyetü'l-Mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. İdâretü İhyâi't-Türâs, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Kahire 1967.

İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Alî eş-Şeybânî (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-târih*, X-XII, Dâru Sâdır, Brill 1967'den Beyrut 1979-1982.

İbn Hallikân, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve enbâü ebnâ'i'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, VII, Beyrut 1978.

İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, Muhammed b. Muhammed (ö.703/1303), *Kitâbü'z-zeyl ve't-tekmile li kitâbeyi'l-mevsûl ve's-sıla*, nşr. M. b. Şerife, II, Matbûâtü Ekâdemiyeti'l-Memleketi'l-Mağribiyye, Rabat 1984.

İbn İzârî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 712/1312'den sonra), *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. İhsan Abbas, Dâru's-sekâfe, III, Beyrut 1983.

Ebu'l-Fidâ' İsmâil b. Ali (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, nşr. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I, Beyrut 1997.

İbn Ebû Zer', Ebu'l-Hasan Ali (ö. 741/1340), *el-Enisü'l-mutrib bi-ravdu'l-kirtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs*, nşr. G. Johann Tornberg, Dâru'l-Mansûr, Rabat 1973.

Himyerî, Muhammed b. Abdülmü'min (ö.727/1327), *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, nşr. İhsan Abbâs, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1984.

İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullah el-Gırnâtî (713-776/1313-1374), *A'mâlü'l-a'lâm fimen bûyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslam*, nşr. E. Levi-Provençal, Dâru'l-Mekşûf, Beyrut 1956.

İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin Muhammed b. Abdullah el-Gırnâtî (713-776/1313-1374), *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*, nşr. M. Abdullah İnân, Dâru'l-Mekşûf, I, Kâhire 1973.

el-Hulelü'l-meşîyye fi zikri'l-ahbâri'l-Merrâküşîyye (783/1381), nşr. I.S.A. Allouche, Rabat 1936.

- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (ö.821/1418), *Subhu'l-a'sâ fî sinâati'l-inşâ*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, V, Beyrut 1987.
- Hasan el-Vezzân, İbn Muhammed el-Gırnâtî, Afrikalı Leo (ö. 957/1550'den sonra), *Vasfu İfrîkiyâ*, nşr. M. Haccî-M. Ahdar, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, I, Beyrut 1983.
- Piri Reis (960/1553), *Kitâb-ı Bahriyye*, haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman, İstanbul 1972.
- Makkarî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed Tilemsânî (ö.1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbni'l-Hatîb*, nşr. Yusuf M. Bukâî, Dâru'l-Fikr, I-V, Beyrut 1998.
- İbn Ebû Dinar, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû'l-Kâsım er-Ruayni (1110/1698'den sonra), *el-Mûnis fî ahbâri İfrîkiyye ve Tûnis*, Dâru'l-Mesîre, Beyrut 1993.

B. Tetkik Eserler

- Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *Fî't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1987.
- Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *Fî târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, ty.
- Altundağ, Şinasi, "Murâbitlar", *İA*, VIII, 580-586.
- Altundağ, Şinasi, "Muvahhidler", *İA*, VIII, 765-775.
- Ashtor, Eliyahu, *Jews of Moslem Spain*, trn. J.M. Klein, I, Philadelphia 1993.
- Bahrami, Beebe, *The Persistence of the Andalusian Identity in Rabat, Morocco*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Penn Libraries, University of Pennsylvania 1995.
- Bardakçı, Mehmet N., "İbnü'l-Arabî Öncesi Endülüs'te Tasavvuf", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, S. 23 (2009), s. 325-355.
- Basset, Rene, "Berberiler", *İA*, II, 525-34.
- Basset, Rene, "İbn Tûmert", *İA*, V/2, 831-833.
- Bello, María Isabel Fierro, "Entre el Magreb y al-Andalus: la autoridad política y religiosa en época almorávide", *Balaguer 1105: cruïlla de civilitzacions*, Fiocel Sabaté i Curull (aut. 2007), s. 99-120.
- Beneşrîfe, Muhammed b. Abbûd, *Cevânib mine'l-vâki'l-Endelüsî fî'l-karni'l-hâmisi'l-Hicrî*, Titvân 1987.
- Beneşrîfe, Muhammed b. Abbûd, "el-Endelüs ve'l-Mağrib", *Muallimetü'l-Mağrib*, *Encyclopedie du Maroc*, III, 820-822.
- Bilge, Mustafa L., "Osmanlı-Fas Münasebetleri", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#3-osmanli-fas-munasebetleri> (26.04.2020).
- Bilgin, Feridun, "Osmanlı Hâkimiyetindeki Tunus'a Endülüs Müslümanlarının (Müdeccenler-Moriskolar) Göçleri (XVI.-XVII. Asırlar)", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8/1 (2013), s. 29-49.
- Bostan, İdris, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Branco, Marco di - Kordula Wolf, "Berbers and Arabs in the Maghreb and Europe, medieval era", *The Encyclopedia of Global Human Migration*, Blackwell Publishing Ltd. 2013, s. 1-8.
- Bûtsîş, İbrahim Kâdirî, *el-Mağrib ve'l-Endelüs fî Ahdi'l-Murâbitîn*, Dâru't-talîa, Beyrut 1993.
- Carrasco, Diego Melo, "Al-andalus y el Magreb: nazarîes y benimerines; notas en torno a una 'historia paralela", *Marruecos y América Latina*, ed. J.J. Vagni-L. Calle, Coquimbo 2014, s. (29-46).
- Castro, Francisco Vidal-Manuel Villar Raso, *El zoco: vida económica y artes tradicionales en al-Andalus y Marruecos*, Series: El legado andalusí, Sierra Nevada, Granada 1995.
- Ceran, İsmail, "Merîniler", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/meriniler (18.04.2020).
- Demirkent, Işın, "Franklar", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/franklar (11.04.2020).
- Denedeş, İ. Abdüllatîf, *el-Endelüs fî nihâyeti'l-Murâbitîn ve müstehilli'l-Müvahhidîn: Asru't-tavâifi's-sânî (1116-1151)*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- Dozy, Reinhart, "Endülüs Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, çev. Heyet, IV, Esra, Konya 1994.
- Dursun, Davut, "Afrika", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/afrika#2-tarih (19.03.2020), s. 418-426.
- Düveydâr, Hüseyin Yusuf, *el-Müctemaü'l-Endelüsî fî'l-asri'l-Ümevî (138-422/755-1030)*, Matbaatü'l-Hüseyni'l-İslâmîyye, Kâhire 1994.
- Ebâ'l-Hayl, Muhammed b. İbrahim, *el-Endelüs fî'r-rub'i'l-ahîr mine'l-karni's-sâlisi'l-Hicrî (275-300/888-912)*, Mektebetü'l-Melik Abdülazizi'l-âmmeti's-Suûdiyye, Riyad 1995.
- Enamorado, Virgilio Martínez, "Idrisies y omeyas. La gestación de dos estados en el Occidente musulmán", *Exposición Triángulo de al-Andalus, catálogo de la exposición (Alcazaba de los Udaya*, octubre 2003-enero 2004), Granada (2003), s. 54-65.
- Encyclopedia Britannica*, Çevrimiçi: britannica.com/topic/Vandal-Germanic-people (11.04.2020).

- Fıġlalı, Ethem Ruhi, "Fah", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/fah (12.04.2020).
- Feylâlî, Abdülaziz, *el-Alâkâtü's-siyasiyye beyne'd-Devleti'l-Ümeviyye fi'l-Endelüs ve düveli'l-Mağrib*, el-Müessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, el-Cezâir 1983.
- Fuâd Seyyid, Eymen, "Fâtımîler", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/fatimiler#1 (14.04.2020).
- Gómez-Rivas, Camilo, "The Ransom Industry and the Expectation of Refuge on the Western Mediterranean Muslim-Christian Frontier, 1085-1350", *The Articulation of Power in Medieval Iberia and The Maghrib*, ed. Amira K. Bennison, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 217-232.
- Hallâk, Hasan Ali, *el-Alâkâtü'l-hadâriyye beyne's-şark ve'l-garb fi'l-usûri'l-Vüstâ: el-Endelüs-Sikilliye ve's-Şâm*, Darü'l-Camiyye, Beyrut 1986.
- Harekât, İbrahim, *el-Mağrib abre't-târîh*, Dâru'r-reşâdü'l-hadîse, I-III, ed-Dârulbeyzâ' 1984.
- Harekât, İbrahim, "Fas-Kültür ve Medeniyet", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fas#5-kultur-ve-medeniyet> (26.04.2020).
- Harekât, İbrahim, "Fas-Tarih", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/fas#2-tarih (11.04.2020).
- Harekât, İbrahim, "Mağrib", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/magrib#1 (13.04.2020).
- Harîrî, M. İsa, *Târîhu'l-Mağribi'l-İslamî ve'l-Endelüs fi'l-asri'l-Merîni 610/1213-869/1465*, Dâru'l-kalem, Kuveyt 1987.
- Hasan, Âmir A. Abdullah, *Devletü Benî Merîn: Târîhuhâ ve siyâsetühâ ticâhe Memleketi Ğurnâta el-Endelüsiyye ve'l-Memâliki'n-Nasrâniyye fi İsbanya (668-869/1269-1465)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü'n-Necâh el-Vataniyye-Külliyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Nablus (Filistin) 1424/2003.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985-1986.
- Herrero, Omayra, "las distintas visiones de un conquistador beréber según las fuentes medievales", *Biografías Magrebíes: Identidades y Grupos Religiosos, Sociales y Políticos en el Magreb Medieval*, ed. Mohamed Meouak, CSIC, Madrid 2012, s. 141-186.
- Hess, Andrew C., "The Moriscos: An Otoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain", *The American Historical Review*, Volume LXXIV, N. 1 (October 1968), s. 1-25.
- Hess, Andrew C., *Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizi'nde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, çev. Özgür Kolçak, Küre Yayınları, İstanbul 2010.
- Historia de Marruecos*, Director: José Crespo Redodo, Consejería de Educación Embajada de España Marruecos, Rabat 1992.
- Hitti, Philip Khuri, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, III, Boğaziçi, İstanbul 1989.
- Hodgson, M.G.S., *İslam'ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınevi, Ankara 2017.
- İnân, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hâncî, I-VI, Kâhire 1997.
- James, D., "Al-Andalus in Africa: Some Notes On The Transfer of Technology by The 17th Century Spanish Morisco Refugees to North Africa and The Sahel", *Al-Andalus in Africa, Manuscripta Orientalia*, 17/2 (2011), December, s. 28-30 (28-32).
- Kennedy, Hugh, *Muslim Spain and Portugal*, Longman, London 1996.
- Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi/Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla*, çev. Yasin Aktay, İletişim, İstanbul 2016.
- Lewis, Bernard, *Çatışan Kültürler: Keşifler Çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Manzana Rodríguez, M. Ángel, "Sociedad, linajes y cohesión tribal en el Mágreb bajomedieval: consideraciones sobre las teorías de Ibn Jaldûn", *Biografías Magrebíes: Identidades y Grupos Religiosos, Sociales y Políticos en el Magreb Medieval*, ed. Mohamed Meouak, CSIC, Madrid 2012, s. 273-295.
- Manzano, Miguel Á., "La Península Ibérica y el norte de África en los inicios del bajo Medievo: relaciones políticas y apuntes historiográficos", *711-1616: de árabes a moriscos Una parte de la Historia de España*, ed. M. Fierro vd., Al-Babtain Foundation, Córdoba 2012, s. 67-86.
- Marçais, Georges, *Bilâdü'l-Mağrib ve alâkatühâ bi'l-Maşriki'l-İslamî fi'l-usûri'l-vüstâ*, çev. M.A. Heykel, İskenderiye 1991.
- Meral, Ruveyda, *Tasavvuf Tarihinde Horasan ve Endülüs Etkileşimi: Abdullah el-Ensârî el-Herevî ve İbnü'l-Arif Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ. SBE., İstanbul 2019.

- Mes'ad, Sâmîye Mustafa, *el-Alâkâtü beyne'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi asri'l-Hilâfeti'l-Ümeviyye (300-399/912-1008)*, Ayn li'ddirâsât ve'l-buhûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, İskenderiye 2000.
- Mûnis, Hüseyin, *Târihü'l-Mağrib ve hadâratühû*, Beyrut 1992.
- Murphy, James C., *The History of the Mahometan Empire in Spain*, William Bulmer and Co., London 1816.
- Nadeau, Carolyn A., "Contributions of Medieval Food Manuals to Spain's Culinary Heritage", *Cincinnati Romance Review*, 33 (Winter 2012), s. 59-77.
- Öz, Mustafa, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-abdullah-el-ehdi (18.04.2020).
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları*, I, TDV, Ankara 1994.
- Özdemir, Mehmet, "Hammûdîler", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/hammudiler (12.04.2020).
- Özdemir, Mehmet, "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Dönemde Endülüs", *İbn Rüşd*, Kayseri, E.Ü. Gevher Nesibe Tıp Merkezi, 1994, s. 1-35.
- Özdemir, Mehmet, "Müvelledûn", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/muvelledun--endulus (19.04.2020).
- Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Manisa 2007.
- Öztuna, Yılmaz, *İslam Devletleri, Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı, I, Ankara 1996.
- Razûk, Muhammed, *el-Endelüsiyyûn ve hicrâtühüm ilâ'l-Mağrib hilâle'l-karneyn 16-17*, İfrîkiya eş-Şark, Rabat 1991.
- Razûk, Muhammed, "İdrîsîler", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/idrisiler (11.04.2020).
- Rouighi, Ramzi, *The Making of a Mediterranean Emirate: Ifriqiya and Its Andalusis, 1200-1400*, University of Pennsylvania, Philadelphia 2011.
- Ramzi Rouighi, "The Andalusî origins of the Berbers?", *Journal of Medieval Iberian Studies*, 2/1, January 2010, s. 93-108.
- Rosser-Owen, Mariam, "Andalusî Spolia in Medieval Morocco: 'Architectural Politics, Political Architecture'", *Medieval Encounters*, 20 (2014), s. 152-198.
- Rouighi, Ramzi, "The Berbers of the Arabs", *Studia Islamica*, 106 (2011), s. 49-76.
- Sánchez, P., "Marruecos tras la conquista islámica. Un estudio de geografía dialectal", *EDNA*, 11 (2007), 101-119.
- Sénac, Philippe, *Le Maghreb, al-Andalus et la Méditerranée occidentale (VIIIe-XIIIe siècle)*, Université de Toulouse, Le Mirail 2007.
- Shatzmiller, Maya, "al-Muwahhidûn", *EF*, C.VII, 801-802.
- Sîsâlim, İsmâ Sâlim, *Cüzürü'l-Endelüsi'l-Mensiyye*, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut 1984.
- Şendeb, M. Hüseyin, *el-Hadâratü'l-İslamiyye fi Bağdâd fi'n-nısfı's-sânî mine'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî (467-516)*, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1984.
- Şeyban, Lütfî, *Mudejares & Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İstanbul 2010.
- Şeyban, Lütfî, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz, İstanbul 2003.
- Tabakoğlu, H. Serdar, *Akdeniz'de Osmanlı-İspanya Rekabeti, 1560-1574: Teşkilat, Denizgücü ve Savaş*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Ubûdî, Câsim - Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-hatib-lisanuddin (18.04.2020).
- Uludağ, Süleyman, "İbn Haldûn", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/ibn-haldun#1 (18.04.2020).
- Usaymî, Eymân bint Dahîlüllâh, *el-Alâkâtü'l-ilmîyye beyne'l-Endelüs ve Medîtetü Fâs (201-897/817-1492)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü Ümmi'l-kurâ-ed-Dirâsâtü'l-ulyâ't-târîhiyye, Mekke 2009.
- Valérian, Dominique, "Contrôle et Domination Politique de L'espace dans le Maghreb Central (VIIIe-XIe Siècle)", *La légitimation du pouvoir au Maghreb médiéval*, Madrid 2011, s. 136 (135-143).
- Penelas, Mayte, "Islamisation et arabisation de l'Occident musulman médiéval (viii-xiie siècle)", *Anliiese Nef*, ed. D. Valérian, Publications de la Sorbonne, Paris 2013, <http://journals.openedition.org/mcv/5019>.
- Valérian, Dominique, "Le rôle de la diaspora andalouse dans le commerce des ports maghrébins (XIe-XVe siècle)", journals.openedition.org/framespa/2939.
- Voguet, Élise, "Cadîes y cadiazgo en al-Andalus y el Magreb medieval", *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus*, CSIC, Madrid 2012, s. 225-230.

Voguet, Élise, “Islamisation de ‘l’intérieur du Maghreb’: les fuqahâ’ et les communautés rurales”, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 126, 141-152.

Warmington, Brian H., *North Africa/The Vandal Conquest*, Çevrimiçi: britannica.com/place/North-Africa/The-Vandal-conquest.

Watt, W. Montgomery, *Fî târihi İsbanya el-İslamiyye*, çev. M. Rıza Mısrî, Şirketü'l-Matbûât, Beyrut 1994.

Yazılıtaş, Nihat, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Konya (2005), s. 189-210.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/abbasiler#1 (13.04.2020).

Yıldız, Hakkı Dursun, "Berberiler", *DİA*, Çevrimiçi: islamansiklopedisi.org.tr/berberiler (11.04.2020).

Yiğit, İsmail, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi/Endülü's (Gırnata) Beni Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslam Devletleri*, IX, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1995.

Yver, G., “İfrîkiye”, *İA*, V/2, 939-40.

Za'ferânî, Haim, *Yahûdü'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, trc. Ahmed Şemlân, I, Rabat 2000.

Zebîb, Necîb, *el-Mevsûatü'l-âmmе li-târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Dâru'l-emîr, II, Beyrut 1995.

Zeytûn, M. Muhammed, *el-Müslimûn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, el-Mektebetü'l-İskenderiyye, İskenderiye 1990.

**Orta Bizans Dönemi'nde Başkent Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayış:
Panagia Ton Khalkeon Kilisesi Örneği**

Geliş Tarihi: 05/05/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Kaya Zenbilci, İlkül, “Orta Bizans Dönemi'nde Başkent Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayış: Panagia Ton Khalkeon Kilisesi Örneği”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 193- 215.

İlkül KAYA ZENBİLCİ *

Öz

Thessaloniki, *Byzantium* ile batı arasındaki bağlantıyı sağlayan iki ana karayolundan birinin üzerinde, jeopolitik açıdan önemli bir konumda bulunuyordu. Kent, başkent *Konstantinopolis*'ten sonra, Orta Bizans Döneminde "*symvasilevousa*" ve "*symproteuousa*" olarak adlandırılan en önemli ikinci kentiydi. Bizans Döneminde kentte, çoğu *Konstantinopolis*'in *metropolitan* yapılarının plan şeması ve dış tasarım özelliklerini yansıtan, özellikle yapı malzemesi olarak tuğlanın ağırlıklı olarak kullanıldığı kiliseler inşa edilmiştir. Orta Bizans Dönemi'nden kentte 53 kilise ve manastırın varlığı tespit edilmiştir. Günümüzde bu yapılardan 29'u ya bütünüyle korunmuş ve hala ayaktadır ya da kazılar nedeniyle harap durumdadır. Yapılardan 24'ü ise sadece yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Bu çalışma Bizans İmparatorluğu'nun başkenti *Konstantinopolis*'in mimari anlayışının taşra yapılarına aktarımı bağlamında *Thessaloniki*'deki Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin mimari özelliklerine odaklanmaktadır. Kilise, imparatorluğun ikinci önemli kentinde Orta Bizans Dönemi'ne (843-1204), bir başka söylemle '*Makedonyalı Rönesansı*' olarak adlandırılan döneme ait tek ve en önemli yapıdır. Yapı, biri batı girişindeki mermer lentonun ön yüzünde, diğeri ise naostaki bir beşik tonozun kemeri üzerinde yer alan iki kitabeye göre, *Thessaloniki*, *Bulgaria* ve *Longobardia katepano*'su, *epi tou koitonos* ve *protospatharios* unvanlı Khristophoros, eşi Maria ve çocukları Nikephoros, Anna ve Katakali tarafından 1028'de inşa edilmiş ve Meryem'e adanmıştır. Bu kilise, MS geç 2.-erken 3. yüzyıl dolaylarında şekillenmiş Roma *agora*'sının batısında, Bizans Dönemi kent surlarının içinde, kentin aşağı kesimindeki merkezî bir noktada bulunmaktaydı. Kilisenin Bizans Dönemi'ndeki adı bilinmemekle birlikte, Panagia ton Khalkeon (*Bakırcıların Meryem'i*) adının kilisenin etrafındaki bakır zanaat atölyeleri ile ilişkili olarak Türkçe bir söylemle 'Kazancılar' ya da 'Bakırcılar'dan kaynaklandığı düşünülmektedir. Dahası, kaynaklarda belirtildiği üzere, yapı muhtemelen *Konstantinopolis*'teki Panagia ton Khalkoprteia Kilisesi gibi, aynı adla anılmıştır. Panagia ton Khalkeon Kilisesi plan şeması açısından kubbeli ve dört serbest destekli tipte kapalı Yunan haçı planlı bir örnektir. Yapının zemin planının şematik olarak benzerlerinin çoğu Orta Bizans Dönemi'ne ait kiliselerdir. Yapının dış tasarımı, pilasterler, nişler, kemerli pencereler, pencereleri çevreleyen kademeli kemerler, çokgen, yüksek kubbe kasnağı ve köpek dişi frizleriyle, Orta Bizans Dönemi yapılarının tipik dış cephe özelliklerini yansıtır.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık tarihi, Bizans mimarisi, kapalı Yunan haçı plan, Selanik, Panagia ton Khalkeon Kilisesi

The Architectural Perspective Transferred from Constantinople to a Province in the Middle Byzantine Period: The Case of Panagia Ton Chalkeon Church

Abstract

Thessaloniki was in a geopolitically substantial position on one of the two main road connecting the *Byzantium* to the west. The city earned the titles of "*symvasilevousa*" and "*symproteuousa*" as a co-reigning city of the Byzantine Empire besides the capital Constantinople. During the Byzantine period, many churches were built in the city. In terms of plan type, design of outer walls and specifically brickwork, the churches would seem to be a provincial representative of the *metropolitan* style of Constantinople. There were 53 churches and urban monasteries located within the centre of the Middle Byzantine Thessaloniki, however, 29 of them are still

* Dr. Öğretim Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Orcid no: 0000-0001-8106-656X, ilkgulkaya@yahoo.com

maintained, either in integral form or in ruinous condition as a result of excavations, although 24 are known only from the written sources.

This study focuses on transfer of Constantinopolitan architectural style to a building of Byzantine province exemplifying Panagia ton Chalkeon Church in Thessaloniki. The monument is registered among the most prominent and well preserved buildings of the middle Byzantine period in Thessaloniki; in other words, the most important religious building of the so-called '*Macedonian Renaissance*' in the second substantial city of the empire. The building is identified by two dedicatory inscriptions, one on the marbel lintel over the western entrance and the other on arch of a barrel-vault inside of the monument. It was built in 1028 by Christophoros, *katepano* of Thessaloniki, Bulgaria and -soon- Longobardia, *epi tou konos* and royal *protospatharios*, his wife Maria, and their children Nikephoros, Anna, and Katakali and was dedicated to Mother of God. The church is located in Byzantine city-walls, on the west of Roman agora shaped in late 2nd-early 3rd century, and on a central area of the lower part of old Byzantine city. The Byzantine name of the Panagia ton Chalkeon is not known. This name echoes the Turkish designation 'Kazancılar' or 'Bakircılar', deriving from the fact that from the Byzantine period until present day there have been copper-smith's workshops around the building. Furthermore, as mentioned in modern sources, the church at Byzantine period was probably called Panagia ton Chalkoprateion, like the church of that name in Constantinople. Panagia ton Chalkeon Church is an example of domed and inscribed-cross with a single narthex. Most of the buildings with similar plan of core plan of our example are dated to the middle Byzantine period. The outer walls, pilasters, niches, arched windows, stepped arches surrounding the windows, multilateral drum, dog-tooth bands of Panagia ton Chalkeon Church reflect the typical façades of the middle Byzantine period.

Keywords: Architectural history, Byzantine architecture, cross-in-square, Thessaloniki, Panagia ton Chalkeon Church

Giriş

Bizans İmparatorluğunun uzun tarihi boyunca¹ *Thessaloniki* başkent *Konstantinopolis*'ten sonra ikinci önemli kent olarak nitelendirildi; hatta Orta Bizans Dönemi'nde imparatorluğun ikinci başkenti olarak "*symvasilevousa/symprouteousa*" unvanıyla tanımlandı.² Şüphesiz ki bu tanımlamada yadsınamaz bir gerçeklik payı vardır.³ *Thessaloniki*, *Makedonia* bölgesindeki Bizans kentlerinin en önemlisiydi. Şehir, Vardar Nehri'nin bereketli ovasının doğu kenarında, Ege Denizi'nin kuzeyinde ve Balkan yarımadasının güney kesiminde; 9. yüzyılın başlarında kurulmuş olan kara ve deniz yollarının kavşağında yer alıyordu. *Konstantinopolis*'ten batıdaki *Via Egnatia*'ya uzanan iki ana kara yolundan biri *Thessaloniki*'den geçiyordu; böylece kent Balkan yarımadasının en büyük ticari merkezi ve pazarlarından biri olarak Ege ile Balkanlar arasında aracılık etti. Dahası; Karadeniz'den gelen ticarî

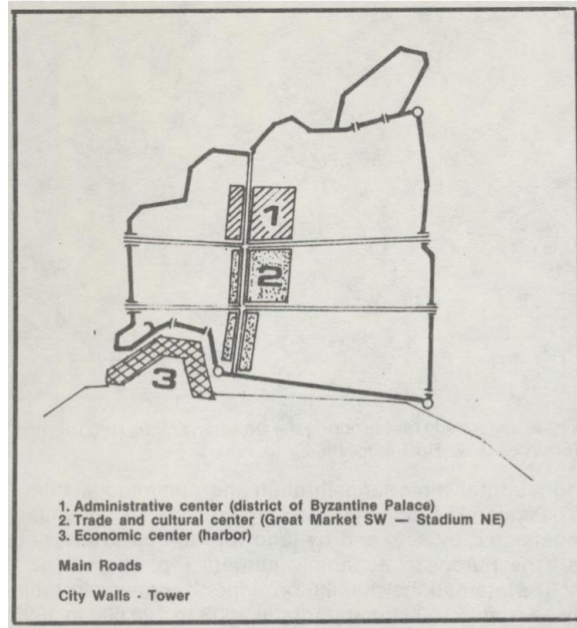
¹ Bizans dönemi kentinin tarihi açısından ilk önemli evre 6. yüzyılın sonları-7. yüzyılın başlarına denk gelir. Bu dönem aynı zamanda Bizanslılar için Pers ve -630'lardan sonra- Arap tehlikesinin ortaya çıktığı bir evredir. 6. yüzyılın son çeyreğinden 7. yüzyılın son çeyreğine kadar *Thessaloniki* sık sık Avar ve Bulgar-Slav akınlarına maruz kalmıştır. *Aziz Demetrios'un Mucizeleri* bu dönemin olaylarını aktaran en önemli kaynaktır ve Avarların "*Thessaloniki'nin zaptının, çok zengin ve büyük bir nüfusa sahip bir kent olarak Bizans İmparatorluğu için büyük bir kayıp olabileceğini düşündüğünü*" kaydeder. Kent 904'te Sarazen Tripolisli Leon tarafından acımasızca yağmalanmıştır. *Timarion'a* göre *Thessaloniki* 12. yüzyılda *Skythia*, İtalya, İberya ve Kelt topraklarından gelen tüccarların uğrak yeri olan ticari bir bölgeydi; İtalyan tüccarlar kentte koloni kurmuşlar; bunu 1185'teki Norman kuvvetlerinin istilası izlemiştir. 1204'ten sonra *Thessaloniki*'nin çalkantılı tarihinin, şehrin evrimi üzerinde güçlü bir etkisinin olması kaçınılmaz olmuş; daha spesifik olarak, birbirini izleyen fetihler ve iç savaşların yanı sıra çeşitli dış gelişmelerden kaynaklanan siyasi, ekonomik ve sosyal koşullardaki dalgalanmaların, kentin varlığı üzerinde kesin bir etkisi olmuştur. 1204-1224 arasında IV. Haçlı Seferi'nin ardından *Thessaloniki*'de bir Frank yönetimi kurulmuştur. 1224'ün Aralık ayında Theodoros Komnenos Dukas'ın ardından; 1246'da III. İoannes Vatatzes'in güçleri *Thessaloniki*'yi ele geçirmiştir. 1341'de kente Sırp saldırmışlardır. 1383'deki Osmanlı saldırısının ardından ikinci bir girişimin başarılı olması sonucunda kent Nisan 1387'de Osmanlı idaresine geçmiştir. Kısa süre sonra yeniden Bizans'ın eline geçen *Thessaloniki* 1394 Nisan'ında I. Bayezid tarafından alınmıştır. 1402'deki Ankara Savaşı'nın ardından kent tekrar Bizans yönetimince devralınmıştır. 1430'da ise şehri II. Murat fethetmiştir. Böylece kentteki Bizans hâkimiyeti sona ermiştir; Evangelhos Dimitriadis, "Thessaloniki: 2300 years of continuous urban life", *Ekistics* 53(316/317), 1986, s. 113; Timothy E. Gregory, "Thessalonike", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, s. 2071-2072; Angeliki Laiou, "Thessaloniki and Macedonia in the Byzantine Period", *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History, Papers from the Melbourne Conference, July 1995*, Brill, Leiden, Boston, 2000, s. 2-3, 8; John W. Barker, "Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses", *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2003, s. 9; David Jacoby, "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450", *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2003, s. 89; ayrıca daha detaylı tarihçe için bk.; Apostolos P. Vacalopoulos, *History of Thessaloniki*, Selanik, 1963.

² *symvasilevousa* (συμβασιλεύουσα): eş yönetim ya da *symprouteousa* (συμπρωτεύουσα): eş başkent; İohannes K. Khasiotis, *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: ιστορία και πολιτισμός*, Paratirites, 1997, s. 12.

³ Barker, "Late Byzantine Thessalonike", s. 8.

mallar başkent *Konstantinopolis* üzerinden, at ve katırlardan oluşan kervanlarla *Thessaloniki*'ye getiriliyordu.⁴ Kent ticari canlılığının yanı sıra zengin bir kırsal hinterlanda sahipti.⁵ 12. yüzyıla ait bir Bizans metninde *Thessaloniki*'den "...çiftçilerin her türlü ürününü yetiştirebileceği verimli topraklara sahiptir. Alanın tamamen düz, taşlardan ve çalılardan temizlenmiş olması sayesinde, süvarilerin binicilik talimi ve hatta generallerin savaş manevralarını pratik etmek üzere uygun bir noktadır..." şeklinde söz edilmiştir.⁶ Kentin kuzeybatı köşesinde korunaklı bir limanı vardı. Bu liman 332'den 1430'lara kadar aktif olarak kullanıldı (G. 1-2). Bir diğer liman ise güneydoğu köşede yer alan Roma İmparatorluğu Dönemi'nden kalma limandı.⁷ 5. yüzyılda kent İlyria (*Illyricum*) *praefectura*'sının başkenti ve önemli bir episkoposluk merkeziydi.⁸ Belli bir refah seviyesine ulaşmış olsa da; esasen kentin çekiciliği zenginliğinden ziyade stratejik ve sembolik önemiyle ilişkiliydi.

MÖ 315'te kurulmuş ve ızgara planına göre düzenlenmiş Helenistik dönem kentinin⁹ Roma hâkimiyeti döneminde süreklilik arz eden gelişimi, Bizans evresinde devam etti; ancak aşağı kentin doğu kesimi MS 300 dolaylarında planlanmıştır. Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi yapılarının mimarları tarafından yeni yapılar inşa edilirken, kentin önceki planına sadık kalındı.¹⁰ Bizans kentinde yerleşim bölgelerinin çoğu ve ticaret alanları aşağı kentte ve *Odos Dimitriou* civarında yer almaktaydı (G. 1-2). Bu yol ile kuzey iç duvar arasında, aşağı kentteki alanda, tarlalar, evler ve manastırlar inşa edilmiştir. Şehrin kuzey kesiminde iç duvar, daha seyrek yerleşilmiş akropolü kasabanın geri kalanından ayırmıştır. Zaman içerisinde kent bu duvarların etrafında genişlemeye devam etmiştir. Orta Çağ'da kent, imparator Theodosios döneminde inşa edilmiş kent duvarları, merkezî caddeler boyunca uzanan evler ve kolonadlarla büyük bir kent manzarası sunar. Yerleşim alanlarına dair çok az şey bilirse de kiliselerinin adını taşıyan cemaat oluşumlarının veya mahallelerin kurulduğu kesindir.¹¹

G.1.14. yüzyılda *Thessaloniki*-Bizans kentinin diyagramı (Tafrali, 1913).

904'teki yağma, *Thessaloniki*'nin nüfusunun azalmasına, refahının düşmesine ve kentteki yapıların onarılması ihtiyacına yol açmıştır. Limanın batı ucunda bulunan bir yazıta göre; deniz surları imparator VI. Leon ve Aleksandros (886-912) himayesinde onarılmıştır. Bu dönemde Hagia Sophia

⁴ Laiou, "Thessaloniki and Makedonia", s. 7.

⁵ Jacoby, "Foreigners", s. 89.

⁶ Barry Baldwin, *Timarion, Translated with Introduction and Commentary*, (Çev. B. Baldwin), Wayne State University Press, Detroit, 1984, s. 45.

⁷ Dimitriadis, "Thessaloniki", s. 113.

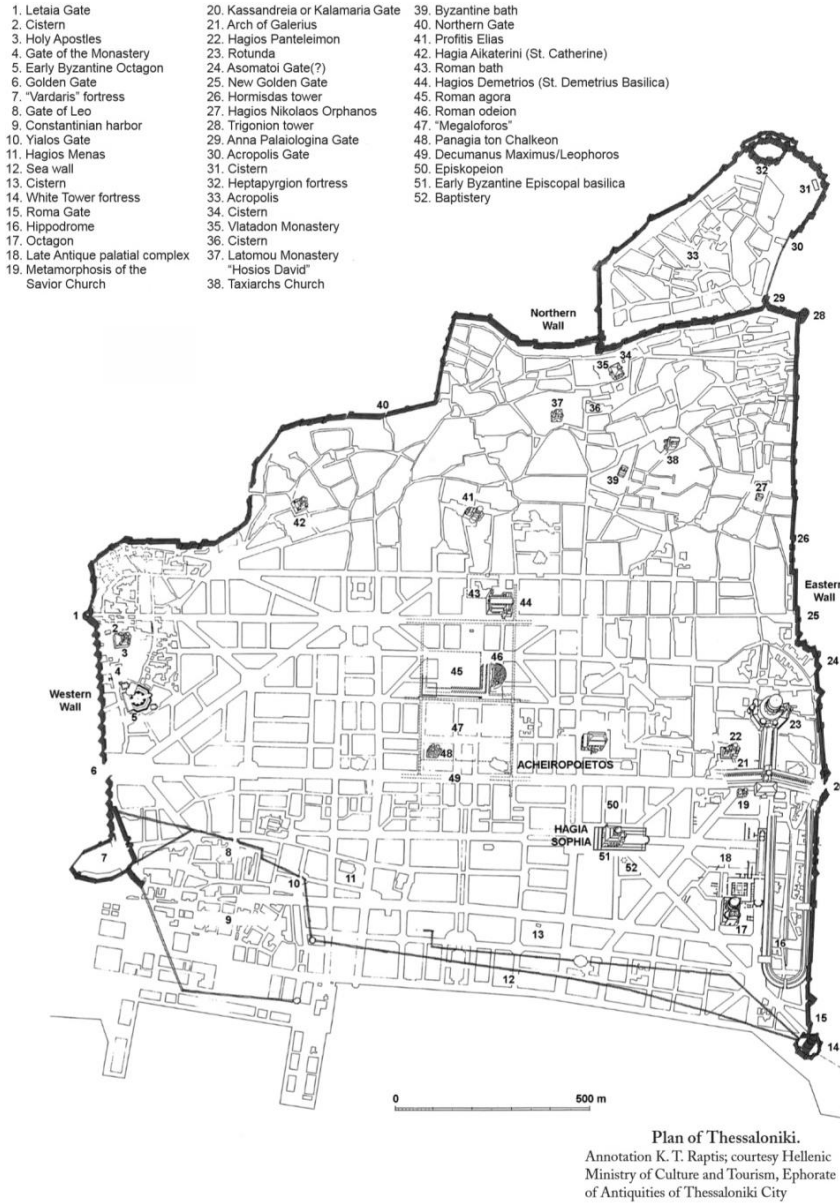
⁸ Gregory, "Thessalonike", s. 2071.

⁹ bk.; Michael Vickers, "Hellenistic Thessaloniki", *The Journal of Hellenic Studies*, 92, 1972, s. 156-170.

¹⁰ Vickers, "Hellenistic Thessaloniki", s. 158-159.

¹¹ Charalambos Bouras, "Houses and settlements in Byzantine Greece", *Ekistics* 38(228), 1974, s. 341.

Kilisesi'nin¹² galeri katı yenilenmiş ve muhtemelen zemine *opus sectile* mozaikler eklenmiştir.¹³ 10. yüzyıl *Thessaloniki* için bir duraklama dönemi iken; 11. yüzyıl taşınabilir sanatın yanı sıra, kiliseler ve fresklerinin sanatsal hamilik açısından parladığı bir evre olmuştur. Bu büyüme hem siyasi istikrar, hem de ekonomik genişleme ve himayedeği değişikliklerle bağlantılıdır.¹⁴ Kentte Frank yönetimi sonrasında, 13.-14. yüzyıllarda inşa faaliyetinin arttığı anlaşılır. Bu dönemde kentte yeni kilise ve manastırlar inşa edilmiştir (G. 2).

G.2. *Thessaloniki* kentinin topoğrafik diyagramı ve Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin konumu (no.48), (Gerstel, Kyriakakis vd., 2018, fig. 1).

¹² *Thessaloniki*'deki Hagia Sophia Kilisesi hakkında bk.; Kalliopi Theoharidou, *The architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki: from its erection up to the Turkish conquest*, B.A.R. International Series, Oxford, 1988; E. Koukourtidou-Nikolaidou ve A. Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, Kapon Editions, Atina, 1997, s. 197-213; Janina K. Darling, *Architecture of Greece*. Westport, Connecticut, Greenwood Publishing Group, Londra, 2004, s. 13-16; Chrysanti Mauropoulou-Tsioume, *Hagia Sophia: The Great Church of Thessaloniki*, (Çev. N. Wardle), Kapon Editions, Atina, 2014; Sharon E. J. Gerstel, Chris Kyriakakis ve diğerleri; "Soundscapes of Byzantium: The Acheiropoietos Basilica and the Cathedral of Hagia Sophia in Thessaloniki", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 87(1), 2018, s. 188-195.

¹³ Amelia R. Brown, *Middle Byzantine Thessaloniki: Art, Architecture, and History of the Ninth through Twelfth Century*, Basılmamış Lisans Tezi, Princeton Üniversitesi, 1999, s. 56-57.

¹⁴ Brown, *Middle Byzantine Thessaloniki*, s. 80.

Bugün bizler için mimarlık tarih açısından önem arz eden Panagia ton Khalkeon Kilisesi, imparatorluğun ikinci önemli kentinde Orta Bizans Dönemi'ne (843-1204), bir başka söylemle 'Makedonyalı Rönesansı' olarak adlandırılan döneme ait tek ve en önemli yapıdır. Bu çalışma Bizans İmparatorluğu'nun başkenti *Konstantinopolis*'in mimari anlayışının bir taşra yapısına aktarımı bağlamında, *Thessaloniki*'deki Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin mimari özelliklerine ve plan şemasına odaklanmaktadır. Yapı, mimari özellikleri bakımından *Konstantinopolis*'teki Orta Bizans Dönemi'ne ait örneklerle karşılaştırılmıştır.

Panagia ton Khalkeon Kilisesi

Bizans Dönemi'nde *Thessaloniki*'de, çoğu *Konstantinopolis*'in metropolitan yapılarının plan şeması ve dış tasarım özelliklerini yansıtan, özellikle yapı malzemesinde -ağırlıklı olarak- tuğlanın kullanıldığı kiliseler inşa edilmiştir. Bu yapılardan erken evreye ait beş yapı, Karanlık Dönem'den bir yapı günümüze ulaşmıştır. Orta Bizans Dönemi'nden 53 yapı ve manastır bilinse de bu yapılardan 29'u ya bütünüyle korunmuş ve hala ayakta ya da yapılan kazılar nedeniyle harap durumdadır. Yapılardan 24'ü ise sadece yazılı kaynaklardan bilinmektedir.¹⁵ Geç Bizans Dönemi'nden ise sekiz yapı bugün günümüze gelmiştir. Bu yapıların bir kısmı 1917 yangınında tahrip olmuş ve onarım görmüştür.

Çalışmamızın konusu olan Panagia ton Khalkeon Kilisesi bir Orta Bizans Dönemi yapısıdır. Yapı *Thessaloniki*'de, eski Helenistik *agora*'nın bulunduğu alanda, *stoa*'nın güneyinde, MS geç 2.-erken 3. yüzyıl dolaylarında şekillenmiş Roma *forum*'unun batısında, Bizans Dönemi kent surlarının içinde ve kentin aşağı kesimindeki merkezî bir konumdadır. Arkeolojik kanıtlara göre, antik *Thessaloniki*'nin kutsal alanı bu Bizans kilisesinin güneybatısında yer alıyordu; idari merkez de buradaki büyük kamu binalarının bulgularına göre muhtemelen bu alandaydı.¹⁶ Roma ile *Konstantinopolis*'i birbirine bağlayan *Via Egnatia*'nın¹⁷ *Thessaloniki* kent merkezinden geçen hattı, kilisenin güneyindeydi; dolayısıyla kilise bu yola bitişik olarak inşa edilmişti (G. 2). Modern kent için planlanan metro hattı için yapılan kazı çalışmaları, 11. yüzyıl yapısının Geç Roma Dönemi'ne ait bir yapının kalıntıları üzerine inşa edildiğini gösterdi.¹⁸ Yapı, bugünkü kent kotundan birkaç metre aşağıda yer alır (G. 3, 9-12) ve etrafı park alanıdır (*Parko Kerkyras* ve *Parko Aristotelous*).

G.3.Eski bir fotoğrafta Panagia ton Khalkeon Kilisesi ve çevresi (Mouseío Prosfygikou Ellinismou Arşivi, 2017).

¹⁵ Melina Paissidou, "The Church Panagia ton Chalkeon in Thessaloniki: A Different Approach of A Monastic Institution and Its Founder", *Siris* 15, 2015, s. 128.

¹⁶ Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 177.

¹⁷ Via Egnatia hakkında bk.; Polyxeni Tsatsopoulou-Kaloudis, *Via Egnatia: History and The Route Through Thrace*. Archaeological Receipts Fund, 2015.

¹⁸ Paissidou, "Panagia ton Chalkeon", s. 122.

Kilisenin Bizans Dönemi'ndeki adı bilinmemektedir. Muhtemelen *Konstantinopolis*'teki Panagia ton Khalkoprateia Kilisesi¹⁹ gibi, aynı adla anılmıştır.²⁰ 1028'de inşa edilen kilisenin²¹ iç duvarları üç farklı dönemde dekore edilmiştir: birinci evre 11. yüzyıl, ikinci evre 12. yüzyıl ve son evre 14. yüzyıl. Kent 1430'da Osmanlılar'ın eline geçtikten sonra; kilise 1434'te II. Murad ya da 15. yüzyılın ortalarında Balaban Ağa tarafından camiye dönüştürülmüştür. Bu dönemde kilisenin çevresinde -hatta Bizans Dönemi'nden beri- bakır zanaat atölyeleri bulunuyordu. Cami atölyelerle ilişkili olarak '*Kazancılar Camii*' adıyla anılmaya başlanmıştır.²² 19. yüzyılda yarı harap durumda terk edilen yapı 1912'de restore edildikten sonra -tekrar eski işleviyle- Ortodoks kilisesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1932'deki Halkidiki depreminde yapı büyük oranda hasara uğramış; özellikle yapının doğu kısmı ile narteksi zarar görmüştür.²³ Kilise, tarihçi M. Khadtziannou tarafından -"Kazancılar"ın Grekçesini işaret eden- Panagia ton *Khalkeon* olarak adlandırılmıştır.²⁴ Yapı 1978 yılındaki depremin ardından koruma altına alınmıştır.

Kilise, biri batı girişindeki mermer lentonun ön yüzünde, diğeri ise naostaki bir tonozda yer alan iki yazıttan anlaşıldığı üzere, *Thessaloniki*, *Bulgaria* ve -sonradan- *Lagouvardia*²⁵ *katepano*'su,²⁶ *epi tou koitonos*²⁷ ve *protospatharios*²⁸ unvanlarını taşıyan Khristophoros ve eşi Maria ile (lentodaki yazıta göre) çocukları Nikephoros, Anna ve Katakali tarafından finanse edilerek 1028'de inşa edilmiş ve Meryem'e adanmıştır. Texier'in de yayınında yer verdiği²⁹ (G. 4) lentodaki Grekçe metin:

+ΑΦΗΡΟΘΗ Ο ΠΡΗΝ ΒΕΒΗΛΟΣ ΤΟΠΟΣ ΕΙΣ ΝΑΟΝ ΠΕΡΙΒΛΕΙΤΟΝ ΤΗΣ
Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ ΠΑΡΑ ΧΡΙΣΤΩΦΟ(ΡΟΥ) ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΟΤΑΤ(ΟΥ) ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ
Α(ΠΡΩΤΟ)ΣΠΑΘΑΡΗΟΥ Κ(ΑΙ) ΚΑΤ(Ε)ΠΑΝΟ ΛΑΓΟΥΒΑΡΔΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΤΙΣ ΣΥΝΒΙΟΥ
ΑΥΤΟΥ ΜΑΡΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΤΕΚΝΟΝ ΑΥΤΩΝ ΝΗΚΗΦΟ(ΡΟΥ) ΑΝΝΗΣ Κ(ΑΙ)

¹⁹ Panagia ton Khalkoprateia ya da Theotokos ton Khalkoprateia Kilisesi/Acem Ağa Mescidi hakkında bk.; Jean Ebersolt ve Adolphe Thiers, *Les églises de Constantinople*, Londra, 1913, s. 256; Martin Jugie, "L'église de Chalkoprata et le culte de la ceinture de la S. Vierge", *Échos d'Orient* 16, 1913, s. 309-312; Wolfram Kleiss, "Neue Befunde zur Chalkopratenerkirche in Istanbul", *Istanbul Mitteilungen* 15, 1967, s. 149-167; Thomas Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul A Photographic Survey*, Pennsylvania State University Press, 1976, s. 319; Wolfgang Müller-Wiener, *Istanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul*, (Çev. Ü. Sayın), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 76-78.

²⁰ Anna Tsitouridou, *The Church of The Panagia Chalkeon*, Institute For Balkan Studies, Selanik, 1985, s. 9; Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 177.

²¹ Yapının galerisinin, Evangelidis'e göre 12. yüzyılda eklendiği görüşü Papadopoulos tarafından çürütülmüştür; Slobodan Ćurčić, "Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches", *Journal of the Society of Architectural Historians* 36(2), (May 1977), s. 106 ve Karoline Papadopoulos, *Die Wandmalereien des XI Jahrhunderts in der Kirche Panagia ton Chalkeon*, Graz, Köln, 1966, s. 13-15.

²² Charles Diehl, Marcel le Tourneau, Henri Saladin, *Les Monuments chrétiens de Salonique...*, Éditions Ernest Leroux, Paris, 1918, s. 153; M. Louis Bréhier, "Les Monuments Chrétiens de Salonique", *Revue Archéologique Cinquième Série, T. 9 (Mai-Juin)*, 1919, s. 32; Tsitouridou, *Panagia Chalkeon*, s. 7; Kourkoutidou-Nikolaidou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 177; Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 122-123.

²³ Tsitouridou, *Panagia Chalkeon*, s. 7.

²⁴ Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 123.

²⁵ *Longobardia* ya da *Lombardiya*.

²⁶ *katepano* (κατεπάνω): Terim sıklıkla bir askeri birliğin komutanı için kullanıldıysa da; 10. yüzyılın sonundan itibaren -İtalya, Mezopotamya, 11. yüzyılda Bulgaristan gibi- büyük eyaletlerin yönetimindeki kişiler bu unvana sahip olmuşlardır; Alexander Kazhdan, "Katepano", *Oxford Dictionary of Byzantium* 2, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, s. 1117.

²⁷ Aslında "*epi tou koitonos tou vasileos*" (ἐπί τοῦ κοιτῶνος τοῦ βασιλέως); yani daha bilinen anlamıyla "*parakoimomenos*" (παρakoιμώμενος): İmparatorun odasının yanında uyuyan. Khristophoros'un *epi tou koitonos* (*tou vasileos*) unvanını taşıdığı hakkında bk.; Paul Stephenson, *The Legend of Basil The Bulgar-Slayer*, Cambridge University Press, 2003, 45. Khristophoros hakkında ayrıca bk.; Ivan Swiencickij, "Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow", *Sbornik u pamet na Prof. Nikov*, Sofya, 1940, s. 439-440.

²⁸ *protospatharios* (πρωτοσπαθάριος): *spatharios*'tan; ilk olarak 6. yüzyılda imparatorluk hiyerarşisinde bir unvandır ve senatodaki üyeliği gösterir. 10. yüzyıldan itibaren *thema* komutanlarının kullandığı bir unvan olmuştur ve 11. yüzyılda önemini kaybetmiştir; Alexander Kazhdan ve Anthony Cutler, "Protospatharios", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, s. 1748.

²⁹ Charles F. M. Texier ve diğerleri; *Byzantine Architecture, illustrated by Examples of Edifices Erected in the East During the Earliest Ages of Christianity with Historical and Archaeological Descriptions*, Day&Son, Londra, 1864, *Inscriptions*, pl. LXIX-LXX, fig. 6.

ΚΑΤΑΚΑΛΙΣ ΜΗΝΙ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΗΝΔ(ΙΚΤΙΟΝΟ)Σ ΙΒ ΕΤ(ΟΥΣ) ΣΤΦΛΖ+ şeklindedir³⁰ (G. 4-5).

Yazıt metni; "Bir önceki profan yer, imparatorluğun *protospatharios*'u ve Lagouvardia *katepano*'su Khristophoros, karısı Maria ve çocukları Nikephoros, Anna ve Katakali tarafından Tanrı Anası'nın onuruna, 6537inci yılı (1028) 12. indiksiyonun Eylül ayında Theotokos'un kilisesi olarak kutsandı" olarak çevrilir.

G.4.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, lentoda yer alan yazıt (Texier, 1864, pl.LXIX-XXX, fig. 6).

G.5.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, lentoda yer alan yazıt (Foto. yazara ait, 2018).

Naostaki tonozun kemer yüzeyine işlenmiş diğer yazıttaki Grekçe metin:

+ΕΠΙ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΤΟΥ Π(ΑΤ)Ρ(Ο)Σ [ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΠΡΩΤΟΣΠΑΘΑΡΙΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤ'ΕΠΙΛΩ ΑΜΑ ΤΗ ΣΥΜΒΙΩ Α[ΥΤΟ] Υ ΜΑΡΙΑ ΑΝΕΣΤΗΣΑΝ ΕΥΚ[ΤΗΡΙΟΝ ΤΟΔΕ] ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΥΠΕΡ ΛΥΤ[ΡΟΥ ΚΑΙ] ΑΦΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΕΓΚΛΗΜΑΤΩΝ ΑΥΤΩΝ+³¹ olarak geçmektedir.

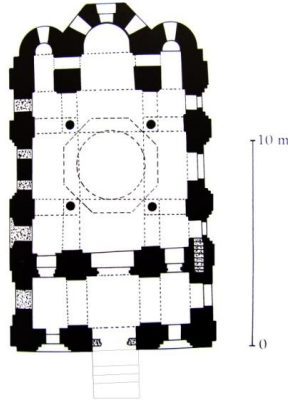
Metnin çevirisi "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına, Khristophoros protospatharios ve karısı Maria Tanrı Anası'nın bu dua yerini (*euktirion*) günahlarının merhameti ve affi için inşa etti" şeklindedir. Yazıttaki metin Bizans'taki banilik kavramının Tanrı'nın merhametine lâyık olma ve günahların affıyla ilişkilendirildiğini göstermesi açısından önemlidir.³²

³⁰ Oreste Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913, s. 178; Jean Michel Spieser, "Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. Les inscriptions de Thessalonique", *Travaux et Memories* 5, 1973, s. 163-164; Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 123.

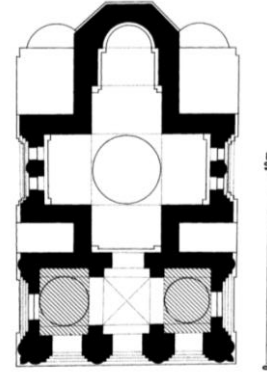
³¹ Spieser, "Les inscriptions de Thessalonique", s. 164; Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 125 dipnot 33.

³² Nitekim ister Bizans imparatorları için, ister devlet adamları ya da bir manastırın *hegoumenos*'u için üretilmiş olsun, genelde sipariş üzerine kaleme alınan bazı el yazmalarının *kolophon* (bir tür el yazması künyesi) metinlerinde benzer kalıp cümlelerin yer aldığı dikkat çeker. Örnek bir metin *Konstantinopolis*'teki *Prodromos en toi Stoudios* Manastırı'nda kaleme alınan 1048 tarihli Sin. gr. 319 envanter numaralı (Sina, Katherina Manastırı) el yazmasında folyo 242^{verso} üzerinde yer alır: "Ετελιώ(θη) σὸν θ(ε)ῶ ἡ ἱερά καὶ φυχο φελῆς καὶ θεολογικωτάτη βιβλο(ς) τοῦ δσίου π(α)τρ(ὸ)ς ἡμῶν διονυσίου μηνι ἰουλίω γ', ἡμέρα κυριακή, ετ(ου)ς, ζφνς' ἰνδ(ικτιῶνος) α'. γραφεῖ[σα διά] χειρὸ(ς) χριστοφόρου ἐλαχί[στου] καὶ ἀναζίου διακόνου. ἐπὶ μιχαήλ. τοῦ ἐλλαβεστάτου ἡγουμέ(νου) μονῆς τῶν Στουδ(ίου). δυσωπῶ δὲ πάντας τοὺς ἐντυγχάνοντας ἐν ταῦτ(η) ἵνα εὐχεσθ(ε) ὑπ(ε)ρ τῆς ταπεινῆς καὶ ἀμαρτολοῦ μου φυχῆς. ὅπως εὐροιμι ἔλεο(ς) ἐντῆ ἡμέ(ρα) τῆς κρίσεως· τοῦ θεοῦ ἀποδιδόντο(ς) ἐκάστω κατὰ τὰ ἴδια ἔργα"; Ihor Ševčenko, "Kosinitza 27, a Temporarily Lost Studite Manuscript Found Again", *Studia Codicologica: Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, Band 124, Akademie-Verlag, Berlin, 1977, 434. Metnin Türkçe tercümesi: "Bu kutsal, ruha yararlı ve pek ilahi kitap dindar babamız Dionysios'un görevi sırasında Tanrı'nın yardımıyla Temmuz ayının üçünde, Pazar gününde, 6556 (1048) yılında, 1. indiksiyonda tamamlandı. (Kitap) mütevazı ve değersiz diyakoz Kristophoros'un eliyle Mikha'il'in Stoudios Manastırı'nın hegoumenos'u olarak görevde bulunduğu sırada yazıldı. Bu kitabın tüm okuyanlarından değersiz ve günahkâr ruhum için dua etmelerini diliyorum. Böylece herkesi başarisına göre ödüllendiren Tanrı'nın yargıçlık yaptığı günde merhamet bulmayı diliyorum." şeklindedir; İlkül

Panagia ton Khalkeon Kilisesi Orta Bizans Dönemi'nin en tipik, en popüler ve işlevsel kilise plan şemasında, dört destekli tipte, kubbeli, kapalı Yunan haçı planlı (*quincunx*) olarak, doğu-batı doğrultusunda ve tamamen tuğladan inşa edilmiştir. Kilisenin planı incelendiğinde kuzey duvarın güney duvardan daha uzun olduğu fark edilir (G. 6a). Kilise, naosu teşkil eden ana mekân, batısına eklenmiş galerili, üç bölümlü bir narteks ve doğuda köşe odaları ile üç apsisten oluşmaktadır (G. 6a-b, 7-8). Kilisenin naosu düzgün olmayan bir kare içine yerleştirilmiş dört serbest destekli kapalı Yunan haçı planındadır ve dokuz bölüme ayrılmıştır (G. 6a, 7). Haç kollarının kesiştiği merkez birim dört sütunla taşınan kemerler üzerindeki pandantiflere oturan, yüksek bir kasnak üzerinde yükselen kubbe ile örtülüdür.³³ Haç kollarını çevreleyen köşelerdeki mekânlar kubbemsi tonozlarla örtülmüştür. Kuzey duvarın merkezinde bir arkosolium vardır. Bunun yapının banisinin orijinal mezar nişi olduğu anlaşılır.³⁴ Kutsal mekân, yani diakonikon, bema ve prothesis, naostan bağımsızdır. Doğuda naosu bema ve köşe odalarından ayıran iki serbest paye yer alır. Yapının doğusunda yer alan ana apsis içten yarı-yuvarlak planlı, dıştan üç cephelidir. Ana apsis her cephede ikişer -ya da- alt seviyede üç, üst seviyede üç olmak üzere altı pencereyle aydınlık kazanmıştır (G. 14). Diakonikon ve prothesis içten ve dıştan yarı-yuvarlak planda, ana apsisle oranla daha küçük, birer apsisle sonlanır; apsislerde birer pencere bulunur. Köşe odaları dikdörtgen planlıdır ve bu mekânları batıda sınırlayan bir duvar yoktur. (G. 6a, 7). Kilisenin bema ve köşe odaları bir basamak vasıtasıyla naostan yükseltilerek ayrılmıştır.

G.6a.Panagia ton Khalkeon Kilisesi planı
(Diehl vd. 1918).

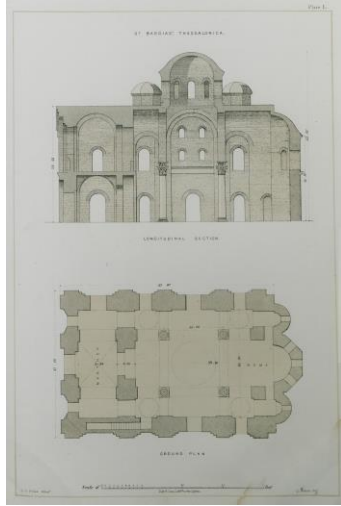

G.6b.Panagia ton Khalkeon Kilisesi planı,
galeri ve üst kat (Çurčić, 1977).

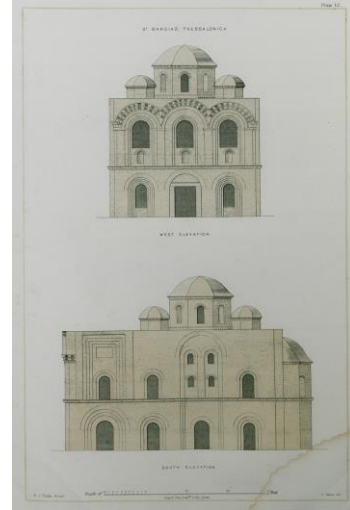
Kaya Zenbilci, *Orta Bizans Dönemi Konstantinopolis Manastır Atölyeleri ve Resimli El Yazmaları Üretimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2017, s. 192.

³³ Mango, narteks kubbelerinin yüksek kasnaklı olması nedeniyle, ana kubbenin kasnağının da bu kubbelere bağlı olarak yükseltilmiş olduğunu dile getirir, bk.; Cyril Mango, *Bizans Mimarisi*, (Çev. M. Kadiroğlu), Ankara, 2006, s. 168.

³⁴ Tsitouridou, *Panagia Chalkeon*, 1985, s. 15; Timothy E. Gregory, "Panagia ton Chalkeon", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, s. 1569.

G.7.Panagia ton Khalkeon Kilisesi doğu-batı kesiti (üst) ve plan (alt), (Texier, 1864).

G.8.Panagia ton Khalkeon Kilisesi batı cephesi çizimi (üst) ve güney cephesi çizimi (alt), (Texier, 1864).

Narteks kilisenin kuzey-güney hattı boyunca uzanır. Narteksin kuzey, güney ve batı duvarlarında birer giriş bulunur (G. 6a-b, 12-13). Narteks içte iki seviyeye sahiptir. Üst katta kuzeybatı ve güneybatı bölümleri birer kubbe, orta bölümü çapraz tonoz ile örtülü bir galeri bulunmaktadır,³⁵ (G. 6b). Galerinin doğusunda naosa açılan kemerli bir açıklık yer alır. Galeriye çıkış sağlayan bir merdiven yoktur; galeriye muhtemelen kuzey batı köşeden -şimdi kapalı büyük bir kemerli pencerenin bulunduğu yerden- bir ahşap merdivenle ulaşılmış olmalıdır. Narteksteki galerinin manastır kütüphanesi olarak kullanıldığına dair görüşler mevcuttur. Narteks alt katta pilasterlerle üç bölüme ayrılmış ve bölümler beşik tonozla örtülmüştür³⁶ (G. 6a-b, 7-8).

Yapı dıştan mermer bir silmeyle yatay düzlemde bölünmüş; böylece cephelerde sanki iki katlı bir yapı izlenimi yaratan bir bölünme yaratılmıştır³⁷ (G. 9-14). Batı cephe -yani narteksin batı duvarı- alt seviyede, girişin iki yanındaki, zeminden başlayan, dört sıra kademeli kemerlerin çevrelediği, duvar yüzeyine açılmış birer niş ve üstlerindeki birer pencere ile hareketli bir görünüm sergiler. Üst kat yuvarlak kesitli pilasterlerle üç eş bölüme ayrılmıştır. Her bir birim altta niş, üstünde pencere şeklinde düzenlenmiştir. Pencereler dört sıra kademeli kemerlerle çevrelenmiş; en üst kemer saçak hizasında iki sıra köpek dişi frizle sınırlandırılmıştır (G. 13).

G.9.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, genel görünüm (Foto. yazara ait, 2018).

³⁵ Orta Bizans Dönemi kiliselerinde galeri katıyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bk.; Ćurčić, "Middle Byzantine Churches", s. 94-110.

³⁶ Diehl vd., *Les Monuments*, s. 153-155; Tsitouridou, *Panagia Chalkeon*, s. 12, 14; Darling, *Architecture of Greece*, s. 117-118; Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 126-127.

³⁷ Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 168.

G.10.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, genel görünüm (Foto. yazara ait, 2018).

Kuzey cephe (G. 11) ve güney cephe (G. 12), dıştan yapının planını algılamaya imkân tanır. Bu cepheler, apsisi bir kenara bırakırsak; pilasterler, kademeli kemerler ve farklı noktalara yerleştirilmiş farklı boyutlardaki pencereler sayesinde birbirinden bağımsız dört bölüm halinde algılanır. Narteksin kuzey ve güney duvarlarında yan girişlerin hemen üstünde birer pencere; bu pencerelerin üstünde de üst üste hizalanmış ikişer pencere yer alır. Pencerelerin galeri hizasında olanları diğer pencerelere oranla daha büyüktür. Naosun kuzey ve güney duvarlarında on birer pencere bulunmaktadır. Pencereler kuzey ve güney duvara karşılıklı olarak dağılmaktadır.

G.11.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, kuzey cephe (Foto. yazara ait, 2018).

G.12.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, güney cephe (Foto. yazara ait, 2018).

G.13.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, batı cephe (Foto. yazara ait, 2018).

G.14.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, doğu cephe, detay: apsisler (Foto. yazara ait, 2018).

G.15.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, doğu cephe, detay: köpek dişi frizler (Foto. yazara ait, 2018).

G.16.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, ana kubbe ve narteks kuzey kubbesi (Foto. yazara ait, 2018).

G.17.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, doğuya bakış, detay: ana kubbe (Foto. yazara ait, 2018).

G.18.Panagia ton Khalkeon Kilisesi, naos (Foto. yazara ait, 2018).

Merkezî kubbenin kasağı üst üste hizalanmış iki pencere sırasıyla çevrelenmiştir; sekizgen kasağta toplam on altı pencere yer alır (G. 16-17). Üst pencere dizisi dörder kademe halinde kemerlerle çevrelenmiştir. Saçakta iki sıra köpek dişi friz vardır. Sekizgen kasağın köşeleri pilasterlerle belirlenmiştir (G. 16-17). Günümüzde yapının tüm pencereleri delikli panellerle kapatılmıştır ve paneller orijinal değildir.

Narteks galerisinin kubbelerinin sekizgen kasağı pencerelerle atlamalı olarak derin kör nişlerle hareketlendirilmiştir.³⁸ Pencere ve nişleri iki sıra halinde kademeli kemerler ve kemerleri saçak hizasında tek sıra köpek dişi friz çevreler. (G. 9-17).

Panagia ton Khalkeon Kilisesi 10. yüzyıldan 14. yüzyıla uzanan geniş bir zaman aralığında Bizans mimarisinde uygulanmış "gizli hatlı tekniği"nin³⁹ kullanıldığı bir yapıdır.⁴⁰ Bu tekniğin görüldüğü bazı yapılarda geniş derzlerin avantajı kullanılarak, uygun bir uygulama yüzeyi oluşması nedeniyle çeşitli derz süslemeleri yapılmıştır; ancak Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nde böyle bir uygulama yoktur. Derz yüzeyleri sade bırakılmıştır.

Panagia ton Khalkeon Kilisesi ve Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayışın Değerlendirmesi

Orta Bizans Dönemi'nin en tipik kilise planı olan dört serbest destekli tipte, kubbeli kapalı Yunan haçı plan şemasındaki Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin temel mimari özellikleri yapının en başından

³⁸ Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 170.

³⁹ "Bizans mimarisinde uygulanan bu teknik yapıların dış cephesinde belirgin iki hatlı arasındaki geniş harç tabakasına, dıştan görünmeyecek şekilde bir gizli hatlı yerleştirilir. Bu hatlı genelde tuğla, bazı örneklerde kırık tuğla, kiremit veya tuğla parçacıkları, ender de olsa bazen taş levhalarla örülür."; Yıldız Ötügen, "Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler", *Vakıflar Dergisi* 21, 1990, s. 395.

⁴⁰ Robert Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2008, s. 175.

beri bir manastır *katholikon*'u olarak inşa edilmiş olduğu hipotezine yol açmıştır. Kubbe ve küçük boyutlara sahip naos, ayın sırasında kadın ve erkeklerin ayrılmasına yardımcı olmak için yeterli alan sağlamamıştır. Kubbeli kapalı Yunan haçı plan manastır kökenlidir ve ikonoklazmanın son on yıllarında gelişen küçük manastır topluluklarının ihtiyacını yansıtmaktadır.⁴¹ Yapının başkent *Konstantinopolis*'te, imparator ya da yüksek rütbeli kişilerin banılığını üstlendiği, Orta Bizans Dönemi'ne ait, aynı plan şemasında bazı manastır kiliseleriyle karşılaştırılması, söz konusu hipotezi destekler. Konstantin Lips (*tou Libos*)⁴² (907-908) (G. 21), Myrelaion⁴³ (920 c.) (G. 19-20), Khristos Pantepoptes Kilisesi⁴⁴ (1081-1118) (G. 23) ve Kilise Camii⁴⁵ (11. yüzyıl?) (G. 22) bu yapılar arasında örnek verilebilir. Öte yandan narteksteki yan girişlerin varlığı, manastır kiliselerinin ana özelliği olan yan binalara açılan kapılar olarak yorumlanmalıdır.⁴⁶

Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin dört destekli ve kubbeli kapalı Yunan haçı plan şeması, Orta Bizans Dönemi'nden (843-1204) örneklerle benzeşir. Daha erken döneme ait bazı yapılar bu tipin daha basit, arkaik örnekleri ya da geçiş yapıları olarak nitelendirilir.⁴⁷ Kapalı Yunan haçı plan şemasının dört destekli varyasyonu; dikey-yatay eksenlerde kesişen bir haç ile köşelerinin birer mekân vasıtasıyla kapatılarak, dokuz bölümden müteşekkil kare bir naos oluşturduğu tiptir. Haç kollarının kesiştiği merkezî birim bir kubbeyle örtülüdür. Bu planın gelişim sürecine ilişkin çeşitli görüşler ve kökenine dair tartışmalar mevcuttur.⁴⁸ Sunay'ın kapalı Yunan haçı planın Bizans Dönemi öncesi uygulamalarına ilişkin tespiti dikkate değerdir;

⁴¹ Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 126.

⁴² Konstantin Lips Manastırı ya da *tou Libos* ve Kilisesi/Fenari İsa Camii hakkında bk.; Alexandros Georgiou Paspatis, *Bυζαντιναι Μελεται, τοπογραφικαι και ιστορικαι, μετα πλειστον εικονων*, İstanbul, 1877, s. 322-325; Alexander Van Millingen, *Byzantine Churches of Constantinople*, Londra, 1912, s. 122-137; Ebersolt ve Thiers, *Les Eglises*, s. 211-223; Jean Ebersolt, *Monuments d'Architecture Byzantin*, Paris, 1934, s. 166-167; Raymond Janin, *Les Églises et les Monastères: Constantinople, La Géographie Ecclesiastique de l'Empire Byzantin*, Paris, 1955, s. 307-310; Thomas Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul A Photographic Survey*, Pennsylvania State University Press, 1976, s. 322-345; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 126-131; John Freely ve Ahmet Çakmak, *Byzantine Monuments of Istanbul*, New York, 2004, s. 174-178. Özellikle Theotokos Kilisesi'ne ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bk.; Arthur Hubert Stanley Megaw, "The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips", *Dumbarton Oaks Papers* 18, 1964, s. 279-298. Megaw, Brunov'un yapı için önerdiği beş nefli plan şemasına yer vermiştir. Plana göre yapının kuzey ve güneyinde birer nef bulunmaktadır.

⁴³ Myrelaion Kilisesi/Bodrum Camii ya da Mesih Paşa Camii hakkında bk.; Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 196-200; Mathews, *Churches*, s. 209-219; Cecil L. Striker ve John W. Hayes, *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton University Press, 1981; Semavi Eyice, "Bodrum Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi* 6, İstanbul, 1992, s. 250; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 103-106; Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 166-168; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 178-184.

⁴⁴ Khristos Pantepoptes Manastırı ve Kilisesi/Eski İmâret Camii hakkında bk.; Paspatis, *Bυζαντιναι Μελεται*, s. 313-314; Ebersolt ve Thiers, *Les Eglises*, s. 171-182; Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 212-218; Mathews, *Churches*, s. 59-70; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 120-122; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 204-207.

⁴⁵ Kilise Camii/Molla Gürani Camii/Vefa Kilise Camii; yapıya ilişkin bk.; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 169-171; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 207-211.

⁴⁶ Paissidou, *Panagia ton Chalkeon*, s. 126.

⁴⁷ Ayrıntılı bir çalışma için bk.; Stavros Mamaloukos, "Middle and Late Byzantine church architecture in the periphery of Constantinople", *Ηρωσ Κτιστησ μνημη Χαραλαμπον Μπουρα*, Melissa Publishing House, Atina, 2018, s. 97-124.

⁴⁸ O. Wulff *Nikaia*'daki Koimesis tes Theotokos, *Thessaloniki*'deki Hagia Sophia (Kalliopi Theoharidou, *The architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki: from its erection up to the Turkish conquest*, B.A.R. International Series, Oxford, 1988; Kourkoutidou-Nikolaïdou ve Tourta, *Byzantine Thessaloniki*, s. 197-213; Darling, *Architecture of Greece*, s. 13-16; Chrysanti Mauropoulou-Tsioume, *Hagia Sophia: The Great Church of Thessaloniki*, (Çev. N. Wardle), Kapon Editions, Atina, 2014; Gerstel, Kyriakakis ve diğerleri; "Soundscapes of Byzantium", s. 188-195), *Konstantinopolis*'teki Khristos Akataleptos (Paspatis, *Bυζαντιναι Μελεται*, s. 351-352; Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: First Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers* 21, 1967, s. 267-271; Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers* 22, 1968, s. 185-193; Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Third and Fourth Preliminary Reports", *Dumbarton Oaks Papers* 25, 1971, s. 251-258; Cecil L. Striker ve Y. Doğan Kuban, *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings*, Mainz, 1998; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 153-158.), Myra'daki Hagios Nikolaos (Urs Peschlow, "Die Architektur der Nikolaus Kirche in Myra", *Myra: Eine Lykische Metropole in Antiker und Byzantinischer Zeit, Istanbul Forschungen* 30, Berlin, 1975, s. 303-359.) ve Dereagzi'ndeki anonim kilise (James Morganstern, *The Byzantine Church at Dereagzi and Its Decoration Istanbul Mitteilungen*, Beiheft 29, E. Wasmuth, Tübingen, 1983; James Morganstern ve Annabel J. Wharton, "The Byzantine Church at Dereagzi and Its Decoration", *Journal of the Society of Architectural Historians* 45, 1986, s. 167-169.) gibi yapıları gruplandırır; a.m., *Die Koimesiskirche in Nicae und ihre Mozaiken*, J. H. ED. Heitz, Strazburg, 1903. Ne var ki bu yapıların kapalı Yunan haçı planın prototipi olduğu konusu tartışmaya açıktır. Kapalı Yunan haçı plana dair ayrıntılı çalışmalar için ayrıca bk.; Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*

Kapalı Yunan haçı plan tipi ilkin ve sadece Bizans mimarisinde uygulanan ya da ilk olarak Orta Bizans Dönemi'nde icat edilen bir plan biçimi değildir. Bu şemanın Roma İmparatorluğu Dönemi'nde, vali konağı veya mahkeme salonu gibi çeşitli fonksiyonlara yönelik yapılarda denendiği bilinmektedir. Bizans mimarisindeki yapı tipleri ve kökenlerine bakıldığında ise bazilika, *martyrion*, sivil ve askeri binalara kadar pek çok yapı türünde, Roma İmparatorluğu'nda uygulanarak denenmiş plan tarzlarının bütünüyle veya birtakım değişikliklerle benimsendiği de görülmektedir. Kapalı Yunan haçı planının orijinini teşkil edebilecek Suriye Musmiye (*Mousmieh*)'de kent tanrıçası Tühe adına MS 2. yüzyılda inşa edilmiş *Tykhaeum* ve Rusafa'da (*Sergiopolis*) Al-Mundhir "*Audience Hall*" dokuz bölümden oluşan plan şemasıyla karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹

Hakkında çok az şey bilinen, *Konstantinopolis*'teki Büyük Saray kompleksinin güney doğu köşesinde yer alan *Nea Ekklesia* (*Yeni Kilise*, 880 yılı c.) kapalı Yunan haçı planının başkentteki ilk örneği kabul edilir.⁵⁰ Mango'ya göre, 9. yüzyıl sonrasında beş kubbe ile örtülü kiliselerin olağandışı yayılımı bu yapının model alındığını göstermektedir.⁵¹

Ousterhout'a göre;

Yeni bir kilise tipinin (*kapalı Yunan haçı*) gelişimi, 7.-9. yüzyıllar boyunca⁵² Doğu Akdeniz toplumunda gerçekleşen radikal dönüşümün sonuçlarından biridir. 6.-9. yüzyıllar Bizans için kentlerin kaybedildiği, ticaretin zayıfladığı ve nüfusun azaldığı bir süreci temsil ederken; manastırcılık Bizans toplumu için önem kazanmıştır. Demografik dönüşümle ilişkili olarak, hâmilik büyük bazilikalardan episkoposluk yetkisi altındaki daha küçük, özel ve manastırlara bağlı kurumlara kaymıştır. Bizans litürjisinin yapısı ve sembolizmi kompakt, merkezîyetçi ve kubbeli yapıları teşvik etmiştir. Dini inanışlara hizmet eden değişim, Bizans kilise mimarisindeki değişimi beraberinde getirmiş; Bizans ibadetindeki öznelleşme, küçük, şahsi kullanıma hizmet eden özel şapellerin inşasına yol açmıştır.⁵³

Bir Orta Bizans Dönemi kilisesinde naos "merkezleştirilmiş" bir tasarıma sahiptir. Normalde kapalı Yunan haçı planda naos çeşitli formlar almış olsa da sıklıkla paye ya da sütunlarla bölünmüştür. Naosun baskın özelliği merkezî bir kubbenin varlığıdır. Öte yandan; Bizans kiliselerinde ibadetle ilişkili iki alan vardır. Daha kutsal aktiviteler bema ile sınırlandırılmıştır ve altarı baz alır. Bir diğer ibadet alanı naostan mürekkeptir ve bu alan kubbe ile vurgulanmıştır. Erken dönem kiliselerindeki solea ile nefte bağımsız olarak bulunan ambon bu yapılarda yer almaz. Litürjide oluşan değişiklikler sonucunda; ayinlerin çoğunda din adamları cemaatten izole olmuştur. Bu izolasyon templon vasıtasıyla sağlanmıştır. Templonun girişindeki ökaristi rahipleri, merkeze alınmış kubbe ile görünür kılınmıştır. Bu elemanlar standart olarak kabul edilebilecek, kiliselerin düzenli litürjik fonksiyonu ile ilişkilidir ve *Konstantinopolis*'teki Myrelaion Kilisesi'nin tasarımında açık bir şekilde görülebilir⁵⁴; (G. 19-20).

İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları, İstanbul, 1963, s. 81-83; Charalambos Bouras, "Middle Byzantine Cruciform Churches on the Greek Islands", *Zograf* 27, 1998-1999, s. 7-16; Sacit Pekak, *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

⁴⁹ Serkan Sunay, "İstanbul Hirâmi Ahmet Paşa Mescidi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 30/Güz, Ankara, 2012, s. 176, dipnot 12.

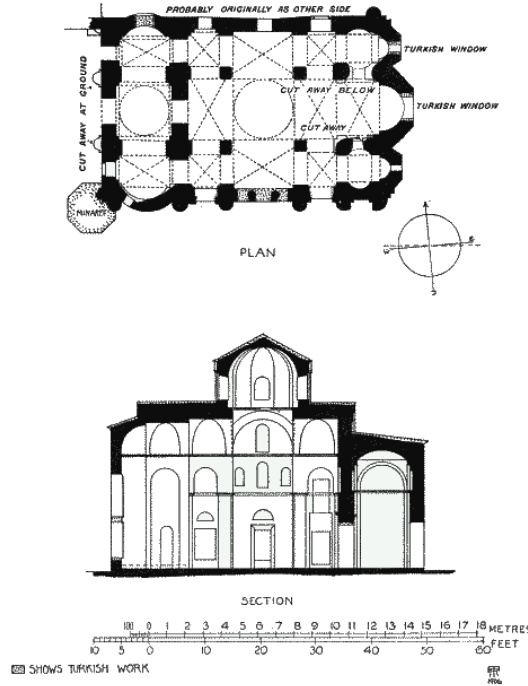
⁵⁰ Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, s. 81; Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth, Middlesex, 1986, s. 341; Pekak, *Trilye Fatih Camisi*, s. 145-146. "Yapı 15. yüzyılın sonunda yıkıldığı için hakkındaki bilgimiz Orta Çağ'dan kalan tanımlamalar ve ayrıntılı olmayan birkaç çizime dayanır. Kilise büyük olasılıkla beş kubbeli ve kare içinde haç biçimi planlı tipte olmalıdır"; Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 159. Nea Ekklesia hakkında bk.; Paul Magdalino, "Observations on the Nea Ekklesia of Basil I", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 37, 1987, s. 51-64; Cyril Mango, "Nea Ekklesia", *Oxford Dictionary of Byzantium* 2, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, s. 1446 ve a.m., *Bizans Mimarisi*, s. 159; Ousterhout, *Master Builders*, s. 34; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s.171.

⁵¹ Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 159.

⁵² *İkonoklazma/tasvirîkırıcılık* evresi.

⁵³ Ousterhout, *Master Builders*, s. 7, 9-10.

⁵⁴ Ousterhout, *Master Builders*, s. 14-15.

G.19.Myrelaion Kilisesi plan (üst) ve kesiti (alt) (Van Millingen, 1912).

G.20.Myrelaion Kilisesi, genel görünüm (Foto. yazara ait, 2018).

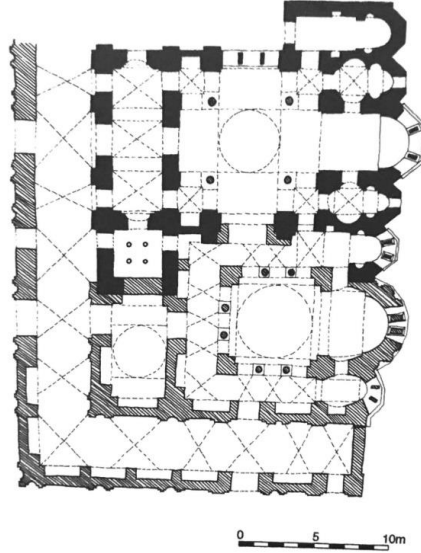
Şu halde, ikonoklazma sonrası yeniden şekillenen Bizans liturjisi, kapalı Yunan haçı plan şemasında ihtiyaca yönelik geliştirilen yeni bir yapı tipi yaratmış görünmektedir.⁵⁵

Hâlihazırda Myrelaion Kilisesi plan şeması bakımından, Panagia ton Khalkeon Kilisesi'ne en yakın "Konstantinopolisli" Orta Bizans Dönemi örneğidir. Ancak, Myrelaion Kilisesi'nin hem alt hem de üst yapısı kapalı Yunan haçı biçimindedir. Myrelaion ile Panagia ton Khalkeon Kilisesi arasındaki en önemli fark *Thessaloniki*'deki örneğin üst kat planının zemin planından farklı oluşudur (G. 6a-b).⁵⁶ Aynı zamanda Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin narteksi çift katlı, yani galerilidir.

⁵⁵ Eyice'nin yorumu bu plan şemasının ikonoklazmanın bir icadı olarak kabul edilebileceği; ancak bu tipin kökeninin hem erken evre yapılarında hem de prototiplerinin kubbeli bazilikada bulunduğu yönündedir. Eyice, burada Hagia Eirene Kilisesi'ni ve Side'deki H Kilisesi'ni örnek gösterir. Böylece bu planın zannedildiğinden daha önce uygulandığını belirtir; a.m., *Son Devir Bizans Mimarisi*, s. 82.

⁵⁶ Almac'ın Pantokrator Kilisesi (Zeyrek Camii) kuzey bölümü strüktür analizine ilişkin doktora tezinde Myrelaion Kilisesi'nin örtü sistemi şu şekilde tanımlanmıştır; "yapının haç kolları beşik tonozlar, mekânın ortasında kesişerek çapraz tonoz oluşturur. Alt yapının diğer bölümlerinde ise beşik tonoz kullanılmıştır. Üst yapıda ise farklı tipte tonozlar görülür. Narteksin ortada kalan bölümü ve apsisin her iki yanındaki köşe odalarında yelken tonozlar, ana mekânda kubbe ve yapının diğer bölümlerinde çapraz tonozlar kullanılmıştır. Merkezde özgün halinde sütun iken sonradan ayak olan dört destekle taşınan sekiz dilimli kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır". Umut Almac, *Zeyrek Camii (Pantokrator Kilisesi) Kuzey Bölüm Strüktür Analizi ve Sağlama Önerileri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, 2011, s. 13.

Başkentteki Konstantin Lips Manastırı Theotokos Panakhrantos Kilisesi (G. 21), Kilise Camii (G. 22), Myrelaion Kilisesi (G. 19-20), Khristos Pantepoptes Kilisesi (1081-1118) (G. 23), Hagios Ioannes en to Trullo (12. yüzyıl)⁵⁷ (G. 24), Pammakaristos Manastırı parekklesion'u⁵⁸ (1310) (G. 25), Pantokrator Manastırı kuzey ve güney kiliseleri⁵⁹ (1118-1136) (G. 26); başkent dışında Trilye'deki Fatih Camii,⁶⁰ Phokis'teki Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi⁶¹ (10. yüzyıl sonu-11. yüzyıl başı) (G. 27, no.1), Panagia ton Khalkeon'un planı (G.6a-b) ile kıyaslanabilir bir şema sunarlar. Bu örnekler dört serbest destekli ve merkezî bir kubbeyle örtülü kapalı Yunan haçı plan şemasındaki örneklerdir.

G.21.Konstantin Lips Manastırı, plan (Ousterhout, 2008).

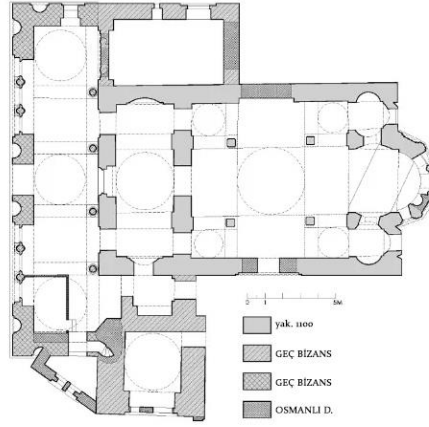
⁵⁷ Hagios Ioannes en to Trullo Kilisesi/Hiramî Ahmed Paşa Mescidi hakkında bk.; Paspatis, *Byzantinai Meletai*, s. 303-304; Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 201-206; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 144-146; Sunay, "Hiramî Ahmed Paşa Camii", s. 173-188; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 227-231.

⁵⁸ Pammakaristos Manastırı/Fethiye Camii hakkında bk.; Paspatis, *Byzantinai Meletai*, s. 298-302; Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 138-163; Ebersolt ve Thiers, *Les Eglises*, s. 225-247; Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, s. 17-25; Cyril Mango ve Ernst J. W. Hawkins, "Report on Field Work in Istanbul and Cyprus", *Dumbarton Oaks Papers* 18, 1964, s. 319-340; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 132-135; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 264-269.

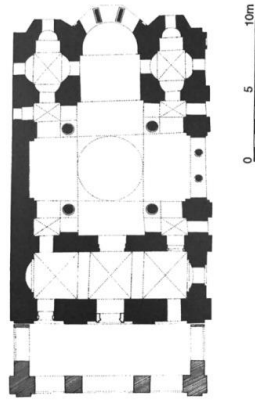
⁵⁹ Pantokrator Manastırı/Zeyrek Camii hakkında bk.; Paspatis, *Byzantinai Meletai*, s. 309-313; Adolphe Hèrges, "Le monastère du Pantocrator à Constantinople", *Échos d'Orient*, 2(3), 1898, s. 70-88; Van Millingen, *Byzantine Churches*, s. 219-242; Ebersolt ve Thiers, *Les Eglises*, s. 185-207; Robert Ousterhout, "Contextualizing the Later Churches of Constantinople: Suggested Methodologies and a Few Examples", *Dumbarton Oaks Papers* 54, 2000, s. 241-250; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, s. 209-215; ; Freely ve Çakmak, *Byzantine Monuments*, s. 211-220; Paul Magdalino, "The Foundation of the Pantokrator Monastery in Its Urban Setting", *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, (Ed. S. Kotzabassi), Walter de Gruyter, Boston, Berlin, 2013, s. 33-56.

⁶⁰ Trilye'deki Fatih Camii/Hagios Stephanos Kilisesi hakkında bk.; Cyril Mango ve Ihor Ševčenko, "Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara", *Dumbarton Oaks Papers* 27, 1973, s. 236-238; monografi çalışması olarak, Pekak, *Trilye Fatih Camisi*; karşılaştırmalı bir çalışma olarak, Mamaloukos, "Middle and Late Byzantine Church", s. 97-124.

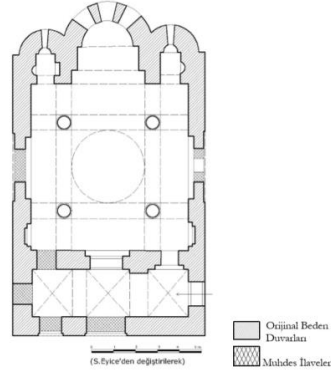
⁶¹ Phokis'teki Hosios Loukas Manastırı ve Theotokos Kilisesi hakkında bk.; Arthur Hubert Stanley Megaw, "The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches", *The Annual of the British School at Athens* 32, 1931/1932, s. 93; Efhthalia Rentetzi, "Il Monastero di Hosios Lukas in Focide", *Εἰρημός Ι*, Αποστολική Διακονία, 2004, s. 227-382; monografik bir çalışma için bk.; Charalambos Bouras, *The Architecture of Hosios Loukas Monastery*, Melissa Publishing House, Atina, 2018.

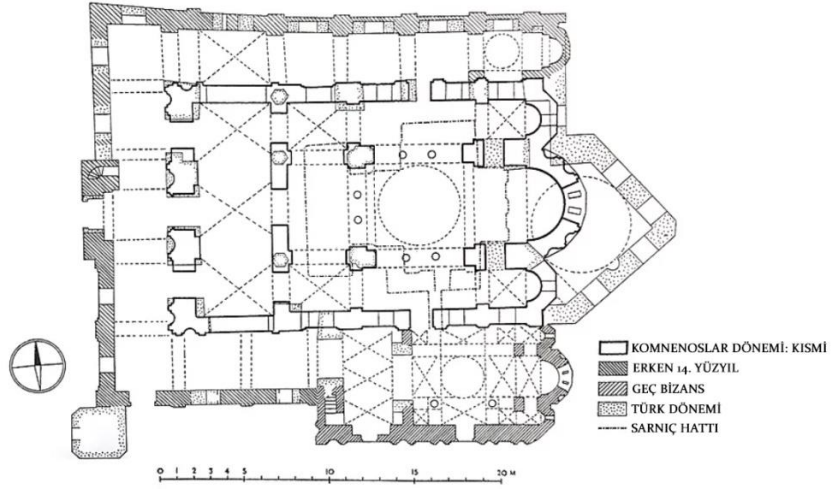
G.22.Kilise Camii, plan (Marinis, 2013).

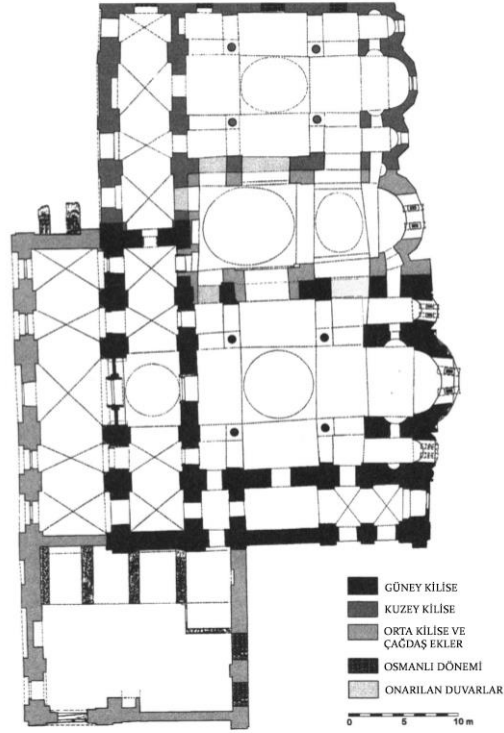
G.23.Khristos Pantepoptes Kilisesi, plan (Ousterhout, 2008).

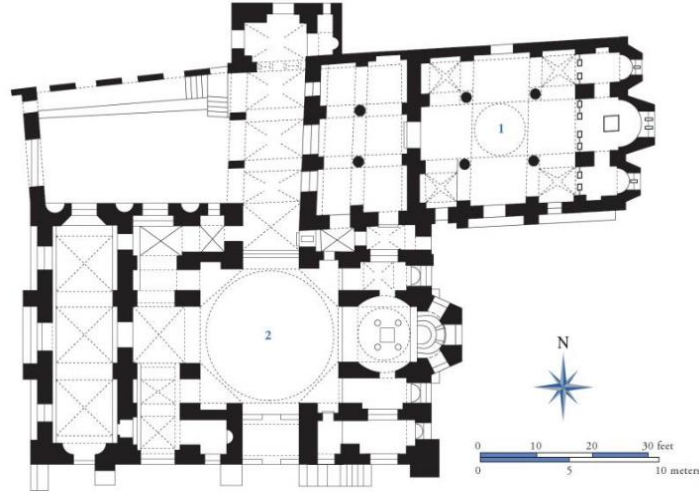
G.24.Hagios Ioannes en to Trullo Kilisesi, plan (Sunay, 2012).

G.25.Pammakaristos Manastırı, plan (Mango ve Hawkins, 1964).

G.26.Pantokrator Manastırı, plan (Ousterhout, 2000).

G.27.Hosios Loukas Manastırı, plan [1: Kuzey Kilise, 2: Güney Kilise/Katholikon] (Kleiner, 2014).

Orta Bizans Dönemi mimarisinin özgün morfolojisi ve yapı elemanları dışında en önemli unsurlar, tamamen tuğla ya da *opus mixtum* tekniğinde inşa edilmiş duvarlar, silindirik ya da çokgen kubbe kasnakları, içte -ve bazen dışta da- masif yarı-daire biçimli, genellikle dıştan üç ya da daha az sıklıkla poligonal cepheli apsiler ve bunların çeşitli kombinasyonları, karakteristik tek ya da daha çok açıklıklı pencereler, çeşitli yer döşemeleri⁶² ve mermer dekorasyondur. Bu unsurlar tüm imparatorlukta ve başkent kendisinde, ortak unsurları erken Hıristiyan yapı geleneğine kadar geçmişe uzanan, bin yıllık ortak bir mimari kelime dağarcığının özellikleridir.⁶³

Bu bağlamda, Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin dış tasarımındaki pilasterler, nişler, kemerli pencereler, pencereleri çevreleyen kademeli kemerler, çokgen ve yüksek kubbe kasnakları ile köpek dişi frizler, Orta Bizans Dönemi *Konstantinopolis* yapılarının tipik dış cephe özelliklerini yansıtır. Bina dış görünüşü itibariyle, büyük ölçüde Myrelaion Kilisesi'ne benzer⁶⁴ (G. 20). Yapıyı yatay düzlemde iki kata ayıran silme, kademeli kemerlerle çevrelenen pencereler; yuvarlak kesit veren dış taşkın pilasterler, köpek dişi friz ve çokgen, yüksek kubbe kasnağı, Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nde de görülen, paralel mimari unsurlardır. Ancak, Panagia Kilisesi'nde pilasterler zeminden değil, silmenin üzerinden yükselirler; silmenin altındaki duvar payeleri ise dikdörtgendir.⁶⁵ Eyice söz konusu iki yapıda bu mimari unsurlarla cephelere kazandırılan hareketin Orta Bizans Dönemi için yeni bir teşebbüs olduğunu vurgular.⁶⁶

Sonuç

Bizans İmparatorluğu'nun tartışmasız sanatsal merkezi olan başkent *Konstantinopolis*'in, mimari üslup bağlamında etkisini imparatorluğun yönetimi altındaki diğer yerleşimlerde ve bunların yakın çevresinde görmekteyiz. Özellikle *Bithynia* ve *Thrakia* gibi eyaletler ile *Konstantinopolis*'in kilise mimarisi arasındaki etkileşimi doğrulayan bazı yapılar gibi; *Thessaloniki*'deki Panagia ton Khalkeon Kilisesi de metropoliten, "*Konstantinopolis* mimari ekolü"nü etkilerini yansıtan ve bunu yerel bir anlayışla yorumlayan ve çeşitlendiren tipik bir taşra örneğidir. Taşradaki bu yapılar bize yalnızca Bizans'ın mimari anlayışını örneklemez; aynı zamanda Bizans dünyasında modellerin ve fikirlerin yayılması üzerine de fikir verir. Öte yandan; başkentteki çoğu Orta Bizans Dönemi kilisesi ve Panagia ton Khalkeon örneğinde olduğu gibi, küçük boyutlu ibadet yapılarının manastır kuruluşlarıyla bağlantılı olduğu açıktır. Burada sunduğumuz kilise örneğinde bu organik bağlantı, mimari

⁶² Ayrıntılı bir çalışma için bk.; Yıldız Demiriz, *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri*, Yorum ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

⁶³ Mamaloukos, "Middle and Late Byzantine Church", s. 104.

⁶⁴ Gregory, "Panagia ton Chalkeon", s. 1569.

⁶⁵ Mango, *Bizans Mimarisi*, s. 168.

⁶⁶ Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, s. 91.

uygulamada alışlagelmiş batı girişe ek olarak, kuzey ve güney cephelere açılan girişler vasıtasıyla sağlanmıştır.

Kapalı Yunan haçı plan şeması tüm Orta Bizans Dönemi boyunca, imparatorluğun hâkim olduğu hemen her yerleşimde farklı varyasyonlarla kiliselerde uygulanmıştır. Bu tipin ilk örneği kabul edilen Nea Ekklesia'nın dış tasarımı hakkında fikir sahibi olmadığımız için; yapıyı Panagia ton Khalkeon ile cephe düzeni açısından karşılaştırmamız mümkün değildir. Ancak *Konstantinopolis*'teki Myrelaion Kilisesi, Panagia ton Khalkeon Kilisesi'ne inşa tarihi bakımından daha yakın bir örnek olarak -iki yapının inşa tarihi arasında ortalama bir yüzyıllık zaman farkı vardır-, *Thessaloniki*'deki bu aile yapısı için model alınmış gibi görünüyor; nitekim örneğimiz Myrelaion'un tasarımının büyük ölçüde kopyalandığını gösteren mimari unsurlarla donatılmıştır. Öte yandan her iki bina da tamamen tuğladan inşa edilmiştir. Tuğla malzeme, gerek statik açıdan gerek taşın işlenip yapı için uygun hale getirilmesi prosesi ile kıyaslandığında, hazırlanması kolay ve düşük maliyetli olduğundan, Bizans mimarisi için daha kullanışlı ve tercih edilen bir malzeme olmuştur. Taş-tuğla almaşık tekniğin tercih edildiği bazı kilise binalarında ise, kubbe ve tonoz gibi yapı üst örtüsünde tamamen tuğla kullanılarak alt duvarlara binen yük azaltılmak istenmiş; böylece statik sorunu için çözüm üretilmiştir.

Bizans yerleşimleri boyunca gözlemlenen duvar konstrüksiyonu tekniklerinin çeşitlenmeleri yerel atölyelerin varlığının en iyi göstergesidir. Her ne kadar plan şemaları başkentten devşirilmiş olsa da, eyaletlerdeki yapıların yerel atölyelerde üretilen malzemelerle uygulanmış yeni duvar teknikleri sunduğu dikkati çeker. Buna en iyi örnek *cloisonné* da denilen çerçeveli duvar tekniğidir ve başkent dışında, Yunanistan'daki Phokis'te Hosios Loukas Manastırı'nın Theotokos Kilisesi'nde uygulanmıştır. Bir taşra örneği olan Panagia ton Khalkeon Kilisesi'nin bazı kısımlarında ise strüktürel nedenlerle gizli hatıl tekniği uygulanmıştır.

Çalkantılı tarihine rağmen *Thessaloniki* ticari hareketliliğinin yanı sıra; bir kültür-sanat merkezi olarak daima ön plana çıkmıştır. 11. yüzyıldaki yükselişinin ardından, 13.-14. yüzyılda *Thessaloniki* entelektüel ve sanatsal aktivite açısından başkent *Konstantinopolis*'i bile geride bırakmıştır.⁶⁷ 14. yüzyılın başlarında, *Konstantinopolis* geleneklerini sürdüren *Thessaloniki*li ustalar, Sırbistan ve tüm Yunanistan'ı içine alan *Makedonia* bölgesinde seyahat etmişlerdir.⁶⁸ Böylece Bizans'ın *Thessaloniki* kökenli mimari üslubu -ki bu üslup aslında *Konstantinopolis*'e aittir- *Thessaloniki* üzerinden Balkan coğrafyasına taşınmıştır.

KAYNAKÇA

Almaç, Umur; *Zeyrek Camii (Pantokrator Kilisesi) Kuzey Bölüm Strüktür Analizi ve Sağlama Önerileri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, 2011.

Baldwin, Barry; *Timarion, Translated with Introduction and Commentary*, (Çev. B. Baldwin), Wayne State University Press, Detroit, 1984.

Barker, John W.; "Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses", *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2003, ss. 5-33.

Bouras, Charalambos; "Houses and settlements in Byzantine Greece", *Ekistics* 38(228), 1974, ss. 336-344.

Bouras, Charalambos; "Middle Byzantine Cruciform Churches on the Greek Islands", *Zograf* 27, 1998-1999, ss. 7-16.

Bouras, Charalambos; *The Architecture of Hosios Loukas Monastery*, Melissa Publishing House, Atina, 2018.

Bréhier, M. Louis; "Les Monuments Chrétiens de Salonique", *Revue Archéologique Cinquième Série, T. 9 (Mai-Juin)*, 1919, ss. 1-36.

Brown, Amelia R.; *Middle Byzantine Thessaloniki: Art, Architecture, and History of the Ninth through Twelfth Century*, Basılmamış Lisans Tezi, Princeton Üniversitesi, New Jersey, 1999.

Ćurčić, Slobodan; "Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches", *Journal of the Society of Architectural Historians* 36(2), (May 1977), ss. 94-110.

⁶⁷ Jacoby, "Foreigners", s. 89.

⁶⁸ Laiou, "Thessaloniki and Macedonia", s. 10.

- Darling, Janina K.; *Architecture of Greece*, Westport, Connecticut, Greenwood Publishing Group, Londra, 2004.
- Diehl, Charles; Tourneau, Marcel le; Saladin Henri; *Les Monuments chrétiens de Salonique...*, Éditions Ernest Leroux, Paris, 1918.
- Dimitriadis, Evangelos; "Thessaloniki: 2300 Years of Continuous Urban Life", *Ekistics* 53(316/317), 1986, ss. 111-120.
- Demiriz, Yıldız; *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri*, Yorum ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Ebersolt, Jean ve Thiers, Adolphe; *Les Églises de Constantinople*, Londra, 1913.
- Ebersolt, Jean; *Monuments d'Architecture Byzantin*, Paris, 1934.
- Epstein, Ann Wharton; "Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications", *The Art Bulletin* 62(2), 1980, ss. 190-207.
- Eyice, Semavi; *Son Devir Bizans Mimarisi İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları*, İstanbul, 1963.
- Eyice, Semavi; "Bodrum Camii", *TDV İslam Ansiklopedisi* 6, İstanbul, 1992, s. 250.
- Freely, John ve Çakmak, Ahmet; *Byzantine Monuments of Istanbul*, Cambridge University Press, New York, 2004.
- Gerstel, Sharon E. J.; Kyriakakis, Chris ve diğerleri; "Soundscapes of Byzantium: The Acheiropoietos Basilica and the Cathedral of Hagia Sophia in Thessaloniki", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 87(1), 2018, ss. 177-213.
- Gregory, Timothy E.; "Panagia ton Chalkeon", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, ss. 1569.
- Gregory, Timothy E.; "Thessalonike", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, ss. 2071-2074.
- Hèrges, Adolphe; "Le monastère du Pantocrator à Constantinople", *Échos d'Orient* 2(3), 1898, ss. 70-88.
- Jacoby, David; "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca. 1450", *Dumbarton Oaks Papers* 57, 2003, ss. 85-132.
- Janin, Raymond; *Les Églises et les Monastères: Constantinople, La Géographie Ecclesiastique de l'Empire Byzantin*, Paris, 1955.
- Jugie, Martin; "L'église de Chalkopratia et le culte de la ceinture de la S. Vierge", *Échos d'Orient* 16, 1913, ss. 309-312.
- Kaya Zenbilci, İlgül; *Orta Bizans Dönemi Konstantinopolis Manastır Atölyeleri ve Resimli El Yazmaları Üretimi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, 2017.
- Kazhdan, Alexander; "Katepano", *Oxford Dictionary of Byzantium* 2, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, ss. 1117.
- Kazhdan, Alexander ve Cutler, Anthony; "Protospatharios", *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, (Ed. A. Kazhdan, Oxford, New York, 1991, ss. 1748.
- Khasiotis, Iohannes K.; *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη: ιστορία και πολιτισμός*, Paratirites, 1997.
- Kleiss, Wolfram; "Neue Befunde zur Chalkopratenkirche in Istanbul", *Istanbulur Mitteilungen* 15, 1967, ss. 149-167.
- Koukourtidou-Nikolaidou, E. ve Tourta, A.; *Wandering in Byzantine Thessaloniki*, Kapon Editions, Atina, 1997.
- Krautheimer, Richard; *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books, Harmondsworth ve Baltimore, 1965.
- Kleiner, Fred S.; *Gardner's Art through the Ages: The Western Perspective I*, Wadworth, Boston, 2014.
- Laiou, Angeliki; "Thessaloniki and Macedonia in the Byzantine Period", *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History, Papers from the Melbourne Conference, July 1995*, Brill, Leiden, Boston, 2000, ss. 1-11.
- Magdalino, Paul; "Observations on the Nea Ekklesia of Basil I", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 37, 1987, ss. 51-64.

Magdalino, Paul; "The Foundation of the Pantokrator Monastery in Its Urban Setting", *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, (Ed. S. Kotzabassi), Walter de Gruyter, Boston, Berlin, 2013, ss. 3-56.

Mamaloukos, Stavros; "Middle and Late Byzantine church architecture in the periphery of Constantinople", *Ηρώσ Κτιστήσ μνήμη Χαραλαμπου Μπουρα*, Melissa Publishing House, Atina, 2018, ss. 97-124.

Mango, Cyril ve Hawkins, Ernst J. W.; "Report on Field Work in Istanbul and Cyprus", *Dumbarton Oaks Papers 18*, 1964, ss. 319-340.

Mango, Cyril ve Ševčenko, Ihor; "Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara", *Dumbarton Oaks Papers 27*, 1973, ss. 235-277.

Mango, Cyril; "Nea Ekklesia", *Oxford Dictionary of Byzantium 2*, (Ed. A. Kazhdan), Oxford, New York, 1991, ss. 1449.

Mango, Cyril; *Bizans Mimarisi*, (Çev. M. Kadiroğlu), Ankara, 2006.

Marinis, Vasileios; *Architecture and Ritual in the Churches of Constantinople Ninth to Fifteenth Centuries*, Cambridge University Press, 2013.

Mathews, Thomas; *The Byzantine Churches of Istanbul A Photographic Survey*, Pennsylvania State University Press, 1976.

Mauropoulou-Tsioume, Chrysanti; *Hagia Sophia: The Great Church of Thessaloniki*, (Çev. N. Wardle), Kapon Editions, Atina, 2014.

Megaw, Arthur Hubert Stanley; "The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches", *The Annual of the British School at Athens 32*, 1931/1932, ss. 90-130.

Megaw, Arthur Hubert Stanley; "The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips", *Dumbarton Oaks Papers 18*, 1964, ss. 279-298.

Morganstern, James; *The Byzantine Church at Dereagzi and Its Decoration, Istanbulur Mitteilungen*, Beiheft 29, E. Wasmuth, Tübingen, 1983.

Morganstern, James ve Wharton, Annabel J.; "The Byzantine Church at Dereagzi and Its Decoration", *Journal of the Society of Architectural Historians 45*, 1986, ss. 167-169.

Müller-Wiener, Wolfgang; *Istanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, (Çev. Ü. Sayın), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Ousterhout, Robert; "Contextualizing the Later Churches of Constantinople: Suggested Methodologies and a Few Examples", *Dumbarton Oaks Papers 54*, 2000, ss. 241-250.

Ousterhout, Robert; *Master Builders of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2008.

Ousterhout, Robert; *Eastern Medieval Architecture The Building Traditions of Byzantium and Neighbouring Lands*, Oxford University Press, New York, 2019.

Ötüken, Yıldız; "Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler", *Vakıflar Dergisi 21*, 1990, ss. 395-410.

Paissidou, Melina; "The Church Panagia ton Chalkeon in Thessaloniki: A Different Approach of A Monastic Institution and Its Founder", *Siris 15*, 2015, ss. 121-133.

Papadopoulos, Karoline; *Die Wandmalereien des XI Jahrhunderts in der Kirche Panagia ton Chalkeon*, Graz, Köln, 1966.

Paspatis, Alexandros Georgiou; *Βυζαντιναι Μελεται, τοπογραφικαι και ιστορικαι, μετα πλειστων εικονων*, İstanbul, 1877.

Pekak, Sacit; *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi Bizans Kapalı Yunan Haçı Planı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

Peschlow, Urs; "Die Architektur der Nikolaus Kirche in Myra", *Myra. Eine Lykische Metropole in Antiker und Byzantinischer Zeit. Istanbulur Forschungen 30*, Berlin, 1975, ss. 303-359.

Rentetzi, Efthalia; "Il Monastero di Hosios Lukas in Focide", *Ειρμός 1*, Αποστολική Διακονία, 2004, ss. 227-382.

Ševčenko, Ihor; "Kosinitza 27, a Temporarily Lost Studite Manuscript Found Again", *Studia Codicologica: Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, Band 124, Akademie-Verlag, Berlin, 1977, ss. 433-442.

Spieser, Jean Michel; "Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. Les inscriptions de Thessalonique", *Travaux et Memories 5*, 1973, ss. 163-164

Stephenson, Paul; *The Legend of Basil The Bulgar-Slayer*, Cambridge University Press, 2003.

Striker, Cecil L. ve Hayes, John W.; *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*, Princeton University Press, 1981.

Striker, Cecil L. ve Kuban, Y. Doğan; "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: First Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers* 21, 1967, ss. 267-271.

Striker, Cecil L. ve Kuban, Y. Doğan; "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Second Preliminary Report", *Dumbarton Oaks Papers* 22, 1968, ss. 185-193.

Striker, Cecil L. ve Kuban, Y. Doğan; "Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Third and Fourth Preliminary Reports", *Dumbarton Oaks Papers* 25, 1971, ss. 251-258.

Striker, Cecil L. ve Kuban, Y. Doğan; *Kalenderhane in Istanbul: The Building*, Mainz, 1998.

Sunay, Serkan; "İstanbul Hirâmi Ahmet Paşa Mescidi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 30/Güz, Ankara, 2012, ss. 174-181.

Swiencickyj, Ivan; "Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow", *Sbornik u pamet na Prof. Nikov*, Sofya, 1940.

Tafrahi, Oreste; *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913.

Theoharidou, Kalliopi; *The architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki: from its erection up to the Turkish conquest*, B.A.R. International Series, Oxford, 1988.

Tsatsopoulou-Kaloudis, Polyxenis; *Via Egnatia: History and The Route Through Thrace*, Archaeological Receipts Fund, 2015.

Tsitouridou, Anna; *The Church of The Panagia Chalkeon*, Institute For Balkan Studies, Selanik, 1985.

Texier, Charles F. M. ve diğerleri; *Byzantine Architecture, illustrated by Examples of Edifices Erected in the East During the Earliest Ages of Christianity with Historical and Archaeological Descriptions*, Day&Son, Londra, 1864.

Vacalopoulos, Apostolos P.; *History of Thessaloniki*, Selanik, 1963.

Van Millingen, Alexander; *Byzantine Churches of Constantinople*, Londra, 1912.

Vickers, Michael; "Hellenistic Thessaloniki", *The Journal of Hellenic Studies* 92, 1972, ss. 156-170.

Wulff, Oskar; *Die Koimesiskirche in Nicae und ihre Mozaiken*, J. H. ED. Heitz, Strazburg, 1903.